

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

1-5 EKİM 2018 / ANKARA

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

XI. CİLT

TARİHİ COĞRAFYA

TÜRK TARİH KURUMU

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ
XI. CİLT

TARİHİ COĞRAFYA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
VIII. Dizi - Sayı: 35¹

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 1-5 Eylül 2018

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

XI. CİLT

TARİHÎ COĞRAFYA

Hazırlayanlar

Semiha NURDAN – Muhammed ÖZLER

ANKARA, 2022

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 28.01.2022 tarihli ve 834/20 sayılı kararı gereği e-kitap olarak yayımlanmıştır.

e-ISBN: 978-975-17-5111-9 (tk.)
978-975-17-5122-5 (11.c)

Baskı

Kuban Matbaacılık Yayıncılık
İvedik Organize San. Matbaacılar Sitesi
1514. Cadde No: 20 06190 İVOGSAN - ANKARA
Tel: 0 312 395 20 70 Faks: 0312 395 37 23
Sertifika No: 47331

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Cumhurbaşkanı

Sayın RECEP TAYYİP ERDOĞAN'ın

Koruyucu Başkanlığında

Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenmiştir.

XVIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

KOMİTE BAŞKANI

Refik TURAN

HAZIRLIK KOMİTESİ

Refik TURAN	Güray KIRPIK
Birsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU	Abdurrahman UZUNASLAN
M. Ali ÇAKMAK	Zeki ERASLAN
Nagehan ÜSTÜNDAĞ	Şengül DEMİREL
Birkan SOYKAN	Selin Adile EREN
Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU	Uğur ÖZÇELİK
Semiha NURDAN	

YAYIN KOMİTESİ

Birol ÇETİN	Hüseyin Murat YÜCEL
Ahmet KILINÇ	Semiha NURDAN
Muhammed ÖZLER	

TASHİH KOMİTESİ

Semiha NURDAN	Muhammed ÖZLER
Elif AYDINBAŞ	Mehmet Ali ÖZKAN
Gökhan KOÇ	Sevilay DEMİREZEN
Hande Yaren KARACABEY	Ceyda UÇAR
Sevcan TATAR	Kübra GÜNEY
Selma EFELER GÜMÜŞKAYA	Işıl Tuana AKGÜL
Şengül TOUMPAN	Abdülkadir BİNİCİ
Sadiye İLHAN	İzzettin KAYA
İbrahim ULUSAN	Kadir DEMİREL
Ahmet Emin VARILCI	Haşim KOÇ

İÇİNDEKİLER

BU CİLTTE BİLDİRİŞİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ	IX
SUNUŞ	XI

SEKSIYON XXI TARİHİ COĞRAFYA

ABDULLAH BALCIOĞULLARI: 9. ve 13. Yüzyıllar Arası Çukurova’da Yerleşme ve Ticaret Yolları.....	1
CAVİD QASİMOV: Henry Morton’un Seyahatnamesi’nde Türkiye Cumhuriyeti	15
CEVDET YAKUPOĞLU: Anadolu Türk Yer - Mevki ve Şahıs Adları İçin Değerli Bir Kaynak: Amasya Sultan II. Bâyezid İmâretî Hudûdnâmesi.....	27
ELLADA BEKİROVA: Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti.....	59
ELMA KORIĆ: An Ottoman Map of Ottoman-Austrian Demarcation in the Area of Eyalet of Bosnia After the Svishtov Peace Treaty (1791-1795)	77
ERCÜMENT YILDIRIM: Antikçağ’da Anadolu’nun Güneydoğusundan Doğu Akdeniz’e Uzanan Ticaret Yolları.....	89
HASAN HÜSEYİN YILMAZ: Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasında İsmi Değişen Yerleşmeler	109
HAYDER SH. OBAID ALSULTANI: Contribution of Geographic Knowledge in Directing the History Movement: Nazi Living Space Theory as a Paradigm.....	131
İBRAHİM TELLİOĞLU: Trabzon Rum İmparatorluğu Tabiri Üzerine.....	163
İLKER YİĞİT: Tarihi Göç Çalışmalarında Bir Veri Kaynağı Olarak Mezar Taşları	177
MUSTAFA H. SAYAR: Tarih Yazımında İskender’in Kilikia’dan Geçışı ve İskender Romanı	191
NEŞE ENGİZ: Osmanlı Kroniklerine Göre Türkiye İklimi.....	201
ORHAN KILIÇ: Osmanlı İdari Taksimatında Bir Diğer Unsur: Dadyan, Açıkbaş, Gürel ve Abhaza Meliklikleri.....	219

OSMAN GÜMÜŞÇÜ: <i>Malazgirt'ten XX. Yüzyıla Anadolu İskan Sürecinin Gelişim Evreleri</i>	257
RAMAZAN TOPRAKLI: <i>Kıral Yolu, Kelene Hisarı ve Miryokefalon Savaşı'nın Yeri</i>	291
SEBAHATTİN BAYRAM - REMZİ KUZUOĞLU: <i>Eski Asur Dönemi Metinlerinde Geçen Akarsu İsimleri</i>	323
SERDAR AYBEK - BURAS ARSLAN: <i>Eski Çağlardan Günümüze Torbalı Ovasında Ulaşım Ağı ve Metropolis'in Stratejik Önemi</i>	341
SEVİL TOP YILMAZ: <i>XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara Şehrinde Göç</i>	361
SİDDİK ÇALIK: <i>"Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası" Anadolu Kelimesinin Türkiye Adını Alması</i>	373
TOLGA PELVANOĞLU: <i>MÖ. İkinci Binyılda Yazılı Belgelere Göre Kizzuwatna Krallığı'nın Tarihi</i>	381

BU CİLTTE BİLDİRİŞİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ

SEKSİYON XXI TARİHİ COĞRAFYA

ABDULLAH BALCIOĞULLARI	1
CAVİD QASİMOV	15
CEVDET YAKUPOĞLU	27
ELLADA BEKİROVA	59
ELMA KORİĆ	77
ERCÜMENT YILDIRIM	89
HASAN HÜSEYİN YILMAZ	109
HAYDER SH. OBAID ALSULTANI	131
İBRAHİM TELLİOĞLU	163
İLKER YİĞİT	177
MUSTAFA H. SAYAR	191
NEŞE ENGİZ	201
ORHAN KILIÇ	219
OSMAN GÜMÜŞÇÜ	257
RAMAZAN TOPRAKLI	291
SEBAHATTİN BAYRAM - REMZİ KUZUOĞLU	323
SERDAR AYBEK - BURAS ARSLAN	341
SEVİL TOP YILMAZ	361
SİDDİK ÇALIK	373
TOLGA PELVANOĞLU	381

SUNUŞ

“Türk ve Türkiye tarihini çağdaş, sosyal bilim anlayışıyla araştırmak ve yaymak; bu alandaki araştırmaları desteklemek ve toplumdaki tarih bilincini geliştirmek” misyonu çerçevesinde faaliyetlerini yürüten Türk Tarih Kurumu, milli bir tarihsel kimliğin oluşmasında geçmişte olduğu gibi günümüzde de önemli bir rol üstlenmiş bulunmaktadır.

Dünyayı hâkimiyeti altına alan küreselleşme süreci, köklü milli ve manevi değerleri olmayan veya bunları gereği gibi koruyamayan kültürleri yok ederek milletleri öz kültürlerinden uzaklaştırabilmektedir. Gerek dünyada gerekse bulunduğumuz coğrafyada yaşanan olaylara bakıldığında tarih ve millî kültür bilincine sahip, geçmişten ders çıkarmayı bilen milletlerin her türlü zorluğa karşı kendi varlıklarını korudukları görülecektir. Bu nedenle Türk Tarih Kurumunun insanlığa, tarihe ve geleceğe karşı görev ve sorumlulukları oldukça önemlidir. Bu bağlamda, Kurumumuzun görev ve sorumluluklarında biri de yeni bulguları ve bilimsel konuları tartışmak üzere toplantılar, kongreler düzenlemektir. Bu toplantı ve kongrelerin en önemlisi Türk Tarih Kongreleridir. Dünyada kendi alanında en saygın kongreler arasında yer alan Türk Tarih Kongrelerinin ilki Atatürk’ün direktifiyle 2-11 Temmuz 1932’de yeni Türk tarih tezinin ve tarih eğitiminde izlenecek yolun öğretmenlere anlatılması amacıyla toplanmış, daha sonra uluslararası nitelik kazanmıştır. Türk Tarih Kongreleri, Türk tarihi ile Türkiye tarihinin önemli olaylarının aydınlatılmasına büyük katkılar sağlamış, ülkeler ve insanlar arasındaki kültürel bağların kurulmasına ve geliştirilmesine de olumlu hizmetlerde bulunmuştur.

Türk ve Türkiye tarihi üzerindeki araştırmalara ve Tarih Kongrelerine gösterilen ilgi o zamandan beri giderek artmıştır. Cumhurbaşkanlarımızın himayelerinde bugüne kadar sürdürülen Tarih Kongrelerinin XVIII’incisine yurtiçi ve yurtdışından yaklaşık 800 bilim insanı katılmıştır.

1-5 Ekim 2018 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen XVIII. Türk Tarih Kongresi; *Selçuklu Tarihi ve Medeniyeti, Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti, Türk Dünyası Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kültür ve Medeniyetler Tarihi, Din ve Mezhepler Tarihi, Roma ve Bizans Tarihi ve Medeniyeti, Bilim ve Teknoloji Tarihi, Askerî Tarih, Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi, Türk-Ermeni İlişkileri, Tarihçilik, Tarihi Coğrafya, Tarih, Şehir ve Mimari, Göç ve İskân, Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi, İktisat Tarihi, Hukuk ve Diploması, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Vakıflar Tarihi, Hatıralar, Biyografiler, Otobiyografiler* başlıkları altında icra edilmiştir. Bilim insanları ve araştırmacılar, zikredilen konu başlıkları çerçevesinde Türk tarihinin farklı dönem ve alanlarını ele almıştır. Kongrede sunulan tebliğlerin önemli bir kısmını içeren elinizdeki bu eser Türk tarihi hakkında kapsamlı metinler içermektedir.

Bildiri kitabı hazırlanırken kongre program kitapçığındaki konu başlıklarına göre kitabın içindekiler dizini hazırlanmış ve bildiriler on iki ciltte toplanmıştır. Kongre sırasında yoğun bir ilgi gören tebliğlerin bir yayın hâline getirilmesiyle daha geniş kitlelere ulaştırılması umulmaktadır.

Prof. Dr. Birol ÇETİN
Türk Tarih Kurumu Başkanı
Ankara, 2022

SEKSIYON XXI
TARİHÎ COĞRAFYA

9. ve 13. Yüzyıllar Arası Çukurova’da Yerleşme ve Ticaret Yolları

Abdullah Balcıoğulları*

Giriş

Günümüzde Akdeniz Bölgesi’nin doğusunda yer alan ve günümüzde önemli bir kısım Adana ili sınırlarında kalan Çukurova, sahip olduğu doğal kaynaklarının yanı sıra yolların kavşağında bulunmasından ötürü jeopolitik ve jeostratejik açıdan Avrasya’nın önemli bir noktasını teşkil etmektedir. Çukurova, günümüzde Türkiye’nin en verimli tarım alanı olarak tanınır.

Eski devirlerden beri insanlar tarafından yerleşim yeri olarak seçilen Çukurova Yöresi, tarihi belgelerde çeşitli isimlerle anılmıştır. Bazı kaynaklarda Kilikya olarak geçerken Hitit kaynaklarında Uru Adania (Adana ülkesi) olarak geçmektedir¹. Ünlü coğrafyacı ve seyyah Strabon’un eserinde Kilikya’yı Alanya’nın doğusundan Suriye’ye kadar uzanan bölge olarak tanımlamaktadır. Kilikya ismi, Asur kaynaklarında ise dağlık bölge için kullanılmıştır².

Konum olarak Çukurova, Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasında ulaşımı sağlayan Gülek ve Sertavul (Kilikya kapıları) ile Belen (Suriye kapısı) gibi önemli geçitlerle stratejik önem taşıyan bölgenin tam kesişme noktasında yer almaktadır. Bu bölgenin doğu ve batı kesimleri yeryüzü şekilleri bakımından farklı özellikler gösterir. Bu nedenle Yunanlılar, batı kesimine Dağlık Kilikya, doğu kesimine de Ovalık Kilikya demişlerdir.

Adana’nın geçmişi 3000 yıl kadar öncesine kadar uzanmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar Paleolitik Çağ’a kadar uzanan insan yerleşmelerini ortaya çıkarmıştır. Çukurova Yöresi’ndeki en eski şehrin Adana olduğu düşünülmektedir. Seyhan ve Ceyhan Nehirlerinin deltasında verimli sulak arazide kurulu Adana’nın tarihi, coğrafi ve jeostratejik konumu nedeni ile MÖ 6000 yıllarına kadar uzanmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Adana/ TÜRKİYE, abalci@cu.edu.tr ORCID:0000-0002-5462-5968

1 Ahmet Ünal, “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı’nın Siyasi Tarihi”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 15/ S. 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, s. 17.

2 Strabon, *Coğrafya*, XIV, Bölüm: 5, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 251.

Orta Çağ Arap ve Fars coğrafyacıları eserlerinde sıkça bu Çukurova’da yer alan şehirlerden söz etmişlerdir. Bu coğrafyacıların aktardıklarına göre Çukurova Yöresi’nin en önemli yerleşmeleri Misis, Adana, Sis (Kozan), Aynzerba (Anavarza)’dır. Buralara gelen İslam coğrafyacıları bu şehirler arasındaki mesafeleri, yolları ve kaleleri hakkında bilgiler vermişlerdir. 10. yüzyıl civarında Çukurova’da öne çıkan iki önemli şehir vardır. Bunlar Misis (Yakapınar) ve Sis (Kozan) şehridir. Bu çalışmanın amacı, 9. ve 13. yüzyıllar arasında Çukurova ile ilgili bilgiler veren İslam coğrafyacılarının eserlerinden yola çıkarak o dönem Çukurova’nın içinde bulunduğu siyasi, idari, sosyokültürel durumu ve bölge tarihi coğrafyasını aydınlatmaya yönelik birtakım katkılar sağlamaktır.

Çukurova’nın Fiziki Yapısı ve Sınırları

Seyhan ve Ceyhan Nehirleri ile Tarsus Çayı’nın uzun yüzyıllar boyunca taşıdıkları alüvyonların birikmesiyle oluşan Çukurova, Türkiye’nin en büyük delta ovasıdır. Karmaşık bir yapısı olan Çukurova’nın kuzey kesimi, günümüzden yaklaşık 2,5 milyon yıl kadar önce deltalaşmaya başlamıştır. Bazı yerlerde kalınlığı 100 metreye ulaşan bir katman oluşturan alüvyonları buraya taşıyan Seyhan ve Ceyhan Irmakları, kimi eski kaynaklara göre günümüzden 2500 yıl kadar önce aynı yatakta birleşerek Akdeniz’e ulaşıyordu. Daha sonra yatağını değiştirerek İskenderun Körfezi’ne dökülmeye başlayan Ceyhan, 1935’te bir taşkın sonucu Hurma Boğazı denen yerden Akdeniz’e dökülmeye başladı. Toroslarda eriyen karlarla suları kabaran bu iki akarsu yüzyıllarca Çukurova’yı sel tehdidi altında tutmuştur.

Günümüzde Akdeniz Bölgesi’nin Adana ilinde yer alan Çukurova’nın uzmanlar arasında tartışma konusu olan sınırları genel olarak doğuda Amanos Dağları, kuzeyde Aladağlar, kuzeybatıda da Bolkar Dağları’nın etekleri ile belirlenir. Bir delta olan Çukurova kendi içerisinde şu şekilde ayrılmaktadır: Misis Dağları ile Toroslar arasında uzanan ve orta kısımda Misis (Yakapınar) Boğazı ile birbirinden ayrılan iki ova bulunmaktadır. Misis Boğazı’nın kuzeyinde Ceyhan Nehri ve kolları tarafından oluşturulan ovaya “Ceyhan Ovası (Yukarı Ova)”, güneyde ise hem Ceyhan hem de Seyhan Nehri ve Tarsus Çayı tarafından oluşturulan delta ovasına “Çukurova” adı verilir³.

İslam ordularının Anadolu’ya yönelmesiyle birlikte tarım ve ticaret merkezi olan Çukurova, Müslümanlar ve Bizans arasında çatışmaların olduğu bir alan haline

3 E. Murat Özgür, *Türkiye Coğrafyası*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara 2000, s. 27.

gelmiştir. Arap ordularının buraları fethetmesinin ardından çeşitli imar, iskân ve tarımsal faaliyetler başlamıştır. Bu amaçla Çukurova'da harap hale gelmiş bulunan kaleler ve surlar yeniden yapılmış, köprüler imar edilmiş, tarımsal faaliyetler desteklenmiş ve boşalan şehirlere gerek yakın çevreden gerekse başka bölgelerden nüfus buralara yerleştirilmiştir.

Yöntem

Tarihî coğrafya çalışmalarında günümüz yöntem ve tekniklerini kullanarak geçmişte herhangi bir döneme ait bir bölgenin coğrafi özellikleri konulmak istenir. Bu amaçla çalışmayı gerçekleştirmek amacıyla 9. ile 13. yüzyıllar arasında yazılmış Arapça el yazması seyahatnameler ve coğrafya kitaplarının tıpkıbasımlarına/ fotoğraflarına ulaşılmış ve bunların içinden Çukurova ile ilgili olan kısımları seçilerek o dönem Çukurova şehirleri ve Çukurova'daki ticaret yolları ile ilgili bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu bilgilerden bazıları doğrudan aktarma şeklinde verilmiştir.

Bulgular

İncelenen eserlerde Çukurova'da yer alan şehirler ve ticaret yolları ile ilgili bilgiler aşağıda verilmiştir. İncelenen eserlerde bazen Kilikya Bölgesi olarak bazen de doğrudan şehirler hakkında bilgilere rastlanmıştır. Günümüzden bin yıl önce Çukurova'da çok sayıda şehir ve kale bulunmakla beraber bunların içinde kayda değer bilgi olarak Misis, Kozan, Adana, Anavarza ve Haruniye ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır.

Çukurova'dan geçen ticaret yollarındaki mesafeler şehirlerin var olma sebebidir. İncelenen eserlerde Çukurova'da yolculuk sırasında izlenen yollar ayrıntılı tanımlanmıştır. Bu bölge Şam sınır bölgesi olarak adlandırılmaktadır. İstahri eserinde Şam diyarından Anadolu'ya hareket edildiğinde Çukurova'da sırasıyla izlenecek güzergahı şu şekilde anlatmıştır⁴: *Şam sınır bölgesinde İskenderun'dan Payas'a kolayca ulaşılabilirken Payas'la Misis arası da iki konaktır. Misis'le Aynzerba arası bir günlük, Misis'le Adana arası da bir günlük mesafededir.*

Misis

Anadolu'nun güneye açılan kapısı veya diğer tabirle güneyden gelen ziyaretçilerin uğrak şehridir. Adana'da Ceyhan Nehri Kenarında bulunan ikinci bir geçit özelliği

4 İstahri, *Mesâlik ve Memâlik*, M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, I, Lugduni Batavorum, Brill 1967, s. 63.

taşıyan Misis Antik Kenti, aynı zamanda İpek Yolu üzerinde bulunmaktadır. Misis günümüzde Ceyhan'a bağlı bir mahalle durumundadır. İncelenen Arapça seyahatnamelerde ise gerek önem gerekse büyüklük bakımından Adana'yı geride bıraktığı anlaşılmaktadır. Uzun yıllar boyunca ticaret yollarının kavşağında, kalesi, köprüsü ve çarşılarıyla oldukça önemli ve büyük bir şehir olarak kabul edilmektedir. Rum diyarında, Ceyhan Nehri'nin kıyısında bulunan Müslüman toprağıdır⁵. Misis şehri ağaçlık, suların bol (Ceyhan Nehri'nden dolayı) olduğu bir yerdir. Şehrin etrafını çepeçevre saran surları ve giriş çıkışı sağlayan iki de kale kapısı bulunmaktadır. Şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla kale kapıları gündüz açılmakta, akşamları kapatılıp kilitlenmektedir. Yakubi'nin eserinde geçtiği şekliyle Misis'i önemli kılan özellik ise Ceyhan Nehri üzerinde yer alan köprüünün varlığıdır. Üç gözlü yapısıyla kesme taştan inşa edilmiş oldukça eski olan bu köprü sayesinde Misis, çeşitli yönlerden gelen ticaret yollarının kavşağı halini almıştır. Misis'in denize uzaklığı 12 mil iken Aynzerba'ya uzaklığı da bir konaktır⁶. İbn Havkal, Misis şehrini şu ifadelerle anlatmaktadır: “Ceyhan Nehri'nin kıyısında iki şehirden meydana gelmektedir. Bir tarafı Misis diğeri ise Kefrübeyya'dır. Misis'in denize uzaklığı 40 fersah olduğundan çok uzak değildir. Hatta camisinde oturan kişi de rahatlıkla denizi görebilmektedir”⁷.

Bizanslılar, Araplara yenilip Suriye'den çekilince Arapların Anadolu'ya yaptığı saldırıları önlemek için arada tampon bir bölge oluşturmak istemiştir. Bu amaçla Antakya ile Misis arasında bulunan bütün kaleleri yıktırmış ve burada yaşayanları da sürmüştür⁸. Arap orduları bu toprakları ele geçirince yıkılan kaleleri yeniden inşa etmiş ve yerlerinden edilen insanlar başta olmak üzere farklı bölgelerden insanları buralara yerleştirmişlerdir. Müslümanlar, Misis'e geldiklerinde şehir terk edilmiş ve harap bir haldedir. Burası fethedildikten sonra şehir imar edilmiş gerek depremler gerekse Bizans politikası sonucu yıkılan surlar onarılmıştır. Hicri 104 yılında Hişam bin Abdülmelik tarafından şehir mahalleleri, Mervan bin Muhammed tarafından da şehir surları inşa edilmiş, etrafına hendekler kazılmış ve tahtadan bir kapı yerleştirilmiştir. Buraya da Ma'mure ismini vermişlerdir. Şehir imar edildikten sonra da başta kale dışında yaşayan halk ve ayrıca İranlılar, Bulgarlar ve Hristiyan Nabatiler gibi farklı gruplar buraya yerleştirilmiştir.

5 Kazvini, *Aşar al-Bilâd ve Ahbar al-İbad*, Dar Sader Yayınları, Beyrut 1960, s. 551.

6 İdrisi, Abu Abd Allah Mohammad al-Qurtubi al-Hasani al-Sabti, *Kitab Nuzhat Al-Mushtaq*, reprinted by Maktab al Saqafat al Diyniyye, Kahire 2002, s. 647.

7 İbn Havkal, *Surat al-Ard*, Mansurat Dar Maktabat al-Haya, Beyrut 1992, s. 122.

8 Belâzürî, *Fütuh'ül Büldan*, reprinted by Abdullah Enis et-Tabbâ, Müesset'ül Muaf, Beyrut 1957, s. 234.

Yakut el Hamavi ise Misis'le ilgili olarak “Misis'in Ceyhan Nehri'nin sularıyla sulanan sebze, meyve bahçeleriyle meşhurdur. Şehrin etrafı surlarla çevrilidir ve beş ayrı kapıdan girilebilmektedir” bilgisini vermektedir⁹.

Ceyhan Nehri, Misis'i ikiye ayırmaktadır. Ceyhan Nehri'nin kıyısında bulunan bu yerleşmelerden biri Misis iken diğeri de şehrin dış mahallesi olan Keferbeyya'dır. Bundan dolayı İstahri'nin¹⁰ ve İbn Havkal¹¹'in eserlerinde Misis'in bu durumu iki ayrı şehirden meydana geldiği olarak yer almaktadır. Misis'te çok çeşitli ürünlerin satıldığı bir de çarşı bulunmaktadır.

Yakın zamana kadar yoğun ve ayrı ile bilinen Misis'te manda yetiştiriciliği İslam ordularının burayı fethetmesine kadar uzanır. Sulak arazilerini bol olması nedeniyle manda yetiştiriciliğine uygun olduğunu fark eden Arap yöneticiler buranın coğrafi yapısına uygun ekonomik faaliyeti geliştirmişlerdir. Bu yüzden de Muhammed bin El-Kayman el-Sakafi de buraya Sind'den Zutlar'ı¹² iki bin mandayla beraber Misis'e yerleştirmiştir. Bundan başka dört bin manda daha yollayarak manda yetiştiriciliğinin gelişmesini sağlamıştır. Böylece burası hem nüfus hem de ekonomik açıdan desteklenmiştir.

Ceyhan Nehri kıyısında bulunan Misis'te özellikle mandacılık ve kürk üretimi önemlidir. Üretilen kürkler çok uzaklara kadar gönderilmektedir (bu bilgi ayrıca Yakut el Hamavi; Kazvini de yer almaktadır). Kazvini'ye¹³ göre burada üretilen kürkler oldukça dayanıklıdır. Kürkü yıkasanız bile renginde en küçük bir değişiklik olmamaktadır. Bu dayanıklılığı sayesinde çok uzak ülkelere bile gönderilmektedir. Kürk dışında Misis'te semercilik, eyer ve mahmuz üretimi de önemlidir.

Şehrin etrafının ağaçlar ve kayalıkla kaplı olması nedeniyle o dönemde Misis'e ulaşım biraz zordur. Ayrıca buraya gelen seyyahların belirttiğine göre Antakya ile Misis arasında ulaşımı sağlayan yol da oldukça tehlikelidir. Bu yol insanlar için tehlike oluşturan vahşi hayvanlar olduğundan insanlar kullanmaya

9 Yakut el Hamavi, *Kitab mu'cem el-buldan*, reprinted Dar Sadeer lil-Ṭiba'ah va-al-Nashr, Beyrut 1977, C.V, s. 144.

10 El-İstahri, *age.*, s. 564.

11 İbn Havkal, *age.*, s. 123.

12 ZUTLAR: Hint-Pakistan alt kıtasında özellikle Pencap, Sind, Racastan ve Uttar Pradeş'in batısında yaşarlardı. Zutlar'a Hinduca ve Urduca'da Cât adı verilirdi. Kelime Arapça'ya Zut şeklinde geçmiştir. İbn Hurdâzbih, Sind'den Bilâdü'z-Zut olarak bahseder ve Sûku'l-Ahvâz-Fars güzergâhını anlatırken Zut'u da zikreder (el-Mesâlik ve'l-memâlik, s. 43-56). Bazmee, Ansari, *İslam Ansiklopedisi*, C XLIV, 2013, s. 514.

13 Kazvini, *age.*, s. 121.

çekinmektedir. Bunun nedenini ise Kudame bin Ca'fer eserinde: "Antakya ve Misis arasındaki yolda çok sayıda yırtıcı hayvan bulunmaktaydı. Hatta insanlar bu güzergâhta aslanın bile olduğunu söylemekte, bu yüzden de bu yolu kullanmaktan çekinmekteydiler" şeklinde açıklamaktadır¹⁴.

Adana

Adana, Antik Kilikya Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden birisidir. Hititlerden Osmanlı'ya kadar gelmiş geçmiş birçok medeniyetlerin beşiği olmuştur. Günümüzde Türkiye'nin en kalabalık şehirlerden biri olan Adana, Akdeniz'den 30 km içeride Seyhan Nehri kıyısında bulunmaktadır. Akdeniz sahil şeridinde ise Karataş ve Yumurtalık (Ayas) ismi ile iki adet sahil ilçesi bulunmaktadır. Adana'nın geçmiş 3000 yıl kadar öncesine kadar gitmektedir. Buradaki arkeolojik kazılar sonucunda Paleolitik Çağ'a kadar uzanan yerleşim yerlerini ortaya çıkarmıştır. Günümüz Adana'sının merkezinde kalan, Seyhan Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Tepebağ Höyüğü Neolitik Çağ'da inşa edilmiştir ve Çukurova'nın en eski şehir olduğu kabul edilmektedir.

Romalılar Dönemi'nde, Adana'nın önemini kaybetmişti ve o dönemde bölgenin metropolü konumunda Tarsus yer almaktaydı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra bölge Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiş ve Julianus'un hükümdarlığı zamanında gelişmiştir. Köprülerin, yolların, sulama ve fidanlıkların inşasıyla beraber Adana, bölgenin en önemli ve gelişmiş ticaret merkezi haline gelmiştir.

Seyyahların aktardığı bilgiye göre Adana, Tarsus ve Misis arasında küçük bir şehirdir. Şehir, güzel binaları ve çarşısı ile Seyhan Nehri'ni geçmek isteyenlerin uğrak yeridir. Seyhan Nehri aracılığıyla çeşitli ürünlerin ticareti yapılmaktadır. Adana bu özelliğini Seyhan Nehri'nin üzerinde yer alan muazzam ve uzun bir köprü sayesinde kazanmıştır. Doğudan gelen yollar Misis'ten sonra bir konak uzaklıktaki Adana'ya uzanmaktadır¹⁵.

Çukurova'nın Arap orduları tarafından fethi, Emevî Halifesi Abdülmelik Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir. Abbâsîler Dönemi'nde Hârûnürreşîd'in Horasanlı kumandanı Ebû Süleym et-Türkî tarafından Türk-İslam toplulukları tarafından iskâna açılmıştır. Adana X. yüzyılda önce Rumların, XI. yüzyıl

14 Kudame bin Ca'fer, *al-Kharaj wa Sinaat al-Kıtabah*., Dar al-Rashid Yay., Bağdat 1981, s. 114.

15 İdrisi, *age.*, s. 647.

sonlarında Selçukluların ve bir süre de Haçlıların eline geçmiş, tekrar Bizans İmparatorluğu ile Kilikya Ermenileri arasında el değiştirmiştir¹⁶.

Araplar Adana’yı Bizanslılardan aldıkları zaman diğer Çukurova şehirleri gibi harap bir şehir bulmuşlardır. Fetihden sonra bu şehirler imar edilmiş, surları onarılmış ve nüfus iskân ettirilmiştir. Adana’nın demografik yapısının çok çeşitli olduğu, buralarda hayatı tekrar canlandırmak için çok farklı kökenden nüfusun yerleştirildiği belirtilmektedir¹⁷. Yakubi’nin eserinde Harun Er Reşit hem Tarsus’u hem de Adana’yı imar ettiren kişi olarak geçmektedir. Adana Rum Denizi’ne yakın bir mesafede, Misis gibi Seyhan Nehri kıyısında bulunur. Güzel binaları vardır ve Seyhan Nehri’nin batısında yer alan Adana’nın kalesi ve kemerli çok uzun bir köprüsü bulunmaktadır¹⁸. Adana’nın çarşısı Tarsus ve Misis gibi büyük değildir. Şehirde yaşayan insanların ihtiyacını karşılayacak ölçüde çok da büyük olmayan bir çarşısı olduğu anlaşılmaktadır¹⁹. Seyhan Nehri aracılığıyla denize ulaşım sağlandığını ve bu yüzden de Adana’yla ilgili bilgilerde Adana’nın bir liman şehri olduğu belirtilmektedir²⁰.

Misis’e 12 mil uzaklıkta yer alan Adana, Şam Diyarı’nın bir şehridir. Uzun süre Müslümanların elinde kalmış ve burayı Harun Er Reşit imar etmiştir. Çarşısı ve binaları olan ticaretin yapıldığı güzel bir şehirdir. Ceyhan Nehri kadar olmasa bile Seyhan Nehri su yoluyla taşımacılıkta kullanılmaktadır. Seyhan Nehri’nin üzerinde oldukça uzun muazzam bir köprü de bulunmaktadır²¹

Adana ile ilgili en ayrıntılı bilgi Yakut el Hamevi’nin eserinde yer almaktadır²². Etrafı dağlarla çevrili olan Adana’da “Adanat” adı verilen bir şii tarzı mevcuttur. Adana, meşhur Misis şehri yakınlarında yer alan küçük bir şehirdir. Bir grup âlimin yer aldığı Adana’da çeşitli nedenlerden dolayı bir grup âlim ayrılmış, bir grup ise burada kalmıştır. Bunlardan bazıları; Ebu Bekir Muhammed bin Ali bin Ahmed bin Davud el Kettani el Adâni, bir diğeri Adiyy bin Ahmed bin Abdulbaki bin Yahya bin Yezid bin İbrahim bin Abdullah Ebu Amir el Adani’dir.

16 Yusuf Halaçoğlu, *İslam Ansiklopedisi ADANA* (İslami Devir), C I, 1988, s. 349-353.

17 Himyeri, *Kıtab al-Rawd al-Mitar*, ed. Ihsan Abbas, Beyrut 1975, s. 20.

18 İstahri, *age.*, s. 64.

19 Yakut el Hamevi, *age.*, C 5, s. 132.

20 Himyeri, *age.*, s. 20.

21 Himyeri, *age.*, s. 20.

22 Yakut el Hamevi, *age.*, C 5, s. 52.

Hamavi, o dönemde Adana kırsalının güvenli olmadığını bu yüzden de dikkatli olunması gerektiğini belirtmiştir. Hamavi'nin eserinde, Bağdat'a yolculuğu sırasında Adana'ya uğrayan bazı tüccarların burada yer alan köylerde karışıklıklar olduğu için saldırıya uğradıklarını ifade etmiştir.

Adana evlerinin mimari açıdan güzel olduğu hemen hemen bütün eserlerde yer almaktadır. Adana'yla ilgili bilgilerin yer aldığı eserlerde bu özellik vurgulanmaktadır. Adana'da Seyhan Nehri'nin kıyısında dikkati çeken özellikte evlerden bahsedilmektedir. Adana'da birçok güzel bina yer almaktaydı. Seyhan Nehri üzerinde bulunan köprü yakınlarında Harun er- Reşit babası sağken 165 yılında bir saray inşa ettirmişti. "İbn Fakiyh de Adana 190 yılında, Reşid'in komutanlarından Ebi Selim adında bir Türk tarafından kurulduğunu söyler ki bu kişi Tarsus'u da kurmuştur. Seyhan Nehri'nin üzerinde taşlardan inşa edilmiş çok muazzam bir köprü sanki çömelmiş gibi görünmektedir. Bu köprü'nün üzerinde bir de tak bulunmaktadır. Adana'nın sekiz kapısı, surları ve bir de surların etrafını çeviren bir hendeği bulunmaktadır.

"Seyhan'ın kıyısında küçük kendi halinde olan bir şehirdir. Misis'e çok benzemektedir. Şehirde insanların ihtiyaç duyduğu çeşitli ürünlerin satıldığı bir de çarşısı bulunmaktadır. Adana'nın önemi Seyhan Nehri'nin iki yakasını birleştiren meşhur köprüsüdür. Tarsus'a giden yolların üzerinde önemli bir şehirdir. Seyhan Nehri'nin üzerinde sebze, meyve bahçelerine su ulaştırmak için su çeken su dolapları bulunmaktadır."

Adana, Kilikya diyarının dörtte birini oluşturur. Ahmed el Katib demiştir ki Tarsus'u da imar eden Harun el Reşid Adana'yı da imar etmiştir. İbn Havkıl ise Seyhan Nehri'nin batı kıyısında, bereketli topraklarda bir şehirdir. Nehir üzerinde oldukça uzun ve taştan yapılmış çok büyük bir köprü bulunmaktadır. Adana, Misis ve Tarsus arasında yer alır, Misis'e 12 mil, Tarsus'a da 18 mil uzaklığındadır.

Kozan (Sise, Sis)

Çukurova'nın önemli yerleşmelerinden olan Kozan, Cumhuriyet'in ilanına kadar ismi Sis olarak geçmektedir. Orta Doğu'dan Anadolu'ya uzanan ticaret yolunun Anavarza-Sis-Kayseri bağlantılı olması bölgenin stratejik konumda yer almaktadır. Günümüzde Adana ilinin bir ilçesi olup Adana Ovası'nın Yukarı Ova adı verilen bölümünde ovanın dağlara dönüştüğü kesimde kurulmuştur. Yolların tam kavşağında bulunması ve konumu nedeniyle uzun yıllar önemini koruyan Kozan, Kilikya Ermeni Krallığı'nın başkentliğini yapmıştır. Bu sebepten dolayı

bazı Arapça eserlerde Sis (Kozan) yerine Kilikya ismi de kullanılmıştır. Kilikya Bölgesi’nin en önemli merkezi haline gelmesinde buranın Ermeni Kilisesi’nin merkezi olmasından kaynaklanmıştır. Arap coğrafyacılarından Kazvini eserinde Kilikya ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir²³.

“Kilikya kelimesi aslında ismi “Kali” olan bir kadından gelmektedir. Bahar mevsiminde Paskalya Bayramı’ndan bir hafta önce başlayan kutlamalar Sis (Kozan) şehri eteğinde yer alan manastırda yapılmaktadır. Bu manastırın kapıları o gece herkese açılmakta ve manastırdan çıkarılan beyaz toprak orada bulunanlara dağıtılmaktadır. Bu toprağın tılsımlı olduğuna inanılmaktaydı. Bu toprağın özellikle yılan ve akrep sokmalarına karşı koruduğuna inanıldığı için orada bulunanlar bundan almak istemektedirler.”

Kilikya kelimesinin kökenini oluşturan Kali ismi ise İmparator Armanicus’un eşi olan Kali’den gelmektedir. Kral Armanicus ölünce eşi olan Kali, yeni bir şehir inşa eder ve bu şehre de Kalikala adını verir. Zamanla bu isim Kilikya’ya dönmüştür²⁴.

Bizans Dönemi’ne ait kentin tarihi hakkında çok az şey bilinmektedir ancak Abbasiler Dönemi’nde fethedene kadar Bizanslıların elinde kalmıştır. Sis (Kozan), Arapların, Ermenilerden Kilikya Bölgesi’ni ele geçirmelerine kadar bir Kilikya Krallığı olarak anılmıştır.13. yüzyılda, Kilikyalı Ermeniler ile Memlûkler ve göçebe Türkmen kabileleri arasında bir çatışma alanı halindeydi. Nihayet Sis (Kozan), onu fethetmeyi başaran Memlûklüler zamanında önemini arttırdı.

Çukurova’nın sona erip Toros Dağlarının başladığı yerde, oldukça ihtısamlı bir kaleye sahiptir. Kozan, eserinde dağlar, vadiler, tepeler ve ovaların bulunduğu yerde yer alan önemli bir şehir olarak geçmektedir. Konum itibarıyla Çukurova’nın son bulduğu ve Torosların başladığı noktadadır. Kozan’ın havası günümüzde olduğu gibi nemli ve sıcaktır. Kozan şehrinin etrafında bulunan en yaygın bitki türü menengiç ağacıdır. Kozan’a gelenleri menengiç bitkisinin hoş kokusu karşılamaktadır. Çünkü Kozan’ın etrafı başta menengiç olmak üzere meşe ve mersin gibi çeşitli ağaçlarla kaplıdır.

Buranın sakinleri buraya Sis demektedirler. İncelenen dönemde Şam Körfezi’nde Antakya ve Tarsus arasındaki muazzam bir şehir olarak anlatılmaktadır. Sis ile Aynzerbe arasındaki uzaklık 24 mil, Misis’le arası ise aynı şekilde 24 mildir. Aynzerbe’de Kilikya’ya bağlı bir nahiyedir ve burada Kilikya kralı Liyon’un oğluna

²³ Kazvini, *age.*, s. 551.

²⁴ Kudame bin Ca’fer, *age.*, s. 119.

ait bir saray bulunmaktadır. El Hamavi'ye göre Sis Devlet'i en parlak günlerini 94 senesinde Romalılar Dönemi'nde yaşamıştır²⁵.

Kozan Kalesi, Çukurova'da bulunan kaleler içerisinde farklı bir yeri bulunmaktadır. Kozan Kalesi, Kilikya yöresinin en yüksek kalesi olarak geçmektedir. Sis şehri, Aynzerbe (Anavarza), Tarsus ve Antakya şehirleri arasındadır. Burada Ermeni kralının sarayı bulunur. Kilikya'nın dörtte biri büyüklüğünde oldukça büyük bir memleketidir. Dikdörtgen şekilli bir dağın tepesinde üç suru bulunan bir kaledir. Bağ ve bahçeleri ve küçük bir de nehri bulunmaktadır. Buraları imar edip ve düzenleyen Ermeni kralı İbn Leon, zamanında burada ikamet ederdi. Kozan şehri devam eden dağların hemen yanında yer almaktadır. Hemen batısında bir nehir akmaktadır. Nehir limanı ise kuzeyinde yer almaktadır.

Çukurova'dan Toroslara doğru giden ticaret yollarının önemli bir kavşağında bulunan Kozan'ın etki alanı oldukça geniştir. Ovanın sona erip Toros Dağlarının hemen başladığı noktada bulunması nedeniyle Suriye içlerinden gelerek Anadolu'ya gitmek isteyenler için dağlara çıkmadan önceki son konaklama yeridir. Böyle olunca da konumu Kozan'a ayrı bir önem kazandırmıştır.

Aynzerba (Aynüzerba, Anvarza)

Kozan coğrafyasının en önemli antik kenti şüphesiz ki Anavarza'dır. Romalılar Dönemi'nde İmparator Augustus'un ziyaret ettiği Anavarza gelişerek metropol kenti olmuştur. Anavarza, Türk tarihinde Çukurova olarak bilinen antik Kilikya'nın önemli merkezlerinden biriydi. Romalılardan Bizans'a geçen Anavarza, Abbasi İslam orduları tarafından Hükümdar Harun Reşit zamanında yeni bir kimlik kazanmıştır. 108 yılı olunca Harun Er Reşit, Anavarza şehrinin imarını ve güzelleştirilmesini emretti. Anavarza ve Sis şehirlerine Türkistan'dan (Horasan civarından) getirilenler yerleştirilmiştir²⁶. Sis yöresinde ilk Türk yerleşimi Bizans Hükümdarı Nikefor Fokas'ın MS 964 yılındaki Kilikya seferine kadar kesintisiz devam etmiştir.

Anavarza, o dönemin en önemli şehirlerinde biri olan Tarsus'a gitmek için takip edilecek yol üzerinde yer alan bir şehirdir²⁷. Bu dönemde ticaret ve savunma şehirleri arasında Tarsus, Adana ve Misis'le beraber Aynzerba (Anavarza) ismi de geçmektedir. Çukurova'da yol üzerinden öne çıkan önemli şehirler arasında

²⁵ Yakut el Hamavi, *age.*, C III, s. 297.

²⁶ Kudame bin Ca'fer, *age.*

²⁷ Kazvini, *age.*, s. 551.

Antakya, Misis ve Tarsus’tan sonra Anavarza gelmektedir²⁸. Çukurova’daki ticaret yollarının güzergâhında sırasıyla takip edilecek yerleşmeler ise şu şekilde geçmektedir; Aynzerba, Haruniye, Karakilise, Tel Cübeyr üzerinden Tarsus’a gidilebilir. Bu güzergâhtaki mesafe sekiz mildir²⁹.

Aynzerba ismi incelendiğinde iki kelimededen meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki olan “pınar veya göze anlamına” gelen “ayn” kelimesi ile “koyun veya davar ağılı” anlamına gelen “zereb” kelimelerinden oluşmuştur. Yakut Hamevî, Mücem-ül Büldan’ın da bu kelimeyi (Aynzerba) şeklinde almıştır. Burası Şam diyarının sınır beldelerinden “Masisa- Misis” civarında bir şehir olduğunu, burayı 180 yılında Harun-ur Reşid’in fethettiği, kalesini yeniden yaptırdığını, Horasan’dan Türkler getirildiğini ve yerleştirildiğini yazmaktadır. Buradaki yollar Misis’le Aynzerba arası bir konak, Antakya ile Aynzerba arası da iki konak uzaklıktadır³⁰.

Anavarza şehri, Ürdün’de yer alan Gur şehrine benzemektedir. Etrafı hurma ağaçları, çok verimli ve bereketli araziler ile çevrilidir. Bu yüzden de çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilebilmektedir. Şehrin isminden de anlaşılacağı gibi zengin meraları ve su kaynaklarının varlığından dolayı olduğu için de hayvancılık oldukça gelişmiştir.³¹

Haruniye

Günümüz Osmaniye ili Düziçi ilçesine bağlı bir mahalle olan Haruniye Şam diyarının bir diğer sınır şehri olarak geçmektedir. İncelenen eserlerin sadece ikisinde ilgili çok az bilgiye ulaşılmıştır. Eserler incelendiğinde Haruniye ilgili olarak diğer Çukurova şehirleri gibi Araplar tarafından fethedilince imar edildiği ve etrafının iki sıra surla çevrili ve şehrin demir kapısının bulunduğu anlatılmaktadır. Bizanslılar şehri Araplardan geri alınca şehri yıkmışlardır³². Etrafı dağlarla çevrili, Harun Reşit tarafından inşa edilmiştir ve küçük bir kalesi vardır³³.

²⁸ Himyeri, *age.*, s. 442.

²⁹ İbn Hurdazbih, s. 100.

³⁰ Yakut el Hamavi, *age.*, C IV, s. 177.

³¹ İstahri, *age.*, s. 63.

³² Yakut el Hamavi, *age.*, C V, s. 388.

³³ İbn Havkal, *age.*, s. 121.

Sonuç

Tarih boyunca önemli ticaret yollarının kavşağında ve verimli topraklara sahip olan Çukurova İslam fethinden sonra Bizans sınırında yer almıştır. Bu durumda Bizans'a karşı hem savunma hem de saldırı merkezi durumuna getirilmiştir. Bu bakımdan İslam fetihlerinin ilk dönemlerinde Çukurova hem Bizans hem de İslam güçlerinin önemli bir bölgesini oluşturmaktaydı. İncelenen eserlerden anlaşıldığına göre, araştırılan dönemde Çukurova'da yer alan şehirler Bizans politikaları sonucunda tahrip edilmiş, nüfus, ticaret ve güvenlik açılarından olumsuz etkilenmiştir. Burada yer alan şehirler ve ticaret yolları Harun Er Reşit tarafından desteklenmiş ve imar edilmeye çalışılmıştır.

9. ve 13. yüzyıllar arası Çukurova'daki şehirlere baktığımızda Misis ve Kozan'ın günümüze göre çok daha etkili ve önemli olduğu anlaşılmıştır. İncelenen eserlerde bu şehirlerle ilgili bilgilerin daha fazla yer aldığı, sosyal ve ekonomik hayatın daha ayrıntılı bir şekilde verildiği anlaşılmıştır. Günümüzde gerek Çukurova'nın gerekse Türkiye'nin önemli şehri olan Adana ise Seyhan Nehri kıyısında küçük bir şehir olarak tanımlanmıştır.

Araştırma ile Çukurova'da ulaşımın sadece karayolu ile değil ovanın can damarı olan Seyhan ve Ceyhan Nehirleri aracılığıyla da yapıldığı anlaşılmıştır. Mesela, Misis'te üretilen kürkler ve diğer ürünler Ceyhan Nehri aracılığıyla uzak bölgelere kadar gönderilmektedir.

Kaynaklar

Ünal, Ahmet, “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı’nın Siyasi Tarihi”, *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C XV/S. 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, s. 15-44.

Belâzürî, *Fütuh’ül Büldan*, reprinted by Abdullah Enis et-Tabbâ, Müesset’ül Muaf, Beyrut 1957.

Byzantine studies: Études byzantines: Volumes 3-4. University Center for International Studies, University of Pittsburgh, 1976.Özgür, E. Murat, *Türkiye Coğrafyası*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara 2000.

Hımyerî, *Kıtab al-Rawd al-Mitar*, ed. Ihsan Abbas, Beyrut 1975.

İbn Havkal, *Surat al-Ard*, Mansurat Dar Maktabat al-Haya, Beyrut 1992.

İdrisi, *Kıtab Nuzhat Al-Mushtaq*, reprinted by Maktab al Saqafat al Diyniyye, Kahire 2002.

İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, I, Lugduni Batavorum, Brill 1967.

Paydaş, Kazım, “Emevîler ve Abbasiler Dönemi’nde Önemli Bir Sugûr Şehri Tarsus”, *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C XXXI/ S. 51, 2012, s. 165 – 200.

Kazvini, *Asar al-Bilâd ve Ahbar al-İbad*, Dar Sader Yayınları, Beyrut 1960.

Kudame bin Ca’fer, *al-Kharaj wa Sinaat al-Kıtabah*, Reprinted by Dar al-Rashid, Bağdat 1981.

Strabon, *Coğrafya*, XIV, Bölüm: 5, çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000,

Yakut el Hamavi, *Kıtab mu’cem el-buldan*, reprinted by Dar Sadeer lil-Ṭiba’ah va-al-Nashr, Beyrut 1977.

Hallaçoğlu, Yusuf, “Adana”, *İslam Ansiklopedisi I*, C I, İstanbul 1988, s. 349-353.

Henry Morton'un Seyahatnamesi'nde Türkiye Cumhuriyeti

Cavid Qasimov*

H. Morto'nun Hayatı

Henry Kanova Vollam Morton 1892'de İngiltere'de, Mançestr şehrine bağlı Ashton-Under Layne kasabasında doğdu. Babası Joseph Morton, İngiltere'nin önemli gazetelerinden biri olan Birmingham Mail adlı gazetesinin sahibi idi¹.

Henry Kanova Vollam Morton, babasının maddi desteği ile çok iyi eğitim aldı ve Birmingham'da bulunan King Edward's School'dan mezun oldu. Fakat ailesinin tüm baskılarına rağmen Üniversite eğitime yanaşmadı ve baba mesleği olan gazeteciliğe devam edeceği ile ilgili önemli bir karar aldı. Bir müddet yerel gazetelerde çalıştıktan sonra, London'a giderek "Günlük Posta", gazetesinde önce muhabir ve daha sonralar editör yardımcısı olarak çalışmağa başlamıştır².

Genç gazeteci Morton ilk önemli deneyimini, katılmış olduğu I. Dünya Savaşı'nda yaptı. Onun cepheden göndermiş olduğu savaş haberleri İngiltere'deki önemli gazetelerinin manşetlerinde yer almağa başladı³. Genç Morton, I. Dünya Savaşı yıllarında aynı zamanda Londra'da bulunan Kavalier Askeri okulunu bitirerek bir süre Kraliyet Askeri Alayında hizmet etmiştir. Fakat I.Dünya Savaşı bittikten sonra Kraliyet Askeri Alayındaki askeri hizmetinden tekrar gazeteciliğe dönerek, deneyimli bir gazeteci gibi "Akşam Haberleri" ve "Günlük Ticaret" gazeteleri ile çalışmağa başlar.

Henry Kanova Vollam Morton'nun bir gazeteci olarak şöhret olmasında 1922. yılında "Times" gazetesinin özel muhabiri olarak Mısır'a gitmesi çok etkili olmuştur. Genç gazetecinin Mısır'a gitmesinin esas maksadı bu dönemde ünlü Mısırbilimci (Ejiptolog) olarak bilinen Howard Carter ve Lord Carnarvon'ı tarafından Mısır Fironu Tutanhamon'nun serdabesi'nin(mezar) arama çalışmaları ile ilgili haberleri

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Van/TÜRKİYE, cavidqasimov@yyu.edu.tr

1 www.hvmorton.co.uk

2 www.hvmorton.co.uk

3 www.hvmorton.co.uk

“Times” gazetesinin manşetlerine taşımak idi. Lise yıllarından Doğubilimcilığe meraklı birisi olan H.Morton, Howard Carter ve Lord Carnarvon’un yakın mesai arkadaşı olmuş ve Firavunu Tutankhamon’un mezarının aranması ve bulunması süreci ile ilgili İngiltere ve dönemin Avrupa gazetelerinde çok önemli haber, foto ve yazı dizisi yayınlayarak, okurların ilgi odağına çevrilmeyi başarmıştır.

Henry Kanova Vollam Morton, 1924.yılında Mısır’dan İngiltere’ye döndükten sonra kitap çalışmalarına başlar ve ilk önce çok sevdiği Londra ile ilgili: 1925. yılında “Londra’nın Ruhı”⁴ ve 1926.yılında ise “Londra Yılı”⁵, “Londra”⁶ ve “Londra Geceleri”⁷ isimli kitaplarını yayınlamağa muvaffak olmuştur. İsimleri zikir olunan eserlerin yayın hayatına girmesi sonucunda H. Morton ülkesindeki okurların çok büyük teveccühünü kazanmıştır⁸.

1926.yılından itibaren H.Morton, Dünya Seyahatine çıkmaya karar vermiş ve ilk önce kendi memleketi olan Birleşmiş Krallığın(İngiltere, Uels, İrlanda ve İskoçya) köylerini, kasabalarını ve şehirlerini dolaşarak bilgiler edinmiş ve Seyahatnameler kaleme almıştır. H.Morton, tarafından Birleşik Krallıkla ilgili yayınlanmış seyahatnameler:

1. “İngiltere gezileri”⁹;
2. “İrlanda gezileri”¹⁰;
3. “İskoçya gezileri”¹¹;
4. “Uels gezileri”¹²;

H. Morton, 1935.yılında Yakın ve Orta Doğu ülkelerine seyahat yapmak maksadıyla tekrar Mısır’a gitmiştir. Bir müddet Mısır’da kalarak seyahat hazırlıkları yapmış ve 1935. yılının Baharı’nda Mısır üzerinden Yakın ve Orta

4 Генри Воллам Мортон, Лондон. Красота и величие столицы мира, Москва 2006, s. 45.

5 Генри Воллам Мортон, По старой доброй Англии. От Лондона до Ньюкасла, Москва 2010, s. 56.

6 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 90.

7 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 134.

8 Генри Воллам Мортон, Лондон. Прогулки по столице мира, Москва 2008, Москва 2010, s. 150.

9 Генри Воллам Мортон, Лондон, *age.*, s. 155.

10 Генри Воллам Мортон, Ирландия. Прогулки по священному острову, Москва 2008, s. 45.

11 Генри Воллам Мортон, Шотландия: Путешествие по Британии, Москва 2008, s. 15.

12 Генри Воллам Мортон, По Англии и Уэльсу. Путешествия по Британии, Москва 2008, s. 10.

Doğuya seyahate başlamıştır. O, sırasıyla Orta Doğu'nun önemli şehirlerinde: İskenderiye'de, Kahire'de, Kudüs'te, Şam'da, Bağdat'ta, Halep'te, Adana'da, Tarsus'a, Konya'da, Ankara'da, İzmir'de, Efes'te ve İstanbul'da bulunmuştur. Seyyah, Türkiye üzerinden Balkanlara geçerek Yunanistan'ın Kavala, Filipp, Selanik ve Atina şehirlerinde de bulunarak Orta Doğu'ya yapmış olduğu seyahati tamamlamıştır.

Henry Morton 1935.yılında Mısır'dan başlamış olduğu seyahatini 1938.yılında Yunanistan'da tamamladıktan sonra tekrar İngiltere'ye döner ve seyahatini kitaplaştırmaya başlar. Fakat Orta Doğu seyahati ile ilgili kitap çalışmaları sırasında II. Dünya Savaşı başlar ve H.Morton kafasında tasarlamış olduğu seyahatlere bir müddet ara vererek gazetecilik çalışmalarına yoğunlaşır. Ünlü gazeteci özellikle dönemin savaş aktörlerinin, siyasilerinin ve özellikle, dönemin İngiltere Başbakanı Winston Churchill ve dönemin ABD Cumhurbaşkanı Franklin D. Roosevelt'in çalışmalarını takip eder ve onlarla yapmış olduğu röportajları çeşitli gazetelerde yayımlar¹³.

II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra H. Morton'nun seyahat tutkusu gazetecilik çalışmalarının önüne geçer ve 1947.yılında Güney Afrika'da bulunan Keyptaun şehrine yerleşerek yapacağı seyahatlerin hazırlıklarına başlar. H. Morton 1950-60'lı yıllarda Afrika ülkelerine, İspanya'ya, İtalya'ya seyahatler yaparak çok önemli Seyahatnameler yayınlamıştır. H. Morton'un yukarıda isimleri zikredilen ülkelerle ilgili yayınlamış olduğu Seyahatnameler:

1. 1951 yılında "Afrika Seyahatnamesi"¹⁴;
2. 1955 yılında "İspanya Seyahatnamesi"¹⁵;
3. 1957 yılında "İtalya Seyahatnamesi"¹⁶;
4. 1964 yılında "Kuzey İtalya Seyahatnamesi"¹⁷;
5. 1969 yılında "Güney İtalya ve Sicilya Seyahatnamesi"¹⁸;

13 www.hvmorton.co.uk

14 Генри Воллам Мортон, Южная Африка. Прогулки на краю света, Москва 2011, s. 25.

15 Генри Воллам Мортон, Прогулки по Испании. От Пиренеев до Гибралтара, Москва 2009, s. 5.

16 Генри Воллам Мортон, Рим. Прогулки по Вечному городу, Москва 2007, s. 2.

17 Генри Воллам Мортон, От Милана до Рима. Прогулки по Северной Италии, Москва 2008, s. 9.

18 Генри Воллам Мортон, От Рима до Сицилии. Прогулки по Южной Италии, Москва 2007, s. 6.

Henry Morton, 1979.yılında Keyptaun şehrinde vefat eder ve vasiyetine uyğun olarak cesedi yakılarak külleri İngiltere'ye götürülmüştür¹⁹.

“Kahire’den İstanbul’a Ortadoğu’ya Seyahat” Eseri

H. Morton Orta Doğu ülkelerine yapmış olduğu seyahat bilgilerini 1941.yılında Londra’da “Kahire’den İstanbul’a Ortadoğu’ya seyahat” isminde kitap olarak yayımlar. Kitap, II. Dünya Savaşı’nın tüm olumsuz şartlarına rağmen bir milyon üzerinde satış yapmıştır ve günümüzde İngilizce dışında almanca, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve Rusçaya çevrilmiştir. “Kahire’den İstanbul’a Ortadoğu’ya seyahat” kitabında Mısır, Filistin, Irak, Türkiye Cumhuriyeti ve Yunanistan’la ilgili verilen bilgiler ana bölümler ve fasıllardan oluşmaktadır. “Kahire’den İstanbul’a Ortadoğu’ya seyahat” eserin içeriği²⁰:

I. Bölüm: Mısır(Mısır’la ilgili fasıllar)²¹

- I. Fasl:** Mersa Matruh kasabası²²;
- II. Fasl:** Siva çölü²³;
- III. Fasl:** İskenderiye²⁴;
- IV. Fasl:** Kahire²⁵;
- V. Fasl:** Büyük piramitlerin içinde²⁶;
- VI. Fasl:** Kıptiler²⁷;
- VII. Fasl:** Kıpti düğünü²⁸;
- VIII. Fasl:** Hatrun vadisindeki manastırlar²⁹;
- IX. Fasl:** Luksor tapınağı³⁰;

¹⁹ <https://ru.wikipedia.org>

²⁰ Генри Воллам Мортон, От Каира до Стамбула. Путешествие по Ближнему Востоку, Москва 2011, s. 1.

²¹ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 1.

²² Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 2.

²³ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 4.

²⁴ Генри Воллам Мортон, *age.*, 10.

²⁵ Генри Воллам Мортон, *age.*, 12.

²⁶ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 14.

²⁷ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 15.

²⁸ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 17.

²⁹ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 18.

³⁰ Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 21.

II. Bölüm: Filistin(Filistin'le ilgili fasıllar)³¹

- I. Fasl:** Kudüs³²;
- II. Fasl:** Kutsal türbe tapınağı³³;
- III. Fasl:** İsa türbesi³⁴;
- IV. Fasl:** Beytullahim(Betlehem)³⁵;
- V. Fasl:** Kutsal ateş³⁶;
- VI. Fasl:** Galiley³⁷;
- VII. Fasl:** İsa'nın aktarışı³⁸;

III. Bölüm: Irak(İrak'la ilgili fasıllar)³⁹

- I. Fasl:** Bağdat yollarında⁴⁰;
- II. Fasl:** Bağdat⁴¹;
- III. Fasl:** Kırbaçlı Şii'ler⁴²;
- IV. Fasl:** Babil⁴³;

IV. Bölüm: Türkiye(Türkiye ile ilgili fasıllar)⁴⁴

- I. Fasl:** Adana⁴⁵;
- II. Fasl:** Tarsus⁴⁶;

31 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 25.
 32 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 25.
 33 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 27.
 34 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 27.
 35 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 28.
 36 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 28.
 37 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 28.
 38 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 31.
 39 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 32.
 40 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 35.
 41 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 36.
 42 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 36.
 43 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 37.
 44 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 40.
 45 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 40.
 46 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 42.

III. Fasl: Konya⁴⁷;

IV. Fasl: Haçerle Türk dansı⁴⁸;

V. Fasl: Efes⁴⁹;

VI. Fasl: İstanbul⁵⁰;

V. Bölüm: Yunanıstan(Yunanistan'la ilgili fasıllar)⁵¹

I. Fasl: Kavala⁵²;

II. Fasl: Filipp⁵³;

III. Fasl: Selanik⁵⁴;

IV. Fasl: Atina⁵⁵;

V. Fasl: Olimpiya⁵⁶;

VI. Fasl: Epidauros tiyatrosu⁵⁷;

VII. Fasl: Delfi kasabası⁵⁸;

VIII. Fasl: Elevsin⁵⁹;

IX. Fasl: Marafon⁶⁰;

X. Fasl: Suniy⁶¹;

47 Генри Воллам Мортон, *age*, s. 43.

48 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 47.

49 Генри Воллам Мортон, *age*.s. , 48.

50 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 48.

51 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 55.

52 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 55.

53 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 56.

54 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 57.

55 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 58.

56 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 63.

57 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 64.

58 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 65.

59 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 67.

60 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 68.

61 Генри Воллам Мортон, *age*., s. 69.

“Kahire’den İstanbul’a Ortadoğu’ya Seyahat” Eserinde Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve M. K. Atatürk

H. Morton 1923. Yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasını Türk halkının XX. yüzyıldaki en büyük başarısı olarak takdim eder. Aynı zamanda bu başarının kazanılmasında M. K. Atatürk’ün çok önemli rolünün olmasını da kendi eserinde özetle vurgular⁶². Seyyaha göre Birinci Dünya Savaşı Avrupa’nın büyük imparatorluklarına yaşama şansı tanımadı. Osmanlı İmparatorluğu da diğer imparatorluklar gibi yıkıldı. Fakat, M.K. Atatürk ve ekibi bu yıkılan imparatorluğun küllerinden yeni bir devlet kurmayı başardılar. Seyyah eserinde M. K. Atatürk’ün vasıflarından bahse derk, hayatı boyu Türkiye’de yapmış olduğu reformlarla ilgili bilgiler vermiştir. H. Morton genel olarak M.K. Atatürk’le ilgili şu başlıklarla ilgili genel olarak bilgi vermiştir:

1. Yunan ordusunu yenerek Kurtuluş Savaşı’nda büyük zafer kazanması;
2. Türk topraklarının yabancı işgalinden kurtarması;
3. Cumhuriyeti kurması
4. Osmanlı hanedanlığına son verilmesi
5. Halifeliğin kaldırılması
6. Kapitülasyonlara son verilmesi
7. Lozan anlaşmasının imzalanması
8. Kıyafet inkılâbını yapması
9. Şapka inkılâbını yapması
10. Gregoryen takviminin kabulü
11. Arap harfleri yerine Latin alfabesinin kabulü
12. Kadınlara siyasi haklarının verilmesi
13. Poligaminin yasaklanması
14. Medeni kanunun çıkarılması

H. Morton kendi eserinde M. K. Atatürk tarafından yapılan reformlarının çok kısa bir dönemde sonuç vermesinden bahsederek, reformların Türkiye toplumunu daha da ireli taşıdığını vurgular. Türk toplu tarafından M. K. Atatürk’ün çok sevildiğinden bahseden seyyah, M.K. Atatürk’ü Avrupa’nın en önemli siyasilere

62 Генри Воллам Мортон, От Каира до Стамбула. Путешествие по Ближнему Востоку, Москва 2011, s. 85.

ile mukayese eder⁶³. Seyyah M. K. Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan eğitim reformları ile ilgili çok önemli bilgiler vermiştir. Cumhuriyet döneminde Latin alfabesinin uygulanması ve modern okulların kurulması, eğitim verecek olan öğretmen kadrolarının kısa bir zamanda yetiştirilmesi M. K. Atatürk'ün en büyük başarılarından biri olduğunu bildirmiştir.

“Kahire’den İstanbul’a Ortadoğu’ya Seyahat” Eserinde İstanbul

Henry Morton'un Türkiye Cumhuriyeti'ne 1938.yılıının kışında sefere başlar. Kendisinin verdiği bilgilere göre bir müddet Halep şehrinde konakladıktan sonra, Adana şehrine geçmiş ve Adana'dan Tarsus'a, Tarsus'tan Konya, Ankara ve Efes üzerinden İstanbul şehrine gelmiştir. Seyyah öncelikle İstanbul şehri ile ilgili bilgileri şu başlıklarda altında vermiştir:

1. İstanbul şehrinin tarihi
2. İmparatorluklar başkenti İstanbul(Roma, Bizans ve Osmanlı dönemi)
3. İstanbul'daki Camiiler ve Kiliseler
4. Cumhuriyet dönemi İstanbul şehri

Henry Morton kendi seyahatnamesinde İstanbul şehrinin tarihi ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Özellikle, İstanbul şehrinin tarih boyu mevcut olmuş üç isminden bahsetmiştir. Bununla beraber seyyah şehrin tarih öncesi dönemi, Byzantion dönemi, Doğu Roma dönemi, Osmanlı dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi ile ilgili bilgilere kısa olarak yer vermiştir. Seyyaha göre: “Roma İmparatoru Konstantin, o dönemde gökyüzünde güneş, ay ve 5 gezegenin olduğu gerçeğinden hareketle kenti, 7 tepe üzerine kurdu. Roma gibi Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu da 7 tepeli kentin sınırlarını korudu ve üzerine görkemli yapılarını dikti. Şimdi İstanbul'daki yedi tepede Osmanlı tarafından yapılan çok önemli yapılar yer alıyor. Günümüzde 1. tepede Topkapı Sarayı, 2. tepede Nuru Osmaniye Camisi, 3. tepede Süleymaniye Camisi, 4. tepede Fatih Camisi, 5. tepede Yavuz Sultan Selim Camisi, 6. tepede Mihrimah Sultan Camisi, 7. tepede Haseki Külliyesi yer alıyor”⁶⁴.

Seyyaha göre: “476'da Batı Roma'nın yıkılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu'na dönüşmüş ve İstanbul da, bu

63 Генри Воллам Мортон, *age.*, 88.

64 Генри Воллам Мортон, От Каира до Стамбула. Путешествие по Ближнему Востоку, Москва 2011, s. 120.

yeni imparatorluğun başkenti haline gelmiştir. VI. yüzyılın ortaları, Bizans İmparatorluğu ve İstanbul için yeni bir yükseliş döneminin başlangıcıdır. VII, VII ve IX. yüzyıllar İstanbul için kuşatılma yılları oldu. Yedinci yüzyılda Samaniler ve Avarların saldırısına uğrayan kenti, sekizinci yüzyılda Bulgarlar ve Müslüman Araplar dokuzuncu yüzyılda ise Ruslar ve Bulgarlar kuşattılar. 1204'de kent Haçlılar tarafından ele geçirildi ve yağmalandı. Bu işgal ve yağma sonrasında ortaçağın en büyük kenti 40-50.000 nüfuslu, yoksul ve harabe bir kente dönüştü. Bu dönemden sonra İstanbul sürekli küçülmeye ve fakirleşmeye başladı. 1261 yılında Palailogos Hanedanı İstanbul'u tekrar ele geçirdi ve böylece İstanbul'daki Latin dönemi sona erdi"⁶⁵.

Seyyah Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un feth edilmesini şehrin tarihinde çok önemli bir olay olarak nitelendirir. Seyyaha göre: "İstanbul şehrinin 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmesi ile Hristiyan Doğu'nun bıraktığı miras İslâmi geleneklerle buluşmuş, Osmanlı kimliğine uygun bir yönetim merkezi konumuna dönüşerek günlük hayat yeniden inşa edilmiştir. Fakat yönetim bazında Bizans ile Osmanlı arasındaki benzerlik ilgi çekicidir. İstanbul'un feth edilmesinin devamında, Fatih Sultan Mehmet tarafından önce Rumeli ve Anadolu'da uyguladığı nüfus politikası ile Müslümanların sayısı artırılmıştır."⁶⁶

Morton İstanbul'daki kilse ve sinagoglarla ilgili şöyle bilgi vermiştir: "Osmanlı Fethine kadar İstanbul'da çok sayıda kilise inşa edilmiştir. Nesturilik, Monofizitlik, Katoliklik, Ortodoksluk, Süryanilik, Gregoryenlik, Keldanilik, Dominikenlik, Fransiskanlık gibi farklı mezhep ve tarikatların kiliseleri İstanbul'da yer almıştır. Ayrıca Rum, Ermeni, Latin ve Ceneviz gibi farklı ulusların da kendilerine ait kiliseleri olmuştur. Fetihden sonra Fatih Sultan Mehmed kiliseleri faaliyetlerinde özgür bırakmıştır. Ama Osmanlı Dönemi'nde artık kullanılmadığı için tamamen harap olan veya satın alınarak camiye dönüştürülen çok sayıda kilise olduğu da bilinmektedir."⁶⁷

Morton İstanbul'daki sinagoglarla ilgili şöyle bilgi vermiştir: "İstanbul'daki sinagogların tarihi de kiliseler kadar eskidir. Bilinen ilk sinagog 318 yılında inşa edilmiştir. Zaman zaman bazılarının zorla kiliseye dönüştürülmesine veya Latin istilası sırasında talan edilmesine rağmen sinagoglar varlıklarını sürdürmüştür.

65 Генри Воллам Мортон, От Каира до Стамбула. Путешествие по Ближнему Востоку, Москва 2011, s. 123.

66 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 124.

67 Генри Воллам Мортон, От Каира до Стамбула. Путешествие по Ближнему Востоку, Москва 2011, s. 127.

İstanbul fethedildiği zaman, sayıları konusunda ihtilaf bulunmakla birlikte, az sayıda sinagogun olduğu bilinmektedir. Bunlardan bazılarında Fatih Sultan Mehmed'in vakfiyesinde bahsedilmektedir"⁶⁸.

Morton Türkiye Cumhuriyeti döneminde İstanbul şehrinin durumu ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Özellikle, Seyah Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesinden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından 1 Kasım 1922'de hilafet ile saltanatın ayrıldığı ve daha sonra saltanatın kaldırılmasından bahsediyor⁶⁹. Daha sonra seyyah sonuncu padişah olan Vahdettin'in son günleri ile ilgili bilgi vererek ilk önce isminin hutbelerden kaldırılmasını ve 17 Kasım 1922'de Cuma günü Dolmabahçe Sarayı'ndan Malta Adası'na götürülmesini İstanbul şehrinin saltanatla vedalaşması gibi takdim etmiştir. Henry Morton Sultan Vahdettin'in İtalya'daki San Remo şehrinde sıkıntı ve ihtiyaç içinde hayatını başa vurduğunu da anlatmıştır. Seyyaha göre Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasından sonra Başkent'in Ankara'ya taşınması ile İstanbul siyasi gücünü kaybetmeye başlar. Fakat kültürel konumu devam eder.

Sonuç

Sonuç olarak Henry Morton tarafından yazılan "Kahire'den İstanbul'a Ortadoğu'ya seyahat" eseri 1930'lu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-ekonomik durumunun öğrenilmesi bakımından çok önemli bir eserdir. Seyyah Türkiye Cumhuriyeti'nin birçok şehirlerinde bulunarak, şehirlerin tarihi ile ilgili bilgi vermiş ve aynı zamanda Cumhuriyetin kurulması ile bu şehirlerin sosyo-ekonomik durumundaki değişimler konusunda da bilgi vermiştir. Seyyah Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. K. Atatürk'le ilgili çok önemli tespitlerde bulunmuştur. M.K. Atatürk tarafından yapılan reformlarla ilgili bilgiler vermiştir. H. Morton'un İstanbul şehrin mimarisi karşısında etkilendiğini söyleyebiliriz. Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarına başkentlik yapmış olan İstanbul şehrinin, tarihi, kültürü, yaşam üslubu ve her şeyden önemlisi günlük hayatı ile ilgili bilgiler Morton'un Seyahatnamesinde yer almıştır. Morton İstanbul'da yaşayan Hristiyan ahalinin tarihi geçmişi, uğraş alanları ve yaşadıkları ayrı ayrı mahallelerle ilgili bilgi vererek, şehrin çok kapsamlı kültüre sahip olmasını göstermiştir. Seyyah I. Dünya Savaşı sonrasında mütareke ile birlikte işgal edilen İstanbul'un sosyo-ekonomik durumu ile ilgili bilgilere yer vermiş ve bununla beraber Sultan Vahdettin'in İstanbul'dan sürülmesi ile şehrin saltanat başkenti olma vasfını kaybetmesi gibi göstermiştir.

68 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 127.

69 Генри Воллам Мортон, *age.*, s. 128.

Kaynaklar

Генри Воллам Мортон, Лондон. Красота и величие столицы мира, Москва 2006

Генри Воллам Мортон, По старой доброй Англии. От Лондона до Ньюкасла, Москва 2010

Генри Воллам Мортон, Лондон. Прогулки по столице мира, Москва 2008

Генри Воллам Мортон, Ирландия. Прогулки по священному острову, Москва 2008

Генри Воллам Мортон, Шотландия: Путешествие по Британии, Москва 2008

Генри Воллам Мортон, По Англии и Уэльсу. Путешествия по Британии, Москва 2008

Генри Воллам Мортон По старой доброй Англии. От Лондона до Ньюкасла, Москва 2010

Генри Воллам Мортон, Ирландия. Прогулки по священному острову, Москва 2008

Генри Воллам Мортон, Шотландия: Путешествие по Британии, Москва 2008

Генри Воллам Мортон, По Англии и Уэльсу. Путешествия по Британии, Москва 2008

Генри Воллам Мортон, Южная Африка. Прогулки на краю света, Москва 2011

Генри Воллам Мортон, Прогулки по Испании. От Пиренеев до Гибралтара, Москва 2009

Генри Воллам Мортон, Рим. Прогулки по Вечному городу, Москва 2007

Генри Воллам Мортон, От Рима до Сицилии. Прогулки по Южной Италии, 2007

Генри Воллам Мортон, От Милана до Рима. Прогулки по Северной Италии, 2008

Генри Воллам Мортон, От Каира до Стамбула. Путешествие по Ближнему Востоку, Москва 2011

www.hvmorton.co.uk

<https://ru.wikipedia.org>

Anadolu Türk Yer - Mevki ve Şahıs Adları İçin Değerli Bir Kaynak: Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti Hudûdnâmesi

Cevdet Yakupoğlu*

Giriş

Yer adları, milletlerin iskân tarihini aydınlatan, üzerinde yaşadıkları coğrafyayı nasıl vatan haline dönüştürdüklerini gösteren ve millî birikimlerini yansıtan kalıcı belgelerin başında gelir. Türkler, ana yurtlarından göç ettiklerinde kendilerine ait ad verme kültürünü yeni yerleştikleri vatanlarında da yaşatmışlardır.

Bir coğrafyaya hangi millet tarafından mühür vurulduğuna dair delil arayan ilim adamları, çalışmalarında yer adlarından istifade etmişlerdir. Yer adlarının her birinin bir anlam taşıdığı ve bu adların verilmesi esnasında bir takım kuralların hâkim olduğu bilinmektedir. Yer adlarını inceleyen bilim dalları dünyada son asırlarda gelişme göstermiştir.¹

XI. yüzyıldan itibaren Selçukluların Anadolu'da icra ettikleri Türk iskânının mahiyetini anlayabilmek için yer adlarına bakmak icap eder. Bu açıdan, Anadolu'da karşımıza çıkan Türkçe yer- mevki isimlerinin ortaya çıkış zamanları ile bunların verilme sebeplerini ve sözlük anlamlarını tespit neticesinde bu coğrafi saha üzerinde bin yıldır yaşayan Türk Milleti'nin tarihi, dili, örf-âdetleri, hayat şartları hususunda bir hayli ilmi malumat elde edilebilmektedir. Bu bakımdan yer adları, tarih ve kültür uzmanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk yer adlarının kapsamlı ve sistemli bir şekilde tespit ve tahlillerinin yapılması gerekmekte olup, bunun için tahrir ve vakıf defterleri başta olmak üzere arşiv kaynaklarından istifade edilmelidir. Türkiye'de şehir, köy, mezra, çiftlik, akarsu, dere, ova, dağ, tepe,

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kastamonu/ ANKARA, cevdeyyakupoglu@gmail.com ORCID:0000-0002-9637-6314

1 “Adbilim” (Onomastique/ Onomastics)’in yer adları üzerinde duran dalı “Yeradıbilim (Toponomi / Toponymie / Toponomastique)” ismiyle bilinmektedir. “Antroponomi”; kişi adları; “Hidronomi (Hydronymie)”; nehir, ırmak, göl gibi su adları ve “Horonomi (Horonymie)” ise dağ adları ile ilgilenen bilim dallarıdır. Yer adları üzerine bilgi için bkz. Doğan Aksan. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dil Bilim*. Ankara, 1998, C I, s. 32; C III, s. 100; Hasan Eren. “Yer Adlarının Dili”. *TDİA*, (1965), s. 155; Bahaeddin Yediyıldız. “Türkiye’de Yer Adı Verme Usulleri”. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 1984), s. 25, 30.

göl, yayla, kışla, çayır, sazlık vb. bütün adların bir araya getirildiği bir külliyyatın hazırlanması da bu açıdan kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bunun için ise ilk aşamada bölgesel çalışmaların tamamlanması icap etmektedir.

Anadolu'da son bin yılda tesis edilmiş “Türk Yer Adları Hazine Sarayı”nın en zengin odalarından birisini hiç şüphesiz Orta ve Batı Karadeniz bölgesi şehirleri doldurmaktadır. Bu bağlamda Amasya, Çorum, Samsun, Sinop, Kastamonu, Çankırı ve Bolu hattı, Anadolu Türk fetihler tarihinde XI-XIII. yüzyıllarda hem Selçukluların ve hem de onların bir kolu olan Dânişmendlilerin etkin oldukları önemli bir Türk iskân sahası özelliğini taşımıştır. Sözü edilen yörelerde bazı Selçuklu şehzadelerinin ve akıncı beylerinin ağırlıklı rol üstlenmeleri, Kastamonu havalisinde zamanla Selçuklulara tâbi Çobanoğulları Uc Beyliği'nin teşekkül etmesi ve bu sayede bölgedeki fetih faaliyetlerinin hız kazanması, bahsi geçen bu havalide kesif bir biçimde Türk nüfusun iskân olunmasını sağlamıştır. XIII. yüzyıl ikinci çeyreğinden itibaren Doğu ve İç Anadolu'daki etkili Moğol tazyiki sonucunda da ilgili bu coğrafyaya çok sayıda Türk boyu / topluluğu göç etmiştir. Neticede Batı Karadeniz sahasında Oğuz boyları ile diğer Türk topluluklarının iskân sürecinde (XII-XV. yy.) isim almış yerleşim birimlerinin kesafeti dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.² Bu potansiyelin en güzel tanıkları hiç şüphesiz Türk arşiv belgelerinin nadide örneklerinden olan *Tapu Tahrir Defterleri*, *Vakıf Defterleri*, *Vakfiyeler* ile *Hudûdnâmeler* ve diğer muhtelif vesikalardır. Bu belgelerden biri olarak Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti Vakfiyesi Hudûdnâmesi, *Türk Ad Bilimi* açısından aşağıda ele alınmıştır.

Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti Vakfiyesi ve Türkçe Hudûdnâmesi

Sultan II. Bâyezid, 1457 yılı civarında 9-10 yaşlarında iken Amasya sancak beyi tayin edilmiştir.³ 1481 yılında babası Sultan II. Mehmed (Fatih)'in vefatını müteakip

2 Bölgede Türk yer adları üzerine genel fikir edinmek için şu kaynaklar taranabilir: *Kastamonu Sancağı Tapu Tahrir Defteri*, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr.23m; *Bolu Sancağı Vakıf Defteri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBK. MCO.), Nr.15; *Bolu Sancağı Tapu Tahrir Defteri*, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr.51; *Çankırı Sancağı Tapu Tahrir Defteri*, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr.100; *Çorum Sancağı Tapu Tahrir Defteri*, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defter (COA. MAD.), Nr.354; *Bolu - Kastamonu - Çankırı - Kocaeli Sancakları Muhasebe İcmal Defteri*, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr.438; Anılan bölge yer adları üzerine hacimli bir araştırma için bkz. Cevdet Yakupoğlu. *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo - Ekonomik Tarihi (Kastamonu - Sinop - Çankırı - Bolu), XIII-XV. Yüzyıllar*. Gazi Kitabevi, Ankara 2009.

3 Valilik başlangıç tarihi ile ilgili farklı bir değerlendirme için bkz. Kayhan Orbay. “On the Mukâta‘a Revenues and the Revenue Collection of Bâyezid II's Waqf in Amasya”. *Wiener Zeitschrift für die*

Osmanlı tahtına çıktıktan sonra ise oğlu Şehzade Ahmed'i Amasya sancakbeyi olarak vazifelendirmiştir. Bu şehzade yetimlere, miskinlere ve misafirlere hizmet etmesi amacıyla 1481-1486 tarihleri arasında Amasya'da babası adına bir imâret inşa ettirmiştir. İmâretin vakfiyesi (Ocak 1496) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunmaktadır.⁴ Vakfiyenin, incelemiş olduğumuz iki ayrı nüshası (Nr. 33, 68)⁵ içerik olarak birbirinin aynıdır. Vakfiyenin sonunda *Türkçe Hudûdnâme* bulunmaktadır. İmâretin bünyesinde mescid / cami ve medrese ile çocuklara Kur'ân-ı Kerîm öğretecek Sıbyan mektebi inşa edilmiştir. İmâretin müstemilatı için ise çok sayıda köy ve çeşitli akarat vakfedilmiştir.⁶ İmâret vakıflarının yıllık gelirleri, külliye'deki binaların bakımı ile cami, medrese, mektep ve imâret görevlilerinin maaş ve harçlıklarına tahsis edilmiştir.

Vakfiyenin en önemli özelliklerinden birisi, imârete (İmâret-i Âmire-i Celîle-i Sultâniye) hasredilmiş vakıf köylerin ve mezraların sınırlarını gösteren Türkçe (Türkiyyü'l-ibâre) bir hudûdnâmenin ekte yer almış olmasıdır.⁷ Bu hudûdnâme, aşağıda da görüleceği üzere XV. yüzyıl Anadolu'su Türk yer adlarının tespiti açısından son derece kıymetli bir belge, daha doğrusu hazine niteliğindedir.

İmâret Vakfiyesi kayıtlarında imâretin / külliyenin vakıflarının bağlı bulunduğu sancak ve kazalar ile bunlara bağlı köy, mezra ve çiftlikler aşağıda gösterilmiştir.⁸

Künde des Morgenlandes, Vol. 95 (2005), pp. 139; Adnan Gürbüz. *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*. Ankara Üniv. SBE Tarih ABD. Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 29.

4 *Amasya Sultan II. Bâyezid Han İmâreti Vakfiyesi (Arapça) ve Hudûdnâmesi (Türkçe)*, 15 Cemâziyelevvel 901 / 31 Ocak 1496, VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, Kayıt No: 33 (2113 Numaralı defterin 119 numru ve 179. sahifesinde mukayyed vakfiye); VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, Kayıt No: 68; Vakfiyenin VGMA.'nde kayıtlı orijinal metni ile Arapça ve Türkçe nüshalarının tanıtımı hakkında bkz. Sadi Bayram. "Sultan II. Bayezid'in Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Bulunan Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Kültürümüzdeki Yeri". *Milletlerarası IX. Türk Sanatları Kongresi* (23-27 Eylül 1991), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, C I, s. 345-363.

5 İlgili vakfiye nüshalarının 2017 yılında tarafımca temin edilmesinde emeği geçen Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü personeli değerli Şube Müdürü Erdal Arslan'a, söz konusu katkılarından dolayı şükranlarımı sunuyorum. C Y.

6 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 7-46; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 15-89; Vakfiyede ayrıntısı ile anlatılan vakıf hükümleri ve diğer bazı açıklamalar hakkında bkz. Yakupoğlu. "Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti'nin Kastamonu, Çankırı ve Bolu'daki Vakıfları". *Uluslararası Amasya Sempozyumu (Tarih-Dil-Kültür-Edebiyat)*, 4-7 Ekim 2017, *Bildiriler Kitabı*, 1. Cilt (Tarih), Amasya, 2017, s. 637-666.

7 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 46-113; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 92 vd.

8 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 10 vd; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 21 vd; Krş. Gürbüz. *Toprak Vakıf İlişkileri*. s. 205-208; Orbay. *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657)*. Department of History Bilkent University, Ankara 2001, pp. 55-56, 128-131, 170-171.

1. Amasya'ya tâbi Geldigelenâbâd nahiyesine bağlı Boğaköy.
2. İskilip nahiyesine tâbi Şabhâneköy.
3. Sonisa nahiyesine tâbi Karakuş'a bağlı Ayatînlî /Ayatuñlu köyü.
4. Samsun'a bağlı Kadıköy (Çetükemrud / Çatalemrud'a tâbi), Saru Mehmedlü, Avutmuşlu, Kılıçoğlu, Ahmedlü, Nâib Ahmedlü, Karlık, Eşekcilü, Öşüklü, Ağırnos, Balâc, Oyumca, Mamados, Affanlu, Virvek, Bozmalu, Dereköy, Elmacık, Tancuk, Karakovuk, Bacılı, Sıyrıncak, Kul Hasanlu, Kolâb, Yazlık, Kumcuğaz, Ayapetri, Gölayan, Engiş ve Kızılkırañ köyleri ile Karaağaç (Çetükemrud / Çatalemrud'a tâbi) mezarısı, Gerişdîv mezarısı, Gömmecce mezarısı, Kaluyoros mezarısı, Mandaçeltüğü argı diye bilinen çeltük cetveli ve diğer çeltük cedveli.
5. Canit-i Göl (Çarşamba yöresi) nahiyesine tâbi Karabağçe, Gömen⁹, Güdedi¹⁰ ve Ramazan adlı köyler.
6. Ankara sancağına tâbi Uluayaş, Karakaya, Yeregözü, Demürcü, Çakmacık, Başayaş, Kabalar, Balçıcak, Güdül, Kesenos, Hacılar, Körpeviran, Sapanlu, İstanos, Karkın, Erkeksu, Öden, Yeregiren, Yassıviran, Virancık, Aydıncık, Ahurcuk, Kazanköy, Yeñiceköy ve Saruayaklu köyleri ile Kayılı, Kızılöz, Ayazîni ve Mağara adlı mezralar,
7. Bolu sancağının Mudurnu nahiyesine tâbi Bellütözü (Pelidözü), Göllüviran ve Dereköy isimli köyler.
8. Kastamonu nahiyesine (merkez kazasına) tâbi Geymene, Ömersini, Beysaray ve Kuşkara isimli köyler.
9. Kastamonu sancağının Sinop nahiyesine tâbi Ordu, Koğaluköy, Akdoğan, İstavran, Demürcü, Çengi, Altıparmak, Hazînedâr, Şehâbeddin, Köprü, Çiftlik, Ağaçeri, Zeytünlü, Karım, Çañlı, Avlaksekü (Avlağusekü) isimli köyler.
10. Kastamonu sancağının Küre kazasına tâbi İnebolu nahiyesinin İskir, Carafa (Cerfi), Boyran, Şeyh Ömer, Eğüristan, Nefs-i İnebolu, Mumra, Adar, Avara, Yoğuncapelid, Başköy, Ablados (İbledos), Dengüş, Bataryos, Acıtanos, Çerçilye (Çerçille), Yilye, Varya (Varpa), Fingere (Fikre), Arulya (Arvalya) ve Karaca isimli köyler ile Ahi Mihâl mezarısı.

9 1968 yılı kayıtlarında Samsun'un Çarşamba ilçesinin Dikbıyık bucağına bağlı Çelikli adıyla geçmektedir. Günümüzde yine Çelikli adıyla Çarşamba'ya bağlıdır.

10 1968 yılı kayıtlarında Samsun il merkezine bağlı Ovabaşı adıyla geçmektedir. Günümüzde yine Ovabaşı adıyla Tekkeköy'e bağlıdır.

11. Çankırı nahiyesine (merkez kazasına) tâbi Korgun, Aktaş, Çevgi (Çökü) ve Şabanözü isimli dört adet köy ile Çevgi köyüne sınır olan Tuzkırı mezrası.
12. Çankırı sancağının Kalecik nahiyesine tâbi İdris, Mard, Keşür Kayası / Keşür Kayısı, Çukur ve Çöte adlı köyler ile dört çiftlik ve iki adet çayır.
13. Çankırı sancağının Karıpazarı (Orta) nahiyesine tâbi Basdak köyü.

İmâretin vakıf kayıtlarında zikredilen ilgili bu köy adları, Türk ad bilimi açısından başlı başına bir inceleme konusudur. Buna ilaveten Türkçe Hudûdnâme’de bu köylerin vakıf sınırlarını ifade edebilmek için son derece ayrıntılı tanımlamalar ve tarifler yapılmıştır. Dolayısıyla bu tarifler esnasında yüzlerce yer - mevki adı ile Türkçe ibareler, deyimler, tarifler ve şahıs ad - lakapları da listelenmiş olmaktadır. Bunların tek bir çalışma çerçevesinde incelenmesi bu çalışmanın sınırlarını zorlayacaktır. Bundan dolayı Türkçe Hudûdnâme’de daha önce üzerinde başka bir amaç doğrultusunda çalıştığımız¹¹ Kastamonu, Sinop, İnebolu, Mudurnu, Çankırı ve Kalecik yörelerindeki yer - mevki adları bir örneklem olarak aşağıda ele alınmış; Amasya, Samsun, Çorum ve Ankara yöreleri ise ayrı bir araştırmaya bırakılmıştır. Bunun yanında bölge ile ilgili Tapu Tahrir ve Vakıf Defterlerinde geçip de Hudûdnâme’de zikredilmemiş bazı köylerin isimleri de aşağıda ele aldığımız listelerde yer bulmuştur.

Sultan II. Bâyezid İmâreti Vakıf Hudûdnâmesi’nde İsmi Geçen Kastamonu Merkez Kazası Yer - Mevkii Adları

Sultan II. Bâyezid, Amasya’da yaptırdığı imâreti için Kastamonu merkez köylerinden vakıflar tahsis etmiştir. 1496 yılı Ocak ayında hazırlanmış İmâret Vakfiyesi’ne göre bu vakıf köyler dört adettir: Beysaray, Geymene, Kuşkara ve Ömersini. Ancak hudûdnâmede bu vakıf köylerin sınırları tarif edilirken yöredeki komşu köylerden de bahsedilmiştir. Dolayısıyla bunları da listeye almayı faydalı gördük:

1. Beysaray Köyü: İmâret Vakfiyesi’nde Kuşkara köyü ile birlikte ismi geçmektedir. Beysaray adı, Kastamonu’da Selçuklu veya Çobanoğullarına kadar mazisi inen eski bir Türk iskân birimidir ve adı da halis Türkçedir. Ancak üzüntüyle belirtmek gerekir ki bu güzel yer adı, günümüz resmî kayıtlarında geçmemektedir.¹² Beysaray köyünün bugün kapladığı muhit,

11 Yakupoğlu. “Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti...”. s. 637-666.

12 Beysaray köy adı, 15 Zilhicce 1158 / 8 Ocak 1746 tarihli bir belgede yine Kuşkara köyü ile birlikte zikredilmiştir. Söz konusu belgede, bu iki köyün Amasya’da vâki Merhûm Sultan Bâyezid

Kastamonu merkez ilçeye bağlı Halaçlı ve Hacıyusuf köyleri ile Künbet, Mihnethi, Kızboncuk, Hacımusabab vb. mahallelerin olduğu yöredir. Halaçlı ve Hacıyusuf köyleri, şehir merkezinin 23 km kuzeydoğusunda (rakım 650 - 660), Taşköprü ilçesi yolunun güneyinde birbirleri ile 1 km kadar yakın bir mesafe bulunmaktadırlar. Yöre, tarım alanları açısından zengindir. Halaçlı köyü ile Kuşkara köyü arası da sadece 1 km kadardır. Beysaray adının, Çobanoğulları Beyliği zamanında ortaya çıktığı anlaşıyor ki aşağıda gelecek olan Künbed köyü ile ilgili malumat da bu durumu teyit etmektedir.

2. Künbed Köyü: İmârete ait Türkçe hudûdnâmede, Beysaray yöresinin vakıf sınırlarının tarifi esnasında zikredilen bu köy, bugün Halaçlı köyüne bağlı Künbet Mahallesi adıyla varlığını sürdürmektedir. 1496 tarihi itibarıyla buradan Kastamonu'dan gelen yol geçmekte ve Taşköprü kazası yönünde Akçakavak'a ilerlemekte idi. Künbed köyünün doğusunda sınır komşusu olarak Çavundur köyü vardır. Hudûdnâmede Künbed köyünün üstünde çamlık bir mevkinden bahsolunuyor. 1896 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde geçtiği üzere Halaçlı köyünün yanındaki Yakup Arslan köyü (hane: 4) ile bu Künbed köyü aynı yer olmalıdır. Bu köyde, *Künbed* adının kullanılmasına sebep olan *Yakut Arslan Türbesi* vardır. XV. yüzyıl kayıtlarında *Yakut Arslan* olarak geçen bu ad, halk arasında *Yakup Arslan* olarak anılır olmuştur. 1845 tarihli Halaçlı Divanı Temettuat Defteri'nde bu divana bağlı *Arslan köyü* zikredilmiş olup, bununla *Yakut Arslan / Yakup Arslan (Künbed) köyü* kastedilmiştir. Köy adının üzerine düşülen notta, bahsi geçen Arslan köyüne mensup dört nefer hane halkının, yörede bulunan *Yakup Arslan Tekkesi*'nin yemek ve ihtiyaç hizmetlerini yerine getirmeleri için kadimden beri vakıf şartı olduğu belirtilmiştir.¹³ Günümüzde Halaçlı köyünün hemen doğusunda Çavundur yolu üzerinde Tekke Mahallesi mevcuttur. Yakup Arslan Tekkesi'nin burada olduğu anlaşıyor. Yörede türbesi ve tekkesi bulunan Yakut Arslan'ın Durağan kazasındaki camiye vakıfları bulunmakta idi. Yine Beysaray'dan bu zatın türbesinin bakımı için vakıflar ayrılmıştı. Bu zatın ayrıca Küre kazası Elmalu köyünde vakıf arazileri mevcuttu. Köye, tekkeye ve türbeye adını veren Yakut Arslan'ın Çobanoğlu

Han evkafından olduğu ve bu köylerde kendiri ekimi ve meyve yetiştiriciliği yapıldığı, bunlardan fazla öşür alınmaması gerektiği gibi konular geçmektedir. Bkz. COA. C ML, Nr. 697 – 28523; Yine 1222 / 1807 tarihli diğer bir vesikada ise Beysaray köyünün aynı şekilde mezkûr imâretin vakfı olduğuna atıfta bulunulmuş, bu köyün vakıf reayasının saray döşemeleri ve sair tekâliften muaf olduğu, buna rağmen emre aykırı işlem yapıldığının tespiti ve bunun düzeltilmesi gibi konulara yer verilmiştir. Bkz. COA. TS. MA.e, Nr. 896-21.

13 *Halaçlı Divanı Temettuat Defteri*. COA. ML. VRD. TMT.d, Nr. 4059, s. 2.

Yavlak Arslan'la bir münasebeti olduğu kanaatindeyiz. Bu durumda yukarıda zikri geçen Beysaray adının, bu devlet büyüğünün ikamet ettiği saraydan adını alma durumu söz konusudur. Dolayısıyla Beysaray yöresi Yakut Arslan'la mamur hale gelmiştir. Kastamonu'nun Elyakut (İl Yakut) adının da Yakut Arslan'la bir münasebeti kurulabilir.

3. Hallâç Köyü: Hudûdnâmede Beysaray köyünün vakıf sınırları tarif edilirken adı geçer. Bu köyün yukarıda zikri geçen Halaçlı köyüne işaret ettiği anlaşıyor. Çünkü o muhitte bu adın devamı olacak başka bir yer adı mevcut değildir. Hallâç köyünden Devrekâni'ye yol devam etmekte olduğunu 1496 tarihli öğreniyoruz. Yakınlardaki Yürekviran ve Bükköy, bu köyün sınır komşuları olarak gösterilmiştir.
4. Kuşkara Köyü: Hudûdnâmede Beysaray köyü ile birlikte zikredilmiştir. Günümüzde yine Kuşkara ismiyle anılmaya devam eden bu köy, Kastamonu merkeze bağlı olup, ilçe merkezinin 23 km kuzeydoğusundadır (rakım: 670). Kuşkara adının Selçuklu döneminde kullanılan Türkçe adlardan olduğu anlaşıyor. Bu manada bu yer adının yörede 750 yıllık bir maziye sahip olduğunu söyleyebiliriz.
5. Çavundur Köyü: Hudûdnâmede Beysaray vakıf köyünün sınırlarını tarif ederken adı geçer. Yani Beysaray'a hudûd itibarıyla komşu bir köydür. Günümüzde Kastamonu merkezine bağlı olup, Halaçlı köyünün doğu yönünde komşudur. Oğuz boylarından birinin adını taşıyan bu köyün Selçuklular zamanında kurulduğu aşikârdır.
6. Akçakavak (Ağcıkavak): Hudûdnâmede Beysaray vakıf köyünün sınırlarını tarif ederken adı geçer. Günümüzde Taşköprü ilçesine bağlı Alatarla (Germeç / Gavraz) yöresinin genel adıdır. Halaçlı ve Çavundur köylerinin doğu ve güneydoğu yönünde uzanan birkaç köyü içine alır. Diğer bir ifade ile Akçakavak tek bir köyün adı olmayıp, o yörenin genelini ifade eder. Akçakavak, yöredeki en eski Türkçe yer adlarından. Anılan muhit, Candaroğlu İsmail Bey İmâreti'nin vakfı idi. Dolayısıyla 1450'lerde de büyük nüfuslu ve vergi geliri yüksek köylere sahipti.
7. Bükköy: Hudûdnâmede Beysaray vakıf köyünün sınırlarını tarif ederken adı geçer. Yani Beysaray ve Kuşkara'ya hudûdu vardır. Bükköy, günümüzde Kastamonu merkez ilçeye bağlı olup, şehrin 18 km kadar kuzeydoğusundadır (rakım: 670). Aynı zamanda Taşköprü - Sinop - Samsun ulaşım yolu üzerindedir.

8. Oğulköy: Hudûdnâmede Beysaray - Kuşkara vakıf köylerinin sınırlarını tarif ederken adı geçer. Yani Kuşkara'ya sınırdır. Günümüzde Kastamonu merkezine bağlı olup, şehrin 16 km kuzey doğusundadır (rakım: 700). Çok eski Türkçe bir kelime olan *Oğul* adının Selçuklular zamanında bu köye verildiği anlaşıyor.
9. Bozoğlak Köyü: Hudûdnâmede Beysaray - Kuşkara vakıf köylerinin sınırlarını tarif ederken adı geçer. Oğulköy'e komşudur. Bozoğlak, günümüzde Kastamonu merkezine bağlı olup, şehrin 15 km kuzeydoğusundadır (rakım: 715). Bozoğlak adının geçmişi, Selçuklu Türklerinin Kastamonu yöresini yurt tuttıkları XII-XIII. yüzyıllara kadar inmektedir. Nitekim bu adın Bozoğlan şeklinde de geçtiğini görüyoruz. XV. yüzyılda Kastamonu'nun Taşköprü kazasında ve Çankırı'nın Çerkeş kazasında Bozoğlu Türkmenlerinin de zikri geçmektedir. Dolayısıyla Bozoğlu ve Bozoğlan kelimeleri aynı menşeden gelmekte olup, muhtemelen Bozoğlak adının da bunlarla münasebeti vardır.
10. Yürekviran Köyü: Hudûdnâmede Beysaray - Kuşkara vakıf köylerinin sınırlarını tarif ederken adı geçer. Günümüzde yerini tespit etmeye çalıştık. Şöyle ki 1896 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde Yürekveren adlı iki ayrı köy geçmektedir. Bunlardan biri Göl kazasına bağlı olup Kastamonu'nun 23. km kuzeyinde Devrekâni yolunun doğu tarafında kalan Yürekveren köyüdür. Ancak burası aradığımız köy değildir. Diğeri ise o tarihte Akkaya nahiyesine bağlı Yürekveren köyüdür (hane: 12) ki, hudûdnâmede geçen Yürekviran işte burasıdır. Sözü edilen Salnâme'de köyler belli bir sıra ile listeye alınmıştır. Bu çerçevede Bozoğlak, Hatip, Kayalı, Oğul, Aşağı ve Yukarı Batak, Kirpioğlu, Yürekveren, Hacı Yusuf, Halaçlı, Yakup Arslan, Mihnetli, Hacı Musa, Kızboncuk, Çavundur, Kiraz, Pehlivan, Bıyıklı, Derviş, Kuşkara ve Bük şeklinde sıralanmışlardır. Günümüzde de yörede bu köyler aynı isimle mevcuttur ve birbirlerine yakın mesafededirler. Dolayısıyla Yürekviran / Yürekveren köyü, Halaçlı hattındaki mahallelerden biri idi. Esasen hudûdnâmede de bu yönde bir tarif vardır. Günümüzde Halaçlı yakınlarında Ören adlı bir mevki var olup, burası Yürekviran / Yürekveren köyünün bulunduğu yeri aydınlatılabilir. Bu yer adında geçen *Yürek* isminin Çobanoğulları hükümdarı Alp Yürek ile bir alakasının olduğu kanaatindeyiz. Esasen yöreye ait Yakut Arslan, Künbed ve Beysaray gibi yukarıda da zikri geçen adların varlığı bu duruma işaret etmektedir. Bu manada Yürekviran köyünün mazisi XIII. yüzyıla kadar inmektedir.

11. Küblüözü Köyü: Hudûdnâmede Beysaray - Kuşkara vakıf köylerinin sınırlarını tarif ederken adı geçer. Yani bu yöreye sınırı vardır. Küblüözü, günümüzde Karaş, Ceval (Uzunoluk), İğdir (Aynacı), Davut, Demirciler (Demirci), Karahacılar (Karacılar), Kuşoğlu (Kuş), Kadioğlu (Hasankadı), Deveboynu, Hedenlioğlu, Tülek, Selim (Mesin), Akdelioğlu ve Kınalar gibi köy ve mahallelerin bulunduğu muhiti içine alan “divan” köyünün adıdır.¹⁴ Adı geçen bu köyler, günümüzde Kastamonu merkez ilçeye bağlı olup, şehrin 13-15 km kadar doğusunda kalmaktadırlar. Küblüözü yöresi, yukarıda zikri geçen Kuşkara köyüne bugün için 8-9 km mesafededir. Esasen bugün Kuşkara köyü ile Küblüözü’nü temsil eden Karaş köyü muhtarlığı arasında Alpağut köyünün arazileri bulunmaktadır. Muhtemelen XV. yüzyılda Alpağut köyü de Küblüözü hudûduna dâhil edilerek işlem görmüştür. Hudûdnâmede, vakıf sınırları tarif olunurken, Künbed köyünden Küblüözü tarafına sınırın uzandığı ve buradan çaya indiği malumatı verilmiştir.

Görüldüğü üzere Küblüözü, Bozoğlak, Oğulköy, Kuşkara, Beysaray, Künbed, Yürekviran, Bükköy, Çavundur ve Akçakavak, muhit olarak aynı coğrafyanın sınırlarını ortaya koymaktadır. Yine bu köyler, coğrafi hususiyetleri, ana yol üzerinde bulunmaları ve verimli tarım alanları üzerinde kurulmuş olmaları ile de ortak hususiyet taşımaktadırlar.

Beysaray ve Kuşkara vakıf köylerinden sonra aşağıda sıraladığımız köyler ise bizi ters istikamette bir muhite götürmektedir ki, burası Kastamonu’nun batısında İstanbul yolu üzerindeki Geymene ve Ömersini yöreleridir:

12. Ömersini Köyü: İmâret vakıfları arasında geçen önemli bir köydür. Hudûdnâmede bu köyün vakıf sınırları ayrıntısıyla çizilmiştir. Burası, günümüzde Ömersin adıyla Araç ilçesine bağlı olup ilçe merkezinin 27 km doğusunda, Kastamonu şehir merkezinin ise 30 km batısındadır (rakım: 1150). Köy yakınlarında, bu iskân birimine ad vermiş olan Şeyh Ömer’in mezarı bulunmaktadır. Köyün adında geçen “sin” kelimesi zaten eski Türkçede “mezar, kabir, türbe” anlamı taşımakta olup, bu bağlamda köyün adı “Ömer’in mezarı”na işaret etmektedir. Köyün mazisi Selçuklular dönemine inmektedir.¹⁵
13. Geymene Köyü: İmâret vakıfları arasında geçen mühim bir köydür. Hudûdnâmede bu köyün vakıf sınırları ayrıntısıyla çizilmiştir. Geymene,

14 Küblüözü Divanı’nın 1845 yılındaki durumu ve buraya bağlı köyler için bkz. *Küblüözü Divanı Temmettuat Defteri*. COA. ML.VRD. TMT.d, Nr. 4081, s. 2-28.

15 Ömersini köyünün tarihi hakkında bkz. Yakupoğlu: “Kastamonu’da Selçuklular Zamanında Kurulmuş Köyler I: Ömer-sini”, *Çankırı Araştırmaları*, Yıl: 7, Sayı: 10, (Aralık, 2012/2), s. 31-56.

Kastamonu yöresinde Selçuklular zamanında Türk iskânına açılmıştır. Günümüzde Kastamonu'nun güneybatısında İstanbul yolunun solunda, merkeze 25 km mesafede bulunan ve Kastamonu merkez ilçesine bağlı Ortaköy, Omcular gibi birkaç köy ve mahalle, Geymene yöresini oluşturur. Bu köylerde son yıllara kadar mih ve çivi imalatı ile uğraşan vatandaşlara ve imalathane bağlamında geyimhanelere rastlanmakta iken günümüzde bu meslekten geçimini temin eden aile kalmamıştır. Geymene adı da esasen bu meslekle alakalıdır.

14. Buzağvıran Köyü: Geymene ve Ömersini vakıf hudûdunun tarifi esnasında adı geçen sınır köyüdür. Günümüzde Kastamonu merkez ilçeye bağlı olup şehrin 23 km kadar batısında İstanbul yolu güzergâhında kalan Ahlatçık köyünün (rakım 1315) Aşağı ve Yukarı Buzağvıran adlı iki ayrı mahallesi, hudûdnâmede adı geçen Buzağvıran köyüne işaret etmektedir.¹⁶ Yine ilgili hudûdnâmede bu köyle sınırı olan Sorkuncuk'tan bahs olunmuştur. Köy, Selçuklular zamanında *Buzağvı* adlı bir Türk topluluğundan isim almış görünüyor.
 15. Kızılcavıran Köyü: Geymene ve Ömersini vakıf hudûdunun tarifi esnasında adı geçen sınır köyüdür. Günümüzde Kastamonu şehir merkezinin 32 km batısındaki Karamukmolla köyünün güneybatısında kalan Kızılcaören mahallesi (rakım: 1100), bu adı devam ettirmektedir. Bu mıntıka Ömersin köyü sınırına da yakındır. Kızılca, Selçuklu döneminde Anadolu'da kesif biçimde kullanılmış şahıs ve topluluk adlarındandır, aynı zamanda Türkçe renk tanımlamasında karşımıza sıklıkla çıkar.
 16. Erükbeli Köyü: Geymene ve Ömersini vakıf hudûdunun tarifi esnasında adı geçen sınır köyüdür. Günümüzde Kastamonu merkez ilçeye bağlı olup, yukarıda zikri geçen Karamukmolla köyünün Erikbeli mahallesi (rakım 1190) adıyla mevcuttur. “Erik” ve “bel” kelimelerinin çok eski Türkçe kelimeler olduğunu burada hatırlatmakla yetiniyoruz.
 17. Üyücek Köyü: Geymene ve Ömersini vakıf hudûdunun tarifi esnasında adı geçer. Günümüzde aynı isimle mevcut olup Omcular ve Ortaköy'ün kuzeydoğu yönündedir, İstanbul yolunun ise güneyinde kalır.
 18. Yörücek Köyü: Geymene ve Ömersini vakıf hudûdunun tarifi esnasında adı geçer. Köyün eteğinden geçen derenin üzerinde Yörücek adı ile anılan köprü
- 16 Günümüzde Kastamonu'nun Daday ilçesinin 14 km kadar güneybatısında bulunan Akılçalman köyünün bir mahallesinin adı da Buzağvıran'dır. Ancak burasının ilgili vakıf köyü ile ilgisi yoktur. C. Y.

bulunmakta idi. Bu adın da halis Türkçe olduğu anlaşılıyor. Ancak bu günkü durumu tespit edilemedi.

19. Corum Köyü: Geymene ve Ömersini vakıf hudûdunun tarifi esnasında adı geçen sınır köyüdür. Günümüzde Geymene yöresinin batısında kalan komşu Serdar köyünün (Araç ilçesine bağlı) Corum adlı mahallesi bulunmaktadır. Burası Serdar köyünün kuzeyine düşmekte olup, Kızılcaören ve Ömersini köyleri istikametindedir.

Netice olarak ilgili hudûdnâmede zikri geçen bu köyler (Geymene, Ömersini, Buzağıvıran, Kızılcaören, Erükbeli, Üyücek, Corum ve Yörücek), aynı muhitte olup, birbirleri ile sınır komşusudurlar. Yani bunlar Kastamonu - İstanbul yolu güzergâhı üzerinde sağlı sollu sıralanmışlardır. Hudûdnâmede adı geçen Tutaş adlı yer adının da yöredeki bir köye işaret ettiğini tahmin ediyoruz.

Görüldüğü üzere XV. yüzyıl son çeyreği itibarıyla Kastamonu'ya bağlı Amasya İmâreti vakıf köylerinin ve hudûdnâmede zikri geçen diğer iskân birimlerinin adları (Akçakavak, Beysaray, Bozoğlak, Buzağıvıran, Bükköy, Corum, Çavundur, Erükbeli, Geymene, Hallâç, Kızılcaören, Kuşkara, Küblüözü, Künbed, Oğulköy, Ömersini, Tutaş, Üyücek, Yörücek, Yürekvıran) Türkçedir. Bu iskân birimlerinin neredeyse tamamı günümüzde de mevcuttur ve isimleri de büyük oranda muhafaza edilmiştir. Bu köylerin Selçuklular zamanında, XIII. yüzyılda ve en kötü ihtimal XIV. yüzyıl ilk yarısında kurulmuş olduklarını da burada belirtelim. Elbette ki bahsi geçen köylerin olduğu muhitlerde Türk yerleşimi öncesine ait iskân birimleri de var olmalıdır. Selçuklu Türkleri bu mekânları da kullanmışlar, gerektiğinde yeniden adlandırmışlar ve hiçbir şeyi zayı etmemişlerdir.

İmâret Vakfiyesi Hudûdnâmesi'nde bahsi geçen bu köylerin sınırları tarif edilirken çok sayıda mevki adı da kayıtlara geçmiştir.¹⁷ Karşımıza çıkan bu isimlerin de hemen hemen tamamı Türkçedir. Ayrıca bu belgede dikkat çekici Türkçe tanım ve tabirlerle de karşılaşılıyor ki, Türk dilinin Anadolu'daki gelişimini takip açısından buna dair örnekler yer vermek yararlı olacaktır:

Geymene vakıf köyü hudûdu dâhilinden örnekler (belgede geçiş sırasına göre): “Avlak / Ulak deresi, Tutaş sınuru, İkisü çatı, Üyücek meşhedi, Mergüze sınuru, Sıçanlı sınuru, İçmesu pınarı, Geriş, Hacı tarlası yanında Karayaprak ucundaki geriş, Dikmen, İkipınar deresi, Akçakilise, Kuşçu gerışı, Ulusu, Üyücek sınuru, Ebe taşı, Deve çamı, Kaya sıvad, Deretarla başı, Kastamonu'dan Bursa'ya

giden yol, Beypınarı, Sorkuncuk, Mağara çam, Buzağıvıran köyü, Samrama deresi, Buzağıvıran deresi çatı, Karagöl, Mahmud Bey çökeği, Mü'minviran deresinin kavuştuğu yer, Şehirden (Kastamonu'dan) Ömersini'ne giden yolun üzerindeki Yörücek köprüsü, Yörücek köyü sınuru, sarı çamlar, Harmancuk, Neci?-viran sınuru, Biçi beleñi, Erükbeli köyü sınuru, Bahâdin beleñi, Sofular ahladı, Kızılcaviran köyü sınuru, Hacı meşhedi, Corum köyü sınuru, Döşek çal, Dânişmend çayırı, Tutaş sınuru, Kilise beleñi, Mercümeç depesi, Ulak deresi (ilk başta zikredilen), Delü Oruman mezrası (Ömersini ve Geymene köylerine tâbi), Avşarlı Mescidi, Hüsâm Fakih yeri, Mergüze Pazarı'na giden yol, İsmail koğası, Nasuh Fakih yeri, Hamza yeri (ve buna benzer adlar), Ahmed köprüsü yanındaki Poladoğlu yeri sınuru, Kazoğlu, Arzuoğlu, Tur Alioğlu, Turak (Durak), Emîrlar zemîni, Karaman çatması dibi, Ziyaret çamı, Cavcav Turmuş (Durmuş) sınuru, Pîr Ahmed çatması, Kürtoğlu çatması, Çakıroğlu, Hamza Fakih (ve benzer şahıs isimleriyle anılan arazi isimleri)."

Beysaray ile Kuşkara vakıf köyleri ve Kışla mezrası hudûdu dâhilinden örnekler (belgede geçiş sırasına göre): "Merhûm İsmail Bey İmâreti'nin Akçakavak köyü vakfı, dikilütaş, Çavundur köyü sınuru, Kastamonu'dan Akçakavak'a giden yol, Süleyman Fakih tarlası kenarındaki oduncu yolu (Deve öldükdüğü dere), Beleñ, Akçakavak Mescidi'ne giden yol, Ahmed Fakih yeri kenarındaki kara çalı, Künbed'den Akçakavak'a giden yol, Künbed köyü üstündeki çamlar, Küblüöz köyü, dik aşağı, dik yukarı, çayın öte geçesi, Pîr Gâib yeri, Kara İlyas yeri, Lütfullah yeri, Yiğit Ahmed bağı köşesi, Kastamonu'ya giden uluyol (yani anayol), Hallâç köyünden Devrekânî'ye giden yol, Yürekviran sınuru, Bükköy sınuru, Ebu'l-Müslim yeri, Kengiri'ye giden yol, Oğulköy sınuru, Bozoğlak sınuru, Mürüvvet yeri, Kastamonu'ya giden yolun kenarı, Eyerci kayası, Üçüyük, Küblüöz sınuru, Kastamonu'dan gelip Akçakavak'a giden yol, Akçakavak beleñi, İsmail Bey vakfi sınuru, Taşköprü'ye giden yol, dikilütaş (tekraren)."

Yukarıda zikri geçen mevki adlarının bir kısmını, günümüzde ilgili köylerin kapsadığı mıntıkada tespit etme imkânına sahibiz. Mesela yukarıda Geymene köyünün sınırları tarif olunurken hudûd tespitinde adı geçen Beypınarı mevkiî, bugün Geymene yöresinin batısında Araç ilçesine bağlı Serdar köyünün doğusunda *Beypınarı Ormanı* adıyla bilinmektedir. Yine aynı muhitte yani Geymene - Serdar köyü arasında *Taşaman / Toşman Çayırı* mevkiî vardır ki, burası yukarıda zikri geçen *Dânişmend Çayırı*'ndan başkası değildir. Yine Geymene yöresi ile Ömersini arasındaki arazileri ihtiva edip, bugün İhsangazi (Mergüze) ilçesine bağlı olan Dağyolu (eski adı Çirişmez) köyünün güney hududundaki ormanlık mevki, *Ulakderesi*¹⁸

18 Dağyolu Köyü, Ada: 129; Parsel: 67.

adıyla kayıtlıdır ki, yukarıdaki listede zikredilmişti. Bu bağlamda günümüzden 550 yıl öncesine ait yer ve mevki adları bile söz konusu köyler çevresinde yaşatılmıştır. Bunlar, sadece küçük telaffuz değişimlerine maruz kalmışlardır. Bu adlandırmaların tespiti için, ilgili yörelerin uzman heyetler tarafından biran evvel dolaşılması gerekmektedir. Böylece ortaya çıkan bu mevki adlarının, tarihî belgelerdeki orijinalleri ile karşılaştırılmasının yapılması sağlanabilir.

Bunun yanında yukarıda verilen liste sayesinde 550 yıl önce Geymene ve Ömersini muhitinin hudutları da net olarak çizilebilmektedir. Bu hudûdun bir kısmı günümüzde İhsangazi ilçesi Dağyolu köyü sınırları içinde kalmış görünüyör.

Hudûdnâmede Zikri Geçen İnebolu Yer - Mevkii Adları

İmâret Vakfiyesi Hudûdnâmesi'nde Kastamonu'nun Küre kazasının İnebolu nahiyesinden bu vakfa tahsis edilmiş köyler ile bunların hudutları dâhilinde dolaylı yollardan isimleri zikredilen yer - mevki adları şu şekilde tespit edilmiştir:¹⁹

1. Ablados / Aylados / İbledos Köyü: Ablados Köyü'nün bugünkü adı Çamlıca'dır. Çamlıca köyü, İnebolu'nun 4 km güneydoğusundadır (rakım: 300). Bu yer adı Türkçe değildir. Türklerin yöreyi fethettikleri yıllarda kullanılan bu eski isim, Türkler tarafından değişik telaffuz şekilleriyle devam ettirilmiştir.
2. Acıtanos / Acıdnos Köyü: Hudûdnâmede Acıtanos şeklinde geçmektedir. Bu yer adı yörede Acıtonos olarak muhafaza olunmuştur. Acıtonos adı, günümüzde Yenimahalle olarak kayıtlıdır. Yenimahalle ise İnebolu ilçe merkezine bağlıdır. Bu ismin de Türk öncesi dönemden intikal ettiği görülmüyör.
3. Adar Köyü: Günümüzdeki adı Bayıralan'dır. Bayıralan köyü, İnebolu ilçe merkezinin 7 km güneyinde bulunmaktadır (rakım: 300).
4. Ahi Mihal Mezrası: Mezra adı olduğu için, günümüze intikal etmemiş bu yer adı, İnebolu yöresindeki Ahilik kültürüne işaret etmesi bağlamında önemlidir.
5. Arguçça Köyü: Hudûdnâmede *Arguçça sınuru* şeklinde geçen bu yer adı, günümüzdeki Arhudça köyüne işaret ediyor olmalıdır. Türkçe kökenli Arkudça ile ilgili olduğu belli olan Arhudça köyünün adı, bilahare Baracah köyü adı ile birlikte değiştirilmiş, bu iki köy ise idari açıdan birleştirilerek Karşıyaka adını almıştır. Karşıyaka köyü, İnebolu merkezinin 20 km güneydoğusundadır (rakım: 750).

19 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 15, 97-100; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 30, 193-200; COA. TD. Nr.438, s. 638.

6. Arulya / Arilye / Arvalya Köyü: Günümüzdeki ismi Üçevler'dir. Üçevler köyü, İnebolu ilçe merkezinin 12 km doğusundadır (rakım: 235).
7. Avara / Avra Köyü: Günümüzde İnebolu ilçe merkezinin mahallesi konumunda olup, merkezin hemen güneybatısındadır.
8. Başköy Köyü: Günümüzde de aynı isimle İnebolu'ya bağlı olup, ilçe merkezinin 12 km güneydoğusundadır (rakım: 385). Başköy, yörenin Türkçe isim taşıyan en eski köylerindendir.
9. Bataryos / Patriyoz Köyü: Günümüzde İnebolu ilçe merkezine bağlı olup, şehrin doğusunda bulunan Karadeniz Mahallesi'nin sınırları içinde kalmıştır. Patriyoz adıyla bilinir ve Karadeniz sahiline yakındır.
10. Boyran Köyü: Günümüzde İnebolu ilçe merkezinin hemen batısında ilçe merkezine bağlı bir mahalle konumundadır. Karadeniz kenarındadır.
11. Carafa / Cerfi / Cerrah ? Köyü: İsmi değişik şekillerde okunabilen Carafa köyünün günümüzdeki adı Korupınar'dır. Köy yerleşim yeri, İnebolu ilçe merkezinin 6 km güneybatısındadır (rakım: 340-400).
12. Çerçille / Çerçilye Köyü: Günümüzde Gökbel adıyla İnebolu'ya bağlıdır. Gökbel, ilçe merkezinin 14 km güneydoğusundadır (rakım: 355).
Dengüş Köyü: Bk. Diğös Köyü.
13. Diğös Köyü: Vakfiyede zikri geçen Dengüş (دڭوش) köyü bu yeri ifade ediyor olmalıdır. Bu köy, yerel halk tarafından Diğöz olarak telaffuz edilip, o şekilde resmî kayıtlarda geçmekte iken, günümüzde bu köyün adı Taşoluk'tur. Taşoluk köyü, İnebolu ilçesinin 4 km güneyine düşmektedir (rakım: 150).
14. Elikköy: Günümüzde İnebolu'ya bağlı Evrenye (Gemiciler) köyünün Elik isimli mahallesi mevcuttur. Evrenye, İnebolu ilçe merkezinin 13 km kadar doğusunda, Abana yolu üzerinde sahil kenarındadır. *Elik* yer adının eski Türkçe olduğu belli oluyor. *Elik*, Kastamonu yöresinde dağlarda yaşayan bir çeşit küçük boy geyiğe verilen isimdir. Elik mahallesi, diğer vakıf köylerinin bir kısmı ile aynı muhittedir.
15. Erkekarpı Köyü: Mazisi XV. yüzyıla ve hatta öncesine dayanan eski Türkçe bir yer adıdır. Günümüzde İnebolu ilçe merkezinin 7 km batısında Karadeniz'e yakın bir mevkidedir.
16. Erküsta Köyü: Vakfiyede Hudûdnâme kısmında Erküsta şeklinde zikri geçer. Erküsta köyü, son asra kadar Erkistos ismiyle bilinmekte iken, bu iskân

- biriminin adı Çamlıca olarak değiştirilmiştir. Çamlıca köyü, İnebolu'nun 4 km güneydoğusunda bulunuyor (rakım: 300). Yöre ile ilgili vakıf kayıtlarında Egüristan (أڭورستان) / Öğüristan isimli bir köy adı daha zikredilmektedir. Bu köy ile Erküsta aynı yeri ifade ediyor olabilir.
17. Fikre / Fekre / Fingere Köyü: Günümüzde Esenyurt adıyla yine İnebolu'ya bağlıdır. Esenyurt köyü, ilçe merkezinin 9 km doğusundadır (rakım: 400).
18. Hâlidler Köyü: Günümüzdeki durumu öğrenilemedi.
19. İskir Köyü: Günümüzde İnebolu ilçesine bağlı Uğrak köyünün mahallelerinden biridir. Uğrak köyü, ilçe merkezinin 6 km güneybatısındadır (rakım: 280). Diğer bir vakıf köyü olan Şeyh Ömer de buraya yakındır.
20. Karaca Köyü: Günümüzde aynı isimle İnebolu ilçe merkezinin mahallesi konumundadır. Karaca Mahallesi, ilçe merkezinin güneydoğusunda bulunmaktadır. Karaca adı, yörede en eski Türkçe isim taşıyan iskân birimlerinden biridir. Karaca, Türklerde hem şahıs adı hem bir Yörük topluluğu ve hem de renk tanımlamasıdır.
21. Kara Doña Köyü: Günümüzde bu ad yakın bir telaffuz şekliyle yaşatılmaktadır. Bu iskân birimi Karadonu köyü adıyla İnebolu ilçe sınırlarının en güneyinde kalmıştır (rakım: 820) ve günümüzde Küre'ye bağlıdır. Kara Doña adı, yörede Türkçe ad taşıyan en eski köylerin başında gelmektedir. Nitekim Kara Doña / Kara Toña / Kara Tonga adı, mazisi Göktürklerle ve Karahanlılara kadar inen Türkçe bir şahıs adı ve hatta unvandır. Ünlü Türk (İskit) hükümdarı Alp Er Tonga'nın adında geçen *Tonga* ile *Toña* kelimeleri aynı anlamı taşırlar ki, bu kelime Kaşgarlı Mahmud'a göre *kaplan* demektir.
22. Kazula / Kazla Köyü: Günümüzdeki adı Çubuk olup, İnebolu merkezinin 16 km güneydoğusundadır (rakım: 400).
23. Ketî Köyü: Günümüzdeki adı Çamdalı olup, İnebolu merkezinin 19 km doğusundadır (rakım: 280).
24. Mumra Köyü: Günümüzde İnebolu'nun 21 km güneyinde bulunan Karabey köyünün mahallesidir (rakım: 590).
25. Nefs-i İnebolu Köyü: Vakfiyede İnebolu merkezi kastedilmiştir. XV. yüzyıl sonlarında İnebolu merkezinin köy büyüklüğünde hacme sahip olduğu anlaşıyor. Günümüzde İnebolu, Kastamonu'nun ilçelerinden biridir.

26. Şeyh Ömer Köyü: Günümüzde aynı isimle İnebolu'ya bağlı olup, ilçe merkezinin 9 km güneybatısındadır (rakım: 460). Şeyh Ömer'e ait olduğuna inanılan bir mezar, Şeyh Ömer köyünün Dayı mahallesindedir. Şeyh Ömer'in yörede XIII. yüzyıldaki Türk iskânında rol aldığı belli oluyor.
27. Tilye Köyü: Telye, Telle isimleriyle de bilinen bu köyün şimdiki adı Akkonak olup, ilçe merkezinin 7 km güneydoğusundadır (rakım: 370).
28. Varpa / Varya / Vayra Köyü: Burası günümüzde İnebolu'ya bağlı olup ilçe merkezinin 10 km doğusunda bulunan Yamaç köyüdür (rakım: 130).
29. Vozu Köyü: Günümüzde Durupınar adıyla bilinmekte olup, ilçe merkezinin 5 km doğusundadır (rakım: 200).
30. Yilye / Yille Köyü: Günümüzdeki İkizler köyünün eski adıdır. İnebolu'ya bağlı olup merkezin 10 km doğusundadır (rakım: 230).
31. Yoğuncapelid Köyü: Küçük nüfuslu bu köyün adı muhtemelen yakınındaki bir köye dâhil olarak kaydedildiği için günümüze ulaşmamış olabilir. Türkçe bir ad olan Yoğuncapelid, büyük ihtimal Türklerin yörede ilk kurdukları köylerden idi.
32. Zırvala Köyü: Bu yer adı İnebolu'nun Zerveli köyüne işaret ediyor olsa gerektir. Zerveli köyünün günümüzdeki adı Yuvacık'tır. Yuvacık köyü, ilçe merkezinin 25 km güneydoğusundadır (rakım: 620).

Görüldüğü üzere İnebolu nahiyesine tâbi çok sayıda köy ve mezra ismi ile diğer yer - mevki isimleri hudûdnâmede zikredilmiştir. Bu köylerin bir kısmı İnebolu'ya yakın muhitlerde, İnebolu'nun mahallesi konumunda olsa da, bazıları uzak ve dağlık alanlarda kalmıştır. Bu köy adlarından yarısından fazlası Türk öncesi döneme ait görünüyor. Türkler bu köyleri fethettikten sonra yörede nüfus üstünlüğünü sağlamalarına rağmen bunların isimlerini değiştirme gereği duymamışlardır. Arhudça, Başköy, Elik, Erkekarpı, Hâlidler, Karaca, Kara Doña, Şeyh Ömer ve Yoğuncapelid köylerinin adları ise yörede iskân olunmuş Türk topluluklarından kalma isimlerdir. Bu köyler ihtimaldir ki XIII-XIV. yüzyıllarda kurulmuştur.

Hudûdnâme'de İnebolu yöresindeki bu köylerle birlikte, vakıf arazilerin ve köylerin sınırları / hudutları ifade edilirken bazı yer - mevki adları da kayda geçmiştir.²⁰ Bunların hemen hemen tamamının Türkçe isimlerden, tanım ya da terimlerden oluştuğu da dikkati celp etmektedir:

“Avara beleñi, Karadeñiz, Sarukaya, Ali yeri, Yollugeriş, Dikilüpelid, Andus, Demürcü kayası, Ulu yol, Demürcü meşhedleri, Çataalkaya, Ilıca, Seydi Ahmed ve Hacı değirmeni, Anala, Keticük gerişi, İskele, Karadeñiz yalusu, Kızılkara ırmağı,²¹ Kuşçu Hasan yeri, At meydanı, Şeyh Ömer beleñi, Geriş’den Küre’ye giden yol, Ağaç Manastır meşhedleri, Dürekâni (Devrekâni)’de Seyyidler Zaviyesi vakfı, Ketipîñarı, Beşanbar derbendi, Döşeme beleñi, Kız meşhedi, Çuha sınuru, Kırkor kayası, Elsüz sınuru, Elsüz boğazı,²² Soyuk kayası, İsa boğazı, Gaziler meşhedi, Karabolu beleñi, Çorak beleñi, Tebsilü beleñi, Sovukoluk, Beşpelid, Sivrikaya vb.”

Sinop Kazası Yer - Mevkii Adları

XV. yüzyıl ve sonrasında Kastamonu Sancağı’nın önemli kazalarından biri olan Sinop yöresinden de Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti’ne vakıflar tahsis edilmiştir. Bu vakıf köylerini ve sınırları dâhilindeki yer - mevki adlarını İmâret Vakfıyesi’nin ekinde bulunan söz konusu hudûdnâmeden tespit edebiliyoruz.²³

1. Ağaçeri Köyü: Günümüzde Sinop şehir merkezinin 13 km güneyinde bulunan Çiftlik köyünün mahallesi olup Ağaçeli adıyla bilinmektedir. Ağaçeri, Selçuklular zamanında Anadolu’daki Türk boylarından biri olup, bu adı taşıyan yer adları da mevcuttur.
2. Akdoğan Köyü: Günümüzde Sinop şehir merkezinin 3 km bulunan Bostancılı köyünün Akdoğan mahallesidir. Akdoğan, yırtıcı bir kuş adı olmakla birlikte Anadolu’da kullanılan eski Türk şahıs ve yer adlarındandır.
3. Altıparmak Köyü: Karaağaç köyü ile birlikte ismi geçmektedir. Günümüzde yörede bu isimde bir köy adına tesadüf edilemedi. Altıparmak, Selçuklu ve Beylikler döneminde erkek adı olarak kullanılıyordu.
4. Avlağusekü Köyü: Bu köy, vakfiyede Avlaksekü şeklinde de yazılıdır. Bu iskân birimi, günümüzde Avlağsökö adıyla Sinop ili Erfelek ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 19 km güneyinde bulunmaktadır (rakım: 800).

21 Günümüzde Kızılkara köyü mevcut olup, İnebolu şehir merkezine bağlı bir mahalledir. İlçe merkezinin 4 km batısında, Karadeniz’e yakın mesafededir. Irmak da bu köyün eteğinden geçen çay olmalıdır.

22 Günümüzde İnebolu’nun güneyinde Küre muhitinde bulunan Ersizlerdere kastediliyor olmalıdır. Çünkü vakıf kayıtlarında da adı geçen Karadoña köyüne yakın bir mesafede bugün Ersizler köyü ve Ersizler kanyonu bulunmaktadır. Ersizler adının da Elsizler isminden bozma olduğu tahmin olunabilir.

23 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 14, 90-97; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 29; İmâretin vakıflarıyla ilgili diğer kayıtlar için bkz. COA. TD. Nr.23m, s. 25, 26, 29, 64, 78; COA. TD. Nr.438, s. 692; Yakupoğlu. “II. Bayezid’in Oğlu Şehzade Mahmud’un Hayatı ve Faaliyetleri”. *ŞKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/ 12, 2010, s. 324.

5. Çañlu Köyü: Günümüzde Sinop ili Ayancık ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 44 km güneyinde bulunan Kozcuğaz köyünün (rakım: 1050) eski adının Çañlu olduğu tespit olunabiliyor.
6. Çengi Köyü: Çiftlik ve Ağaçeri köylerine yakın bir mevkide olduğunu tahmin ediyoruz.
7. Çiftlik Köyü: Günümüzde aynı isimle Sinop merkezine bağlı olup, ilçe merkezinin 13 km güneyindedir.
8. Demürcü / Demürcüler Köyü: Günümüzde Sinop merkeze bağlı olup, Demirciköy adıyla kayıtlıdır. İlçe merkezinin 16 km güneyindedir.
9. Gederi Köyü: Günümüzdeki durumu tespit edilemedi.
10. Hazînedâr Köyü: Sinop'un batısındaki Sarıkum yöresinde Haznedar Deresi mevcut olup, Hazînedâr köyü de bu muhitte aranmalıdır.
11. Hürremşah Köyü: Hudûdnâmede sınır tarifinde adı geçmektedir. Günümüzde Sinop'un Erfelek ilçesine bağlı Hürremşah köyü mevcut olup, ilçe merkezinin güneyinde 1050 metre rakımdadır. Burada çok sayıda zaviyenin de tespit edilmesi, burasının XV. yüzyıl ve öncesinde Kastamonu – Sinop ulaşım yolu üzerinde bulunduğuna delalet etmektedir.
12. İstavaros / İstavran Köyü: Vakıf kayıtlarında geçen bu köy, 1896 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde 59 haneli İstavran köyü adıyla Sinop'a bağlı olarak listede yer almakta ise de günümüzdeki durumu tespit edilemedi.
13. Karaağaç Köyü: Günümüzde Sinop ili Dikmen ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 12 km doğusundadır (rakım: 280), Sinop şehir merkezinin ise güneydoğusundadır.
14. Karagöl Köyü: Günümüzde Sinop merkeze bağlı Bostancılı ve Osmaniye köylerinin iki ayrı mahallesi Karagöl adını taşımaktadır. Ayrıca Gerze ilçesinin Tepealtı köyünün bir mahallesi de Karagöl ismini taşımaktadır. Burada zikri geçen vakıf köyü, Bostancılı tarafındaki Karaağaç köyü olabilir.
15. Karım Köyü: Günümüzde Dikmen ilçesine bağlı Kerim köyü, bu iskân birimi olmalıdır. Kerim köyü, Dikmen ilçe merkezine 13 km, Sinop merkezine ise 85 km mesafededir.
16. Koğalgöl / Koğaluköy Köyü: Günümüzdeki durumu tespit edilemedi.
17. Kozcuğaz Köyü: Günümüzde Sinop merkez ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 30 km güneyinde Kozcuğaz köyü mevcuttur.

18. Köprü Köyü: Günümüzdeki durumu tespit edilemedi.
19. Ordu Köyü: Günümüzde Orduköy ismiyle Sinop merkeze bağlı olup, merkezin 9 km güneyinde bulunmaktadır.
20. Sekücek Köyü: Günümüzde Ayancık ilçesinin Bakırlı köyünün Sekicek isimli bir mahallesi mevcuttur. Bakırlı köyü Ayancık'ın 21 km güneyindedir.
21. Şehâbeddin / Şahne Köyü: Bu yer adı, Candaroğlu İsfendiyar Bey ve İsmail Bey zamanlarında beyliğin önemli devlet adamlarından olan Şehâbeddin Ağa'nın isminden geliyor olabilir.
22. Tekür / Tekfur Köyü: Vakfiyede sınır tarifi esnasında Tekür sınuru, Tekür çayı şeklinde mevki adı olarak da geçer. 1896 tarihli Kastamonu Vilâyet Salnâmesi'nde 26 haneli Tekfur köyü Sinop'a bağlı olarak listede yer almaktadır.
23. Zeytönlü / Taşbağı Köyü: Günümüzde Sinop şehir merkezinin doğusunda ada kısmında Zeytinlik adlı mahalle bu adı yaşıyor olabilir.

İmâret Vakfiyesi ekindeki Hudûdnâme'de Sinop'a tâbi bu vakıf köylerinin sınırlarını tarif eden ayrıntılı tanımlamalara rastlıyoruz. Burada çok sayıda yer ve mevki adı karşımıza çıkıyor. Bunların ekser çoğunluğu Türkçe isimlerden oluşmaktadır. Ancak Türk öncesi dönemden kalma yer adlarına da tesadüf olunmuştur:

“Giregöz yeri, Korucuk sınuru, iki yol çatı, Hacı pınarı yanındaki meşhedler, Filahotos yeri, Sinop'un Kumkapu'daki tekve vakfının bağı, ulu yol, Sinop şehrine giden uzun yol, Çobanlar beleñi, Köpekoğlu yeri başında yumru taşlar, Hamzaoğlu Sevündük yeri, Karadeñiz'e koyulduğu yer, Değirmencik boğazı, Akşehir boğazındaki köprünün öte kenarı, Hasırlık kamışı, Karakoğa, Hacı İsa yeri, Mengüs sınuru, İnci Hatun argı, Şeyh Bilâl Zaviyesü'nün yeri ucunda küçük ark, Moğalta'nun kenarındaki in, Abaş değirmeni argı, Karagöl meşhedleri, Devocioğlu koğası, yol altındaki su kuyusu, Müsellem Dursun yeri, Kassâb Yunusoğlu yeri başındaki meşe, Çaltubağ kenarından Çamcuğaz'a giden yol, Kızıldere köprüsü, Akdeñiz (Sinop sahillerinde bir yer), Çemiş'in deresi ağzındaki kerbansaray kenarı, Kakırdak Ahmed yeri kenarındaki kaba pelid, Kiren deresi, Çanlı mescidi, Hamid deresi(nin) Karasu'ya koyulduğu yer, sırtta Dağlı Gürgen, Küçükburun'da Kozluca suyu(nun) indiği yerdeki dere ağzı, Akbüklü kayanın karşusu, Akkırañ'daki Sinop'tan Boyovası'na giden yolun orta kenarı, Tekür çayı, Tekür sınuru, Ahmed değirmeni suyu(nun) çaya indüğü yer, Sarahor deresi,

Gündüz Müsellimleri sınuru, Mantarlık kırañı, Atmaca yuvası, Akpuñar, öz sıra dik yukaru, Dede Namazlağusu, Ulu Akçakaya, Küççük Akçakaya, Çalışlu sınuru, Çalış(ın) Hasan'ı kesdüğü kuruğun ucu (Çalış adlı şahsın, Hasan isimli birini öldürdüğü yer), Yaylacak yolu kenarı, İdris harmanı, Küçük Ziyaret depesi, Sıpkun kayası, Akgürgen kırañı, Bayram Bey yeri vb.”²⁴

Çankırı Merkez Kazası Yer - Mevkii Adları

Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti için Çankırı'da zengin gelirli ve büyük nüfuslu köyler vakıf olarak tahsis edilmiştir.²⁵ Bu köylerin hudutları tarif olunurken başka köy ve mevki isimleri de zikredilmiştir:

1. Aktaş Köyü: Günümüzde aynı isimle Çankırı'nın Ilgaz ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 20 km güneyindedir (rakım: 1300). Selçuklular ve Beylikler zamanında Anadolu'da Aktaş, Türkçe şahıs ve topluluk adı olarak geçmektedir.
2. Çevgi / Çökü Köyü: Ovacık köyü ile birlikte kaydedilmiştir. İmâret Vakfiyesi'nde Çevgi köyüne sınır olarak Tuzkırı mezarası da zikredilmiştir. Çankırı merkeze bağlı Çivi köyü, bu yer adının değişik bir telaffuzundan ibaret olsa gerektir. Çivi köyü, merkez ilçenin 18 km doğusundadır (rakım: 1000).
3. Göles / Gölez Köyü: Gölez köyü, günümüzde Eldivan ilçesine bağlı olup, ilçenin 10 km güneydoğusundadır (rakım: 975).
4. Hacı Bey: Şabanözü yöresi hudutları tanımlanırken bu yer adı zikredilmiştir. Günümüzde Eldivan ilçesine bağlı Büyükhacıbey köyü mevcut olup, ilçe merkezinin güneybatısındadır. Esasen bu köy, Şabanözü ilçesine daha yakın olup, kasabanın güneydoğusu yönündedir. Hacı Bey adlı şahsın, XV. yüzyıl öncesinde yaşadığı ve söz konusu köyün kurucusu olduğu tahmin olunabilir.
5. Ilasuluk / Ilısluk Köyü: Günümüzdeki adı Ilıslık köyü olup, Ilgaz ilçesine bağlıdır. İlçe merkezinin 20 km güneydoğusundadır (rakım: 1235).
6. Kamardığin Köyü: Bu yer adı, hudûdnâmede Şabanözü yöresi sınırları tanımlanırken zikredilmiştir. Günümüzdeki Gümerdiğin köyü burası olmalıdır. Kelimenin aslının Kumar Diğin'den geldiğini tahmin ediyoruz ki, bu şekil adlar (Humardığin şekli de dahil) Selçuklu döneminde Anadolu'da yaygındı. Gümerdiğin köyü, bugün Şabanözü ilçe merkezinin hemen güneyindedir.

²⁴ VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 90-97; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 181-193.

²⁵ COA. TD. Nr.438, s. 709.

7. Kara Koçaş Köyü: Günümüzde Karakoçaş adıyla Şabanözü ilçesine bağlı olup, kasaba merkezinin 9 km güneydoğusundadır (rakım: 1000). Türkçe bir yer adı olduğu anlaşıyor.
8. Kınık Köyü: Bu yer adı, hudûdnâmede Şabanözü yöresi sınırları tanımlanırken zikredilmiştir. Kınık köyü, günümüzde Kalecik'e bağlı olmasına rağmen Şabanözü ilçe sınırının hemen güney kenarında bulunmaktadır. Diğer ifade ile Şabanözü ilçe merkezinin güneydoğusundadır. Selçukluların atası Selçuk Bey'in bağlı olduğu Oğuz boyu Kınık'ın adını yaşatması bakımından bu yer adı önemlidir.
9. Kızıl Köyü: Hudûdnâmede Korgun köyü sınır tarifi sırasında ismi geçer.
10. Korgun Köyü: Korgun, günümüzde aynı isimle Çankırı'nın küçük nüfuslu ilçelerinden biridir. Çankırı şehir merkezinin 21 km kuzeyinde Kastamonu yolu üzerindedir (rakım: 915). Korgun, Türkçe bir kelimedir.
11. Ovacık Köyü: XV. yüzyıl kayıtlarına göre Çevgi Köyü'ne tâbi idi. Bu köy, aynı isimle günümüzde Çankırı merkez ilçeye bağlı olup, ilçenin 22 km güneydoğusundadır (rakım: 925).
12. Şabanözü Köyü: Hudûdnâmede zikri geçen köylere aittir. Günümüzde aynı isimle Çankırı'nın ilçelerinden biridir. Çankırı merkezinin 31 km güneybatısındadır (rakım: 1040).
13. Tuht Köyü: Günümüzde Yapraklı ismiyle Çankırı'nın ilçesidir. Çankırı şehir merkezinin 29 km kuzeydoğusundadır (rakım: 1220). 1955 yılında belediye, 1958 yılında ilçe statüsü kazanmıştır.
14. Üyükli Köyü: Günümüzde Yüklü adıyla Yapraklı ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 10 km güneyindedir (rakım: 875).

İmâret Hudûdnâmesi'nde vakıf bünyesindeki bu köylerin sınırları tarif olunurken çok sayıda yer ve mevki adı da gösterilmiştir.²⁶ Bunların neredeyse tamamı Türkçedir.

Korgun köyünden örnekler: “Zengi Gölü kenarı, Beyler deresi, Tahir göynüğü, İkiçam sınuru, Hasan ziyareti, Kızılkaya sırtı, Kızılseñir sırtı, Şeyhler sınuru, Kapan gerişi, Dibek taşı, Dikenlü sınuru, Beleñ tarla, Yakubviranı, Samanlı sırtı n.d. Kâfir kırılđuğu yer, Mantarlık gedüğü, Bakırlucapınar, Fetih Arslanı, Sığır

zindanı, Hallâc göynüğü, İn Kerbansarayı, Kurt siyeñi gerişi, Alageriş, Sıyurcuk deresi, İğdelüceöz, Saru gerdan n.d. Çay iñi, Şeyh Paşa oğlu yeri vb.”

Aktaş köyünden örnekler: “Kengiri (Çankırı)’den Kastamonu’ya giden yolun kenarındaki yığılı çakıl. Güdük gerişi, Kızılyar başı, Baldıranlı, Çörtenlücepiñar, Beleñavlağı, Tuz ağılı, Kervansaray burnu, Acısu, Kozoğlu köprüsü, Deve deresi, Göç Beyi ağılı, Toklu kuyusu, Kurd ağılı, Taşolucak başı, Çukurcak tarla, Tuzkırı, Çifter mezrası, Almaçukuru başı, Çañlıca değirmeni, Gülef karı ölen yer (Gülef adlı kadının öldüğü yer), Eynesi (İnesi) başı, Yerce özü, Kâfir ölen yer, İğde kuyusu, Kendürük meşhedi vb.”

Şabanözü yöresinden örnekler: “Devecük boynu (boyunu), Göç yolu, Hacı İvaz oğlu Muhammed tarlası, Kara Koçaç suyu, Ağçaçorak ayağı, Yuva sınuru, Sarudepe sırtı, Yarabasan, Mercümekeküsü burnu, Deve düşdüğü yer, Ali Kulu (-adlı şahsın) taş döktüğü sırt, Akmeşhed, İnce yol, Hacı Bey sınuru, Kamardığın yolu, Yan çayırının piñarı, Ankara’ya giden yol, Arkaşan seniri, Akçadere’nin ağızı, Depe yamacındaki akça çorak, Çorak ırmağı, Kınık bağları, Tuzlacuk gerişi, Ak üzüm asması, İbrahim sivrisi, Çetme ziyareti, Şems kızı (nın) öldüğü yer, Kara tuz iñi, Kurumcuk, Kulaç eyüceğı vb.”

Listede gösterilen bu yer ve mevki adlarının büyük kısmının Selçuklular zamanında yörede iskân olunan Türk toplulukları tarafından verildiği anlaşıyor. Mesela İn Kervansarayı, Zengi Gölü, Kınık vb. yer - mevki adları, 1272 tarihli Çankırı Şeyh Mehdi vakfiyesinde de zikredilmiştir.²⁷

Karıpazarı Kazası Yer - Mevkii Adları

XV. yüzyılda Çankırı’ya tâbi kazalardan birinin adı Karıpazarı olup, bugünkü Orta ilçesinin olduğu yöreyi içine almakta idi. Bu kazaya bağlı olarak İmâret Vakfiyesi’nde sadece Basdak köyünün hudutları tarif olunmuştur. Ancak vakıf kayıtlarında Kayı köyünün de ismi geçmektedir.²⁸

1. Basdak Köyü: Türkçe yer adlarından biridir. Burası son zamanlara kadar Bastak adıyla bilinmekte olup, nüfusu artarak bilahare belediye teşkilatı kurulmuştur. Günümüzde Yaylakent beldesi olarak kayıtlıdır. Orta ilçesinin 4 km güneyindedir (rakım: 1275). Bastak adının değiştirilmesi Türkçe bir yer adının tarihe karışması açısından talihsizlik olmuştur.

²⁷ Yakupoğlu. “Selçuklulardan Bugüne Çankırı’nın Koçhisar Kazası Yaylakları ve Bunlara Konan Köyler”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı 2 (Sonbahar 2015), s. 92.

²⁸ VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 110-111; COA. TD. Nr.438, s. 750.

2. Büğdüz Köyü: Hudûdnâmede Basdak köyü sınırları tarif olunurken zikri geçer. Günümüzde aynı isimle Orta ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin 4 km güneybatısındadır (rakım: 1315). Yörede bulunan Yuva, Dodurga ve Salur gibi Oğuz köylerinin ortasında bir mevkidedir.
3. Göynükviranı Köyü: Hudûdnâmede Basdak köyü sınırları tarif olunurken zikri geçer.
4. Hasan Hacı Köyü: Hudûdnâmede Basdak köyü sınırları tarif olunurken zikri geçer. Günümüzde Hasanhacı adıyla Orta ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin hemen güneybatısında ve Büğdüz köyünün yakınındadır.
5. Kanluca Köyü: Günümüzde Kanlıca adıyla Orta ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin hemen batısındadır.
6. Kayı Köyü: Günümüzde Çankırı'nın Orta ilçesine bağlı Kayılar köyü mevcuttur. Burası ilçenin 10 km güneyindedir (rakım: 1360). Yine Orta ilçesinin Kayıören adlı bir köyü daha vardır. Bu köy, ilçenin 19 km güneybatısındadır (rakım: 1500).
7. Seydi Köyü: Hudûdnâmede Basdak köyü sınırları tarif olunurken zikri geçer. Günümüzde Elmalık adıyla Orta ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin tam güneyindedir.

Basdak köyünün sınırlarını çizen yer ve mevki isimleri ile tanım ve ibarelerin de neredeyse tamamı Türkçedir: “Yassıoğulduruk gerişi, Geredme pınarı, Ortaüyük, ip germe doğru (yani kuş uçuşu, dümdüz), Hasan Hacı köyü yeri, Ali Hacı değirmeni, Çakmakmaya meşhedi, İkiemrud, Çamköy deresi, Çoban ovası, Müminler pınarı, Kaflı yol, Yuşalık vb.”

Kalevik Kazası Yer - Mevkii Adları

İmâretin vakıfları arasında XV. yüzyılda Çankırı'ya tâbi bulunan Kalecik kazasına ait birkaç köy de vardır. Aşağıda hem bu köyler ve hem de bu iskân birimlerinin hudutları dâhilindeki diğer yer - mevki adları listelenmiştir.²⁹

1. Akdepe Köyü: Vakıf köylerinin hudutları tarif edilirken adı geçen bu yerleşim biriminde XV. yüzyılda pazar kurulduğu tespit edilmiştir. Aktepe köyü, günümüzde Kalecik ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin kuzeydoğusunda Kızılırmak nehri yakınlarındadır.

29 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 15-16, 106-110; COA. TD. Nr.438, s. 745.

2. Ali Beylü Köyü: Vakıf köylerinin hudutları tarif edilirken adı geçen bu yerleşim biriminde de pazar kurulduğu anlaşılıyor. Günümüzde Alibeyli köyü adı ile Kalecik ilçesine bağlı olup, ilçe merkezinin kuzeydoğusunda Kızılırmak nehri yakınlarındadır.
3. Çöte Köyü: Günümüzde Yeniçöte adıyla Kalecik ilçesine bağlıdır. İlçenin 27 km kuzeybatısındadır (rakım: 1350).
4. Çukur Köyü: Günümüzdeki durumu tespit edilemedi.
5. İdris Köyü: Günümüzde Kalecik ilçe merkezinin güneybatısında en yüksek yeri 1980 metreyi bulan yükseltinin adı İdris Dağı'dır. İdris köyünü de bu yörede aramalıdır.
6. Keşür Kayısı Köyü: Bu köyün adı Vakfiyede Keşer Kayası ve Keşür Kayası şekillerinde yazılmıştır.
7. Mard Köyü: Günümüzde Martköy adıyla Çankırı ilinin Şabanözü ilçesine bağlıdır. İlçenin 43 km güneydoğusundadır (rakım: 1035). Kalecik ilçe merkezinin bir hayli kuzeyinde kalmakta ise de ilçe sınırlarının hemen kuzeyine düşmektedir. İmâretin 1496 tarihli vakfiyesinde geçen Mard köyüne tâbi Bâyezid çayırı, Bâyezid çiftliği, Abdi çayırı, Abdi çiftliği, Ali çiftliği ve Mamak çiftliği isimli yer - mevki adları, XV. yüzyıl Türk şahıs isimleri açısından da dikkatle incelenmelidir.³⁰

Hudûdnâmede, yöredeki vakıf köylerinin sınırları çok sayıda yer ve mevki ismi ile bazı tanımlar kullanılarak tarif edilmiş olup, bunların hepsi de Türkçe ibarelerdir:³¹

“Çakmak sırtı, Çakmak taşı çıkardıkları yer, Demürcügöynüğü başı, İsa bağlandığı yer başı, Koz imelü, Karaca meydan, Gedene samanlığı yazusu, Tatar'ın göçü yolu, Sökülüce meşhed, Beynisüzoğlu sırtı, Kamış sivrisi, Avşar sivrisi, Yörük sevdüğü yolu, Yörük sınuru, Kayı çayı, Kara Murad yeri başındaki kırañcuk, Sipahi Şerefeddin ve Kara Mahmud yeri, ip germe doğru (yani dümdüz), İğde depecüğü, Çakmak kayacuğu, Oruçhan meşhedi, su akındusu, Göç yolu, Ali Beylü Pazarı yolu, Akdepe'niñ bazarı yolu, Köse Veli tarlası, Meşe ucu, Üç yol birikdüğü yol, Kızılırmak, Ömer Bey çağlañı, Namazlağı gerişi, Avlağı harman, Emenagacı mezrası, Akçaköylü Hacı Cemal'in yeri, Kızıl Beyoğlu yeri, Yavşanlık n.d. Furunlu, Yiğit kırılan yeri, Uruzoğlu viranı, Şamlu Hamza yurdu, Uzun İman, Özlücekavak, Çöte çayı vb.”

30 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 15-16; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 31.

31 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 106-110.

Mudurnu Kazası Yer - Mevkii Adları

Bolu sancağının Mudurnu kazasından, konumuz olan imârete tahsis edilmiş vakıflarla ilgili bilgiler verilirken hem birkaç köy adı ve hem de çok sayıda yer - mevki ismi ile bazı tanım ve tabirler karşımıza çıkıyor. Bunlar da, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, XV. yüzyıl Anadolu Türkçesinin güzel numuneleri arasında zikre şayandır:³²

1. Dere Köyü: Günümüzde Dereköy adıyla Mudurnu'ya bağlıdır. İlçe merkezine 25 km mesafededir (rakım: 1000).
2. Göllüviran Köyü: Günümüzde Göllüören adıyla Mudurnu'ya bağlıdır. İlçe merkezinin 15 km doğusundadır (rakım: 1200).
3. Pelidözü Köyü: Bu köy, günümüzde Pelitözü adıyla Mudurnu'ya bağlıdır. İlçe merkezinin 13 km kuzeydoğusundadır (rakım: 900).

1496 tarihli İmâret Vakfıyesî'nde bu üç köy zikredilmiş, ayrıca vakfiyenin ekindeki hudûdnâmede ise Pelidözü, Göllüviran ve Dereköy köyleri ile Sırçalı mezrasının sınırları ayrıntılarıyla tarif edilmiştir. Birbirine ve Mudurnu ilçe merkezine yakın mesafede bulunan bu köylerle ilgili verilen hudûdnâmeye göre, hudûdun başlangıcı Abdullah Beyoğlu Değirmeni Geçidi'nden başlamaktadır. Köylerin hudutları uzun tanımlarla tarif edilerek, vakfi dâhilinde çok sayıda mezra, çiftlik, değirmen, akarsu vb. yer mevki isimleri listelenmiştir:³³

“Hacı Yahşioglu yeri, Eymür köprüsü, İkinci köyü, Yassisekü, Şahin ekinliği, Sivrice depecük, Akkaya, Değirmencioğlu yeri, Eşekçi yolu, Taşluk burnu, Devlethanoğlu ekinliği, Keklik beleñi, Tüten Dağı, Eşekçi pınarı, Karaer pınarı, Aşlama tarlası kenarı, Dâye Hatun yeri, Taşkesdüğü su, Kalpakludere ağzı, Bünelekdere kaşı, Papas Yaylağı'ndan inen su, Ulusu, Uluçay, Çaylakkovan deresi, Ziyâret kaşı, Âdil Fakih sınuru, Ortaalañ oluğu, Tura Beyi oğulduruğu, Kızılık dibindeki suvucak, Harmancık kaşı, Hamza Fakih'in eski köyünün başındaki kaş, Avdulsekisi başı, büyük çayırın alt yanındaki Bağlucakaya, Göynücekbeleñi, Mahmud evi önündeki dere, Hacı Yakuboğlu köyünün yanındaki kaş, Subaşı bendi, değirmen argı, Yağdiken / Yağdığın Virencüğü mezrası, Halaçlar, Kemerlü tarlası vb.”

Sonuç

XV. yüzyıl sonlarında hizmet vermeye başlamış bulunan Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti'nin vakıflarının ele alındığı Arapça Vakfiye ve ekindeki Türkçe

32 İBK. MCO. Nr.15, v.185b-187a, 189a-189b; COA. TD. Nr.438, s. 559, 560.

33 VGMA. VD. Nr. 1381 / 113, s. 80-84; VGMA. VD. Nr. 1382 / 230, s. 161-169.

Hudûdnâme, sadece Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyıldaki klasik vakıf sisteminin işleyişini göstermesi ve Amasya tarihine katkı sunması açılarından değil, ilgili bu belgelerde zikri geçen Çankırı, Kastamonu, Sinop, Bolu gibi yörelerin ekonomik, sosyal ve kültürel tarihlerini aydınlatması bakımlarından da büyük bir boşluğu dolduracak hacme sahiptir.

İlk olarak şunu belirtelim ki, XV. yüzyıldan önce başlamak üzere Kastamonu, Çankırı, Sinop, Bolu gibi havalilerin Türk nüfusuyla dolu olduğunu ilgili bu hudûdnâme bir kez daha teyit etmiştir. İkinci olarak vakfiyede ve ekindeki hudûdnâmede zikri geçen yer - mevki isimlerinin kahir ekseriyeti Türkçedir. Bu bağlamda inceleme konumuz olan Kastamonu, Sinop, İnebolu, Çankırı, Kalecik, Karıpazarı ve Mudurnu yörelerinden tespit ettiğimiz köy, mezra, çiftlik, köprü, ırmak, çay, dağ, tepe ve diğer mevki adları buna dair çarpıcı deliller ihtiva etmektedir: “Akçakavak, Akçaköy, Akdeniz (Sinop tarafında), Akdepe, Akdoğan, Akşehir, Aktaş, Altıparmak, Arguçça, Avlağusekü, Basdak, Başköy, Beysaray, Bozoğlak, Çamcuğaz, Çaınlı, Çatalkaya, Çaltubağ, Çengi, Çevgi, Çiftlik, Çukur, Demürcü, Dere, Dikenlü, Dikilüpelid, Ekinci, Eyerci, Hacı Bey, Hacı Yakuboğlu, Hâlidler, Hallâç, Hazînedâr, Hürremşah, Ilıca, Ilusuluk, İdris, Karaağaç, Karaca, Kara Doña, Karagöl, Kara Koçaş, Karasu, Kızıl, Kızıldere, Kızılkaya, Kızılkara, Korgun, Kozcuğaz, Köprü, Kuşkara, Ordu, Pelidözü, Sarukaya, Sekicek, Seydi, Seyidler, Sıçanlı, Sofular, Sorkuncuk, Şabanözü, Şahne, Şehâbeddin, Şeyh Ömer, Üçüyük, Üyücek, Yassisekü, Yoğuncapelid, Yürekviran, Zengi Gölü, Zeytünlü vb.”

İlgili bu hudûdnâmede yörede iskân olunmuş Türk boy ve topluluklarının isimlerine / izlerine ya da kurmuş oldukları köylerinin adlarına da tesadüf olunuyor: “Ağaçeri, Avşar, Avşarlu, Büğdüz, Çavundur, Eymür, Halâçlar, Kayı, Kınık, Tatar, Tutaş, Yörük, Yuva vb.”

Hudûdnâmede isimleri geçen bu iskân birimlerinin büyük kısmının Selçuklular ve Çobanoğulları döneminden kalma olduğu anlaşılıyor. Bu isimlerin ekserinin ya aynı isimle ya da küçük değişikliklerle günümüzde de varlığını korumakta olduğu tespit edilebiliyor. Özellikle Kastamonu merkezi ile İnebolu, Mudurnu, Çankırı gibi yörelerde vakfa tahsis edilmiş köy isimlerinin bu günkü devamlılığı hayret verici bir orandadır. Ancak İnebolu'da Türkçe olmayan veya öyle zannedilen bazı köy isimleri (Adar, Çerçille, Diğös vb.) Cumhuriyet döneminde değiştirilmiştir. Bu değişiklikler tarafımızca tespit edilerek ilgili yerlerde gösterilmiştir.

Hudûdnâme'de geçen yer - mevki adlarına ilaveten dikkate alınması gereken diğer bir konu da ilgili yörelerdeki köy ve mevkiilerin o dönemki sınırlarının ve

yönlerinin tariflerinin yapılması esnasında kullanılan coğrafi tanım ve tabirlerin, yön belirten fizikî mekân isimlerinin renkliliği ve zenginliğidir: “Acısu, ağız, ahlat, akındı, ambar, ark, asma, ayak, bağ, baş, baş aşığı, bel, beleñ, bend, birikmek (kavuşmak), birükündü (birikinti), boğaz, boyun, burun, çağlan, çakıl, çakmak taşı, çal, çam, çat, çatak, çatma, çay, çayır, çorak, çökek, çukur, dağ, deniz, dere, dikilitaş, dip, ekinlik, emrud (armut), gedük, geniş, göç yolu, göl, göynük, gürgen, harman, ılıca, ırmak, in, ip germe doğru (dümdüz), iskele, kaba pelit, kamsı, kapan, karşı, kavuşmak, kaya, kenar, kır, kırañ, kıyı, koğa, koruk, köşe, kuş yuvası, mağara, mantarlık, meşe, meydan, oduncu yolu, oğulduruk, oluk, orta kenar, ova, öte geçe, öte kenar, öz, pazar, pınar, señir, sınır, sırt, sivri, siyen, su, su kuyusu, tarla, taş, tepe, tuzla, uc, uluyol (anayol), uzun yol, üyük, üzüm, viran, yalı, yamaç, yaprak, yaylak, yazu, yığılı çakıl, yol, yumru taş, yurt, yuva, zindan, ziyaret yeri vb.”

Bahsi geçen tanımlamalarda yörede bulunan “köprü, mescid, kervansaray, değirmen, iskele, yalı” gibi yapılar, “meşhedler (mezarlıklar), türbeler, ziyaretler (duaya çıkılan türbe, mezarlık), zaviyeler, namazlağular, derbentler, ağıllar, samanlıklar, avlağular, pazar yerleri” ile “at, atmaca, bünelek deve, eşek, keklik, kurt, sığır, şahin, toklu” vb. hayvan isimleriyle oluşturulmuş mevki tarifleri de kullanılmıştır.

Kastamonu’da günümüzde İhsangazi ilçesinin olduğu yöre eskiden beri Mergüze olarak bilinmekte ve burada son yıllara kadar geniş halk kitlelerinin iştirak ettiği Pazar kurulmakta idi. Bu bağlamda burası Mergüze Pazarı olarak bilinmekte idi. Görülüyor ki Türkçe hudûdnâmede XV. yüzyılda Mergüze Pazarı da zikredilmiş bulunuyor. Hudûdnâmeye bakılırsa XV. yüzyılda Geymene yöresinden Mergüze Pazarı’na giden bir anayol da bulunuyordu. Bu manada Kastamonu yöresinin ve geniş çapta hudûdnâmede bahsi geçen vilayet ve kazaların sosyal ve iktisadi tarihinin yazımı esnasında bu hudûdnâmeye bakılmasında yarar vardır.

Hudûdnâmenin XV. yüzyılda bölgede kullanılan Türkçenin hususiyetlerini göstermesi bakımından bize aktardığı çarpıcı örneklerle, yukarıda verdiğimiz onlarca isim ya da terimi gösterebiliriz. Ancak bunlara ek olarak hususi manada dikkat çeken başka tanım ve terimlere de burada yer verme imkânına sahibiz. Mesela hududnâmede vakıf köylerin bulunduğu yöredeki bir mevkiin sınırını anlatmaya çalışan kâtip, yöredeki insanlar o mevkiî nasıl tarif etmişse o şekilde kayda almıştır: “Şems kızı öldüğü yer, Ali Kulu taş döktüğü yer, Deve düştüğü yer, Deve öldüğü dere, Gülef karı ölen yer, Kâfir ölen yer, Kâfir kırıldığı yer, Yiğit kırılan yeri, Çalış’ın Hasan’ı kesdiği koruğun ucu, çakmak taşı çıkardıkları

yer, ip germe doğru, dik aşağı, dik yukarı, üç yol birükdüğü (birleştiği) yol, Tatar'ın göçü yolu, Yörük sevdüğü yolu vb.”

Görüldüğü üzere günümüzden 6-7 asır kadar önce Çankırı, Kastamonu, Sinop ve Bolu yörelerinde, köylerde yaşayan Müslüman Türk insanı, çevresindeki sosyal, iktisadî, dinî hadiselerden, şahit olunan cinayetlerden, elim vakalardan, Türk fetihlerinden, gazilerin ve şehitlerin kahramanlık hikâyelerinden esinlenerek / etkilenecek çevresindeki tüm coğrafyayı isimlendirmiştir. Türkler, tasarruf ettikleri her tarlaya, bahçeye, çaya, dereye, tepeye, pınara, binalara; sevinç ve üzüntü yaşadıkları yani hayatlarında iz bırakmış mekânlara, kısacası her gördükleri nesneye kendi dilleri ile ad koymuşlardır. Bu örneklerle bakarak, günümüzden beş asır önce bir köylünün veya devleti temsil eden bir görevlinin çevresindeki coğrafyayı hangi kıstaslara göre adlandırdığını da öğrenmiş oluyoruz. Bu gün de Anadolu'da özellikle avcılar, yörelerindeki geniş av sahalarını en ince ayrıntısına kadar kendi dillerine göre isimlendirmişler, tabiri caizse boş araziye sokak numarası, kapı numarası vermişlerdir. Türkler, çağımızın navigasyon sistemini asırlar öncesinde Anadolu'da kullanmışlar ve aradıkları en ücra mekânları bile kolayca bulabilmişlerdir. Başka milletlerde de benzer durumlar elbette söz konusudur.

Burada dikkat çekici diğer bir husus da, bu tanım, tabir ve isimlerin ekserinin günümüzde Anadolu'da yaşatılıyor olmasıdır. Aradan geçen beş asırdan fazla bir zaman zarfında Anadolu Türk insanının, bu kelimeleri sosyal hayatın içinde ısrarla yaşatmış olması takdir edilecek bir durumdur. Ayrıca Selçuklu ve Osmanlı Türklerinin Anadolu'da gayet ağır, ağıdalı, anlaşılabilir bir dil kullandıklarına dair ileri sürülen bazı iddia ve ithamlara da hudûdnâmede geçen bu sade, anlaşılır ve kadim Türkçe kelimeler, tokat gibi bir cevap niteliğindedir. 1490'lı yıllarda elbette ki bu hudûdnâme, Kastamonu kadısı, bilirkişileri ve Sancakbeyi Şehzâde Mahmud tarafından görülüp okunmuştur. Dönemin Osmanlı padişahı II. Bâyezid'in önüne konulmuşsa eğer, doğal olarak o da çok rahat bu metni okuyup anlayabilmiştir. Diğer yandan yukarıda bahis konusu edilen köyler halkı da bu metni okuduklarında veya dinlediklerinde rahatlıkla anlamış olmalıdırlar. Çünkü hudûdnâmenin muhtevası kendi yörelerinde kullanılan Türkçe ifadelerden oluşmaktadır. Kısacası devletin en tepesindeki hükümdardan dağ başında koyun otlatan veya ava çıkan her bir köylü de bu metne yabancı değildir. Öyle olduğu için şunu söyleyebilmek mümkündür ki, 1490'lı yıllarda Anadolu'da yazı dili ile konuşma dili arasında büyük oranda birliktelik sağlanmıştır. Yine asırlar öncesinde Anadolu toprakların dilinin Türkçe olduğu tescillenmiştir. Bu topraklara hükmeden Türk Devleti (Selçuklu, Beylikler

ve Osmanlı hanedanı) mensupları, halis Türkçeyi millî dil olarak kullanmışlardır. Ağdalı, edebî dil olarak Türkçe ise ayrı bir kulvarda (divan edebiyatında) gelişimini sürdürüyordu.

XV. yüzyılda Anadolu'da kullanılan Türk şahıs adları ve lâkapları üzerine de konumuz olan hudûdnâmede bol malzeme bulunmaktadır. Bu adların bir kısmı Selçuklulardan itibaren yörede kullanılmış olan Türk millî şahıs isimleridir (Göç Beyi, Mamak, Sevündük, Tura Beyi, Uruz, Yağdığin vb.). Bazı şahıs adları ise, onu taşıyan kişinin yörenin önde gelenlerinden olduğuna işaret ediyor. Bu manada hudûdnâmeden hareketle “Abaş, Abdullah Bey, Âdil Fakih, Ahmed, Ali, Ali Hacı, Bahâdin (Bahaeddin), Bayram Bey, Bey, Beyler, Çalış, Çemiş, Ebe, Dânişmend, Dede, Devocioğlu, Devlethanoğlu, Eynesi, Fetih Arslanı, Gaziler, Göç Beyi, Gündüz, Hacı, Hacı Cemal, Hacı İvaz, Hacı Yahşioğlu, Hacı Yakuboğlu, Hamid, Hamza, Hamza Fakih, Hasan, Hasan Hacı, Hüsâm Fakih, İdris, İsa, İsmail Bey, Kara Doña, Kara Mahmud, Kara Murad, Kassâb Yunus, Kızıl Bey, Köpekoğlu, Kuşçu, Kuşçu Hasan, Mahmud, Mahmud Bey, Mamak, Moğoltâ (Moğoltay), Muhammed, Müsellim Dursun, Nasuh Fakih, Oruçhan, Ömer Bey, Poladoğlu, Sevündük, Seydi Ahmed, Sipahi Şerefeddin, Süleyman Fakih, Şamlu Hamza, Şeyh Bilal, Şeyhler, Şeyh Paşaoğlu, Tahir, Tura Beyi, Turmuş, Uruzoğlu, Uzun İman, Yağdığin, Yakub, Yiğit Ahmed” gibi çok sayıda ismi sıralamak mümkün olabilmektedir.

Bu şahıs adlarına ilaveten *İnci Hatun* ve *Dâye Hatun* isimli az sayıda kadın adı / lakabı da hudûdnâmede yer bulmayı başaramışlardır. Bu hanımların ilgili yörelerde iz bırakmış Selçuklu veya Beylikler dönemi hatunları oldukları bellidir.

Sonuç olarak söz konusu hudûdnâmedeki ayrıntılı yer ve şahıs adları, mevki tarifleri, döneme ait terimler, konuya duyarlı bilim adamları için eşsiz bir hazine mevkiindedir. Mesela XV. yüzyıl Anadolu'su yol ağları üzerine çalışma yapanlar, bu hudûdnâmeden istifade edebilirler. Çünkü bu belgede, vilayet ve kasabalar (Bursa, Çankırı, Ankara, Kastamonu şehir merkezi, Küre, Devrekâni ve Taşköprü kazaları ile Akçakavak vb. yörelere uzanan yollar) arasındaki ana ve tali yollar da tarif olunmaktadır. Yine nehirler, vadiler, dereler, tepeler, sırtlar, ovalar, köprüler, mezarlıklar, camiler, kervansaraylar, mağaralar vb. mekânların tespiti noktasında ilgili yöreler üzerinde coğrafi tetkikatta bulunacak uzmanların da Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti'nin vakıf kayıtlarına müracaat etmelerinde fayda vardır. Türk dili araştırmacıları, Türkçe sözlük mütehassısları, tapu kadastro uzmanları da bu kayıtları başucu kaynağı olarak kullanabilirler.

Kaynaklar

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dil Bilim*. Ankara, 1998, C I, III.

Amasya Sultan II. Bâyezid Han İmâreti Vakfiyesi (Arapça) ve Hudûdnâmesi (Türkçe). 15 Cemâziyelevvel 901 / 31 Ocak 1496, VGMA. VD. Nr. 1381 / 113 (2113 Numaralı defterin 119 numru ve 179. sahifesinde mukayyed vakfiye); VGMA. VD. Nr. 1382 / 230.

Bayram, Sadi. “Sultan II. Bayezid’in Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde Bulunan Vakfiyelerindeki Tezyinat ve Kültürümüzdeki Yeri”. *Milletlerarası IX. Türk Sanatları Kongresi (23-27 Eylül 1991)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, C I, s. 345-363.

Bolu - Kastamonu - Çankırı - Kocaeli Sancakları Muhasebe İcmal Defteri. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr. 438.

Bolu Sancağı Tapu Tahrir Defteri. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr. 51.

Bolu Sancağı Vakıf Defteri. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İBK. MCO.), Nr. 15.

COA. C ML, Nr. 697 – 28523.

COA. TS. MA.e, Nr. 896 – 21.

Çankırı Sancağı Tapu Tahrir Defteri. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr. 100.

Çorum Sancağı Tapu Tahrir Defteri. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defter (COA. MAD.), Nr.354.

Eren, Hasan. “Yer Adlarının Dili”. *TDAT*, (1965), s. 155-165.

Gürbüz, Adnan. *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.

Halaçlı Divanı Temmettuat Defteri. COA. ML. VRD. TMT.d, Nr. 4059.

Kastamonu Sancağı Tapu Tahrir Defteri. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (COA. TD.), Nr. 23m.

Küblüözü Divanı Temmettuat Defteri. COA. ML.VRD. TMT.d, Nr. 4081, s. 2-28.

Orbay, Kayhan. “On the Mukâta‘a Revenues and the Revenue Collection of Bâyezîd II’s Waqf in Amasya”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 95 (2005), pp. 139-162.

Yakupoğlu, Cevdet. “II. Bayezid’in Oğlu Şehzade Mahmud’un Hayatı ve Faaliyetleri”. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 / 12, 2010, s. 319-339.

_____. “Amasya Sultan II. Bâyezid İmâreti’nin Kastamonu, Çankırı ve Bolu’daki Vakıfları”. *Uluslararası Amasya Sempozyumu (Tarih-Dil-Kültür-Edebiyat)*, 4-7 Ekim 2017, Amasya, *Bildiriler Kitabı*, 1. Cilt (Tarih), Amasya, 2017, s. 637-666.

_____. “Kastamonu’da Selçuklular Zamanında Kurulmuş Köyler I: Ömer-sini”. *Çankırı Araştırmaları*, Yıl:7, Sayı: 10, (Aralık, 2012/2), s. 31-56.

_____. *Kuzeybatı Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu- Sinop- Çankırı- Bolu). XIII-XV. Yüzyıllar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2009.

_____. “Selçuklulardan Bugüne Çankırı’nın Koçhisar Kazası Yaylakları ve Bunlara Konan Köyler”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt II, Sayı 2 (Sonbahar 2015), s. 81-118.

Yediylıdız, Bahaeddin. “Türkiye’de Yer Adı Verme Usulleri”. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara, 1984), s. 25-41.

Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti

Ellada Bekirova*

Giriş

Albanya Devleti Antik Çağ'da Kafkas coğrafyasında mevcut olmuş en eski devletlerden biridir. Arazisi ve nüfusu bakımından, aynı zamanda etnik yapısının çeşitliliği bakımından Albanya bölgede farklılık taşıyordu. Antik Çağ yazarlarının eserlerine dikkat etsek göreceğiz ki bu devirde Güney Kafkasya'nın başlıca toplumlarından birisi Albanlar olmuşlar. Hatta Kafkas'a seyahat etmiş seyyahlar, yazarlar ve diğerleri buranın otokton ahalisi olarak 2 halkı kayda almışlar: Albanlar ve İberler (Gürcistanın eski halkı).

Terim olarak Albanya terimine ilk olarak MÖ 1.yüzyıl olayları ile bağlı rastlanılır lakin Alban etnik grubuna ait edilen sakasin, uti, kadusi aşiretlerinin adları MÖ 4.yüzyıl olaylarında hatırlanıyor. Büyük İskender'in Ahemeniş hükümdarı III. Darius ile yapmış olduğu savaşılarından Gaugamela Savaşı'nda (MÖ 331.yıl) bu Alban kabileleri en ön saflardan birinde İskender'e karşı savaşmışlar. Zaten Albanya Devleti'nin bir devlet olarak kuruluşu da İskender'in ölümünden sonraki olaylara bağlıdır. Onun ölümünden sonra henüz devlet olarak yapılanmış durumda olmayan Alban kabileleri onların içerisinde en üstün konumda olduğu bilinen Albanların liderliği ile devlete çevrildi. İskender'in ölümü ile şimdiki Azerbeycan'ın kuzey topraklarında Albanya, güney topraklarında Atropatena devletleri ortaya çıktı. Atropatena Devleti MS 3. yüzyılda Sasani işgaline maruz kalarak bağımsızlığını yitirdi, Albanya Devleti ise MS 8.yüzyıla kadar varlığını sürdürebildi.

Kaynaklar

Albanya Devleti ve Alban toplumu hakkında esasen bölgeye seferler etmiş insanların eserleri aracılığıyla fikirler elde etmiş bulunuyoruz. O zamanlar Roma'nın doğu politikası nedeniyle Roma askerleri bu coğrafyaya birkaç defa yürüşler etmiş, bu yürüşlerden alınan bölge halkları ile bağlı kayıtlar coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinde yer almıştır. Yunan ve Latin dillerinde yazılmış olan antik

* Phd, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Azerbaycan'ın Antik Çağı Bölümü, Bakü/
AZERBAYCAN, bekirovaella@gmail.com

kaynaklarda Albanya ve Albanlar hakkında çok değerli malumatlar bulunmaktadır. Antik yazarlardan Herodottan başlayarak Polibios, Strabon, Büyük Plinius, Cassius Dio, Plutarkhos, Josephus, Tacitus, Batlamyusun eserlerinde Albaniya ve Albanlar hakkında bilgilere rastlamak mümkündür. Strabon bu yazarların arasında eserinde Albanlar hakkında en geniş genel malumatlar aktarmış olan şahısdır. O Albanya'nın yerleşme konumu, coğrafi şartları, illeri, nehirleri barede, Alban toplumuna ait aşiretler barede çok sayıda kıymetli malumatlar vermiştir. Batlamyus'un eseri ise Albanya hakkında coğrafi bilgiler bakımından önemlidir. "Coğrafya" isimli eserde Albanya'nın şehir ve yaşayış yerlerinin coğrafi koordinatları, sınırları, çay ve nehirleri, dağ geçitleri hakkında malumatlar verilmiştir. Cassius Dio ve Tacitusun eserleri ise güney Kafkasya'da Antik Çağda cereyan etmiş politik olaylar, bölgenin siyasi durumu gibi önemli konularla ilgili esas kaynaklardan sayılabilir.

Coğrafi Konumu ve Sınırları

Albanya'nın Güney Kafkasya'da en önemli konumda yerleşiyordu. Doğu ile Batı arasındaki köprü rolünü oynar, arazisinden uluslararası ticari yollar (hem su hem kara) geçiyordu. Günümüzde Albanya'nın sınırlarını Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları ile mukayese etseler de aslında Albanlar daha büyük arazilere sahiptiler. Zaman zaman Albanya'nın sınırları kuzeybatıda Daryal geçidine kadar uzayarak şimdiki Doğu Gürcistan'ı tamamen içine almış, güneybatıda ise şimdiki Ermenistan'ın doğu ilçelerini Berd, İcevan, Noyemberyan ilçelerinin arazilerini içermiştir. Doğuda Albanya'nın sınırı Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Kafkas'ın en uca zirvelerine kadar uzamış, şimdiki Dağıstan Albanya'nın kuzey-doğusunu teşkil etmiştir. Albanya'nın güney sınırını ise Aras nehri teşkil etmiştir.

Antik yazarların Albanya hakkında olan malumatlarına bakarsak ilk olarak Kafkas dağları ile ilgili konular dikkat çeker. Antik Çağ yazarlarına göre Pontus ve Caspi denizleri üzerinden bir dağ ucalıyor ki bu dağ güneyden Albanya ve İberyani, kuzeyden Sarmatya düzlerini ayırır. Haritaya dikatli baktığımız zaman Albanya'nın doğal sınırları gözlerimizin karşısında belirir. Kuzeyden Kafkas dağları bir duvar, sedd rolünde, doğudan Hazar Denizi, güneyden Araz nehri onun sınırlarını tamamlamışlar. Albanlar da diğer eski halklar gibi karşılırlarına aşılması zor olan bir doğal engel çıkana dek yayılmışlar. Kafkas Dağları'nın bütünü Albanlara ait değildi ama onun en yüksek zirveleri Albana ait olmuştu¹ Antik yazarlardan

1 Aliyev K. H., Aliyeva F. K., *Azerbaycan Antik Çağ'da Bakii* : Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1997, s. 11.

Strabon'un "Coğrafya" eserinde yazıldığına göre "Kafkasın en uca sıra dağları Albanya ve İberyia ile aynı zamanda, kolx ve henioxların (arazileri) ile (sınır teşkil eden) en güney dağlardır.² Onun verdiği malumatlara göre Albanya'nın kuzeyi ile uzanan Kafkas vadilerin üzerinden ucalıyor ve denize en yakın olan hissesi Keraun Dağları olarak bilinir.³ Bu dağlar Albanyanı Sarmatyadan ayıran hissesi teşkil ediyordu. Araştırmacıların bir çoğu Keraun Dağlarını Samur Nehrinden (şimdiki Dağıstan arazisinde) kuzeye doğru Hazarın sahillerinde lokalize ediyorlar⁴. Bu malumat Derbentten kuzeyde yerleşen bölgelerin de bir kısmının Albanya'nın sınırlarına dahil olduğunu gösteriyor.

Albanya'nın doğu sınırı sınırları içerisinde çok az tartışma konusu içeren hissedir. Doğü sınırları kuzeyde Sarmatyadan başlayarak güneyde Kura nehrinin Hazara döküldüğü araziler dahil olmak üzere Hazar Denizi sahillerine kadar uzanıyordu. Antik yazarların hepsi bu konuda benzer fikirleri aktarmaktadırlar. Batlamyusun "Coğrafya" eserinin 5. kitabının 11. bölümünde Albanya'nın doğu sınırı şu şekilde belirtilmiştir: "...batıda İberyia sınırlarından Hirkan denizine, Kürün 79°40'-44°30' enlem ve boylamlarından mansapına doğru... doğuda ise Hirkan denizinin buradan (Kura çayının mansapından) Soana çayına kadar uzanan hissesi ile aşağıdaki tasvire esasen (sınırlıdır)".⁵Buradan anlaşıldığı üzere, Albanya'nın güney-doğu sınırı Kür nehrinin mansapına kadar uzamıştır. Burada azıcık çelişki yaratan konu mansapın güneyinde kalan Kaspiana adlanan arazinin durumudur. Strabon bu arazini kah tarihi Midiya topraklarına ait etmiş, kah da Albanya arazisi olarak kayda almıştır.⁶ Bu arazi Kafkaslarda cereyan etmiş politik olaylar sırasında Albanların bir süreliğine kaybettiği arazilerden olmuştur. Batlamysun Kura nehrinin mansapını güneydoğu sınırı olarak işarelemesi bu döneme ait olabilirdi.

Albanya'nın güney sınırları Albanya tarihinin en tartışmalı konulardan sayılır. Antik yazarlar bu hakta birbirinin zıddı olan çok sayıda malumat aktarmışlar. Bu sebepten Albanya'nın güney sınırı hakkında birbirinin zıddı olan mulahazalar ortaya çıkmıştır. Hususen, Azerbaycan ve Ermenistan arasında başlayan arazi problemlerinin köklerini Ermeni tarihçileri bu mesele ile bağlayarak siyasileştirmişler. Şimdiki Azerbaycan'ın Kür nehrinden güneyde yerleşen bir

2 Strabon, *Geografiya v 17 kniqah*, Per. Q. A.Stratanovskoqo, M: Nauka, 1964, s. 500.

3 Strabon, *age.*, s. 475.

4 Aliyev K. H., Aliyeva, F. K., *age.*, s. 13.

5 *Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar*, Bakü:Çıraq, 2007, s. 23.

6 Strabon, *age.*, s. 475-76.

hisselerini işgale maruz koyarak bunu tarihi Ermeni topraklarının geri alınması olarak dünyaya tebliğ etmekte. Lakin bu araziler Azerbaycan'ın tarihi arazileri olmakla beraber, Albanya'ya ait olan en güney topraklar idi. Antik Çağ yazarlarının bazıları bu sınır hakkında tam bilgili olmadıklarından çelişkili malumatlar vermiş olabilirler, çünkü onlar bölgede şahsen bulunmadılar. Onların verdiği malumatların büyük kısmı Pompeyin Kafkaslarda hayata geçirdiği harplarda bulunan şahısların söylediklerine dayanan fikirlerdir. Pompeyin ordusu ise Albanyanı tam olarak işgal etmemiş, daha çok onun kuzey, kuzeybatı topraklarında olmuştur. Bunun için Albanya'nın güney sınırlarının nereye kadar uzanması ile bağlı kesin bilgileri olmamıştır. Albanya tarihi araştırmacılarından K.Aliyev antik yazarların Albanya'nın güney sınırı ile alakalı verdiği malumatları inceleyerek Albanya'nın güney sınırını Aras nehri havzası-Küçük Kafkasın kolları, Mil ve Muğan düzleri olarak belirtiyor. Strabon bu konuda çok değerli bir bilgiyi almış bulunuyor: "Araz ovası çok bereketlidir. Araz bu oviden geçerek Albanya'nın hudutlarına akar ve Kaspi denizine dökülür.⁷ Başka bir yerde ise şöyle der: "...İberyanın merkezindeki düzenlerden nehirler akar. Onlardan en büyüğü Kura'dır. O başlangıcını Armenyadan (B.E.-şuradaki Armenya şimdiki Ermenistan değil, kuzeydoğu Anadolu kastedilmiş) alır ve süretli akınla yukarda hatırlatılan düzene çıkar, Kafkaslardan akıp gelen Arak (B.E.-Gürcistan arazisinden geçen Araçvi nehrini kastetmiş) nehrini ve başka kolları da alarak dar vadiden geçerek Albanya'ya akar" Bu parçada da Kura nehrinin Albanya'ya akması belirtilmiş ve bununla da nehirden güneyde kalan toprakların da Albanya'ya ait olması bildirilmiş. Orta Çağ tarih yazarı Moves Kagankatvatsi "Alban tarihi" eserinde bu konuda çok önemli bir noktayı belirtmiş: "Büyük Kura sakın sakın bu ülkenin tam ortasından akıyor, kendisi ile irili ufaklı balık getirerek Hazar Denizi'ne dökülüyor.⁸ Aynı bilgiyi bir kadar değişik şekilde Ermeni kaynaklarından da okuyabiliriz: "Erasx (B.S-Aras nehri) nehrinden başlayarak Xnarakert (B.S. -Hunan kalesi) isimli kaledeki Alban düzleri ve onun dağlık hissesi" Alban hükümdarına miras kaldı.⁹ Bu fikirlerden malum olduğu üzere Aras nehrinden kuzeyde, Kura'nın her iki sahilinde Albanlar yaşamışlar. Antik yazarlardan Büyük Plinius"Doğa tarihi" eserinde diyor: "Söyleyebilirim ki, bütün Kura etrafı düzlerde Albanlar yaşıyor, sonra ise İberler". Bu bilgiler gösteriyor ki Kura'nın her iki sahili tarihi Alban

7 Strabon, *age.*, s. 497.

8 Kalankatuklu Musa, *Albanya Tarihi*. Mihitar Goş, *Alban Selnamesi*, terc. Z.Bünyatov, Bakü: Elm 1993, s. 16.

9 *Armyanskaya Geografiya VII veka*, per. K.P.Patkanova, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, V. O., 9 l., No 12, 1877, s. 332.

topraklarına dahil idi. Lakin belki de politik olaylar sebebinden bazen bu araziler bir süreliğine Albanya'nın kontrolünden çıkmış yahut işgale maruz kalmıştır. Kura nehrinin her iki sahilinde aynı etnik toplumun yaşadığını arkeolojik belgeler de ispatlıyor.¹⁰

Peki, Kura Nehri'nden güneyde yerleşen topraklar Albanya'ya ait değildiyse o zaman kime aitti? Ermenilerin iddia ettiği gibi o dönemde belirtilen bölgede Ermeni yoktu. Onların bölgeye zaman zaman saldırıları gerçekleşse de kalıcı bir yerleşme söz konusu değildi. Eğer bölge nüfusu içerisinde onlar müeyyen bir sayıya malik olsalardı antik yazarlar otokton halkların içerisinde onları da kayda alırdılar. Lakin yukarda da belirtildiği gibi o zaman bölgede otoktonlar arasında Alban ve İberler üstün idi. Plutarkhos yazıyor: “Pontus hükümdarı 6.Mitdidatı takip eden Pompey otoktonların yaşadığı arazilerden geçmeli oldu, bunlar arasında en çok sayıda olanlar Albanlar ve İberlerdir”.¹¹ Görüldüğü gibi burada Ermenilerin isimleri anılmıyor. Tarihe belli olan ilk Ermeni siyasi kurumu MÖ 6. Yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkmış, bir asır yaşamıştır. Lakin onun Kafkasla hiçbir bağı olmamıştır. Kafkaslarda işgaller hayata geçiren Ermeni hükümdarları MÖ 2. yüzyılda Seleukosların yıkılmasıyla özgürlüğe kavuşmuş küçük hükümdarlıklar idi. Bu hükümdarlıkların Seleukos asıllı hükümdarları MÖ 2. yüzyılda Kafkasa bir sıra işgaller yaptı, lakin bu işgallerde Albanya'nın ismi anılmıyor, sadece Albanlara ait edilen Kaspiana eyaletinin ismi geçer (Strabon o dönemde buranı Midiya arazisi olarak kayde almış). İberlerden ise yerleştirilmesi konusunda tartışmalar mevcut olan Hordzena, Pariadr ve Gogarenanı işgal ederek ilk defa Kafkasa kadar ulaştılar. Bu malumatlara esasen Ermeni yazarlar uydurdukları “Büyük Ermenistan”ın sınırlarını biraz da genişleterek buraya Albanya topraklarını da kattılar. Ermeni tarihçilerinin ortaya attıkları iddialardan birine göre üç Alban vilayetinden (Uti, Arsah, Paytakaran) yalnız Paytakaran MÖ 2. asırda Armeniya hükümdarı 1. Artashes tarafından işgal edildi. 338. yılına kadar Armeniya terkinde kaldı. 338. yılında SanaTürkle olan savaşlardan sonra geri verildi. Arsax ve Uti eyaletleri ise 387. yıl anlaşması ile Armeniya toprakları bölünüşü zaman Ermeni işgalinden çıkarak bağımsız oldu.

Diğer bir iddiaya göre Kura nehrinden güneyde yerleşen bu eyaletler Albanlara ait olmuş, lakin Ermeni hükümdarı 2.Tigranın MÖ 1. asırda yaptığı işgaller sonucu Albanlardan alınmış, uzun süre Armeniya'nın terkinde kalmıştır. Yukardaki

10 Alekberov A. İ., *Terrakoti drevneqo Azerbaydjana*, Bakü: Elm 1994, s. 51.

11 Aliyev K. H., *Antiqne istoçniki po istorii Azerbaydjana*, Bakü: Elm 1986, s. 61.

iddiada olduğu gibi bu iddianın da hiçbir ilmi esası yoktur. 2.Tigranın işgal ettiği araziler arasında Albanya'ya ait arazilerin isimleri geçmemekle beraber, Pompeye yenilen Tigranın itirdiği topraklar arasında da adı geçmiyor. C.Dio bu konuda şunları kaleme almış: "...Ertesi gün onları dinleyen Pompey Büyük Tigrana kendisine miras kalmış arazileri geri verdi, onun işgal ettiği arazileri ise (Kappadokiya, Suriya, Finikya, Sofena) ondan aldı, ilaveten ondan para tazminatı da talep etti".¹² Metinden anlaşıldığı üzere taraflar savaş sonrası bir anlaşmaya gelmiş, bu anlaşmaya göre Tigranın işgal ettiği araziler kendisinden alınarak Roma'ya verildi. Burada işgal arazileri içerisinde Albanya'ya ait yerlerin olmadığı da açık görülüyor.

Albanya'nın batı sınırları Albanya tarihinin en çok tehrif görmüş yönlerinden sayılabilir. Sovyetler Dönemi'nde bu sınırlar doğru araştırılmamış, tıpkı güney sınırları gibi siyasi nedenlerle sahtekarlığa maruz kalmıştır. Antik Çağ yazarları Albanya'nın batı komşusu olarak İberyayı göstermişler, lakin bu sınırların kesin hatlarını belirtmemişler. Araştırmacıların bir grubu Alazan (Ganih) nehrini, bazıları ise İori (Gabırrı) nehrini Albanya'nın batı sınırı olarak kabullenir.¹³ Lakin bölgenin arkeolojisi ve Antik Çağ yazarlarından aldığımız diğer malumatlar bu sınırın kuzeybatıda Aragvi nehrinin yukarılarına kadar uzadığı, batıdaysa Doğu Ermenistan topraklarını da içerisine aldığını gösteriyor. En eski zamanlardan bu bölgede Kaspi (Hazar) türü olarak bilinen ahali grubu yaşamıştır. Bu halkın Kafkaslarda esas örneği çağdaş Azerbaycan Türkleri'dir. Aynı zamanda bu arazilerde Kür-Araz kültürü ismi verilen Bronz devri kültürü yayılmış, bu kültürün yayılma sınırları da Alban kültürünün yayılma sınırları ile üst üste düşmektedir. Bölgeden elde olunmuş antropoloji materyeller en eski zamanlardan burada kafatası kuruluşu ile ne çağdaş Gürcü ne de Ermenilerle üst üste düşmeyen farklı tiplerin yaşadığını gösteriyor. Bu kafatasları daha çok çağdaş Azeri Türkleri'nin kafatasları ile uygundur.

Albanya'nın batı sınırı kuzeybatıda Deryal dağ geçitine kadar uzamış, Albanlar ve İberler bu geçidi kontrollerinde tutmuşlar. Yeri geldiğinde onlar kapıları açarak kuzeyde yaşayan etnik grupların buradan gelip geçmesine izin vermişler.¹⁴

12 Cassius Dio, *Roman History* (Transl. Earnest Cary), : İn nine volumes. Vol. III. Classical Library edition, London: W. Heinemann, 1914, s. 89-90.

13 Trever K. V., *Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii (IV v. do n.e.-VII v. n.e.)*, M-L: İzd. AN SSSR, 1959, s. 133.; Yanovski A. O., *O drevney Kavkazskoy Albanii* / JMNP, 1846, ç. 52, s. 110.; Yuşkov S. V., *K voprosu o granitsah drevney Albanii* / İstoriçeskie zapiski, No I, 1937, s. 133.

14 Aliyev K. H., *age.*, s. 41.

Batıda şimdiki Ermenistan'ın Noyemberyan, Berd, İcevan ilçelerinin arazileri Albanya'nın sınırları dahilinde olmuştur. Antik yazarlar Albanya'nın batıda yerleşen eyaletleri hakkında bilgiler aktarmışlar. Bunlar İberya ile sınırda yerleşen Kambisena, ondan güneyde yerleşen Sakasena, Otena eyaletleriydi.

Nüfusu

Antik yazarlar Albanya arazisini yoğun nüfuslu, iyi yerleşim alanı olarak nitelendirmişler.¹⁵ Strabon ve Plutarkhos'un Alban ordusunun sayı ile bağlı bilgilerine esasen tahmin yürütülebilir ki MÖ 1. yüzyılın sonu 2. yüzyılın başlarında Albanyada 500 bine yakın insan yaşamıştı. Ahalinin sayının yanı sıra, etnik yapısı da en önemli meselelerden sayılır. Albanya'nın ahalisi konusunda ilk melumatlar Herodot'a aittir. Onun "Tarih" eserinden malum olur ki Albanya'nın en eski aşiretlerinden olan Kaspiler Ahemeniş hanedanının 1. satraplığının terkinde idi ve satraplığa ait diğer halklarla beraber 200 talant (1 talant=26, 2 kilogram) gümüş haraç veriyorlardı.¹⁶ Kaspiler Albanya'nın doğusunda daha çok yaşasalar da batıya kadar yayılmış, şimdiki Gürcistan arazisinde Kaspi adlanan şehir onların ismini yansıtmaktadır. Araştırmacıların arasında Albanların bölgede hegemon güç haline gelmesine kadar Albanya arazisinde Kaspilerin lider konumda olması ile bağlı fikirleri mevcuttur. Daha sonra onlar Albanlar ve diğer kabileler arasında eriyip gittiler. Bir grup araştırmacı ise kaspi isminin aslında Hazar Denizi etrafında yaşayan çok sayıda kabile ve aşiretlerin genel ismi olması kanısındadır.

Hellinist dönemden başlayarak Albanya arazisinde Alban kabilesi liderliği ele geçirdi. Bu döneme ait antik kaynaklarda daha çok onların isimleri anılmaya başlandı. Alban isminin hem genel hem de belli anlamlarda kullanılması meselesi de belirtilmesi şart olan meselelerdendir. Antik yazarlardan Strabonun söylediğine göre Albanlar 26 dilde (şive de ola bilir) konuşmuş, kendi aralarında zor iletişim kurmuşlar.¹⁷ 26 rakamı Albanya arazisindeki etnik yapının rengarenkliğinden haber veriyor. Antik kaynaklara esasen diye biliriz ki, Albanya arazisinde Albanların yanı sıra, utiler, gargarlar, lupen, sod, sakasen, kadusi, silv, leg etnik grupları da yaşamışlar. Ama onların arasında lider konumda olan Albanlar olmuşlar ve devlet de ismini onlardan almıştır.

Albanlar İberiya ile sınırdan başlayarak Hazar Denizi'ne kadar, bütün Kura nehri etrafındaki düzlerde yaşamışlar. "Alban" sözünün kökenini Yunan-Latin kaynakları

15 Aliyev K. H., *age.*, s. 39- 61.

16 Aliyev K. H., *age.*, s. 14.; Herodot, *İstoriya*, Per. Q.A.Stratanovskoqo, L: Nauka, 1972, s. 203.

17 Strabon, *age.*, s. 476.

“albus”-beyaz anlamı veren Latince sözcükten yarandığını ireli sürüyorlar.¹⁸ Pliniustan başka Strabon, Gaius Yulius Solin de “Alban” sözünün “albus” sözünden yarandığı fikrini savunmuşlar. Albanya tarihi ile bağlı araştırmaları olan sovyet bilim adamlarından A.Yanovski, Z.Yampolski, N.Marrın fikirlerine göre “Alban” terimi Latin kökenli olmakla “dağlar ülkesi” anlamını verir. K.Trever ise Alban etnonimini kelt dilindeki “dağ” anlamlı “alp” sözcüğü ile bağlar.¹⁹ Alban tarihi araştırmacıları arasında bu etnonimin Türkçede “cesur, kahraman” anlamlarını ifade eden “alp” sözcüğü ile bağlayanlar da vardır.²⁰Sözün sonundaki “-an” hisseciği ise, mensubiyet, yahut birgelik ekidir²¹. Bu fikir antik yazarların Albanlara ait ettiği “yiğit”, “cesur”, “savaşçı” karakterleri ile üst üste düşüyor. Aynı zamanda, Orta Çağ’da Albaniya adının sinonimi gibi kullanılan “Arran” ifadesi de “yiğit”, “cesur” manalarını ifade eden “ar-ər” ve “-an” eklemelerinden yaranmıştır.

Alban kabilesinin etnik menşeyi hakkında antik kaynaklarda direkt bir bilgiye henüz rastlanamadı. Albanların kendi yazıları arkeoloji kazılarda ortaya çıktı, lakin o da tam okunamadı. Bu alfabenin Alban kabilelerinin kalıntısı olarak Azerbaycan arazisinde yaşamını sürdüren udinlerin dili esasında okunmasına çaba gösterildi, amma bu çabalar çok da başarılı olmadı. Bunun için Albanların etnik kimliği konusunda kesin fikir söylemek zordur. Albanşünaslık dalında bu konuyla alakalı bir kaç mülahaza mevcuttur. Onları kaskadilli, irandilli, Türkdilli düşünenler vardır. Q.A.Melikişvili²², K.V.Trever²³, İ.Q.Aliyev²⁴ və diğerleri Albanları kaskadilli hesab ederler. Onların genel fikirlerine göre Albanlar Kafkas dil grubuna dahil olan dillerden birinde konuşmuşlar. Lakin 26 dilde konuşan kabilelerin hepsinin kaskadilli olması inanılır bir fikir olamaz. Onların içerisinde farklı etnik mensubiyete malik kabileler mutlaka olmuştur, lakin Alban etnosunun kendisinin kaskadilli olması mümkün değildir. Günümüzde Türk dilinde konuşan Orta Asya halkları – Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Karakalpak Türkleri, Türkmanlar arasında kendisini Alban adlandıran toplumlar kalmaktadır. Orta Asya arazisinde

18 Latşev V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix i Latinskix o Skifi i Kavkaze*: v 2 t., T II, Latinskix pisateli, vip. 1, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1904, s. 187.

19 Rasulova M. M., *Torgova-ekonomičeskıe i kulturne svyazi Kavkazskoy Albanii s antiçnum mirom: IV vek do n.e.-III vek n.e.* Bakü: Mutarcim, 2008, s. 64.

20 Qeybullayev Q. A., *K etnogenezu azərbaydjantsev*. Bakü: Elm, 1991, s. 76.; Kazımov, G., *Azərbaycan Dilinin Tarixi (En eski çağdan 13.yüzyıla kadar)*, Bakü :“Tehsil”, 2003, 354.

21 Kazımov G., *age.*, s. 354.

22 Melikişvili G. A., *K istorii drevney Gruzii*. Tbilisi: izd. AN Gruz. SSR, 1959, s. 124.

23 Trever K. V., *age.*, s. 306-315.

24 Aliyev İ. Q., *İstoriya Midii*, Bakü: izd. AN. Azerb. SSR, 1960, s. 67.

bir kaç tane Alban sözcüğüne yakın toponimler aşkara çıkarılmıştır. Eğer Albanlar kaskadilli olsalardı Türkdilli halkların arasında bu kadar Alban terimine rastlanmazdı.

Oğuzların kahramanlık destanı “Korkutun kitabı”nda da Albanların etnik kimliği ile ilgili ipuçları vardır. Qazan beyin oğlu Uruzun dustak olduğu boyda kafirlerin casusu Qazan hana “Albanlar başı-Albanlar hakimi” olarak seslenir.²⁵ Albanların dini inançları ile oğuzların inançları arasında da benzer yönler bulunmakta. “Basatın Tepegözü öldürdüğü” boyda Basatın annesinin kim olması sualine cevap olarak “kaba ağaç” cevabı verilir. Aynı zamanda, destanda Oğuz hakanın hanımlarından biri de ağaç kovuğundan bulunmuştu.²⁶ Uygurların “Göç” destanında da Buğa Tiginin ağaç kovuğunda dünyaya gelmesi hakkında bilgiler bulunmakta.²⁷ Albanların bize kalmış en değerli tarihi kaynak olan “Alban tarihi” eserinde de Türkler arasında yayılmış olan ağaçdan gelme inancına rastlanılır. Movses Kagankatvatsi Alban asillerinin hun-hazarlarla ilişkileri düzenlemek için Albanya’nın piskoposlarından İsraili misyonerlik maksatıyla hunların-hazarların arasına gönderilmesi hakkında malumat vardır.²⁸ İsrailin misyonerliği hunlarla aynı dili konuştukları zaman daha başarılı ola bilirdi. Bu eserde hunların ağaçta tapmaları, Tanrıhan adlanan tanrılarına kurban adamaları hakkında bilgiler var.²⁹ Aynı zamanda, bu halkların her birinde at eti tüketme, at adağı verme, at inançları mevcut idi. Şimdi bile Türk halklarının arasında at eti tüketme, at sütü içme alışkanlıkları kalmakta. Bütün bunlar Albanların Türk asıllı halklarla da ortak yönlerinin olması gösteriyor.

Albanya arazisinde yaşamış olan en eski kabilelerden biri utilerdir. Onların ismi ilk olarak MÖ 5. yüzyıl yazarı Herodotun eserinde geçer. Herodot utilerin ismini hatırlatır ve onlara ait Otena eyaletinden bahs eder.³⁰ Onun verdiği bilgilere esasen bu halk Ahamenişler döneminde sagarti və müglerle beraber hanedanlığa dahil olan 14.cü satraplık arazisinde yaşıyorlardı.³¹ Onlar yukarıda isimleri geçen halklarla birge hazineye 600 talant gümüş haraç verirlerdi. On dördüncü satraplık Hazarın

25 *Kıtabı-Dede Korkut*, Bakı:Yazıcı, 1988, s. 69.

26 Özdek R., *Türk’ün Altın Kitabı*, I kitap, Bakü: Yazıcı, 1992, s. 62.

27 Özdek R., *age.*, s. 154.

28 Kalankatuklu Musa, *age.*, s. 160.

29 Kalankatuklu Musa, *age.*, s. 156- 159.

30 Aliyev K. H., Aliyeva F. K., *age.*, s. 14.

31 Aliyev K. H., *age.*, s. 14.

güney-batısındaki arazileri kapsıyordu.³² O zaman utilerin Hazar Denizine yakın, Araz nehri etrafında, aynı zamanda Midiya topraklarında da yaşadığı düşünülür. Sonraki dönemlerde onlar Albanya'nın içerilerine doğru yayılmış, merkezi hisselerde yerleşmişler. Orta Çağ Albanyası'nın Uti isimli eyaleti Kura-Aras ovasında yerleşiyordu. Çağdaş Azerbaycan'ın Gebele şehri arazisinde yaşayan kendisini udin adlandıran toplumun onların kalıntıları olması hakkında fikirler mevcuttur. Antik yazarlar utilerin iskitlere ait olması hakkında yazmışlar. Büyük Pliniusun eserinde böyle bir fikir yer almakta: "...boğazın sağından başlayarak baştan sonadek iskitlere ait olan udiler yaşıyorlar"³³ Etnik terim olarak udi terimini ilk olarak kullanan da Büyük Plinius olmuştur. Alban yazarı Movses Kagankatvatsi utileri Albanların ecdadı sayılan hükümdar Aranın neslinden sayıyor: "Onun (Aranın) nesillerinden uti, gardman (girdman), sod tayfaları, qarqar hükümdarlığı yarandı"³⁴ Vaktile rus çarı I. Pyotra müracaatlarında şimdiki udinlər kendilerinin Alban olduklarını söylemişler. Dağlık Karabağda, Zengezurun Urud köyünde 1478, 1578-79. yıllarına ait kabir abideleri bulunduğu onların üzerinde arab yazısıyla "min evladi ağvan"-“Albanların neslinden” yazısı bulundu. Bütün bunlar utilerin Alban kabilelerinden biri olmasını kanıtlıyor.

Albanya arazisinde yaşayan en eski halklardan biri de gargarlar. Alban tarihçisi Movses Kagankatvatsi onları da ilk Alban hükümdarı Aranın neslinden hesap ediyordu. Enteresan olan malumatlardan biri 5.asırda tertip edilen Alban alfabesinin gargar dili esasında yaratılması idi. Araştırmacıların bir çoğunun fikrine göre onlar Alban kabileleri içerisinde en önemli olanlardan biri olmuşlar, alfabenin onların dili esasında hazırlanması boşuna olmamıştır.³⁵ Orta Çağ'da gargarlar Albanya'nın batısında politik güce çevrilmeyi başardılar, hatta Albanya terkinde müstakil hükümdarlıkları da mevcuttu.³⁶ Antik Çağ'da gargarlar daha çok Kafkas dağlarının kuzey yamaçlarında yaşıyor, amazonların komşusu idiler. Amazonlar döyüşke karakterleri ile tanımlanan, adeta kadınlardan ibaret olduğu söylenen Alban kabilelerinden biri idi. Daha sonralar gargarlar ölkenin içerisinde yer değiştirerek batıya doğru yerleştiler. Şimdiki Azerbaycan'ın batısında onların isimleri ile alakalı çok sayıda yer adaları bulunur. Dağlık Karabağ arazisinde Gargardağ adlanan arazi, Köndelençaydan kuzeyde Gerger köyü, Karabağ

32 Qeybullayev Q. A., *age.*, s. 143.

33 Latışev V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix i Latinskix o Skifu i Kavkaze*: v 2 t., T II, Latinskic pisateli, vip. 1, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1904, s. 184.

34 Kalankatuklu Musa, *age.*, s. 17.

35 Trever K.V., *age.*, s. 46.

36 *Armyanskaya Geografiya VII veka*, s. 294.

dağlarından başlayan Gargarçay, Gedebeş yakınlarında Gerger köyü ve başka örnekler mevcuttur.³⁷

Alban kabilelerinden biri de sakasenler olmuşlar. Bu etnonimin sakalarla alakalı olması şüphesizdir. Sakasenler iskit-sakalara ait olan bir toplum olmuştur. Sakasenlerin ismi ilk olarak Büyük İskender'in Ahemeniş hükümdarı 3.Darius ile savaşında anılır. Gaugamela savaşında onlar İskendere karşı mücadele eden ordunun terkiibinde önemli saflardan birinde savaşmışlar. Antik yazarların verdiği bilgilere esasen onlar Albanlarla birlikte Atropatena hükümdarı Atropatin önderliği ile İskendere karşı savaşmışlar. Sakasenlerin ismi ile alakalı Albanya arazisinde aynı adlı eyalet mevcuttu. Araştırmacıların büyük kısmı sakasenlerin iskit-sakalara mensup kavimler olması, göçler neticesiyle Albanya arazilerine gelerek burada mesken salmaları kanaatindeler. Strabon öz Coğrafya eserinde açık bir şekilde belirtmişdir: “(onlar) toprağa sahiplendiler ve bu toprak onların ismiyle Sakasena olarak adlandırılmağa başlandı”.³⁸ Sakasenlerin mesken kurdukları arazilerden Albanya dışında olanlar da antik yazarlar tarafından Sakasena olarak kayda alınmıştır. Yalnızca Strabonun eserinde 3 farklı arazide yerleşen Sakasenadan bahs edilir ve bazen araştırmacılar onların kime ait olmasını karıştırır. Albanya arazisindeki Sakasena günümüzde Gence-Qazah şehirlerinin arazisine denk geliyor. Bu Sakasenadan başka, Strabon Güney Azerbaycan (şimdiki İran) arazisinde, Armenia arsisinde de Sakasena adlı arazi kayda almıştır. Belli ki bu coğrafyada yayılmış sakalar, yahut sakasenlerin toplu mesken kurdukları arazileri antik yazarlar Sakasena şeklinde kayd etmişler.

Sakasenlerin etnik kimliği iskit-sakaların etnik kimliği ile sıkı bağılıdır. Onların irandilli, aynı zamanda Türkdilli olduğunu söyleyenler vardır.

Albaniya arazisinde yaşayan tayfalardan biri geller (gerr, her) olmuştur. Antik yazarlardan Strabon, Plutarkh onları Albanya'nın batı topraklarında yaşayan halk olarak kaydetmişler. Aynı zamnada onların bir kısmı Hazar Denizi sahillerinde yaşamıştır.³⁹ Hazarın güney-batısındaki Gilan adlı arazi onların ismiyle alakalı. Ama Albanya'nın batısına doğru arazilerde de yerleşmişlerdi. Strabon onların Albanlarla amazonların arasında yaşadığını bildirmiş, ikisinin arasından Mermolida adlı bir nehrin geçtiğini belirtmiştir.⁴⁰

37 Qeybullayev Q., *age.*, s. 81.

38 Strabon, *age.*, s. 484.

39 Strabon, *age.*, s. 481.

40 Strabon, *age.*, s. 481.

Gellerin şimdiki Azerbaycan'ın kuzeybatısında yaşayan ingiloy halkının ecdadı olması düşünülür. İngiloy teriminin diğer bir şekli yengeloy olduğu için sonuncu terimde gel hissesi daha açık beliriyor. Etnik kimlik bakımından antik yazarlar gelleri de iskit halkına ait millet olarak nitelendirmişler. Günümüzün ingiloyları ise kavkazdiller ve sonralar İslamı kabul ederek müslüman olmuşlar.

Albanya arsisinde yaşayan toplumlardan diğeri lupenlerdir. Onlar da Albanya'nın kuzeybatı bölgesinde yaşamış, onların ismiyle yerleşim yerleri Lpinya eyaleti olarak Orta Çağ kaynaklarında kalmıştır. Lpinya eyaleti Alazan nehri vadisinde, Büyük Kafkasın güney yamaçlarında yerleşiyordu. Antik Çağda bu arazi İberya ile sınırı teşkil ediyordu. Çünkü onların arka tarafında antik yazarların bazen Kafkas kapıları adlandırdığı Deryal dağ geçiti yerleşirdi. Lupenlerin etnik kimliği ile bağlı belli bir fikir olmasa da, araştırmacıların bir kısmı onları Güney Dağıstan ve Albanya'nın etnik avarlarını ecdadı olmasını düşünüyor. Bazıları ise onların zamanla Doğu Gürcistan halkları içerisinde eriyerek kimliklerini yitirdiklerini düşünüyorlar.⁴¹

Albanya arsisinde yukarıda adları geçen kabile ve aşiretlerden başka leg, mard, amard, kadusi, sod, silv gibi kavimler de olmuştur. Onların bazılarının kaynaklar sadece ismini vermiş, etnik kimliği, sayıları hakkında hiç bir bilginiz yoktur. Leglerin şimdiki lezgilerin, kadusiler talışların ecdadı olması ile bağlı fikirler vardır. Ümumen şimdiki Azerbaycan arsisinde Albanlardan kalma bir çok halk yaşamını sürdürmekte. Yukarıda adları geçen kavimlerden bazıları şimdiki udinlerin, lezgilerin, avarların, sahurların, hınalıklıların, kırızların, budukların ecdadı. Bazıları ise azerbaycan Türklerinin ecdadı.

Politik Olaylar

Albanya'da Antik Çağ'da meydana gelmiş olaylar hakkında çok az bilginiz vardır. Elimizde olan en eski malumat Albanların kadusi ve sakasenlerle birge Darius ve Serhasın ordularının terkinde savaşılar katılmasıdır. Bu barede haberi bize 2. asır yazarı Arrian vermiştir. Onun yazdığına göre "...ordu birleştiğinde göründü ki Darius kendi etrafı ile Pers, Hindi, Alban, kari, okçu mardlarla İskender ve çar ailesine karşı dayanmış".⁴² Lakin döyüş malum olduğu üzere Ahemenişlerin yenilgisi ile sonuçlandı ve onlara ait topraklar Makedonya hanedanlığının hakimiyeti altına geçti. Kaynaklarda Kafkasların Makedonya'dan tam asılı hale getirilmesi

⁴¹ Qeybullayev Q., *age.*, s. 153.

⁴² Arrian, *Alexander the Great* (Transl. Chinnock E.J.), London: Hodder and Stoughton vol.I, 1929, s. 164.

ile bağlı bir delil yoktur. Lakin İskender'in ölümünden sonra işgal arazilerinin imparatorluktan koptuğu, müstakil devletler haline geldiği bilinir. Albanya da bu olaylar sonucu ortaya çıktı. Uzun süre Yunan ve Latin dillerinde olan kaynaklarda Albanya ve Albanlardan söz edilmedi. Bu ya onların tam müstakil olarak kendi idarilerini sürdürmesinden ya da henüz tam birleşebilmemesinden haber veriyor. İskender'in ölümünden sora Kafkas uğrunda savaşlarda Roma devleti aktifleşti. Makedonya hanedanının kalıntıları üzerinde yaranmış Part imparatorluğu ile uzun süren savaşların başlangıcı koyuldu. Pat imparatorluğu MÖ 2. yüzyılın sonları-1. yüzyılın başlarında zayıfladığı zaman Ermeni hükümdarı II.Dikran özgür bir siyaset sergilemeye çalıştı. O zayıflamış Part imparatorluğu ve Pontus devleti ile birleşerek Romaya karşı muhalefet yarattı. Roma müttefiklerin üzerine ilk önce Kotta ve Lukullu gönderdi. Lukull MÖ 69. yılda II.Dikranın başkenti Tigranocerta şehrine girdi. O zaman Kafkasa ola bilecek müdaheleni önlemek amacıyla bütün Kafkas halkları Romaya karşı birleşerek II.Dikranın yardımına gittiler.⁴³ Bu Güney Kafkas tarihinde ilk birge hareket olarak bilinir.⁴⁴ Tigranocertanın savunulması için giden askerler içerisinde Albanlar da vardı. Tigranocerta zaferinden sonra Roma Pontus çarlığını tamamen zayıflatmak için savaşı devam ettirdi. Pontus hükümdarı 6. Mithridatisi takip ederek Kafkaslara kadar ulaştı. Roma ordusunun komutanı Pompey ilk defa olarak o zaman Albanlarla karşılaştı. MÖ 66. yılın aralık ayında Roma askerleri Kura nehrini geçerek Albanlarla karşılaştılar. Bu olayları anlatan antik yazar Titus Liviusun söylediğine göre Pompey onu ülkelerinin içerisine geçmesine izin vermeyen Alban ve İberler üzerinde zafer kazandı.⁴⁵ Dio Cassiusun yazdığına göre Roma ordusu Anahit eyaletine kilise topraklarına ulaştılar.⁴⁶ Dini bayramlarından olan Satrunalini kutlamak için burası uygun bir yerdi. MÖ 66. yılda Alban hükümdarı Oroys Romalıların üzerine saldırdı. Lakin savaş Roma'nın zaferi ile sonuçlandı. Barış istekleri ile gelen Alban elçilerini Pompey kabul ederek Albanları "aff etti".⁴⁷ Aslında ani hücum ettikleri için onlardan öc almak istediğini, lakin barış anlaşması imzaladığını antik yazarlardan Dio Cassius öz eserinde belirtmiştir.⁴⁸ Pompey Albanlar üzerindeki

43 Plutarh, *Sravnitelnye jizneopisaniya*: b 3-h t., t II, Moskva:Pravda, 1990, s. 137.

44 Trever K.V., *age.*, s. 89.

45 Latşev V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix I Latinskix o Skifi I Kavkaze*: v 2 t., T II, Latinskije pisateli, vıp. 1, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1904, s. 51.

46 Cassius Dio, *age.*, s. 99.

47 Plutarh, *age.*, s. 310.

48 Cassius Dio, *age.*, s. 95.

zaferin ardından İberyaya girdi ve VI.Mithridatis'in takibini sürdürmeye çalıştı. Lakin Albanların barış anlaşmasının şartlarını çiğnediği ve isyana kalkıştıklarını duyduğunda tekraren Albanya'ya girmek zorunda kaldı. Bazı araştırmacılar o zaman İberyadan farklı olarak Albanların Roma hakimiyetini kabullenmemesi ve bu yüzden Pompeyin onların üzerine tekrar yürüdüğü kanaatindeler.⁴⁹ Taraflar arasında ikinci savaş Alazan nehrinin kıyısında, MÖ 65. yılda gerçekleşti. Antik kaynaklara esasen Pompey gelirken Kura nehrini çok büyük zorluklarla geçti çünkü Albanlar çayın üzerinde barajlar kurarak onu engellemeye çalışmışlardı.⁵⁰ Aynı zamanda yolu tarif etmesi için esir aldıkları Alban da onları asan olmayan bir yolla getirdi. Nihayetinde Roma ordusu Alazan nehri kıyısında ulaştı ve burada Albanlarla karşılaştı. Pompey bu savaşta döyüş hiylesi kullanarak Albanlar üzerinde daha bir zafer elde etti. Alban hüyükdarı Pompeyin yanına öz elçilerini göndererek barış istedi ve kaynakların verdiği bilgilere göre Roma komutanı onlara "barışı armağan etti".⁵¹ Pompey Albanya'nın içerilerine girmeden Albanyadan ayrıldı. Kaynaklarda Albanların direnişinden kaygılandığı için ülkeni tam fethetmediği bildirilir.

Bundan sonraki dönemde Albanların ismi Roma komutanlarından Marcus Antonius'un döneminde anılır. Onun MÖ 36. yılda Kafkas'a olan yürüşü zamanı serkerdesi Publius Canidius Crass İber ve Albanlar üzerinde zafer kazandı.⁵²

Roma imparatoru Augustus'un zamanında (MÖ 27 – MS 14. yıl) Albanlarla dostluk ve müttefiklik ilişkilerinin mevcut olduğu bilinir. Augustus dönemine ait Ankir kitabesinde Alban ve İberlerin elçiler aracılığıyla dostluk mesajları aktardıkları bildirilmiştir.⁵³

MS ilk yüzyılda Albanların ismi Roma metinlerinde yeniden belirdi. Roma imparatoru Neron Albanların üzerine yürüş planlamıştı. Hatta bu amaçla İlliryadan seçilmiş askerleri toplatarak Romaya getirtmiş, onları Kaspi kapılarına (Deryal geçiti) Albanlara karşı göndermeği planlamıştı. Lakin Roma'da çıkan isyan sonucu katledilen Neronun bu isteği gerçekleşmedi. Araştırmacıların bir çoğu bu dönemlerde Albanların mustakil şekilde idare olundukları kanaatindeler. MS 1. ve

49 Dreer M, *Pompey na Kavkaze: Kòlsida, İberiya i Albaniya* / VDI, 1994 No 1, s. 22.

50 Plutarh, *age.*, s. 311.

51 Cassius Dio, *age.*, s. 179.

52 Latışev V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix I Latinskix o Skifi I Kavkaze*: v 2 t., T I, Qreçeskie pisateli, vip. I, SPb: Tipogariya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1893, s. 494.

53 Aliev K. H., *age.*, s. 51.

2.yüzyılların başlarına doğru Albanya hakkında kaynaklarda hiç bir malumatın olmamasını araştırmacılar mehz bu sebeple bağılıyorlar.

Uzun süre aradan sonra Romada imparator Hadrianusun hakimiyeti yıllarına ait belgelerde Albaniyaya ait kayıtlara rastlanılır. Hadrianusun kendi biyografi yazarı Aelius Spartianusun yazdığı kadarıyla Hadrianus “partlarla her zaman dost oldu. İber v  Albanlarla da dostluk ilişkileri oldu, onların hükümdarlarına cömert hediyeler gönderdi ama onlar onunla görüşe gelmeyi kabul etmediler.”⁵⁴ Bu satırlardan Romanın diplomasi yoluyla Kafkas halkları ile ilişkiler kurmaya çalıştığı, Alban ve İberlerin ise duyarsız kaldığı anlaşılır.

Albanya’nın 2. asrın ikinci yarısı ve 3. asır tarihi antik kaynaklarda çok az yansımıştır. Romada imparator Piusun (138-160) ölümünden sonra Roma’da durum çok ağırdı. İmparatorun başı kendi dahili meselelerine karışmıştı. Aynı zamanda Part imparatorluğu da çöküş dönemini yaşıyordu. Böyle bir durumda İran topraklarında yeni bir güç belirdi ve I. Ardeşirin komutanlığıyla ilk olarak Part imparatorluğuna darbe vuruldu, yerinde Sasani hanedanlığı kuruldu. 260. yılında Roma’ya öldürücü bir darbe vuran Sasani hükümdarı imparator Valerianusu esir almayı başardı. Bu aslında Roma’nın Doğu politikasının iflası idi. Sasaniler bölgede üstünlüğü ele geçirerek Kafkaslara nüfuz etmeğe başladı. Albanya uzun süre Sasaniler’e karşı dirense de sonunda 262. yılında Sasani hakimiyetini kabul etmeli oldu. Şunu belirtmek gereklidir ki Albanya’nın Sasani hakimiyetini kabullenmesi onun egemenliğinin sonu demek değildi. Bundan sonraki dönemde Albanya arasına bağımsız olmayı başardı ve fasilelerle 8.yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdürebildi. İslam Hilafeti yürüşleri Albanya’nın sonu oldu, bağımsızlığını yitirerek hilafetin bir parçasına çevrildi.

54 Latışev V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix I Latinskix o Skifi I Kavkaze*: v 2 t., T II, Latinskic pisateli, vip. 2, SPb: Tipogarfıya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1906, s. 293.

Kaynaklar

- Alekberov, A. İ., *Terrakotı drevnego Azerbaydjana*, Bakü: Elm 1994.
- Aliyev, i. Q., *İstoriya Midii*, Bakü: izd. AN. Azerb. SSR, 1960.
- Aliyev, İ. Q., *Oçerk istorii Atropatem*, Bakuü Azərneşr, 1989.
- Aliyev, K. H., *Antiçne istoçniki po istorii Azerbaydjana*, Bakü: Elm 1986.
- Aliyev, K. H., Aliyeva, F. K., *Azerbaycan Antik Çağ'da*, Bakü : Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1997.
- Armyanskaya Geografiya VII veka*, per. K.P.Patkanova, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, V.O., 9 l., No 12, 1877.
- Arrian, *Alexander the Great* (Transl. Chinnock E.J.), London: Hodder and Stoughton vol.I, 1929.
- Azerbaycan tarihi üzere kaynaklar*, Bakü:Çırak, 2007.
- Cassius, Dio, *Roman History* (Transl. Earnest Cary), İn nine volumes. Vol. III. Classical Library edition, London: W. Heinemann, 1914.
- Dreer, M., *Pompey na Kavkaze: Kolxida, İberiya i Albaniya / VDI*, 1994 No 1, c. 20.
- Herodot, *İstoriya* Per. Q.A.Stratanovskoqo, L: Nauka, 1972.
- Kalankatuklu, Musa, *Albanya Tarihi*, Mihitar Goş, *Alban Selnamesi*, terc. Z. Bünyatov, Bakü: Elm 1993.
- Kazımov, G., *Azerbaycan Dilinin Tarihi* (En eski çağdan 13.yüzyıla kadar), Bakü: "Tehsil", 2003.
- Kıtabı-dede Korkut*, Bakı:Yazıcı, 1988.
- Qeybullayev, Q. A., *K etnogenezu azerbaydjantsev*. Bakü: Elm 1991.
- Latışev, V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix I Latinskix o Skifi I Kavkaze: v 2 t., T I*, Qreçeskie pisateli, vıp. I, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1893.
- Latışev, V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix I Latinskix o Skifi I Kavkaze: v 2 t., T II*, Latinskıe pisateli, vıp. 2, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1906.
- Latışev, V. V., *İzvestiya drevnix pisateley greçeskix I Latinskix o Skifi I Kavkaze: v 2 t., T II*, Latinskıe pisateli, vıp. 1, SPb: Tipogarfıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1904.
- Melikişvili, G. A., *K istorii drevney Gruzii*, Tbilisi: izd. AN Gruz. SSR, 1959.

Özdek, R., *Türk'ün Altın Kitabı*, I kitap, Bakü: Yazıcı, 1992.

Plutarh, *Sravnitelne jizneopisaniya*: b 3-h t., t II, Moskova:Pravda 1990.

Rasulova, M. M., *Torgova-ekonomičeskie i kulturne svyazi Kavkazskoy Albanii s antiçnum mirom: IV vek do n.e.-III vek n.e.* Bakü: Mutarcim, 2008.

Strabon, *Geografiya v 17 kniğah*, Per. Q.A.Stratanovskoqo, M: Nauka, 1964.

Trever, K. V., *Oçerki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii (IV v. do n.e.-VII v. n.e.)*, M-L: İzd. AN SSSR, 1959.

Yanovski, A. O. *O drevney Kavkazskoy Albanii* / *İMNP*, 1846, ç.52.

Yuşkov, S. V., *K voprosu o granitsah drevney Albanii* / *İstoričeskie zapiski*, No I, 1937.

An Ottoman Map of Ottoman-Austrian Demarcation in the Area of Eyalet of Bosnia After the Svishtov Peace Treaty (1791-1795)

Elma Korić*

The Svishtov Peace Treaty of 1791 is a very important milestone in the centuries-old Ottoman-Habsburg relations that began immediately after the Battle of Mohacs in 1526. This agreement ended the war between the Ottoman Empire and Austria (1788-1791), which as a Russian ally subsequently joined the already existing Ottoman-Russian war (1787-1792).¹ After the Treaty of Belgrade (1739), Ottoman borders had been moved to the Sava river, on the north-western border of the Eyalet of Bosnia. That was the area where intensive war activities took place during the war period 1788-1791 also. In the defense of the border towns (Novi, Gradiška, Dubica), which were the first to be struck by the Austrian forces, mainly the military forces of Eyalet of Bosnia and the local population were involved. In the collective memory of the local population, the aforementioned war was remembered by the name Dubica war.² Apart from the loss of border towns, people and property, the mentioned war, as well as many times before, directly reflected on the everyday life of people who inhabited the Ottoman border in the area of the Eyalet of Bosnia in many other ways. Namely, according to the Svishtov Peace Treaty of 1791, that was the area in which the new Ottoman-Austrian border was to be established. According to the Treaty, a part of the territories of the Eyalet of Bosnia, namely fortresses Cetin and Drežnik and their surrounding area, should belong to Austria. Therefore, immediately after the signing of the Treaty, bilateral demarcation commissions were formed. However, due to problems caused by

* Dr., University of Sarajevo, Oriental Institute, Research Associate, elma.koric@ois.unsa.ba

1 Kemal Beydilli, "Ziştovi Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013, s. 467-472; Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, II. baskı, 2011.

2 For more informations about war events on the border of the Bosnian eyalet in this period see: Hašim Šerić, "Dubički rat: Borbe između Austrije i Turske oko Dubice 1788-1790 godine", *Gajret Kalendar za 1939 godinu*, Sarajevo, 1938, 109-125; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788- 1812*, Institut za istoriju u Banjaluci, Studije i monografije, knjiga 7, Banjaluka, 1992; Elma Korić, "Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788-1791", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 56, Sarajevo 2016, 213-237. etc.

local population rebellions who opposed the change of boundaries, delimitation activities have been delayed.³

Until August 1792 no single border sign or column was placed.⁴ In a letter, the Austrian Commissioner for demarcation, Baron von Schlaun, expressed his suspicion that the demarcation of the newly established Bosnian border will ever be completed. Until 1795, only hummock⁵ no. 62 to no. 80 were arranged, but local population and officials did not agree for placing the hummock from no. 81 to no. 89.⁶ For this reason, the Sultan had repeatedly sent strict orders to the governor (*vali*) of Eyalet of Bosnia, after which he calmed down the situation.⁷ After several versions, the final official document on delimitation (*hududname*), was finalized only at the end of 1795.⁸ The border line of the Ottoman state in the area of the Eyalet of Bosnia, established and confirmed by this treaty and the *hududname*, stretched from the mouth of the Maljevac stream into the Glina River in the north to the Triplex Confinium (*hudud-i selase*) in the south. The boundaries defined by this agreement in this area almost completely represent the official boundaries between Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia today.⁹

3 Šljivo, "Bosna i Hercegovina 1788-1812", s. 201, 202, 203, 208. Opponents of the establishment of a new border line attacked Ismail Ismeti himself and other members of the Ottoman delegation for the negotiations. cf. Jan Schmidt, "Franz von Dombay, Austrian Dragoman at the Bosnian Border 1792-1800", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 90, Wien 2000, s. 106, 107, 108. Later, there were attempts to bring the mentioned fortresses Cetin and Drežnik back to the Eyalet of Bosnia. cf. Galib Šljivo, "Prvi pokušaj Bosanskih krajišnika da vrate Cetinograd u sastav Bosanskog ejaleta (26. april 1809. - 14. maj 1810.)", *Prilozi Instituta za istoriju* Vol. 31, Sarajevo 2002, 111-136.

4 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 95.

5 germ. *hünke* or *grenzmarke* and *grenz-säule*; osm. tür. *sütün* and *ışaret*.

6 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 104.

7 Šljivo, "Bosna i Hercegovina 1788-1812", s. 201, 203; Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 105.

8 The integral text of the *hududname* in the Ottoman Turkish language is preserved in the Ottoman Archives in Istanbul (BOA *MAD* 10301, BOA *MHD* 15). In the same fund there are at least two shorter versions of the *hududname* that was compiled earlier by Ismail Ismeti (BOA *HAT* 1434, 5894 and BOA *HAT* 440, 2215). A translation of a part of the *hududname*, which represents a border line from Glina to Medvidja Glavica (from hummock 62 to 71), into the Croatian language, was made. cf. Dino Mujadžević, "Nova habsburško-osmanska granica u Pounju krajem 18. stoljeća i jedan osmanski dokument iz 1795", *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, Split/Zagreb 2003, 101-108.

9 Some of the toponyms and hydronyms mentioned in the map we are analyzing on this occasion were recorded as border sites and in the international Agreement on border traffic and cooperation between the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Cf. *Žakon o potvrđivanju Sporazuma između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine o pograničnom prometu i suradnji*, "Narodne novine", 202-02/05-01/01, Zagreb, 01.03. 2005.

An Ottoman Map of Ottoman-Austrian Demarcation in the Area
of Eyalet of Bosnia After the Svishtov Peace Treaty
(1791-1795)

79

Among very interesting and rich material of Ottoman origin, created during the mentioned negotiation process, which is stored in archive in Istanbul, we were attracted by the Ottoman maps that were created on this occasion.¹⁰ All titles, names and explanations on the maps were written in Arabic script in the Ottoman-Turkish language with several words in Bosnian language. The textual parts of these individual maps contain specific notes related to individual sites, whose status was considered in the negotiation process, while cartographic representations represent the Ottoman version of the visualization of the demarcation line between the Ottoman state and Austria in the area of the Eyalet of Bosnia, from the river Glina to the Triplex Confinium.

Upon insight into the mentioned maps, as well as the maps of Austrian provenance emerged during the same process, it can be assumed that these Ottoman maps actually represent individual parts of a much larger map. In the text of the hududname from 1795, it was also stated that a part of the hududname was a map of delimitation.¹¹ To the best of our knowledge, these maps have not been the subject of research so far. Based on the data in one document, we find out that their author is an engineer (*mühendis*) Abdurrahman Efendi.¹² On this occasion, only one of the four maps will be analyzed, the one that shows the space and boundary lines on the line between the river Gline and Korana, that is, in the area of the fortress of Cetin.¹³

The map is drawn on a single sheet of paper, and consists of two parts, a map and a textual part. The first part of the map is a cartographic representation of the mentioned space and is made mostly by free hand. It redefines the visualization of the old borderline on the map and several new proposals. Apart from demarcation lines with additional explanations, larger and smaller rivers, streams, more and less significant fortification objects with their territory and communication paths are marked on this map.

10 Their signatures are following: BOA, *HAT* 240/13484; BOA, *HAT* 241/13503; BOA, *HAT* 241/13504 and BOA, *HAT* 241/13508. The maps are published in recent book: Elma Korić, *Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama*, Posebna izdanja LXII, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020.

11 „...muâhede-i mahsûsa-i mezburêye merbût mumzâ ve mahtûm harîta...“, BOA, *MAD* 10301, s. 130.

12 BOA, *HAT* 240/13486. The mentioned Abdurrahman Efendi was a professor (*hoca*) and director of the newly founded engineering school (*Mühendishane-berri hümayûn*) in Istanbul (1793-1800). Schmidt, “Austrian Dragoman at the Bosnian Border“, s. 94; Kemal Beydilli, *Mühendishane-i Berri Hümayûn*, İstanbul 1995, 25 and 34.

13 BOA *HAT* 241/13508.

The second, textual part of map, contains a note from which we find out that german miles were used for a scale. From the explanation below the table, it can be concluded that the scale is determined in agreement with the „German“ engineer“. ¹⁴ On that occasion, it was understood and explained that one German mile was about 4.200 klafters¹⁵, that is, when it was recalculated, it was concluded that it was 10.500 cubits in the building arrays:

*İşbu mikyâs Nemçelü muhendisiyle ittifâk ve ittihâd olunduğu üzere bir mîl Nemçe tâlunda olup merkûmların istilâ'na mutebeyyin dört bin iki yüz klaftar ta'bûr'yle i'dâr mikyâs terkîm olunup hisâb-ı zirâ' mi'mârî on bin beş yüz zirâ' eylediği bu mehalle şerh olunup.*¹⁶

This note is very important because it supports the fact that the delegations finally agreed on the issue. Namely, although in 1793 it was agreed that Austria would have a little less than 24 square miles, the problem was a question whose mile would be taken as a benchmark in the delimitation.¹⁷ As for the scale on the map, it was obviously drawn by using measuring instruments or rulers. The ruler is probably also used in plotting a triangle of the border territory in the north, around which the commissions appear to have been more controversial since it was a territory that had previously, by an earlier demarcation, belonged to the Ottoman state and by this Agreement was supposed to belong to Austria.

On the map of the mentioned space, which is bounded by the rivers of Glina (*Glina nehri*) and Korana (*nehr-i Korana*), there are some toponyms and hydronyms. Along with the mentioned two main border rivers, a number of other hydronyms, mostly streams (tur. - *çay*) are marked. Some of them still exist under unchanged name: Kladušnica (*Kladušnica çayı*), Šturlički stream, present Šturlova (*çay Šturliç*), while some are preserved in the names of the surrounding toponyms such as Rabinja streamlet (*Rabina ırmağı*)¹⁸, Šiljkovača stream (*çay Šiljkovača*)¹⁹, Grabarska stream

14 According to data from other sources, the Austrian engineer on this occasion was Baron Joseph Graf Cerrini de Monte Barchi (1744-1829). Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 93.

15 *klafter* or *klafter*-old German measure for length. In the second half of the 18th century, in 1757, the so-called Vienna klafter (*Wiener klafter*), which corresponded to the French measure for the length (*toise*), was 1.896614 metre long. cf. Milan Vlajinac, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, III sveska, Beograd, 1968, s. 426.

16 *arşin* or *zirâ' mi'mârî* - Ottoman measure for length, mainly used by masons. It corresponded to 77 centimetre in metric system. Mehmet Erkal, "Arşin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 3, 1991, 411-413.

17 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 105.

18 Rabinja, Croatia, 45°11'56"N 15°37'16"E

19 Šiljkovača, Bosnia and Herzegovina, 45° 8' 43.16"N 15° 47' 24.5"E and Šiljkovača, Croatia, 45°07'55"N 15°46'01"E

An Ottoman Map of Ottoman-Austrian Demarcation in the Area
of Eyalet of Bosnia After the Svishtov Peace Treaty
(1791-1795)

81

(*çay Grabarska*)²⁰, Veliki Maljevac (*Büyük Malıvac*).²¹ Some of them are marked on the map under the local name and identified as a stream (bos. *potok*), eg. Pasha's stream (*Paşin potoğu*),²² Ağa's stream (*Ağın potoğu*),²³ *Çamori potoğu* (tur. *çamur* - mud).²⁴ On the map of the mentioned area, a certain number of hydronyms were recorded, which we were not able to read or interpret completely and correctly (*Sutornik*, *Podstranac*, *Bandol / Banji Dol*, *Bunarina Potoğu*, *Grabrnjica*) as well as some toponyms (*Kara dut boğazi*, *Skenderovac*) etc. It can be assumed that under the toponym "Commissar Mountains" is meant present Komesarac²⁵ or some hill in its vicinity. Some of the same toponyms and hydronyms are mentioned in the text of *hududname* also.

During this period, along with artificially placed border signs, mounds and pillars, some natural signs were used to mark the border, for example, mountains and their peaks, valleys, watercourses, major roads, trails or important sources. The oak and beech tree had the role of the border sign. On this map, a beech tree is drawn along the border. Instead of the Ottoman-Turkish name 'kayın', the local name in Bosnian language 'bukva' (*bukva ağacı*) was used. It was probably an impressive tree that served as a marker of the border. The beech tree as the marker of the border in the forms of *bukva* and *kayın* is mentioned in several places and in the text *hududname*, as well as the tree of hornbeam.²⁶

Although the map dates back to the end of the early modern period, when cross border lines with markings are already used in the demarcation process between states, border fortresses with their area were still considered as the significant markers. In this map, central fortification object is the fortress of Cetin²⁷ along with it's area. Places that represent the beginning and the end of the area are marked with the terms *bu mehalden Çetin hudûdu* and *bu mehalde Çetin hudûdu tamâm*. The main roads leading from and to the mentioned fortress are also recorded (*araba yolu*, *Çetin kal'asına giden araba yolu* and *Komesar yolu*). Apart from Cetin, some

20 Grabarska, Croatia, 45° 9'7.2"N 15° 45'10.8"E

21 Maljevac, Croatia, 45°12'04"N 15°46'44"E

22 Pašin potok, Croatia, 45°10'34"N 15°45'36"E

23 Present Hadžin potok, Bosnia and Herzegovina, 45° 3'40.01"N 15° 45'37.33"E

24 It could mean Muddy stream (bos. Kaloviti potok). In Bosnia there are several similar hydronyms. Ismail Ismeti used the word "potok" also in the text of *hududname*.

25 Komesarac, Croatia, 45°06'22"N 15°44'20"E

26 BOA, *MAD* 10301, s. 130.

27 Cetingrad, Croatia, 45° 9' 34" N 15° 44' 21"E

other border fortresses such as Kladuša²⁸, Šturlić²⁹, Klokoč³⁰ and Široka Rika³¹ were also drawn on the map. Along with their names, on this map they are also represented by symbolic designs in the form of towers or fortresses.

In addition, along the agreed border line, from Šturlić towards Cetina and further towards the bridge over Glina on the road to Široka rika, seven other objects were recorded, but without any name. Alongside two of them there is an explanation *toprak kal'ası*, which could mean *fortress made of earth*. According to the Article 5. of the Svishtov Agreement, it was forbidden for Austria to rebuild stone towers and fortresses in the border region and to repair existing ones.³² Hereof, there was a need to emphasize that these smaller border facilities or guards were not built of stone but of mud bricks.³³

In the north-western part of the map, in the triangle drawn with the help of the liner, a bridge over the river Glina, that represents the starting point of the old border was identified as a boundary point, as we can see from the explanation on the map: *In accordance with the old border, the starting point of the border of the Ottoman state lies next to this great bridge (Hudûd-i kadîme mesâfe ettirildiği üzere Devlet-i Aliyye'nin mebd'e noktası işbu cîsr-i kebîr'e değin olmuştur)*. One of the tops of this triangle is located at the mouth of Grabarska into river Glina. The other is at the mouth of Rabinja into Glina, and it is called *place of the old border (hudûd-i kadîme mehal)*, and the third point is on the site which is designated as *the area claimed to be an old border (hudûd-i kadîme iddiâ olunub civâr)*.

On the map, three variants of the border line were proposed. From the Šturlić fortress and approximately to the mouth of the Grabarska stream into river Kladušnica, the right line was placed, along with a note: *the place that was originally requested (evvelâ iddiâ ve taleb olunan mehal)*. In the same direction with that line,

28 Velika Kladuša, Bosnia and Hercegovina, 45° 11' 2" N 15° 48' 24" E

29 Šturlić, Bosnia and Hercegovina, 45° 3' 42.34" N 15° 46' 56.95" E

30 Klokoč, Croatia, 45° 12' 42" N 15 41' 38" E

31 Široka Rijeka, Croatia, 45° 13' 23" N 15° 45' 43" E

32 According to the regulations of the Svishtov Peace Treaty, it was necessary to demolish some stone towers that were built on the banks of the border rivers. There were two from the Ottoman (Bosnian) side, on the river Klokot and near Vadropolje, and many more on the Austrian side, on the left side of river Korana, from where they prevented people from Bosnia to use the river. The construction of similar facilities continued during the negotiation of the demarcation, which is why the Bosnian governor Husamuddin Pasha sent a complaint to the Austrian authorities. Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 101-102.

33 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 90.

the next, curvilinear line from Šturlić fortress along the „Komesarov“ road is withdrawn, and further along the stream of Grabarska towards the fortress of Kladuša, from where it continues to the mouth of the Kladušnica brook into Glina. Before Pašin stream and the Grabarska stream, the same line is additionally marked with dots and with a note: *the place that is requested secondly* (*sâniyen taleb olunan mehal*). The next broken line is again in the same direction from Šturlić, but this time somewhat closer to the „Komesarov“ road, all the way to the confluence of the stream Martinovac (?) into river Glina. The mentioned line is bolded and it can be assumed that it is the finally agreed borderline. Along the same line there is a note: *requested as a third and marked with yellow color* (*sâlišen taleb olunan sarı reng ile işâret olunur*).

Although there are some indications that the individual lines were marked with different colors, we can not see this on this map. However, we must note that the original map was not used, but it's scan only, or a scan of its black and white copy. As far as we know, there are some indications that the different border lines were marked in different colours in some other maps. There is at least one map from the Austrian production, made after the Svishtov peace treaty by Major Boxic (Božić).³⁴ In addition to the boundaries defined after the Svishtov peace treaty (1791), on this map he also marked the boundary lines in accordance with the provisions of earlier agreements, of Passarowitz (1718) and Belgrade (1739), marked with different colors (black, yellow, red) together with explanations (a, b, c).³⁵

It can be assumed that Markus Boxich (Marko Božić) cooperated with other members of the demarcation commissions as well as an engineer who produced the Ottoman map in parallel. According to Schmidt, apart from the engineer Abdurrahman Efendi, the Ottoman commission was comprised of the architect (*mimar*) Mehmed Efendi, and Mehmed Emin Ağa, a representative of the governor

34 He was born in Svinjarevci (in Slavonia/Croatia) in 1756, and died in Raab (Győr/Hungary) in 1809. He is mentioned under the name Marco Boxich in some archival sources, along with Baron von Schlaun, as a commissioner for delimitation. Leopold Kudrna, *A Bibliographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792-1815. Part 2, B, Austrian Generals 1792-1815*, B 77; Stephano Katona, *Historia critica regnum Hungariae strips Avstriacae ex fide domesticorum et externorum sriptorum concinnata*, Budae, 1810, p. 949.

35 KA-W, B IX c 908 in: Zijad Šehić, Ibrahim Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine: Bosna i Hercegovina na starim geografskim i historijskim kartama*, Sarajevo, 2002, s. 149-151.

of Bosnia, Salih Pasha.³⁶ Governor of Bosnia, Salih Pasha³⁷ himself supervised the mentioned activities, and later he was replaced with his successor, Husamuddin Pasha.³⁸ The commission was led by the official Ottoman demarker (*muhaddid*) Ismail Ismeti-efendi.³⁹

On the Austrian side, members of the delegation on the demarcation in the field were Baron Mauritz von Schlaun⁴⁰, the Colonel Rukavina⁴¹ and engineer Count Cerrini.⁴² Also, from the Ottoman text of *hududname* created after the negotiations, it can be concluded that it was translated from the German language and that his translation was done by the official Austrian interpreters (*tercüman*) Franz Dombay and Anton Hofman, whose names are also found on several pages of the tekst of *hududname*.⁴³

From the data in historiography⁴⁴ and some archival documents related to the process of the mentioned demarcation⁴⁵, we also find out that the member of the delegations for the demarcation were spending a lot of time together on the

36 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 94.

37 In early Bosnian-Herzegovinian historiography he is known under the name Melek Hajj Salih Pasha. It was remembered that in his time *peace and prosperity prevailed, with the four cities desiring the hand of the Austrians*. He was kaymakam of imperial rikbadar, performed the duty of Bosnian governor first time from December 18th 1789 by the end of December 1790. He was replaced at the end of 1790, in order to perform the function of the governor of Bosnia from March 1791 till July 1792. cf. Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne (Tarih-i Bosna)*, translated by A. Polimac et.al., "El-Kalem", Sarajevo, 1999, s. 624 and 708-713; Ćiro Truhelka, "Popis bosanskih sandžakbegova i beglerbegova od god 1463 do 1878", *Časopis za hrvatsku povijest*, knj. 1, Zagreb, 1943, s. 11.

38 For Husamuddin Pasha, it was known that he was a Grand vizier. As a governor he *came to Bosnia when the plague ruled. For his time, honest people were persecuted, and thieves were happy*. He performed the duty of governor of Bosnia from August 1792 until June 1797. cf. Muvekkit, "Povijest Bosne", s. 714 and 728; Truhelka, "Popis bosanskih sandžakbegova i beglerbegova", s. 11.

39 The official Ottoman demarcator (*muhaddid*) Ismail Ismeti was *yeniçeri katibi* and also *rûznâmeçi*.

40 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 92.

41 Georg Freiherr Rukavina from Bidograd (1777-1849), Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 93.

42 The existence of at least one map of demarcation whose authors are Božić, Cerrini and Heimbucher, from 1795 was also recorded. It is also stored in the Austrian state archive (Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv Wien) KA-W, B-IX-c-929-1. cf. Fikret Midžić, "Razgraničenje između Osmanskog i Austrijskog carstva kroz analizu starih geografskih karata 1699–1791", *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike srpske*, Banjaluka, 2009, 167-186.

43 BOA, MAD 10301.

44 Schmidt, "Austrian Dragoman at the Bosnian Border", s. 96; Šljivo, "Bosna i Hercegovina 1788-1812", s. 210.

45 BOA, HAT 1454, 10/2; BOA, HAT 1454, 10/3.

spot during the negotiations. It is certain that during the negotiation, members of the demarcation delegations cooperated and modified the border line, and at the same time worked on mapping the border map. The goal was to establish a more functional border that followed the concept of natural borders. This is also seen in the text *hududname* where the boundary line follows the so-called “wet border” (the rivers Glina and Korana, the streams Grabarska, Šiljkovača, Maljevac...).

Conclusion

The maps of demarcation according to Svishtov peace treaty of Ottoman production are very important historical source because the cartographic representations of the Bosnian-Herzegovinian space of Ottoman production are extremely rare and less familiar to the scientific and professional public. Additionally, the notes on this and other maps from the same process, as well as in some other documents, support the fact that members of the demarcation commissions have spent a long time on the ground, negotiating. The map therefore presents a testimony of the intense work, collaboration, dedication and competence of the Ottoman and Austrian members of the demarcation commission. The map is also very important for the general history of the Ottoman state and its borderlands, but above all for the history of Bosnia and Herzegovina and the region in which the process of demarcation was taking place, and which still represents the border line between the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina. Some of the border towns recorded on this map are present official border crossings between the two countries (Velika Kladuša-Maljevac, Hadžin Potok-Bogovolja ...).

Bibliography

Sources

BOA *MAD* 10301

BOA *MHD* 15

BOA *HAT* 1454, 10/2

BOA *HAT* 1454, 10/3

BOA *HAT* 1434/58941

BOA *HAT* 440/22155

BOA *HAT* 240/13484

BOA *HAT* 241/13503

BOA *HAT* 241/13504

BOA *HAT* 241/13508

Literature

Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış bir imparatorluk Osmanlı harpleri 1700-1870.*, çev. Gül Çağalı Güven, 2011. (II baskı)

Beydilli, Kemal, „Ziştovi antlaşması“, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul, 2013, s. 467-472.

Erkal, Mehmet, „Arşin“, *DIA, İslam Ansiklopedisi*, C 3, yıl: 1991, 411-413.

Katona, Stephano, *Historia critica regnum Hungariae strips Austriae ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, Budae, 1810.

Korić, Elma, „Bosansko pograničje u vrijeme Dubičkog rata 1788-1791“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* vol. 56, Sarajevo, 2016, 213-237.

_____, *Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama*, Posebna izdanja LXII, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020.

Kudrna, Leopold, *A Bibliographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792-1815. Part 2, B, Austrian Generals 1792-1815*, B 77.

Midžić, Fikret, „Razgraničenje između Osmanskog i Austrijskog carstva kroz analizu starih geografskih karata 1699–1791“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike srpske*, Banjaluka, 2009, 167-186.

An Ottoman Map of Ottoman-Austrian Demarcation in the Area
of Eyalet of Bosnia After the Svishtov Peace Treaty
(1791-1795)

87

Mujadžević, Dino, „Nova habsburško-osmanska granica u Pounju krajem 18. stoljeća i jedan osmanski dokument iz 1795.“, *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, Split/Zagreb, 2003, 101-108.

Muvekkit, Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne*, vol. 1 and vol. 2, transl. to Bosnian by A. Polimac et.al., El-Kalem, Sarajevo, 1999.

Schmidt, Jan, „Franz von Dombay, Austrian Dragoman at the Bosnian Border 1792-1800“, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 90 (2000), Vienna, 75-168.

Šehić, Zijad and Tepić, Ibrahim, *Historijski atlas Bosne i Hercegovine: Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*, „Sejtarija“, Sarajevo, 2002.

Šerić, Hašim, „Dubički rat: Borbe između Austrije i Turske oko Dubice 1788-1790. godine“, *Gajret Kalendar za 1939. godinu*, Sarajevo, 1938, 109-125.

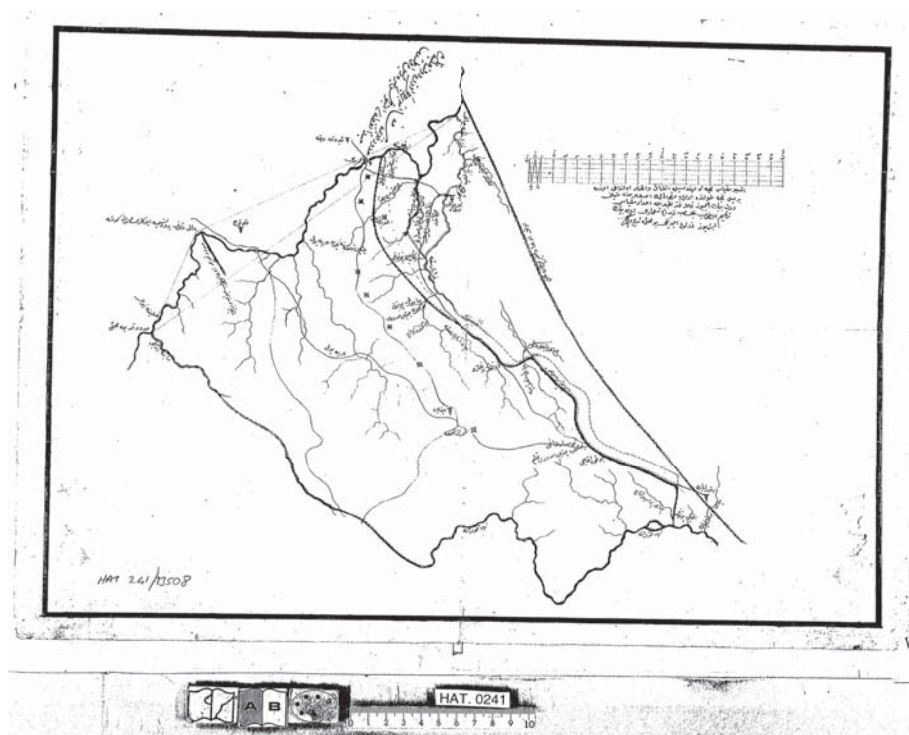
Šljivo, Galib, „Prvi pokušaj Bosanskih krajišnika da vrate Cetingrad u sastav Bosanskog ejaleta (26. april 1809. - 14. maj 1810.)“, *Prilozi Instituta za istoriju* vol. 31, Sarajevo, 2002, 111-136.

_____, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Institut za istoriju u Banjaluci, Studije i monografije, knjiga 7, Banjaluka, 1992.

Truhelka, Ćiro, „Popis bosanskih sandžakbegova i beglerbegova od god. 1463 do 1878“, *Časopis za hrvatsku povijest*, knj. 1, Zagreb, 1943, 1-15.

Vlajinac, Milan, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, III sveska, Beograd, 1968.

Zakon o potvrđivanju Sporazuma između Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine o pograničnom prometu i suradnji, „Narodne novine, 202-02/05-01/01, Zagreb, 01.03. 2005.

Ek

Antikçağ'da Anadolu'nun Güneydoğusundan Doğu Akdeniz'e Uzanan Ticaret Yolları

Ercüment Yıldırım*

Giriş

İnsanlığın yerleşik yaşama geçmesinden sonra bir bölgede bulunmayan hammaddelerin, işlenmiş ürünlerin ve zanaat eserlerinin diğer bölgelerden temin edilmesi ile başlayan ticaret, zamanla bir sosyal sınıf olan tüccar sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tüccar sınıfı hem şehirlerdeki pazar yerlerinde ticaret yapmış hem de diğer bölgelere giderek ticari değeri olan ürünleri getirmiş ya da götürmüşlerdir.¹ İlk medeniyetlerin gelişimiyle şehir sayılarının artması, bronz çağında bakır ile kalaya duyulan ihtiyaç ve yazının daha işlevsel olarak kullanımı dünyanın ticaret hacmini giderek artırmıştır. Ticaret hacminin artmasının bir diğer önemli nedeni ise kara ticaretine göre daha güvenli olan deniz ticaretinin gelişimidir.²

Antikçağda hızlanmaya başlayan deniz ticareti dönemin teknolojik şartlarından dolayı Akdeniz'de gelişim göstermiş ve Roma imparatorluk döneminde bu gelişimin en üst noktaya ulaşmıştır. Özellikle Kartaca tehlikesinin ortadan kaldırılması ve Pompeius'un Kilikia'daki korsan sorununu³ çözmesiyle Akdeniz'i

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, neshali@gmail.com ORCID:0000-0001-5376-4061

1 Robert McC. Adams, "Anthropological Perspectives on Ancient Trade" *Current Anthropology*, 15 / 3 (1974), s. 239-258; Neville Morley, *Trade in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 4-34.

2 Peter Temin, *The Roman Market Economy*, Princeton University Press, Princeton 2012, s. 195-214; Richard Duncan-Jones, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 7-24; Antonio Luigi Paolilli, "Development and Crisis in Ancient Rome: The Role of Mediterranean Trade" *Historical Social Research* 33 / 4 (2008), s. 274-288.

3 Murat Arslan - Nihal Tüner Önen, "Akdeniz'in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerindeki Korykoslar" *Adalya* XIV (2011), s. 189-206; Ercüment Yıldırım, "Suriye Eyaleti'nin Kuruluşuna Kadar Roma'nın Doğu Akdeniz'de Korsanlıkla Mücadelesi" *Cedrus - Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 4, s. 91-103; Philip De Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 97-135; Alfred S. Bradford, *Flying the Black Flag: A Brief History of Piracy: A Brief History of Piracy*, Abc-Clio, Westport 2007, s. 38-43.

bir iç deniz⁴ haline getirmeyi başaran Roma'da toplam ticaretin büyük kısmı Akdeniz'de yapılmasına rağmen iç bölgelerden Akdeniz'e ulaşan ticaret yolları değerini korumuştur. Bu yollar içerisinde en önemlilerinden biri doğudaki Parth ülkesinden geçip Zağros Dağları'nı aştıktan sonra Anadolu'nun güneydoğusundan geçerek Doğu Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarıdır. Bu ticaret yolları, Güneydoğu Asya'dan getirilen ipek ve baharat gibi Akdeniz dünyasında bulunmayan ve Roma'daki üst sınıftan alıcı bulan ürünlerin güzergâhı olmasından dolayı büyük önem arz etmiştir.⁵

Roma İmparatorluk Dönemi'nde ticaretin varlığı ve devamlılığı için elzem olan otorite Akdeniz dünyasının neredeyse tamamında sağlandığı gibi İber Yarımada'sından Doğu Anadolu'ya kadar uzanan yolların yapımı da tamamlanmıştır. Bu yollar öncelikle askeri seferler için yapılmış olsa dahi ticaret için de kullanılmıştır. Bu yolların ticaret seferleri için kullanımının temelinde bulunduğu alanların diğer bölgelere göre daha güvenli olması ve yol üzerinde pazar yerlerine sahip şehirlerin yer alması bulunmaktadır.⁶ Roma tarihi boyunca gittikçe sistemleşen ticaret yapısı iç ve dış olarak iki bölüme ayrılmıştır. İç ticaret, Akdeniz'deki gemiler vasıtasıyla Mısır ve Kuzey Afrika'dan getirilen tahıl başkent Roma'nın ana gıda ihtiyacı karşılarken kaliteli kereste, mermer gibi, değerli taşlar, keten ve pamuklu tekstil ürünleri, yün, seramik ve demir cevheri Anadolu, İspanya, Yunanistan ve Doğu Akdeniz'den getirilmekteydi. Özellikle Roma İmparatorluk döneminde iç ticaretin canlılık kazanması, Akdeniz'in güvenliğinin sağlanmış olması, ortak para sisteminin varlığı ve tüm kıyılardaki ortak vergilendirme sisteminin gelişmesinden kaynaklanmıştır.⁷

4 Romalılar Kartaca'yı ele geçirip tüm Akdeniz limanlarını kontrol altına almaya başlayınca Akdeniz için Latince Mare Nostrum yani "Bizim Denizimiz" isimlendirmesini kullanmaya başladılar. Ayrıca bakınız, Frank Gardner Moore, *The Roman's World*, Biblio & Tannen Publishers, New York 1936, s. 32; Andrew Erskine, ed. *A Companion to the Hellenistic World*, John Wiley & Sons, Malden 2009, s. 433-434.

5 Gary K. Young, *Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 BC-AD 305*, Routledge, London 2003, s. 181-191; Taco T. Terpstra, *Trading Communities in the Roman World: A Micro-Economic and Institutional Perspective*, Brill, New York 2013, s. 51-56; Kevin Butcher, *Roman Syria and the Near East*. Getty Publications, London 2003, s. 180-184.

6 John W. Humphrey, John Peter Oleson ve Andrew Neil Sherwood, *Greek and Roman Technology: A Sourcebook: Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents*. Routledge, New York 1998, s. 409-436; Martin P. Charlesworth, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.

7 Jeremy Paterson, "Trade and Traders in the Roman World: Scale, Structure, and Organisation" ed. Helen Parkins ve Christopher Smith, *Trade, Traders and the Ancient City*, Routledge, New York 2005, s. 163-181; John Thorley, "The Development of Trade Between the Roman Empire and

Roma'nın dış ticaretini ise Akdeniz dünyasında bulunmayan, Kuzeydoğu Asya'nın uzak şehirlerinden, birden çok el değiştirerek gelen ipek, porselen, baharat gibi dönemin lüks ürünleri oluşturmaktaydı. Bu dış ticareti yapan tüccarların en sık kullandığı güzergâhlar ise Kızıldeniz üzerinden Mısır'a; Arabistan Yarımadası üzerinden Doğu Akdeniz'e, Zağros Dağları'nı aşır Suriye Eyaleti üzerinden Antioch'a uzanan yollardır. Roma'nın Suriye Eyaleti üzerinden geçen ticaret yolları doğu-batı ve kuzey-güney rotaları boyunca uzanmasına rağmen doğudan gelerek Akdeniz kıyılarına ulaşan güzergâhlar daha sıklıkla kullanılmıştır. Zağros Dağları'nı aştıktan sonra Fırat ve Dicle Nehirlerini geçen tüccarlar için Akdeniz'e ulaşmanın en hızlı yolu Palmira Kenti'nden geçen güzergâhtır. Bu güzergâh ıssız çöl alanlarından geçtiğinden dolayı güvenliğin sağlanabildiği dönemlerde sıklıkla kullanılmasına rağmen kuzey ve güneyindeki alternatif rotalarda önemini kaybetmemiştir.⁸ Çalışmamız konusunu oluşturan Anadolu'nun güneydoğusundan Akdeniz'e uzanan iki farklı ticaret yollarından ilki Nisibis (Nusaybin) ve Edessa (Urfa) kentlerinden geçerek Fırat Nehri'ni Zeugma'dan aşır Cyrrhus üzerinden Antioch'a ulaşan güzergâh diğer ise Amida ile Melitene'den gelip Samosata'dan Fırat'ı geçip Antioch'a ulaşan güzergâhtır.

Anadolu'nun Güneydoğusundaki Güzergâhlar

Anadolu'nun güneydoğusundaki güzergâhların tespiti için en temel iki kaynaktan biri "Peutinger Tablosu" olarak isimlendirilen harita, diğeri ise Isidorus Characenus'un "Part Durakları"⁹ isimli eseridir. Bu iki kaynağın dışında Claudius Ptolemy tarafından yazılan "Coğrafya"¹⁰ ve Ammianus Marcellinus'un kaleme aldığı "Roma Tarihi"¹¹ eserlerinde de bölgedeki ticaret ve ticaret güzergâhları hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Ayrıca bölgedeki arkeolojik kazılarda

the East Under Augustus" *Greece & Rome* 16 / 2 (1969), s. 209-223; Warwick Ball, *Rome in the East: the Transformation of an Empire*. Routledge, New York 2002, s. 123-138.

8 Raoul McLaughlin, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, Continuum Publishing, London 2010, s. 83-110; Young, *age.*, s. 165-179; John Thorley, "The Silk Trade between China and the Roman Empire at Its Height, 'Circa' A. D. 90-130", *Greece & Rome*, 18 / 1 (1971), s. 71-80; Fergus Millar, "Caravan Cities: The Roman Near East And Long-Distance Trade By Land", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, 71 (1998), s. 119-137; Peter Edwell, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. Routledge, New York 2007, s. 31-62; Andrew Michael Smith II, *Roman Palmyra: Identity, Community, And State Formation*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 68-80; Michal Gawlikowski, "Palmyra as a Trading Centre" *Iraq* 56 (1994), s. 27-33.

9 Wilfred H. Schoff, *Parthian Station by Isidore of Charax*, Commercial Museum, London 1914.

10 Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, çev. J. L. Berggren, London 2000. (Loeb).

11 Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri Quae Supersunt*, çev. J.C. Rolfe, London, 1963-1964. (Loeb).

ve yüzey araştırmalarında bulunan yol ve sınır taşları, yolların konumunun tespiti için büyük önem arz etmektedir. Bunların dışında bölgedeki pek çok yol güzergâhın Asur Ticaret Kolonileri döneminden beri kullanılmaya devam ettiği ve Romalıların da bu rotaları kullandığı bilinmektedir.¹²

Anadolu'nun güneydoğusunda yer alan güzergâhlar temelde bir diğerinin alternatifi olmayıp beraber kullanılan rotalardır. Bu güzergâhların oluşturulmasında temel alınan en önemli faktör Fırat Nehri'nin doğu-batı doğrultusunda geçilmesi olmuştur. Bölgede Fırat Nehri'nin kolaylıkla geçilebildiği noktalardan biri Zeugma diğeri ise Samosata olduğundan bütün yol güzergâhları bu iki şehirde birleşmekte sonrasında ayrılmaktadır. Fırat Nehri, kuzey-güney güzergâhları için de büyük önem arz etmekte ve nehre paralel rotalar daha sıklıkla kullanılmaktadır. Bölgedeki şehirler arasında Edessa kenti hem kuzey-güney hem de doğu-batı güzergâhlarının uğrak yeri özelliğini taşımaktadır. Bunun temelinde bölgedeki en büyük kent olması ile oldukça canlı bir ticari hayatın bulunması gösterilebilir.¹³

Anadolu'nun güneydoğusundaki ticari yolların tamamı Antioch'a ulaşım Akdeniz sahillerinde son bulmamaktaydı. Doğudan Nisibis üzerinden gelip Amida kentinden Melitene'ye giden güzergâh ile güneyden Cyrrhus ve Doliche üzerinden Germaniceia'ya oradan da Melitene'ye varan rotalar genellikle iç ticaret ve askeri amaçla kullanılmıştır.¹⁴ Bu güzergâhlar doğu-batı doğrultusundaki Samosata ve Zeugma'ya ulaşan rotalar ile kesişmiş ve bu kesişme yerleri zengin ticaret alanları olmuştur. Anadolu'nun güneydoğusunun sahip olduğu az engebeli yüzey yapısı hem yolların daha kısa rotalardan oluşmasına hem de tüccarların daha kolay ilerlemesine imkân verirken kuzeye ilerleyen güzergâhlar dağlık alanlardan geçtiğinden ulaşım zorlaşmıştır. Bu noktada Anadolu'nun güneydoğusundaki doğu-batı güzergâhlarını daha sistemli anlatabilmek için Fırat'ın doğusu ve batısı olarak ikiye ayırmak mümkündür. Nehrin doğusundaki en önemli güzergâh

12 Anthony Comfort- Rifat Ergeç, "Following the Euphrates in Antiquity: North-South Routes around Zeugma" *Anatolian Studies*, 51 (2001), s. 19-49; Rocco Palermo, "Settlement Patterns and Road Network in Upper Mesopotamia During the Roman Period" *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée. Série recherches archéologiques* 68 / 1 (2015), s. 123-137.

13 Freya Stark, *Rome on the Euphrates: the Story of a Frontier*, Tauris Parke Paperbacks, New York 2012, s. 102-118; Anthony M. Comfort, Roads on the frontier between Rome and Persia: Euphratesia, Osroene and Mesopotamia from AD 363 to 602. (Basılmamış Doktora Tezi) University of Exeter (2009), s. 135-137; Anthony Comfort- Catherine Abadie-Reynal - Rifat Ergeç, "Crossing the Euphrates in Antiquity: Zeugma Seen from Space" *Anatolian Studies*, 50 (2000), s. 99-126; McLaughlin, *age.*, s. 92-94; Ercüment Yıldırım, "Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma" *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, (2012), s. 93-113; Edwell, *age.*, s. 12-13.

14 Eric Herbert Warmington, *The Commerce Between the Roman Empire and India*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, s. 93; Charlesworth, *age.*, s. 105; Butcher, *age.*, s. 114.

“Nisibis–Edessa–Batnae–Zeugma rotası iken batısındaki iki önemli güzergâh ise Samosata–Antioch ve Zeugma–Antioch rotasıdır.

Nisibis-Edessa-Batnae –Zeugma

Anadolu'nun güneydoğusundaki Roma ticaret yolları içerisinde Fırat Nehri'nin doğusundaki yoğun olarak kullanılan güzergâh Nisibis-Batnae-Edessa-Zeugma rotasıdır. Bu rota hem oldukça uygun bir iklim yapısına sahip bölgelerden hem de oldukça düz bir güzergâhtan ilerlediği için tercih edilmiş olmalıdır. Peutinger Tablosu'na göre doğudaki Singara'dan gelerek Nisibis'e ulaşan rota Batnae ve Edessa üzerinden Zeugma'ya varmaktadır. (Harita 1) Bu rotanın önemli özelliklerinden biri Roma'nın Partlar üzerine düzenlediği seferlerde askeri güzergâh olarak kullanılmasıdır.¹⁵ Roma, MÖ 1. yüzyıldan sonraki tüm Part seferlerinde Zeugma kentini hem ordunun toplanma merkezi yapmış hem de Fırat Nehri'ni burada geçerek ilerlemesini sürdürmüştür. Bu ilerleme esnasında Edessa'ya ulaşan rotayı kullanarak Harran Ovası'na ulaşmış ve Part ordusunun konumuna göre bölgedeki yollardan doğu-batı doğrultusunda ilerlemiştir. Partlar ise Roma topraklarına yaptıkları seferlerde Zeugma kentine ulaşan yolları kullanmışlardır. MÖ 256 yılında Suriye'ye sefer düzenleyen Sasani Kralı Sapor da bu güzergâhtan ilerleyerek Zeugma kentine ulaşmış ve şehri ele geçirerek tahrip etmiştir.¹⁶

Isidorus Characenus'un eseri de bölgedeki güzergâhlar hakkında bilgi vermesine rağmen doğu-batı yönündeki rotalardan bahsetmemiş ticaret kervanlarının Zeugma'dan Fırat Nehri'nin geçtiklerini sonra nehre paralel, güneye doğru ilerleyen yollardan Nicephorium'a ulaştıklarını anlatmıştır.¹⁷ Zeugma'dan Nisibis'e ulaşan yollar hakkında bilgi veren bir diğer yazar Ammianus Marcellinus olup Julianus Augustus'un seferini anlatırken “*Oradan (Zeugma) kederle ve zorunlu olarak*

15 Everett L. Wheeler, “The Army and the Limes in the East”, ed. Paul Erdkamp, *A Companion to the Roman Army*, Wiley-Blackwell, Oxford 2011, s. 235-266; Nigel Pollard, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, The University of Michigan Press, Michigan 2000, s. 39-43; Butcher, *age.*, s. 53-60; Bernard W. Henderson, *Five Roman Emperors: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan: AD 69-117*, Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 59-62.

16 Fergus Millar, *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*, Harvard University Press, Harvard 1993, s. 160-166; Edwell, *age.*, s. 87-90; Roger C. Blockley, “Ammianus Marcellinus on the Persian Invasion of A. D. 359” *Phoenix*, 42 / 3 (1988), s. 244-260; Michael P. Speidel, “A Cavalry Regiment from Orléans at Zeugma on the Euphrates: The Equites Scutarii Aureliaci” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 27 (1977), s. 271-273; Hugh Elton, “Zeugma’s Military History in Light of the Rescue Excavations”, ed. W. Aylward, *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* 3 (2013), s. 375-380.

17 Michal Gawlikowski, “Thapsacus and Zeugma the Crossing of the Euphrates in Antiquity” *Iraq*, 58, (1996), s. 123-133; Josef Wieschofer, *Ancient Persia*, IB Tauris, London 2001, s. 123-124; Edwell, *age.*, s. 12-13; Young, *age.*, s. 6-7.

ayrılarak Crassus'un felaketiyle Roma ordusuna korku salmış bir kasaba olan Carrhae'ye ulaştı. Parth ülkesine ulaşmak için iki farklı kraliyet yolu bulunmaktaydı: biri Adiabene ülkesinin sol tarafından geçerek Dicle üzerinden diğeri ise Asur ülkesinin sağından Fırat üzerinden gitmekteydi"¹⁸ demiştir. Ammianus Marcellinus'un "Adiabene ülkesinin sol tarafından" olarak tarif ettiği yol Nisibis-Zeugma rotasıyla örtüşürken; "Asur ülkesinin sağından Fırat üzerinden" diyerek tanımladığı yol Isidorus Characenus'un rotasına benzemektedir.¹⁹ Ayrıca Ptolemy'in eserinde Anadolu'nun güneydoğusundaki rotalar Singara'dan Nisibis ve Edessa üzerinden gelerek Fırat Nehri'ni Zeugma veya Samosata üzerinden aşan güzergâhlardır. Fakat bu rota üzerinde Ptolemy'nin bahsettiği şehirlerin birçoğunun lokalizasyonu yapılamadığı için ayrıntılı bilgi alınamamaktadır.²⁰

Roma dönemi'nde Fırat Nehri'ni aşmak için kullanılan Zeugma'nın yerini Orta Çağ'dan itibaren Bilecik yerleşiminin almasıyla nehrin doğusundaki yol güzergâhları değişikliğe uğramıştır. Buna rağmen Fırat Nehri'nin doğusundaki ilk uğrak yeri olan Batnae yani günümüz Suruç ilçesi Orta Çağ'da da önemini kaybetmemiş ve Edessa'ya ulaşan yol rotasında kalmıştır. Edessa, günümüz Şanlıurfa, Fırat'ın doğusundaki güzergâhın en ticari kenti olma özelliğini Roma döneminden günümüze kadar devam ettirmiştir.²¹ Bu iki yerleşimin varlığını korumuş olması yol güzergâhının bu bölümünün değişmemesine sebep olmasına rağmen Harran Ovası'ndan sonraki güzergâhta değişimler yaşamıştır. Özellikle Harran Ovası'nın doğusunda yer alan Tektek Dağları, bu rotayı ikiye bölmüş bir yol güneyden Akçakale ilçesinden geçerken diğer yol Viranşehir'e doğru kıvrılmıştır. Bu yol ayrımının bir diğer önemli gerekçesi ise Viranşehir üzerinden ilerleyen yolun Amida kenti ile bağlantısının bulunması olmuştur. Günümüz Akçakale ilçesi üzerinden ilerleyen yol, Ceylanpınar Ovası vasıtasıyla Nisibis'e (günümüz Nusaybin) ulaşmaktaydı.²² Viranşehir üzerinden geçen güzergâh ise günümüz Kızıltepe ve Mardin'den geçerek Amida kentine ulaşmıştır.

18 Amm. Marc. XXIII. 3.6-9.

19 A. D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 98; Blockley, *age.*, s. 244-260.

20 William Mitchell Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, 279; Comfort, *Following*, s. 19-49; Pollard, *age.*, s. 266.

21 Steven K. Ross, *Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire, 114-242 CE.*, Routledge, New York 2000, s. 14-16; Young, *age.*, s. 174-175; Millar, *The Roman*, s. 119-137.

22 Kyle Smith, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, California 2016, s. 67; Mark W. Graham, *News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire*, University of Michigan Press, Michigan 2006, s. 113-114; Jill Harries, *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012, s. 37-38.

Samosata-Antioch

Fırat Nehri'nin batısındaki iki önemli güzergâhtan biri olan Samosata-Antioch rotası Anadolu'nun doğusundan Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmak için oldukça uygun bir güzergâha sahiptir. Peutinger Tablosu'na göre Samosata'dan (günümüz Samsat) başlayan yol Tarsa'dan Doliche'ye (Gaziantep Dülük Köyü) varmakta oradan güneye doğru kıvrılarak Cyrrhus (Günümüz Kilis'in güneyinde Halep'in kuzeyinde yer alır.)-Gendaro ve Gephyra'dan geçerek Antioch'a ulaşmaktaydı. (Harita 2) Ptolemy'nin "Coğrafya" isimli eserinde de Kommagene Bölgesi'ndeki şehirler sayılırken bu rota üzerindeki kentlerden bahsedilmektedir.²³ Strabon da eserinde Samosata için "*Samosata doğal tahkimatlıdır ve kraliyet ailesinin ikametgahı olup onların yetki alanına girmektedir. Şehrin etrafı verimli tarım alanlarıyla kuşatılmıştır. Şimdi orada Fırat üzerinde bir köprü bulunmakta ve köprünün yanında Seleukoslara ait Mezopotamya'nın en büyük kalelerinden birisi vardır.*"²⁴ demektedir. Bu anlatım, Samosata'nın Fırat Nehri'nin geçişi için uygun rotalardan biri olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Samosata-Antioch güzergâhının öneminin bir diğer göstergesi ise bölgede yapılmış olan birçok Roma yolunun bulunmasıdır. Bu yolların bir kısmı Doliche'nin kuzeyinde bir kısmı ise Doliche ile Cyrrhus arasındaki bölgede yer almaktadır. Bu Roma yollarının, merkezi Samosata'da olan XVI. Flavia Firma ile Cyrrhus'da bulunan XVI. Flavia Firma lejyonlarının iletişim ve ulaşımını sağlamak için yapıldığı ileri sürülmektedir.²⁵ Bu güzergâhın Cyrrhus'dan sonra Gendaro ve Gephyra'dan geçerek Antioch'a ulaşan bölümü ise Halep'in kuzeyinden dağlık alanların güneyinden geçmekteydi. Bu ana güzergâh dışında Cyrrhus'dan İslahiye Ovası'na oradan da güneye Antioch'a varan bir diğer rota bulunmasına rağmen bu rotanın diğeri kadar sıklıkla kullanılmadığı bilinmektedir.²⁶

Zeugma-Antioch

Samosata-Antioch güzergâhı dışında Anadolu'nun güneydoğusundan Doğu Akdeniz'e ulaşan ve yoğun şekilde kullanılan bir diğer rota Zeugma-Antioch güzergâhıdır. Anadolu'nun güneydoğusundaki ticaret güzergâhları için aşılması en zor doğal engel olan Fırat Nehri'nin daha az zahmetle aşıldığı Zeugma'da

23 Ptolemaeus, *Geographia* V. XIV.

24 Strabo XVI. 2.3-4.

25 Stephen Bourke, *Ancient Civilizations The Middle East*, Global Book Publishing, London 2008, s. 287; Millar, *The Roman*, s. 130; Jacobson Arthur - J. Arthur R. Munro, "Roads in Pontus, Royal and Roman" *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 52-66; R. Knox M'Elderry, "The Legions of the Euphrates Frontier" *The Classical Quarterly* 3 / 1 (1909), s. 44-53; Wheeler, *age*, s. 235-266.

26 Charlesworth, *age*, s. 39-40; Comfort, *age*, s. 154-158; Stark, *age*, s. 250; Ball, *age*, s. 163-164.

kalıcı bir köprü'nün bulunup bulunmadığı arkeolojik verilerle ispatlanamasa da Antik yazarların eserlerinde birçok anlatım bulunmaktadır. Pausanias, "Descriptio Graeciae" isimli eserinde "O, Zeugma'da Fırat üzerine köprü kurmayı başarmıştı ve benim günümde dahi nehrin iki yanına gerilmiş olan ipler asma ve sarmaşık dallarıyla kaplı olarak durmaktadır."²⁷ diyerek kalıcı bir köprü'nün varlığını iddia etmiştir. Yine Cassius Dio, "Historia Romana" eserinde Crassus'un Fırat Nehri'ni geçmesini anlatırken "Bu arada şiddetli rüzgâr ve devasa bir yıldırım onlara çarptı ve köprü onların hepsi karşı tarafa geçmeden önce çöktü."²⁸ demektedir. Bu iki antik yazarın iddialarına rağmen Tacitus, "Annales" isimli eserinde "Ordunun geçişi için kayıklardan oluşan köprü inşa edildi."²⁹ diyerek dönemin teknolojik şartlarına daha uygun bir açıklama yapmıştır. Yine Cassius Dio, "Historia Romana" eserinde Roma ordusunun büyük nehirleri aşmak için kullandığı yöntemi açıklayarak, "Roma askerlerinin İster, Rhine, Fırat gibi nehirler üzerine yaptıkları köprüler, onları pratik köprü yapımcıları haline getirdiği gibi bu işi savaş için egzersiz olarak da gördüklerinden köprü yapım işinde uzmanlaşmışlardır. Nehrin üzerine demirlenmiş düz karinalı gemilerle kurulan köprülerle suyun üzerinde oldukça dar bir yol kurulabilir. Bunun için sinyal verildiğinde önce ilk gemiyi kıyıya yaklaştırırlar, devamında diğerlerini de bitiştirerek oluşturdıkları yoldan karşıya geçebilirler. İnce dallardan örülmüş sepetlerin içine taşları doldurup suyun dibine atarak bunları iplerle gemilere bağlayıp çapa olarak kullanırlar. Bu yöntem oldukça hızlı olduğu gibi gemilerin nehirde hareketsiz kalmasını da sağlar."³⁰ demiştir. Zeugma üzerinden yapılan seferlerde bu tarz bir köprü'nün kullanılması olma ihtimali mevcuttur.³¹

Zeugma'daki köprü ister kalıcı ister geçici olsun şehir hem önemli bir pazar yeri hem de ticaret güzergâhı olarak yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Peutinger Tablosu'da Zeugma'dan Antioch'a ulaşan rota üzerinde günümüz Kilis iline lokalize edilen Urmagiganti ile Suriye'nin Azez ilçesi olduğu düşünülen Thurae en önemli uğrak noktaları olarak gösterilmektedir. Ayrıca Kilis ve Gaziantep illeri arasında bulunan bir yol taşı bu güzergâh üzerindeki yolların tespiti açısından oldukça önemlidir.³² Antik kaynaklardan ve arkeolojik kayıtlardan yola çıkarak

27 Paus. X.29.4.

28 Cass. Dio XL.18-19.1-4.

29 Tac. ann. IV.37.

30 Cass. Dio LXXI.2.

31 Comfort, agm., s. 19-49; Henry Fanshawe Tozer, *History of Ancient Geography*, Cambridge University Press, Cambridge 1965, s. 305; Gawlikowski, agm., 123-133; Edwell, age., s. 11-20; Pollard, age., s. 247-260; Millar, agm., s. 119-137.

32 A. Beyazlar ve C. Crowther, A New Trajanic Milestone from Kilis, ed. E. Winter, *Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat, Asia Minor Studien* s. 257-262; Comfort, age., s. 23; Young, age., s. 169; F. W. Walbank- A. E. Astin, (ed.) *The Cambridge Ancient History*, VII / I, Cambridge

bu güzergâhın, Zeugma'dan ayrıldıktan sonra güneybatı yönünde ilerleyerek günümüz Kilis yakınlarından geçerek Suriye'nin Azez ve Afrin yerleşimlerinden ilerleyip Reyhanlı üzerinden Antioch'a ulaştığı varsayılmaktadır.

Antik Kaynaklarda Şehirlerin Ticari Önemi

Anadolu'nun güneydoğusundaki ticaret güzergâhları bölgedeki Antik Çağ'ın önemli kentlerine uğrayarak ilerlemiştir. Bu sebepten pek çok antik yazar bölge şehirleri hakkında bilgi verirken bu kentlerin diğer kentlerle olan ulaşım imkanlarına ve ticari potansiyeline dair bilgiler vermiştir. Bu kentler bulundukları jeopolitik konumun önemine ve Part-Roma çekişmesindeki rolüne göre dönem dönem önem kazanmış ya da kaybetmişlerdir. Bu durumun temelinde tüccarların güvenlikleri sağlanan kentlere daha fazla rağbet göstermesi ve bu kentlere ulaşan yolları daha sık kullanması yer almaktadır.

Antik Çağ yazarları bu kentlerde kurulan pazar yerleri ve yıllık festivallerden eserlerinde bahsetmişlerdir. Bunlardan biri olan Ammianus Marcellinus, *"Makedonyalıların kurup kendi zamanlarında Anthemusia ismi verdikleri Batnae şehri, Fırat Nehri'nden az bir mesafe uzaklıktadır. Şehir o zamanlar varlıklı tüccarlarla dolduğu ve her yıl eylül ayının başlangıcında düzenlenen festivalde büyük bir kalabalık toplanır Hindistan ve Çin'den, kara ve deniz yoluyla büyük bollukta getirilen mallar sergilenirdi."*³³ demiştir. Bu anlatım, bölgedeki ticaret yollarının Hindistan ve Çin'e kadar uzandığını gösterdiği gibi Anadolu'nun güneydoğusundaki bu kentlerin ticari zenginliklerini de ortaya koymaktadır. Ammianus Marcellinus'un anlatımında bölgenin büyük kentlerinden biri olmamasına rağmen ticari olarak zengin olduğundan bahsettiği Batnae şehrinin ticari öneminden dolayı güvenliğinin sağlanması için inşa faaliyetleri yapıldığını da Procopius'dan öğrenmekteyiz. Procopius eserinde *"İmparator Justinian Batnae şehrinin ihmal edilmiş ve yıkıntı halindeki duvarlarını dahi hisarlar ve güçlü surlarla çevirmiştir. Şimdi Batnae şehrine gidince görülmektedir ki şehrin çevresini çok iyi durumda olan surlar çevirmiştir."*³⁴ diyerek, Batnae kentinin önemine vurgu yapmaktadır.

Batnae şehri ticari yol güzergâhları üzerinden bulunmasından dolayı ticari açıdan gelişirken Zeugma ve Samosata gibi şehirler hem lejyon merkezleri olmaları hem

University Press, Cambridge 1984, s. 183; William Woodthorpe Tarn, *Hellenistic Civilisation*, Meridian Books, New York 1951, s. 151; Kevser Taşdöner Özcan, "Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene" *Tarih Okulu Dergisi*, 8 / 23, (2015) s. 97-118.

33 Amm. Marc. XIV. 3.1-3.

34 Proc.de aedif. II.7.14-18.

de Fırat Nehri'nin önemli geçiş güzergâhlarından olması dolayısıyla ayrı bir zenginliğe kavuşmuştur. Bu iki kentin sahip olduğu konumun önemi hakkında bilgi veren Plinius, "Naturalis Historia" isimli eserinde "*Samosata'nın aşağısında Suriye'nin yakınlarında Marsyas Nehri, Fırat'a doğru akar, Cingalla, Kommagene Bölgesi'nin sonu olup buradan sonra Immei ülkesi başlar. Antiochia ve Epiphania, Fırat'ın sularıyla yıkanır ve genel olarak bilinen Antiochia ve Epiphania, Zeugma gibi Samosata'dan 72 mil uzaklıktadır ve burada Fırat'ın en önemli geçiş pasajı Apemea (Apemeia) ve Zeugma kentleri bulunur. Zeugma ve Apemea, Seleukoslar döneminde kurularak Fırat üzerinde köprü de inşa edilmiştir.*"³⁵ ifadelerine yer vermiştir. Antik çağdaki pek çok yazar gibi Plinius'ta bölge hakkında bilgi verirken Zeugma ve Samosata kentlerini referans noktası olarak belirleyip diğer kentlerin uzaklıklarını buna göre vermektedir. Bu durum bölgedeki yolların bu iki kente göre hesaplandığını ve şekillendiğini göstermesi açısından önemlidir. Antik yazarların eserlerinde şehirler arasındaki mesafeleri belirlemesindeki en önemli referans noktası Roma'nın bölgede inşa ettirmiş olduğu yollar üzerine dikilen yol taşları olmalıdır. Ayrıca bu yollarda sürekli seyahat eden tüccarların da bilgilerine başvurulmuş olduğu düşünülmektedir. Antik yazarlar, Zeugma ve Samosata'nın ticari faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler vermemesine rağmen bu iki kentin Roma ve Part ülkeleri arasındaki sınır şehirleri olması bölgedeki zengin pazarın bu kentlerde bulunmaları gerektiğini düşündürmektedir. Bu iki kentte bulunan lejyonlardaki askerlerin ve üst düzey komutanların şehrin ticari hayatı için önemli olduğu arkeolojik kazılarla ortaya çıkmıştır. Bu arkeolojik kazılarda tespit edilen lejyon komutanları için yapılan ikametgâhların gösterişi şehrin ticari zenginliğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Ayrıca lejyon askerlerinin hizmet ihtiyaçlarını karşılamak için geniş bir zanaatkâr sınıfının şehirde yer almaktadır. Zeugma ve Samosata'daki bu üretici sınıfın da ticaretin canlanmasına büyük katkı sağladığı iddia edilebilir.³⁶

Anadolu'nun güneydoğusundaki güzergâhların çıkış ve varış noktalarından biri olan Antioch ise sadece bölgenin değil tüm Roma dünyasının en zengin ve ticari şehirlerinden biridir. Bu durum Ammianus Marcellinus'un eserinde, "*Buradaki Antioch şehri bütün dünya tarafından bilinen ünlü bir kenttir, şehir ithal edilen ve sıra dışı eşyalarla dolu olup oldukça zengindir.*"³⁷ ifadeleriyle izah edilmiştir. Antioch'un ticari

35 Plin. nat. V.86.2.

36 Kutalmış Gökay, "Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler" *Anadolu / Anatolia* 43, (2017), s. 147-178; Hugh Elton, *Frontiers of the Roman Empire*. Routledge, London 2013, s. 89; M'Elderry, agm., s. 44-53; Matthew Brunwasser, "Zeugma After the Flood" *Archaeology*, 65 / 6 (2012), s. 36-41.

37 Amm. Marc. XIV.8.1-7.

zenginliğinin temelinde oldukça geniş bir hinterland alanına sahip olması ve Doğu Akdeniz kıyılarının en kuzeyinde yer alan stratejik konumu bulunmaktadır. Antioch, siyasi ve dini önemini ticari potansiyeli ile birleştirerek Akdeniz dünyasının en zengin kentlerinden bir olduğu gibi Roma tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Sonuç

Anadolu'nun güneydoğusu, Çin ve Hindistan'dan gelen değerli ticari ürünlerin Doğu Akdeniz limanlarına ulaştığı önemli yol güzergâhlarından biri olması dolayısıyla antik çağ boyunca ticari önemini korumuştur. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde oluşmaya başlayan bölgedeki güzergâhlara yeni rotaların eklenmesiyle antik çağda oldukça geniş ticaret yol ağına sahip olmuştur. Bu ticaret yolları ağında uzak mesafeli ticaret yollarına bağlanan ana güzergâhlar bulunduğu gibi her şehri birbirine bağlayan alternatif rotalar da bulunmaktadır.

Anadolu'nun güneydoğusundan geçen ticari güzergâhlar, kuzeyden geçen rotalar gibi ağır kış şartlarına maruz kalmaması ile güneydeki ticari yolların çöl alanlarından geçmesinden dolayı daha tercih edilir olmuştur. Ayrıca bölgenin sahip olduğu engebesiz yapı ticaret kervanları için daha uygun koşullar sunmuştur. Bu durumun tek istisnası ise Fırat Nehri'dir. Oldukça yüksek bir debiye sahip olan nehir hem derin bir yataktan akmakta hem de günümüzdeki gibi barajların bulunmaması nedeniyle özellikle bahar aylarında taşkınlara sahne olmaktaydı. Bu dönemlerde Fırat Nehri'ni geçmek imkânsız hale gelmekte tüccar kafileleri uzun müddet nehrin normal akışına dönmesini beklemekteydi. Fırat Nehri, Anadolu'nun güneydoğusunda derin vadilerden akarken sadece belirli alanlarda geçişe uygun hale gelmekteydi. Bu alanlardan biri olan Zeugma kentinde geçici ya da kalıcı bir köprünün bulunduğu, bir diğeri olan Samosata kentinde ise sallar ile nehrin iki yakası arasında ulaşımın sağlandığı bilinmektedir. Bu iki şehirdeki kısıtlı ulaşım ticari bir engel olarak görülse dahi yaklaşık iki yüz yıldan fazla süre Roma -Part sınırını oluşturan Fırat Nehri'ndeki bu köprü başları ticaretin düzenlendiği ve Roma için ülkeye giren malların vergilendirildiği gümrük noktası olarak kullanılmıştır.

Roma, Fırat Nehri'nin batısındaki bu iki şehri gümrük noktası olarak kullandığı gibi sınır güvenliğini sağlamak için lejyonlar da yerleştirmişlerdi. Bu lejyonlar arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak için yollar inşa ettirilmiştir. Bu yolların inşasında, bölgedeki insan gücü kullanılmasına rağmen özellikle barış dönemlerinde lejyon askerleri çalıştırılmış böylece mevsim şartlarından etkilenmeyen ve güvenliği sağlanmış

yollar ortaya çıkmıştır. Roma tarafından yenilenen bu yolların küçük bir kısmı yeni açılan yollar olmasına rağmen büyük kısmı binyıllardır bölgede kullanılan yollardır. Bu yollar, Roma'nın bölgedeki hâkimiyetinden önceki dönemlerde Kommagene, Sophene ve Osrhoene gibi yerel krallıklar tarafından kullanılmış ve bu krallıklar için önemli bir vergi kaynağı olmasından dolayı sürekli güvenlik altına alınmaya çalışılmış ve ticaret getirisinden dolayı tüccarlar desteklenmiştir.

Anadolu'nun güneydoğusundaki ticari güzergâhlarda kentler arasında ticaret yapan bölgesel tüccarların yanı sıra özellikle doğudan gelen uzak mesafeli ticaret yapan tüccar kabileleri de bulunmaktaydı. Bu kabileler beraberlerinde getirdikleri değerli malları bölgedeki pazarlarda satmayıp Akdeniz vasıtasıyla daha uzak bölgelere ulaştırmak istemekteydi. Bu durumun temelinde daha yüksek kâr etme isteği bulunmaktaydı. Pahada ağır yükte hafif mallar taşıyan bu kabileler saldırıya uğramayı göze alamadıkları için kalabalık muhafızlarla beraber yolculuk etmekteydiler. Bu durum da bölgedeki güzergâhları daha güvenli hale getirmektedir. Bu güvenli hale getirilen güzergâhlarda iç ticareti yapan yerel tüccarların olmasına rağmen uzak mesafeli ticaret yollarında özellikle güneydeki Palmira kenti ile bağlantılı başta Yahudiler olmak üzere farklı milletlerden tüccarlar da bulunmaktaydı.

MÖ I. yüzyıldan itibaren başlayan Roma-Part mücadelesinde oluşan otorite boşluğu ticari hayatı olumsuz yönde etkileyip tüccarların rotalarını daha güneydeki güzergâhlara çevirmesine sebep olmuştur. Buna rağmen ilerleyen yüzyıllarda Roma'nın bölge üzerinde hakimiyet sağlaması ticaretin yeniden canlanmasına ve ticari güzergâhların önemini tekrar kazanmasına yol açmıştır. Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemlerinde bölgede otoriteyi sağlayıp Fırat Nehri'nin doğusuna seferler düzenleyen tüm komutanların öncelikli amacı Part tehlikesini ortadan kaldırmak olsa dahi Roma'nın ticari egemenlik alanını genişletmekte bulunmaktaydı. Hatta Roma'nın Suriye Eyaleti'ni kurmasından sonra Partlar ile olan sınırını Fırat Nehri'nin doğusunda tutma amacının ticari olarak büyük potansiyele sahip Doğu Akdeniz limanlarını güvence altına almak isteğinden kaynaklandığı iddia edilebilir. Doğu Akdeniz limanlarının bu öneminin temelinde ise Anadolu'nun iç kesimlerinden geçen ticaret yollarına göre deniz ticaretinin daha az zahmetli ve güvenli olması bulunmaktadır.

Kaynaklar

Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri Quae Supersunt*, çev. J.C. Rolfe, London, 1963-1964. (Loeb).

Cassius Dio, *Historia Romana*, çev. E. Carry, London, 1954. (Loeb).

Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, çev. J. L. Berggren, London 2000. (Loeb).

Cornelius Tacitus, *Annales*, çev. C.H. Moore - J. Jackson, London, 1962. (Loeb).

Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, çev. H. R. Racham-W.H.S. Jones, London, 1947. (Loeb).

Pausanias, *Descriptio Graeciae*, çev. W.H.S. Jones, London, 1964. (Loeb).

Procopius Caesarensis, *De Aedificiis*, çev. H. B. Dewing, London, 1949. (Loeb).

Strabon, *Geographika*, çev. H. L. Jones, London, 1957. (Loeb).

Adams, Robert McC, "Anthropological Perspectives on Ancient Trade", *Current Anthropology*, 15 / 3 1974, s. 239-258.

Arslan, Murat-Önen Tüner, Nihal, "Akdeniz'in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerindeki Korykoslar" *Adalya XIV* 2011, s. 189-206.

Arthur, Jacobson - Munro, J. Arthur R., "Roads in Pontus, Royal and Roman" *The Journal of Hellenic Studies*, 21 1901, s. 52-66.

Ball, Warwick, *Rome in the East: the Transformation of an Empire*. Routledge, New York 2002.

Beyazlar, A.- Crowther C., "A New Trajanic Milestone from Kilis (Ed.) E. Winter, Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat", *Asia Minor Studien* s. 257-262.

Blockley, Roger C., "Ammianus Marcellinus on the Persian Invasion of A. D. 359" *Phoenix*, 42 / 3 1988, s. 244-260.

Bourke, Stephen, *Ancient Civilizations The Middle East*, Global Book Publishing, London 2008.

Bradford, Alfred S. , *Flying the Black Flag: A Brief History of Piracy: A Brief History of Piracy*, Abc-Clio, Westport 2007.

Brunwasser, Matthew, "Zeugma After the Flood" *Archaeology*, 65 / 6 2012, s. 36-41.

Butcher, Kevin, *Roman Syria and the Near East*. Getty Publications, London 2003.

Charlesworth, Martin P., *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.

Comfort, Antony M, Catherine Abadie-Reynal - Rifat Ergeç, "Crossing the Euphrates in Antiquity: Zeugma Seen from Space" *Anatolian Studies*, 50 2000, s. 99-126.

Comfort, Antony M., *Roads on the frontier between Rome and Persia: Euphratesia, Osroene and Mesopotamia from AD 363 to 602*. (Basılmamış Doktora Tezi) University of Exeter 2009.

Comfort, Antony M. - Rifat Ergeç, "Following the Euphrates in Antiquity: North-South Routes around Zeugma" *Anatolian Studies*, 51 2001, s. 19-49.

De Souza, Philip, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Duncan-Jones, Richard, *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Edwell, Peter, *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. Routledge, New York 2007.

Elton, Hugh, "Zeugma's Military History in Light of the Rescue Excavations", ed. W. Aylward, *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford Archaeology* 2013, s. 375-380.

Elton, Hugh, *Frontiers of the Roman Empire*. Routledge, London 2013.

Gawlikowski, Michal, "Thapsacus and Zeugma the Crossing of the Euphrates in Antiquity" *Iraq*, 58, 1996, s. 123-133.

Gawlikowski, Michal, "Palmyra as a Trading Centre" *Iraq*, 56 1994, s. 27-33.

Görkay, Kutalmış, "Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler" *Anadolu / Anatolia* 43, 2017, s. 147-178.

Graham, Mark W., *News and Frontier Consciousness in the Late Roman Empire*, University of Michigan Press, Michigan 2006.

Harries, Jill, *Imperial Rome AD 284 to 363: The New Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012.

Henderson, Bernard W., *Five Roman Emperors: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Trajan: AD 69-117*, Cambridge University Press, Cambridge 1968.

Humphrey, John W.- Oleson John Peter - Sherwood Neil Andrew, *Greek and Roman Technology: A Sourcebook: Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents*. Routledge, New York 1998.

Lee, A. D., *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

Luigi Paolilli, Antonio, "Development and Crisis in Ancient Rome: The Role of Mediterranean Trade" *Historical Social Research* 33 / 4 2008, s. 274-288.

McLaughlin, Raoul, *Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China*, Continuum Publishing, London 2010.

M'Elderry, R. Knox, "The Legions of the Euphrates Frontier", *The Classical Quarterly* 3 / 1 1909, s. 44-53.

Millar, Fergus, "Caravan Cities: The Roman Near East and Long-Distance Trade By Land", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, 71 1998, s. 119-137.

Millar, Fergus, *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*, Harvard University Press, Harvard 1993.

Moore, Frank Gardner, *The Roman's World. Biblo & Tannen Publishers*, New York 1936, s. 32; Ed. Andrew Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, John Wiley & Sons, Malden 2009, s. 433-434.

Morley, Neville, *Trade in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Palermo, Rocco, "Settlement Patterns and Road Network in Upper Mesopotamia During the Roman Period" *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée. Série recherches archéologiques* 68 / 1 2015, s. 123-137.

Paterson, Jeremy, "Trade and Traders in the Roman World: Scale, Structure, and Organisation" ed. Helen Parkins ve Christopher Smith, *Trade, Traders and the Ancient City*, Routledge, New York 2005, s. 163-181.

Pollard, Nigel, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, The University of Michigan Press, Michigan 2000.

Ramsay, William Mitchell, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.

Ross, Steven K., *Roman Edessa: Politics and Culture on the Eastern Fringes of the Roman Empire*, 114-242 CE. Routledge, New York 2000.

Schoff, Wilfred H., *Parthian Station by Isidore of Charax*, Commercial Museum, London 1914.

Smith II, Andrew Michael, *Roman Palmyra: Identity, Community, And State Formation*, Oxford University Press, Oxford 2013.

Smith, Kyle, *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, University of California Press, California 2016.

Speidel, Michael P., "A Cavalry Regiment from Orléans at Zeugma on the Euphrates: The Equites Scutarii Aureliaci" *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 27 1977, s. 271-273.

Stark, Freya, *Rome on the Euphrates: the Story of a Frontier*, Tauris Parke Paperbacks, New York 2012.

Tarn, William Woodthorpe, *Hellenistic Civilisation*, Meridian Books, New York 1951.

Taşdöner Özcan, Kevser, "Hellenistik Dönemin Küçük Bir Krallığı: Kommagene" *Tarih Okulu Dergisi*, 8 / 23, 2015, s. 97-118.

Temin, Peter, *The Roman Market Economy*, Princeton University Press, Princeton 2012.

Terpstra, Taco T., *Trading Communities in the Roman World: A Micro-Economic and Institutional Perspective*, Brill, New York 2013.

Thorley, John, "The Development of Trade Between the Roman Empire and the East Under Augustus" *Greece & Rome* 16 / 2 1969, s. 209-223.

Thorley, John, "The Silk Trade between China and the Roman Empire at Its Height, 'Circa' A. D. 90-130", *Greece & Rome*, 18 / 1 1971, s. 71-80.

Tozer, Hanry Fanshawe, *History of Ancient Geography*, Cambridge University Press, Cambridge 1965.

Walbank, F. W.- A. E. Astin (ed.) *The Cambridge Ancient History*, VII / I, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

Warmington, Eric Herbert, *The Commerce Between the Roman Empire and India*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.

Wheeler, Everett L., *The Army and the Limes in the East*, ed. Paul Erdkamp, A Companion to the Roman Army, Wiley-Blackwell, Oxford 2011.

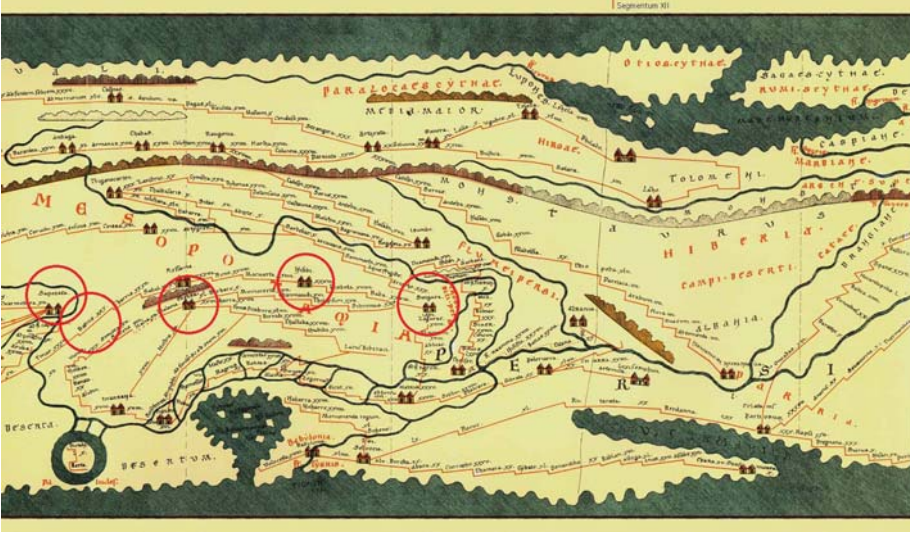
Wiesehofer, Josef, *Ancient Persia*, IB Tauris, London 2001.

Yıldırım, Ercüment, "Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma" *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 2012, s. 93-113.

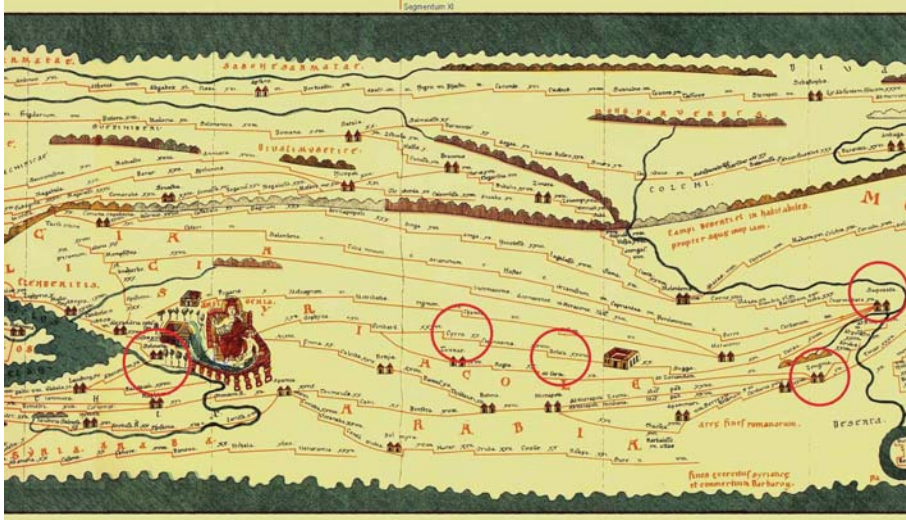
Yıldırım, Ercüment, "Suriye Eyaleti'nin Kuruluşuna Kadar Roma'nın Doğu Akdeniz'de Korsanlıkla Mücadelesi" *Cedrus - Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, 4, s. 91-103.

Young, Gary K., *Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 BC-AD 305*, Routledge, London 2003.

Ekler

Harita 1: Peutinger Tablosu'na Göre Fırat'ın Doğusundaki Yol Güzergâhları

Harita 2: Peutinger Tablosu'na Göre Fırat'ın Batısındaki Yol Güzergâhları

Nisibis-Zeugma rotası (Google Maps üzerinde düzenlenmiştir.)

Zeugma-Antioch rotası (Google Maps üzerinde düzenlenmiştir.)

Samosata-Antioch rotası (Google Maps üzerinde düzenlenmiştir.)

Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasında İsmi Değişen Yerleşmeler*

Hasan Hüseyin Yılmaz**

Giriş

Osmanlı kuvvetleri 1354 yılında, Rumeli'ye geçtikten sonra Süleyman Paşa¹ tarafından eski bir Türk geleneği olan uç teşkilatı² kurularak Rumeli fetihleri üç koldan sürdürülmüştür. Sultan Orhan'ın büyük oğlu aynı zamanda Rumeli fatihi olarak bilinen Süleyman Paşa, Rumeli'nde sancak beyliği elde eden ilk ve son şehzadedir. Süleyman Paşa, uç beyliğini Rumeli'ye taşımış ve orada önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Emrindeki topraklara 'daha sonraki zamanlarda "Paşa (e) ili" denilmesi ve Rumeli beylerbeyliğinin merkezine *Paşa Sancağı* isminin verilmesi de onun adına izafeten vuku bulmuştur. Nitekim Türkçe literatürde Paşa ismi ilk olarak Rumeli fatihi Süleyman Paşa için kullanılmıştır. Bu dönemde sınırlardaki uç beylerinin aynı zamanda akıncı birliklerinin de komutanlığını yaptığı anlaşılmaktadır.³Süleyman Paşa'nın ani ölümünden sonra Rumeli fetihlerini

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen "XVI. yy. Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasının Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası" başlıklı projenin ürünüdür.

** Araştırma Görevlisi, Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Uşak/ TÜRKİYE, hasan.yilmaz@usak.edu.tr

1 Halil İnalçık; *Osmanlı Sultanı Orhan*, (1324-1362) Avrupa'da Yerleşme, Öncü Basımevi, Ankara 2009, s. 80-89.

2 M.Münir Aktepe; "XIV ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", *Türkiyat Mecmuası* C X, İstanbul 1953, s. 308.

3 Osmanlı Devleti'nde Akıncı teşkilatının kurulması Osman Bey zamanında Mihaloğulları ailesinin atası olan Köse Miha Bey tarafından gerçekleştirilmiş, uç beyi olan Evrenos Bey tarafından bu teşkilat bir ocak haline getirilerek kurumsallaştırılmıştır. Akıncılar, başlangıçta merkezde bulunmaktayken, I. Murat zamanında yeniçeri ocağının kurulmasıyla sınır boylarına kaydırılmışlardır. Bu düzenlemeden sonra savaş zamanında başlarındaki beyleriyle birlikte orduya katılmışlar, diğer zamanlarda da sınır boylarından düşman topraklarına keşif amaçlı akınlar düzenlemişlerdir. Akıncı olmanın en temel şartı iyi bir ata sahip olmak, iyi kılıç kullanıp, ok atmaktır. Akıncı defterlerine göre Balkanlarda özellikle Niğbolu ve Silistre Sancağına bağlı yerlerde Mihaloğulları ocağına bağlı akıncı nüfus mevcuttur. Araştırma sahamız olan Şumnu ve çevresi, Niğbolu Sancağında Mihaloğulu ailesine bağlı akıncıların yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir. Bkz. OrlinSabev (Orhan Salih); "Osmanlıların Balkanlar'daki Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi (XIV.-XIX. Yüzyıllar)": *Mülkler, Vakıflar, Hizmetler, OTAM*, 33/Bahar 2013, s. 229-244.;

devam ettirenler o'nun halefleri olmuştur. Nitekim Bulgaristan topraklarının fethini 1363 yılında I. Murat başlatmış, 1371 yılında bahsedilen devlet üzerinde vasallık kurulmuş⁴, 1388 harekâtında Şumnu başta olmak üzere Bulgaristan'ın Tırnovi ve Pravadi kaleleri ile önemli Balkan geçitleri İvan Şişman'ın elinden alınmıştır. Bahsedilen yerlerin kuzeyindeki topraklar ise anlaşma ile Şişman idaresine bırakılmıştır. Daha sonra İvan Şişman'ın anlaşmaya sadık kalmayarak Silistre Kalesi'ni Osmanlı'ya bırakmaması üzerine, Çandarlı Ali Paşa, geniş yetkilerle Şişman'ın Balkan Dağlarının kuzeyindeki ülkesini ve saklandığı Niğbolu Kalesi'ni kuşatmıştır. Bu esnada Şişman teslim olmuş, böylece Balkan Dağları ile Tuna Nehri arasındaki topraklar 1393 yılında Osmanlı ülkesine katılmıştır. 1396 yılında ise Yıldırım Bayezid'in Tuna'ya kadar ulaşmasıyla günümüz Bulgaristan topraklarının fethi tamamlanmıştır.⁵

Amaç

Osmanlı'nın Rumeli'yi fethinden itibaren sağ kolda önemli bir iskân sahası olan Şumnu kazası idari sahasında tahrirler döneminde⁶(XV-XVII. yüzyıllar) mevcut yerleşmeler arasında “nam-ı diğer, dahi derler” zarflarıyla birden fazla ismi bulunan yerleşmeler incelenerek bunun nedeni tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bkz. Ayşe Kayapınar; “Balkanlar'da Mihaloğulları'na Tabi Akıncıların Bektaşilikle Bağlantısına Dair Onomastik ve Toponomik Bir Araştırma”, *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaşî Veli*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 399, *Bilimsel Toplantılar Dizisi*: 49, 2010, s. 39-57.

- 4 Halil İnalçık; *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezen, Yapı Kredi Yayınları, 1825, Tarih 20, I. Baskı, İstanbul Mayıs 2003, S. Baskı, İstanbul Ağustos 2004, s. 17.
Halime Kozlubel Doğru; *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 46, Çalık, age., 2005, s. 19-20 Todorov, age. 1983, 22
- 5 Johann Wilhelm Zinkeisen; *Osmanlı İmparatorluğu*, çev Nilüfer Epçeli, Tarihi-1 ed. Erhan Afyoncu, 1. Baskı Eylül 2011, Topkapı-İstanbul, s. 192.
Ali Paşa, Aydos'tan Dikenlik boğazı yolu ile Şimali Bulgaristan'a geçerek Pravadi, Şumnu, Razgrad ve Tırnovayı fethederek Niğbolu'ya sığınan Şişmanı kuşatmış, daha sonra onunla anlaşıp, Sofya'da kendisini bekleyen Murad Hüdavendigar'ın yanına dönerek birlikte Kosova'ya hareket etmişlerdir. Bkz. Osman Nuri, *Ecdad Tarihi*, Şumnu Matbaası, 1340 (1924) s. 25. Nuray Ocaklı; *Demographic Structure and Settlement Patterns of North-Eastern Bulgaria: A Case Study on Niğbolu Sandjak (1479-1483)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) The Institute of Economic and Social Sciences of Bilkent University, Ankara 2006, , s. 30.
- 6 Osmanlı Devleti'nde genellikle yeni fethedilen bir toprakta fetihten hemen sonra ve diğer topraklarda yeni padişah tahta geçtiğinde arazi tahrirleri (kayıtları) yaptırılarak bu kayıtlar birleştirilip defter haline getirilmiştir. Tahrir bittikten sonra her bölgeye ait örf ve adetlerle alınacak vergi kuralları kanunname halinde defterin başına eklenmiştir. Bkz. Nicoara Beldiceanu, *XIV. yy. dan XVI. yy. 'a Osmanlı Devleti'nde Tımar*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. 3.

Yöntem

Öncelikle, Niğbolu sancağına bağlı Şumnu kazası kayıtlarının bulunduğu tahrir defterleri tespit edilmiştir. Buna göre Sofya Kiril Metodievo Milli kütüphanesinden NBKM Oak 45-29 (M.1479), Hk 12-9 (1483) icmal defterler ile Oak 217-8 (1537-38) evkaf defteri; Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan TS. MA. d. 167 (1512), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, TT.d.370 Numarah (937/ 1530) Muhasebe-i Vilayeti Rumeli Defteri, TT.d. 0439 (M.1538), TT.d. 0382 (M.1557), TT.d. 0771 (M.1642) mufassal defterler ile 788 (Evk.) (M.1540) evkaf defterine ulaşılmıştır. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-u Kadime Arşivi'nden TT.d. 042 (M.1579), TT.d. 058 (M.1579) mufassal defterler ile TT.d. 559 (Evk.) (M.1579) evkaf defterlere ulaşılmış, bu defterlerdeki kayıtlardan ilgili tablolar oluşturulmuştur. Yapılan incelemelerde tahrir dönemlerine göre kaza idari sınırında değişiklikler olduğu tespit edilmiştir. Nitekim 1538 tarihli mufassal tahrir defterine göre Şumnu idari sınırları içinde olan yerleşmelerin bir kısmının, daha sonraki defterlerde başka kazaların idari alanında kaldıkları tespit edilmiş, bu karışıklığın önlenmesi için de en geniş sınırların olduğu 1538 tarihli defterdeki idari alan esas alınmış, sonraki defterlerde Şumnu kazası dışında kalan yerleşmeler, tespit edilerek Şumnu'ya dâhil edilmiştir. Nâm-ı diğer/dahi derler zarflarının kullanıldığı yerleşmeler arasında ismi değişen yerleşmeler 50.000/1 ölçekli topoğrafya haritalarından yararlanarak lokalize edilmiştir.

Tahrir Defterleri

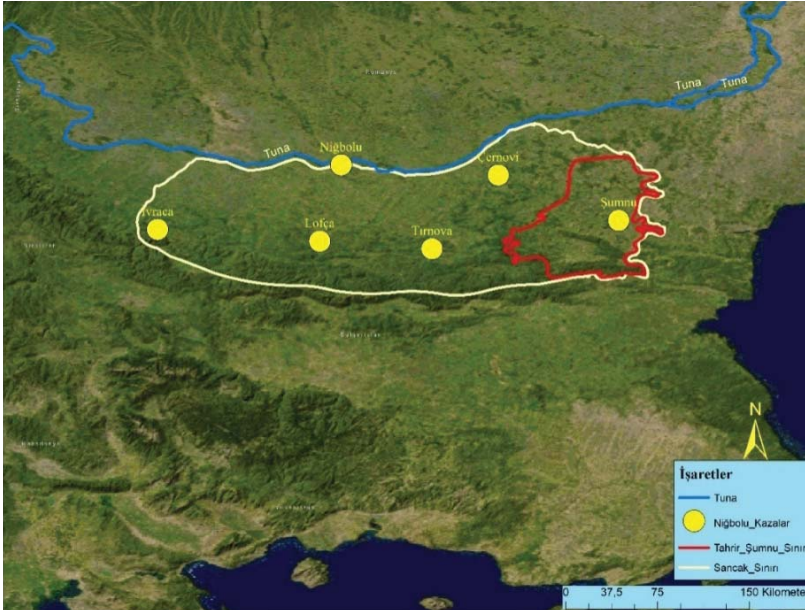
Tahrirler, umar sisteminin uygulandığı eyaletlerde nüfus ve vergilendirilebilir kaynakların tespiti için yapılan sayımlardır. Tahrir işlemi sırasında sayımlara ait kâğıtlar bir araya getirilerek tahrir defterleri meydana gelmiştir. Tahrirlerle hazırlandığı dönem için eyaletlerin nüfusu, kazalara ait yerleşmeler, vergilendirilebilir gelir kaynakları tespit edilebilmektedir. Tahrirler, 10-30 yıllık aralıklarla XV. yy. dan XVII. yy. a kadar devam etmiştir.⁷

Niğbolu Sancağı ve Şumnu Kazası

Osmanlı, Bulgaristan topraklarını fethetmek için harekete geçtiğinde sahada dörde bölünmüş bir siyasi yapı mevcuttu. Tırnova Krallığı 1388 yılında kısmen, 1395 yılında ise tamamen alınmış, Konstantin ili (Köstendil) ile birlikte Osmanlı

7 Fatma Acun; "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, İstanbul 1999, s. 321-322

topraklarına katılmıştır. Vidin Prenslüğü ve Dobruca Despotluğunun Osmanlı topraklarına dâhil edilmesi ise, 1396 yılında gerçekleşmiştir. Bölgenin fethinden sonra 1397 yılında; Konstantin İli, Köstendil Sancağı; Vidin Prenslüğü, Vidin Sancağı; Dobruca Despotluğu, Silistre Sancağı; Tırnova Prenslüğü ise Niğbolu Sancağı ismiyle teşkilatlanarak Rumeli Eyaletine bağlanmıştır.⁸ Niğbolu Sancağının sınırları Belgradçık ve İvraca Dağlarından başlayıp Şumnu'nun doğusunda Dobruca Ovasının başladığı Silistre Sancağı sınırlarına kadar uzanmaktadır (Bkz. Harita 1).⁹ Bu dönemde Şumnu, Niğbolu Sancağına bağlı bir nahiye ve kaza olarak görülmektedir. Niğbolu Sancağının 1591 yılında Rumeli eyaletinden ayrılıp Özi eyaletine bağlanmasıyla, Şumnu da Niğbolu'nun kazası olarak Özi eyaletine dâhil edilmiştir.¹⁰

Harita 1: Niğbolu Sancağı Kazaları Arasında Şumnu Kazasının Konumu

- 8 Ayşe Kayapınar, Bulgaristan'da Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân, Türk Tarihinde Balkanlar, Cilt:1, T.C. Sakarya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No: 2, Sakarya Haziran 2013, s. 329 (313-334).
- 9 Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, University of Washington Press Seattle, USA 1983, s. 23-31. Ocaklı, *age.*, Ankara 2006, s. 30-31.
- 10 M. Murat Öntuğ, "Özü ile İlgili XVII. Yüzyıl Mühimme Hükümleri ve Kalesi" (Yüksek Lisans Tezi,), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 20-34

Şumnu, Balkan Dağlarının doğusunda; Tuna Platosu, Dobruca Ovası ve Balkan Dağlarının birbirine en fazla yaklaştığı bir konumda bölge güvenliğinin sağlanması amacıyla kurulmuş bir kale yerleşmesidir. Kamçı Nehrinin kolları tarafından Balkan ve Eski İstanbulluk Dağları üzerinde açılmış olan vadi geçitlerinin Tuna Platosu ile güneydeki Trakya Ovalarını birbirine bağladığı için tarihi dönemlerde bu yerlerin güvenliğinin sağlanması son derece önem kazanmıştır. Bahsedilenlerin yanında birinci Bulgar devletinin başkentleri olan Pliska ve Preslav'ın, bir Karadeniz limanı olan Varna ile ikinci Bulgar devletinin başkenti olan Tırnova'yı, Tuna limanı olan Rusçuk'a bağlayan yolların güvenliğinin sağlanması Şumnu kalesinin stratejik önemini arttırmıştır.¹¹ Bu özellikleri sayesinde Şumnu, tarihi dönemlerde bölgenin güvenliğini sağlayan bir kale yerleşmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha öncede ifade edildiği gibi Şumnu kazası, XVI. yy. ilk yarısında en geniş sınırlara sahipken bu yüzyıl ortasından itibaren bazı yerleşmelerin kaza statüsü kazanmasıyla birlikte idari alanında daralma olmuştur. Çalışmamız Şumnu kazasının en geniş sınırları esas alınarak hazırlanmıştır. Bu sınırlara göre 1538 yılında kaza idari alanı 4.300 km² lik bir alana sahip olup, bu da günümüz Bulgaristan topraklarının %3, 9'una tekabül etmektedir (Bkz. Harita 1).¹²

Osmanlı Devleti'nin Bölgedeki İskân Siyaseti

Osmanlının Balkanlardaki iskân siyasetine bakınca, ilk aşama olarak sahanın fethinde görev almış komutanlar (uç beyleri) eliyle özellikle Batı Anadolu da biriken nüfusun nakledildiği görülmektedir. Osmanlı padişahları yeni fethedilen yerlere, fetihle etkili olan yardımcı kuvvetlerin geniş yetkilerle sahaya yerleşmesine ve birtakım ayrıcalıklar kazanmasına imkân sağlamıştır. İmparatorluğun ilk yıllarında bu komutanlara, uç beyi (sınır komutanı) statüsü verilerek devlet emrindeki bir askerden ziyade, müttefik ve konumları yüksek insanlar statüsü verilmiştir. Bahsedilen ayrıcalıklar yanında, iskânı teşvik için oralara akrabalarıyla göç edenlere, yurtluk ve tumar gibi imtiyazlar da verilmiştir.¹³ Bu durum, komutanların yeni yerler fethetme arzusunu da sürekli olarak canlı tutabilmiştir. Fetih yıllarından sonraki zamanlarda uç beylerinin mahiyetinin dışında devlet,

11 Selma Akay Ertürk, "Şumnu Şehri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Süha Göney'e Armağan), İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5150 Edebiyat Fakültesi Yayın No:3452, İstanbul 2013, s. 287

12 Günümüzde Şumnu Oblastı'nın (İl) idari alanı 3390 km²'dir. Bkz. Osman İsmail, Şumnu ve Tarihte Bıraktığı İzler, İzmir, 2014, s. 15.

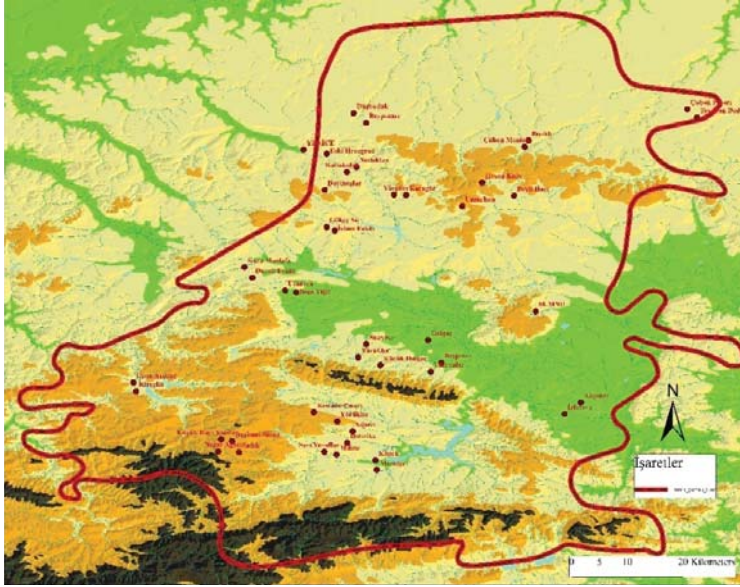
13 Ö. Lütfi Barkan, (1980) *Türkiye de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 18; Karen Barkey, (2010) *Scheduling and Social Kontrol in the Ottoman Empire, 1550 to 1650, Comparative Studies and Society and History* Vol.38, No.3, Cambridge University Press, s. 463

iskân edeceği konar-göçer nüfusu, yerleşmeye teşvik etmiş, ya da zorunlu olarak yerleştirerek iskânın ikinci aşamasını gerçekleştirmiştir. Çalışma sahamız olan Kuzeydoğu Bulgaristan toprakları da bahsedilen iskân sahası içinde yoğun yerleşme faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu yerlerdeki değişik Oğuz oymaklarına ait yer isimleri ile bu yerleşmelerde meskûn olan Müslüman Türk nüfus, bunun başlıca delilidir.¹⁴

Tahrirler Dönemi Şumnu Kazası İdari Alanında İsmi Değişen Yerleşmeler

Şumnu Kazası idari alanında bulunan 461 yerleşmeye ait kayıtlar incelendiğinde 90'a yakın yerleşmede “nâm-ı diğer, dahi derler” zarfları kullanılarak birden fazla ismin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tür isimlendirmeler tarafımızdan ilk önce aynı yerleşmenin farklı isimleri olduğu düşünülmüştür. Nitekim ülkemizde tahrirlerle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde de bunun aynı şekilde anlaşıldığı ve lokalizasyonda bunların tek köy olarak gösterildiği bilinmektedir. Ancak yapılan defter, saha ve topoğrafya haritası çalışmalarında bahsedilen köylerin bir kısmının bu kurala uymadığı, birbirine yakın farklı yerleşmeler olduğu anlaşılmıştır. Nitekim tahrir defterlerinin hazırlanma sürecinde bunların bazılarının demografik yapısının değiştiği, bazılarının ise isminin beraber zikredildiği yerleşmeyle birleştiği, bazılarının ortadan kalkan yerleşme isimlerinden etkilendiği, bir kısmının ise son defterlerde ayrı yerleşmeler olarak farklı yerleşmeler hüviyetiyle kaydedildiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine yapılan ayrıntılı incelemede sahamızda bulunan ve “nâm-ı diğer, dahi derler” zarflarıyla kaydedilen yerleşmelerden 25 tanesinin, bahsettiğimiz gibi gerçekte farklı yerleşmelerin birlikte kaydedilmesinden müteşekkil olduğu gerçekte ise 50 civarında yerleşim birimini ifade ettiği anlaşılarak lokalizasyonu yapılmıştır. Bahsedilen yerleşmelerin durumu aşağıda tasnif edilerek anlatılmış ve lokalizasyon haritasında gösterilmiştir (Bkz. Harita 2).

14 Enver M. Şerifgil, “Rumeli’de Eşkinici Yörükler”, Türk Dünyası Araştırmaları 1981, s. 64-65; Ahmet Cebeci, XVI. Yüzyılda Silistre Sancağı Vakıfları (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994, s. 84

Harita 2: Şumnu Kazası İdari Alanında İsmi Değişen Yerleşmeler (XV-XVI. YY)

Demografik Yapıda Meydana Gelen Değişikliğe Bağlı Olarak İsmi Değişen Yerleşmeler

Yerleşmelerin isimlendirilmesinde demografik yapının belirleyici bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Bir yerleşmede meskûn olanların kültürel özellikleri o yerleşmenin ismine yansımaktadır. Nitekim çalışma sahamızda bulunan Türk yerleşmelerinin çok büyük oranda Türkçe isimler taşıırken, Gayri Müslimlerin yaşadığı yerleşmelerin isimlendirilmesinde ise genelde Türkçe olmayan isimler görülmektedir. Tahrir defterlerinin hazırlandığı dönem öncesi ya da esnasında çalışma sahamıza yapılan yoğun Türk nüfusu iskân sürecinde bazı Gayri Müslim köylerinin boşaldığı tespit edilmiştir. Boşalan bu yerleşim yerlerinin merkezine ya da çok yakınında bulunan mezralarına Türk nüfusunun yerleştiği, bu olaydan sonra ise yerleşmenin eski isminin yeni sakinler tarafından bir süre kullanıldıktan sonra terkedildiği anlaşılmaktadır. Bu durumu bir örnekle açıklamak yerinde olacaktır. Nitekim, 1479 yılı defterinde “Dobrika, yörükler ekerler” bilgisiyle kaydedilen yerleşmenin nüfus kaydı bulunmamaktadır. 1483 tarihli defterde bu yerleşme, “Dobrika” ismiyle, 12 hanelik nüfusu ise “yörükân” olarak kaydedilmiştir. Bu yerleşme 1516 yılı mufassalına göre hazırlanan 1530 yılı icmal muhasebe defterinde 14 hane ve “Dobrikova” ismiyle kaydedilmiştir. 1538 yılı defterinde 20 hane; 1557 yılı

defterinde 37 hane; 1579 yılı defterinde 39 haneye sahip olan bu köy “Dobrikova, nâm-ı diğer Sığırıcı” olarak kaydedilmiştir. 1642 yılı defterinde ise 35 haneye sahip olduğu ve isminin de “Sığırıcılar” olarak kaydedildiği görülmektedir. Defterlerdeki bilgilere göre yapılan harita çalışmasında bu sahada Aşağı Sığırıcı (Dolna Rıtlina) ve Yukarı Sığırıcı (Gorna Rıtlina) olmak üzere iki tane yerleşim yerinin olduğu tespit edilmiştir (Bkz. Harita 3). Bu durumu şu şekilde açıklamak mümkündür. 1479 yılında bu yerleşmenin nüfusunun bulunmaması, Dobrika isminin de Türkçe olmaması, bunun yanında 1483 yılı defterinde ise hanelerinin “yörükân” olarak kaydedilmesi, bu yerleşmeden ilk önce Gayri Müslim nüfusun göç ettiği, sonrasında ise konar-göçer Yörük nüfusun burada yeni bir yerleşim yeri kurarak eski isminin kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. 1538 yılında ise bu yerleşmenin yakınlarında “Sığırıcı” isimli bir yerleşme kurulduktan sonra, yakınlıktan dolayı defterlere “Dobriko’yanâm-ı diğer Sığırıcı” olarak kaydedildiği anlaşılmıştır (Bkz. Tablo 1, Satır 7). Son defterde “Sığırıcı-lar” isminin kullanılması ise, Dobrikova köyünün de “Sığırıcı” ismini almasından kaynaklandığını anlamamıza neden olmaktadır. Sahamızda bulunan Küçük Dalgaç köyünün Çoban Yurdu’na, Miline Köyünün SarıYusuflar’atevdi edilmesinin de bu şekilde olduğu anlaşılmaktadır (Bkz. Tablo 1, Satır 17, 19).

Harita 3: Demografik Yapıda Meydana Gelen Değişikliklere Bağlı Olarak İsmi Değişen Dobrikova Köyü “Dobrikova, nâm-ı diğer Sığırıcı”

Bazı Gayri Müslim köylerinde demografik değişiklik olduktan sonra yerleşmeye Türkçe isimler verildiği halde bu ismin zamanla terkedilerek eski ismin kullanılmaya devam ettiği yerleşmeler de bulunmaktadır. Nitekim Dalgaç köyü ve İzlatova köyünün Gayri Müslim nüfusu göç ettikten sonra bu köyler mezraya dönüşmüş, bu mezralardan “Dalgaç” üzerinde kurulan Türk yerleşmesi “nâm -ı diğer Hacı Bayram Yeri” ismi ile, “İzlatova” üzerinde kurulan Türk yerleşmesinin ise “nâm-ı diğer Akpınar” ismi ile bir süre devam ettiği anlaşılmıştır. Sonraki dönemde ise bunların terkedilerek eski isimleri olan “Dalgaç” ve “İzlatova, İzlatar” isimlerinin kullanılmaya devam ettikleri görülmektedir (Bkz. Tablo 1, Satır 6, 12).

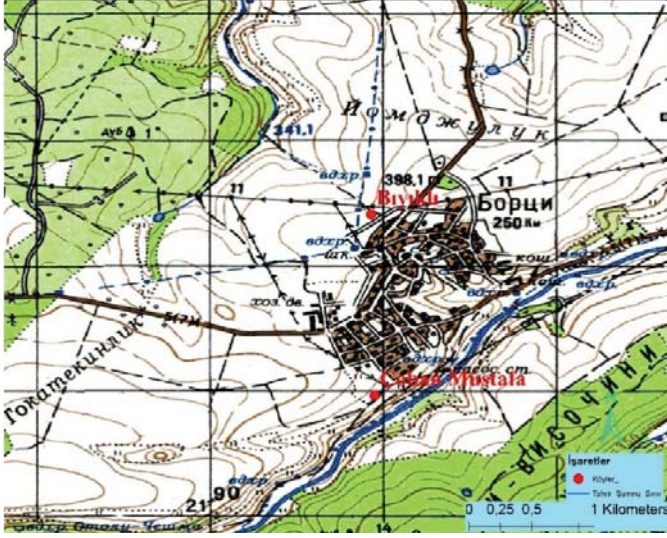
Sınırlı olmakla birlikte bazı köylerde ise Türk nüfusunun köyü terk ederken, boşalan yerleşmeye G. Müslim nüfus yerleşerek isminin değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1516 yılı mufassal tahrir defterine göre hazırlanan 1530 yılı icmal muhasebe defterinde 4 Müslim haneye sahip olan “Doymuşlar” köyü, 1538 yılına ait evkaf defterinde 36 Gayri Müslim haneye sahip olup “Doymuşlar, Beypınarı ayağında otururlar” ismiyle kaydedilmiştir. 1557 tarihli mufassal defterde ise 80 Gayri Müslim haneye sahip “Doymuşlar, nâm-ı diğer Arnavud” ismiyle görülmektedir. Yapılan defter ve harita incelemesinde bu köyün 1642 tarihli defterde 139 G. Müslim haneye sahip “Arnavud-u Vakf” olarak kaydedildiği görülmüştür. Saha ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, Hrazgrad şehir merkezine XVI. yy ilk yarısında Katolik Arnavud nüfusun yerleştirildiği, bir süre sonra da, bunların yakın çevrede bulunan İbrahim Paşa vakıflarına ait köylerdeki Müslüman nüfusla yer değiştirdiğine dair bir bilgiye de ulaşılmıştır.¹⁵ Kısaca ifade etmek gerekirse, Doymuşlar isimli yerleşmedeki Müslüman nüfus, XVI. yy. ortalarında Hrazgrad şehrine göç ederken bu şehirde bulunan G. Müslim Arnavud nüfusun bir kısmı bahsedilen köye göç ederek bir nüfus değişimi olmuş, bu esnada yerleşmenin isminin de “Arnavud” a tevdi edildiği anlaşılmıştır (Bkz. Bkz. Harita 2; Tablo 1, Satır 8).

Yakın Yerleşmelerin Birleşmesine Bağlı Olarak İsmi Değişen Yerleşmeler

Gerçekte farklı yerleşmeler olduğu halde aralarındaki fiziki yakınlıktan dolayı isimleri birlikte kaydedilen yerleşmelerden bazılarının tahrirlerin hazırlandığı dönemde resmi olarak birleşerek aynı isimli tek köye dönüştüğü tespit edilmiştir. Birleşen bu yerleşmeler arasında eğer doğal bir engel yoksa, yerleşmeler fiziki olarak ta birbirleriyle bütünleşmiştir. Ancak doğal engel olan yerlerde bu birleşme

15 Machiel Kiel, “Hezergrad” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 17, 1998, s. 297-300

isimler üzerinden olmuş, fiziki bir bütünleşme gerçekleşmemiştir. Sahamızda bulunan Bıyıklı ve Karagözler köyleri bahsedilen iki farklı durumun daha iyi anlaşılması için örnek olarak verilebilir.

Harita 4: Yakın Yerleşmelerin Birleşmesine Bağlı Olarak İsmi Değişen Çoban Mustafa Köyü “Çoban Mustafa, nam-ı diğer Bıyıklı”

1538, 1557 ve 1579 tarihli defterlerde “Çoban Mustafa, nam-ı diğer Bıyıklı” olarak kaydedilen yerleşmenin, 1642 tarihli defterde “Bıyıklı” olarak kaydedildiği görülmekte, günümüzde “Bıyıklı-Bortsi” köyü olarak varlığı devam etmektedir. Yapılan harita çalışmasında Çoban Mustafa yerleşmesinin, Bıyıklı köyünün güneyinde bulunduğu, aralarında doğal bir engel bulunmamasından dolayı bu köyle fiziki olarak ta bütünleştiği anlaşılmıştır (Bkz. Tablo 1. Satır: 5; Harita 4).

1516 tarihli mufassal deftere göre hazırlanan 1530 tarihli defterde 15; 1538 tarihli defterlerde 1 hane olarak kaydedilmiş olan “Yörgüce” yerleşmesi, 1557 tarihli defterde 26 hane, 1579 tarihli defterde 35 hane ve “Yörgüce, nâm-ı diğer Karagöz” olarak kaydedildiği görülmüştür. Bu da 1538-1557 yılları arasında “Yörgüce” köyünün yakınlarında “Karagöz” isminde bir yerleşmenin kurulduğunu göstermektedir. 1642 tarihli defterde ise bu yerleşmeler “Karagözler” olarak kaydedilmiştir. Yani “Yörgüce” ismi ortadan kalkmış, “Karagöz” ismine “ler” çoğul takısı eklenmiştir.

Harita 5: Yakın Yerleşmelerin Birleşmesine Bağlı Olarak İsmi Değişen Yörgüce Köyü
“Yörgüce, nâm-ı diğer Karagöz”

Yapılan topoğrafya haritası çalışmasında kaynağını bir plato yamacından alan akarsu tarafından oluşturulan vadinin iki farklı yamacında Yörgüce ve Karagöz ün mevcut olduğu anlaşılmıştır. Harita 5’te görüldüğü gibi akarsuyun doğal engel oluşturması nedeniyle bu yerleşmelerin fiziki olarak bütünleşemedikleri anlaşılmıştır (Bkz. Tablo 1. Satır: 24; Harita 5).

Aralarındaki fiziki yakınlıktan dolayı birleşerek ismi değişen diğer köylerin ise “Başayığit, nam-ı diğer Umurca; Baybanî Sinanlar, Küçük Hacı Yurdu dahi derler; Beşpınar, Umranlar dahi derler; İslam Fakih nâm-ı diğer Gökçe Su; Kara Mustafa, nâm-ı diğer Durali Fakih; Kireçliknâm-ı diğer Uzun Âşıklar; Mezidçe, nam-ı diğer Köpekli; Parmaksız Hasan, Geyikli dahi derler; Sâdık, Nazar Ağacı dahi derler; Şuaybçenâm-ı diğer Yörükler; Toyuran Dede Zaviyesi nâm-ı diğer Çobanpınarı”, bahsedilen tasnife uygundur (Bkz. Bkz. Harita 2; Tablo 1. Satır; 1, 2, 3, 5, 11, 14, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24).

Yakınında Bulunan Bir Yerleşmenin Ortadan Kalkmasına Bağlı Olarak İsmi Değişen Yerleşmeler

Tahrir defterlerinde aynı dönemde var olup birbirine yakın olduğu anlaşılan bazı yerleşmelerin bir tanesinin zamanla ortadan kalktığı, ortadan kalkan yerleşmenin isminin ise yakınındaki bir başka yerleşmeye isim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1538 tarihli defterde 20 G. Müslim haneye sahip olan “Eski Hrazgrad” köyü, 1557 yılı defterinde 18 G. Müslim hane; 1579 yılı defterinde ise “Mezraa-i Eski

Hrazrgrad, sabıka karye olup on beş seneden berü perakende olmağınmezraakayd olundu hariçten ve nefsi Hrazgraddan bazı Müselmanlar ziraat idüp öşrün virirler.” kaydı bulunmaktadır.1538 yılına ait İbrahim Paşa Evkaf defterinde 104 Müslim ve 224 G. Müslim haneye sahip, “Nefsi Yenice, nâm-ı diğer Hrazrgrad-ı Cedid” ismiyle görülen yerleşmenin, sonraki defterlerde “Nefsi Hrazrgrad” ismiyle kaydedildiği görülmektedir. Bu yerleşme günümüzde “Razgrat” şehri olarak varlığını devam ettirmektedir. Yapılan harita ve saha çalışmasında ortadan kalkmış olan Eski Hrazrgrad köyüne ait yerleşim yerinin günümüz Razgrad şehrinin 1 km kuzeydoğusunda bulunan eski bir Bizans yerleşmesi olan “Arbitos” harabelerinin bulunduğu sahada olduğu anlaşılmış buna göre lokalize edilmiştir. Bu bilgilerden Eski Hrazrgrad köyü yakınlarında kurulan “Yenice” isimli yerleşme, bu köye yakınlığından dolayı önce “nâm-ı diğer Hrazrgrad-ı Cedid” yani “Yeni Hrazrgrad” ismini almış sonrasında ise “Yeni” sıfatı ortadan kalkarken “Hrazrgrad” ismi “Razgrad”a tevdi edilerek isminin devam ettiği anlaşılmaktadır (Bkz.Tablo 1; Satır 25; Harita 6).

Harita 6: Yakınında Bulunan Köyün Ortadan Kalkmasına Bağlı Olarak İsmi Değişen Yenice Şehri “Yenice, nâm-ı diğer Hrazgrad-ı Cedid”

Benzer ve ilginç bir durumda Beypınarı yerleşmesinde görülmektedir. Nitekim, 1516 yılı mufassalına göre hazırlanan 1530 tarihli icmal muhasebe defterinde 8 Müslüman hanenin kayıtlı olduğu “Beypınarı” köyü, 1538 tarihli defterde 5 Müslim ve 18 Gayri Müslim hane kayıtlı olup “Beypınarı, nâm-ı diğer Dışbudak” ismiyle kaydedilmiştir. Bu köyün1557 yılı defterinde ise 10 Müslim hanenin

kayıtlı olduğu “Düşbudak” ismiyle mevcut olduğu görülmektedir. Bundan da anlaşılmaktadır ki saha dışından gelen ve “Beypınarı” yakınlarında 18 hane Gayri Müslim tarafından “Düşbudak” adıyla kurulan yerleşmenin halkı 1538-1557 yılları arasında buradan göç etmiş, bu yakınlarda bulunan “Beypınarı” yerleşmesi de “Düşbudak” ismini almıştır. Bu yerleşme günümüzde “Düşbudak-Yasonevets” ismiyle varlığını devam ettirmektedir (Bkz. Tabo 1; Satır 4).

Müstakil Yerleşme Hüvviyeti Kazanan Köyler

Yukarıdaki başlıklar altında bahsedildiği gibi farklı yerleşmeler olduğu halde isimleri birlikte kaydedilen yerleşmelerden bazıları ortadan kalkıp, bazıları yakınında yer alan başka bir yerleşme ile birleşirken bir kısmının da bu farklılığı devam ettirerek müstakil yerleşme hüvviyeti kazandığı anlaşılmıştır. Sahamızda bulunan “Hasanca maa Beyli Hacı, Umurhan dahi derler” ismiyle kayıtlı olan yerleşmelerden iki tanesi Beyli Hacı- Boykovo; Umurhan- Mirhanlı-Trem günümüzde devam ederken bir tanesinin (Hasanca) ortadan kalkmış olduğu anlaşılmaktadır (Bkz.; Harita 2; Tablo 1; Satır 10). Çalışma sahamızda bulunan “Kabakulak, nâm-ı diğer Nedoklan” yerleşmesi günümüzde birbirine yakın iki ayrı köy olarak varlığını devam ettirmektedir (Bkz.; Harita 2; Tablo 1; Satır 13). Yine defterlerde “Yörükler, nâm-ı diğer Kestane Pınarı” ismiyle kayıtlı olan yerleşme ise günümüzde Kestane Yeni Mahalle; Aşağı- Yukarı Kestene isimleriyle mevcuttur (Bkz.; Harita 2; Tablo 1; Satır 15).

Sonuç

Çalışma sahamızda Türk iskânı XV. yy. da başlamış, yoğun olarak XVI. yy. da devam etmiştir. Bu süreç içinde sahaya nüfus gelmeye devam etmiş, adeta katar katar gelen nüfustan sahaya ilk gelenler tarafından yerleşmeler kurulurken, daha geç gelenler ise sahanın uygun yerlerine iskân olunarak kendi yerleşim yerlerini oluşturmuşlardır. Sahaya sonradan gelen nüfusun bir kısmı, ise daha önce mevcut olan yerleşmelerin yakınlara iskân olundukları ve buralarda köylerini kurdukları anlaşılmaktadır. Bu dönemde sahadaki yerleşmelerin genelde birbirine kan bağı ile bağlı akraba ailelerden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Bunların kendi arasında kan bağı olduğu hane reislerinin baba isminden anlaşılmaktadır. Bu dönemde “karye” yani “köy” kurulurken günümüzdeki gibi devlet hizmetlerinin ulaştırılması bakımından toplanmayı gerektiren bir zaruret olmadığı için 5-10 haneden oluşan obalar şeklinde sahaya yayılmış durumdadırlar. Bunların köy hayatından ziyade oba hayatı yaşadıkları anlaşılmaktadır. Defterlerde köy olarak kaydedilen yerleşmeler birbirine yakın olan bu obaların ayrı ayrı ya da birlikte

kaydedilmesinden müteşekkildir. Bahsedilen dönemde Şumnu Kazası idari alanında büyük çoğunluğu sürekli yerleşme olan toplam 461 yerleşim birimi tespit edilmiştir. Bahsedilen özelliğe sahip yerleşmeler, yani birbirine yakın olan yerleşmelerin isimleri tahrir yazıcıları tarafından kaydedilirken “nâm-ı diğer, dahi derler” zarfları kullanılarak birden fazla ismi olan tek köy gibi yazılmıştır. Tahrir defterleri, topoğrafya haritası incelemesi ve saha çalışmalarında bahsedilen “nâm-ı diğer, dahi derler” zarfları kullanılarak tek köy gibi kaydedilen yerleşmelerin bir kısmının birbirine yakın ama farklı yerleşmeler olduğu anlaşılmıştır. Yapılan araştırmada bu özelliğe sahip olanlardan bir kısmının süreç içinde, isminin birlikte yazıldığı ve kendisine yakın olan yerleşmeye göç ettiği bu yüzden de kendi isminin zamanla unutulduğu, bir kısmının ise süreç içinde nüfuslarının artmasına bağlı olarak meydana gelen alansal genişlemeyle yakınındaki yerleşmeyle birleşmiş olduğu anlaşılmıştır. Çalışma dönemimizde sahamızdaki yerleşmelerde görülen bu durum, tahrir çalışmalarında dikkat edilmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

İstanbul, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Defterleri:

Tahrir Defterleri (TT.d.): 382, 439, 771

Evkaf Defteri (Evk): 788

Ankara, Tapu Kadastro Kuyud-u Kadime Defterleri (TTK TADB)::

Tahrir Defterleri (TT.d.): 42, 58

Evkaf Defteri (Evk): 559

Sofya Kiril Metodievo Milli Kütüphanesi (NBKM) Defterleri:

İcmal Tahrir: Oak 45-29, Oak 12-9

Evkaf: Oak 217-8

Topkapı Sarayı Arşivi:

TS. MA. d. 167

Kaynak ve Araştırma Eserler

Acun, Fatma, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, İstanbul 1999, s. 319-332

Aktepe, M. Münir, “XIV ve XV. Asırlarda Rumeli’nin Türkler Tarafından İskanına Dair”, *Türkiyat Mecmuası* C X, İstanbul 1953, s. 299-312

Barkan, Ö. Lütfi, *Türkiye de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Barkey, Karen, *Scheduling and Social Kontrol in the Ottoman Empire, 1550 to 1650, Comperattive Studies and Society and History*, Vol.38, No.3, Cambridge University Press 2010.

Beldiceanu, Nicora, *XIV Yy dan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınlar, Ankara 1985.

Cebeci, Ahmet, *XVI. Yüzyılda Silistre Sancağı Vakıfları* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1994.

Doğru, Halime Kozlubel, *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Dobruca'nın Demografik, Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Ertürk, Selma Akay, “Şumnu Şehri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Süha Göney'e Armağan), İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5150 Edebiyat Fakültesi Yayın No:3452, İstanbul 2013, s. 281-328

İnalcık, Halil, *Osmanlı Sultanı Orhan*, (1324-1362) Avrupa'da Yerleşme, Öncü Basımevi, Ankara.

İnalcık, H., (2004) *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezen, Yapı Kredi Yayınları, 1825, Tarih 20, I. Baskı İstanbul Mayıs 2003, S. Baskı, İstanbul Ağustos 2009.

İsmail, Osman, *Şumnu ve Tarihinde Bıraktığı İzler*, İzmir 2014.

Kayapınar, Ayşe, “Balkanlarda Mihaloğullarına Tabi Akıncıların Bektaşilikle Bağlantısına Dair Onomastik ve Toponomik Bir Araştırma”, *Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaşî Velî, Atatürk Kültür Merkezi Yayın*: 399, Bilimsel Toplantılar Dizisi :49, 2010, s. 39-57

Kayapınar, Ayşe, “Bulgaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin Kurulması: Dönemlendirme Sorunu ve İskân”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, C1, T.C. Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları, Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları No:2, Sakarya Haziran 2013, s. 313-334.

Kiel, M., “Hezergrad Maddesi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C17, 1998, s. 297-300

Nuri, Osman, *Ecdad Tarihi*, Şumnu Matbaası, s. 25İBB Kültür ve Müzeler Müdürlüğü (Atatürk Kitaplığı), Beyoğlu, İstanbul, 1340 (1924).

Ocaklı, Nuray, *Demographic Structure and Settlement Patterns of North-Eastern Bulgaria: A case Study on Niğbolu Sandjak (1479-1483)*, (The Institute of Economic and Social Sciences of Bilkent University Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

Öntuğ, M. Murat., *Özü ile İlgili XVII. Yüzyıl Mühimme Hükümleri ve Kalesi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans tezi, Balıkesir 1995, s. 7-52

Sabev, Orlin, (Orhan Salih), “Osmanlıların Balkanlardaki Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi (XIV.- XIX. Yüzyıllar): Mülkler, Vakıflar, Hizmetler”, OTAM, 33/Bahar, 2013, s. 229-244

Şerifgil, Enver, “Rumeli’de Eşkinici Yörükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl:2, C
2/12 Haziran 1981, s. 64-80

Todorov, Nikolai, *The Balkan City 1400-1900*, University of Washington Press
Seattle, USA 1983

Zinkeisen, JohannWilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu*, Çeviri: Nilüfer Epçeli, Tarihi-1
Editör: Erhan Afyoncu, 1. Baskı Eylül Topkapı-İstanbul 2011.

Ek**Tablo 1:** Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazası İdari Alanında İsmi Değişen Yerleşmelerin Kaynak Lokalizasyon

Sıra No	Yerleşmeler	1479	1483	1512	1516	1538	1557	1579	1642	Güncel Kaynaklar
1	Başa Yiğit Mez.	Başa Yiğit Mez. Yörükler oturur; Şumnu'ya tâbi, s. 10	-	Başa Yiğit Mez. Yörükler oturur; Şumnu'ya tâbi, s. 9	Umurca K. Şumnu'ya tâbi, s. 554	Umurca K. nam-ı diğer Başa Yiğit, Şumnu'ya tâbi, s. 257	Umurca K. Hrazgrad'a tâbi, s. 347	Umurca K. Hrazgrad'a tâbi, s. 117	Umurca K. Hrazgrad'a tâbi, s. 127	(Eski Cuma ili, Merkez ilçesi, Omarca-Ralisesi, Acaroglu, a.g.e. s. 766)
2	Bayhani Sinanlar	-	-	-	-	Bayhani Sinanlar K. Küçük Hacı Yurdu dahi derler Şumnu'ya tâbi, s. 512	Bayhani Sinanlar K. Küçük Hacı Yurdu dahi derler Şumnu'ya tâbi, s. 235	Bayhani Sinanlar Osmanpazarında, s. 273	Sadıklar maa	(Eski Cuma ili, Osmanpazarı ilçesi, Pınar Mahalle – (Sadıklar) Verensisi) Acaroglu, a.g.e. s. 845
3	Begınar	-	-	-	-	Begınar K. İmranlar dahi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 606	Begınar K. İmranlar dahi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 237	Ummanlar K. Eski Cuma'ya tâbi, s. 304	Ummanlar K. Eski Cuma'ya tâbi, s. 304	(Şumnu ili, Eski İstanbul ilçesi, İmrenler Köyü-İmrenchevo) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 87 Acaroglu, a.g.e. s. 445
4	Beyınarı	-	-	-	Beyınar K. Şumnu'ya tâbi, s. 554	Beyınar K. nam-ı diğer Dışbudak , Hrazgrad'a tâbi, s. 256	Dışbudak K. Hrazgrad'a tâbi, s. 861	Dışbudak K. Hrazgrad'a tâbi, s. 158	Dışbudak K. Hrazgrad'a tâbi, s. 86	(Razgrad ili, Merkez ilçesi, Dışbudak Köyü-Yasenovet-) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 89 Acaroglu, a.g.e. s. 282
5	Çoban Mustafa	-	-	-	-	Çoban Mustafa K. nam-ı diğer Büyüklu, Şumnu'ya tâbi, s. 246	Çoban Mustafa nam-ı diğer Büyüklu, tâbi Şumnu, s. 482	Çoban Mustafa K. nam-ı diğer Büyüklu, Şumnu'ya tâbi, s. 200	Byıklı K. Şumnu'ya tâbi, s. 228	(Şumnu ili, Köklüce ilçesi, Byık Köy-Bortisi) Acaroglu, a.g.e. s. 135 Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 91

Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasında İsmi Değişen Yerleşmeler

127

6	DalgacıMez.	DalgacıMez. Hacı Bayram Yeri demekle meşhurdur, Şumnu'ya tâbi, s. 78	-	DalgacıMez. Hacı Bayram Yeri demekle meşhurdur, Şumnu'ya tâbi, s. 102	DalgacıMez. Şumnu'ya tâbi, s. 549	-	DalgacıMez. Şumnu'ya tâbi, s. 870	DalgacıMez. Şumnu'ya tâbi, TT'd.559: s. 122	Dalgacı K. Şumnu'ya tâbi, s. 299	(Eski Cuma ili, Merkez ilçesi Dalgacı Köyü) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 91 İvanov, a.g.e., 2013, s. 127 Acaroğlu, a.g.e. s. 243
7	Dobrika	Dobrika K. Yörükler ekerler, Şumnu'ya tâbi, s. 29	Dobrika K. Yörükân, Şumnu'ya tâbi, s. 7b	Dobrika K. Yörükân, Şumnu'ya tâbi, s. 37	Dobrika K. Şumnu'ya tâbi, s. 551	Dobrikovanâm-ı diğer Sığrıç, Şumnu'ya tâbi, s. 270	Dobrikovanâm-ı diğer Sığrıç, Şumnu'ya tâbi, s. 465	Dobrika K. nâm-ı diğer Sığrıç, Şumnu'ya tâbi, s. 202	Sığrıçlar K. Şumnu'ya tâbi, s. 213	(Eski Cuma ili, Osmanpazar ilçesi, Sığrıçlar- (Aşağı Sığrıç- DobruRadina; Yükari Sığrıç- GornuRadina)-Eski Cuma) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 85 Acaroğlu, a.g.e. s. 62 Yakub, a.g.e. 2012, s. 298
8	Doymuşlar	-	-	-	Doymuşlar K. Çernoıve tâbi, s. 558	Doymuşlar ki Beynıan Aysında otururlar: OAK 217-8, s. 16	Doymuşlar K. nâm-ı diğer Arnavud, Hrazgrad'a tâbi, s. 859	Doymuşlar K. nâm-ı diğer Arnavud, Hrazgrad'a tâbi, s. TT559:48	Arnavud-ı vakfı K. Hrazgrad'a tâbi, s. 135	(Razgrad ili, Merkez ilçesi, Arnavut Köyü- Poroişte) Acaroğlu, a.g.e. s. 52
9	Eski Hrazgrad	-	-	-	-	Eski Hrazgrad K. Şumnu'ya tâbi, s. 298	Eski Hrazgrad K. Hrazgrad'a tâbi, s. 370	Eski Hrazgrad, Hrazgrad'a tâbi, s. 134	-	(Arbitos-Razgrad) Saha çalışması
10	Hasan Kulu Mez.	-	Hasan Kulu Mez. tâbi-i Şumnu'ya tâbi, s. 32a	Hasan Kulu Mez. tâbi-i Şumnu'ya tâbi, s. 60	Hasanca maaMez-i Beyle Hacı K. Şumnu'ya tâbi, s. 554	Karye-i Beyle Hacı ve nâm-ı diğer Hasan Kulu K. Şumnu'ya tâbi, s. 316	Hasanca K. Unurhan tâbi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 500	Hasanca K. Unurhan tâbi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 207	Hasanca K. Şumnu'ya tâbi, s. 210	Harita çalışması

11	İslam Fakih	-	-	-	-	İslam Fakih K. Şumnu'ya tâbi, 245	İslam Fakih, Hrazgrad'a tâbi, s. 319	İslam Fakih K. nâm-ı diğer Gökçe Su, Hrazgrad'a tâbi, s. 133	Gökçe Su K. Hrazgrad'a tâbi, s. 101	(Razgrad ili, Kubadm ilçesi, Gökçe Su- Sinya Voda) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 89
12	İzlatova	İzlatovaMez. nâm-ı diğer Akınar Şumnu'ya tâbi, s. 19-	İzlatarMez. Şumnu'ya tâbi, s. 102	İzlatarMez. Şumnu'ya tâbi, s. 549-	İzlatar K. Şumnu'ya tâbi, s. 869	İzlatar K. Şumnu'ya tâbi, s. 121	İzlatar K. Şumnu'ya tâbi, s. 201	İzlatar K. Şumnu'ya tâbi, s. 201	(Şumnu ili, Eski İstanbulluk ilçesi, Zlatar Köyü) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 87; İvanov, a.g.e., 2013, s. 56	
13	Kabakulak	-	-	-	Kabakulak K. nâm-ı diğer Nedoklan, Şumnu'ya tâbi, s. 338	Kabakulak K. Hrazgrad'a tâbi, s. 272	Kabakulak K. Hrazgrad'a tâbi, s. 108	Kabakulak K. Hrazgrad'a tâbi, s. 104	(Razgrad ili, Merkez ilçesi, Kabakulak Köyü- Uşirtsı) Acaroğlu, a.g.e. s. 470	
14	Kara Mustafa	-	-	-	Kara Mustafa K. nâm-ı diğer Duratı Fakih, Şumnu'ya tabi, s. 254	Kara Mustafa Duratı Fakih, Hrazgrad'a tâbi, s. 320	Kara Mustafa nâm-ı diğerDuratı Fakih, Hrazgrad'a tâbi, s. 156	Duratı Fakih, Hrazgrad'a tâbi, s. 90	(Eski Cuma ili, merkez ilçesi, Dralfa köyü) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 86	
15	Kestane Pınarı	-	-	-	Yörükler K. nâm-ı diğer Kestane Pınarı, Şumnu'ya tâbi, s. 280	Yörükler K. nâm-ı diğer Kestane Pınarı, Şumnu'ya tâbi, s. 479	Yörükler K. nâm-ı diğer Kestane Pınarı, Şumnu'ya tâbi, s. 215	Kestane Pınarı K. Şumnu'ya tâbi, s. 233	(Eski Cuma ili, Osmanpazarı ilçesi, Kestane Yeni Mah. le-Kestenovo) Acaroğlu, a.g.e. s. 575 Yakub, a.g.e. 2012, s. 292	

Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasında İsmi Değişen Yerleşmeler

129

16	KireçlikMez.	-	KireçlikMez. Şumnu'ya tâbi, s. 35b	KireçlikMez. Şumnu'ya tâbi, s. 63	Kireçlik K. Şumnu'ya tâbi, s. 532	Kireçlik K. Şumnu'ya tâbi, s. 268	Kireçlik K. nâma-ı diğer Uzun Aşıklar, Şumnu'ya tâbi, s. 544	Kireçlik nâma-ı diğer Uzun Aşıklar K. Şumnu'ya tâbi, s. 236	Uzun Aşıklar K. maa Kahyalar, Osmanpazarına tâbi, s. 266	(Eski Cuma ili, Erevis ilçesi, Aşıklar- Lyubichevo-Eski Cuma) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 85
17	Küçük Dalgaç	Küçük Dalgaç K. Şumnu'ya tâbi, s. 21	Çoban Yurdu K. Şumnu'ya tâbi, s. 30b	Çoban Yurdu K. Şumnu'ya tâbi, s. 37	Dalgaç-ı Müslim K. Şumnu'ya tâbi, s. 554	Dalgaç-ı Müslim K. nâma-ı diğer Çoban Yurdu, Şumnu'ya tâbi, s. 262	Dalgaç K. nâma-ı diğer Çoban Pınarı, Şumnu'ya tâbi, s. 533	Dalgaç K. nâma-ı diğer Çoban Pınarı, Şumnu'ya tâbi, s. 259	Çoban Dere K. Şumnu'ya tâbi, s. 296	(Eski Cuma ili, Merkez Çoban Dere Köyü- Ovacırovo-Eski Cuma) İvanov, a.g.e., 2013, s. 127; Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 91
18	Mezidçe	-	-	-	-	Mezidçe K. Kırilova da, Şumnu'ya tâbi, s. 233	Mezidçe K. Kırilova'da, Köpek Mah. İskender Mah. Şumnu'ya tâbi, s. 559-560	Mezidçe K. Kırilova da, Şumnu'ya tâbi, s. 225	Mezidli K. nâma-ı diğer Köpekli K. Şumnu'ya tâbi, s. 221	(Şumnu ili, Virbitsa ilçesi, Köpek Köyü- Mengşevo) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 85
19	Miline	Miline K. Şumnu'ya tâbi, s. 30b	Miline K. Şumnu'ya tâbi, s. 30b	-	Sarı Yusufdar K. Şumnu'ya tâbi, s. 553	Sarı Yusufdar K. EymirhanMez. sında oturur, Şumnu'ya tâbi, s. 303	Sarı Yusufdar K. Şumnu'ya tâbi, s. 545	Sarı Yusufdar K. Şumnu'ya tâbi, s. 217	Sarı Yusufdar K. K. Şumnu'ya tâbi, s. 231	(Eski Cuma ili, Osmanpazarı ilçesi, Sarısıplı Köyü- Tercoviçe) 2008, s. 85 Yakub, a.g.e. 2012, s. 298

20	Parmaksız Hasan	Parmaksız Hasan K. Şumnu'ya tâbi, s. 78	-	-	-	Hasanca, Kırilova da, s. 301	Hasanç, Geyikli dahi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 545	Hasanç, Geyikli dahi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 217	Avcı Hasan K, Şumnu'ya tâbi, s. 232	(Şumnu ili, Virbisa ilçesi, Hasan Köy-Lovets) Acarogh, a.g.e. s. 407
21	Sadık	-	-	-	-	-	Sadık K. Nazar Ağacı dahi Derler. Şumnu'ya tâbi, s. 476	Sadık K. Nazar Ağacı dahi derler, Şumnu'ya tâbi, s. 241	-	(Eski Cuma ili, Osmanpazan ilçesi, Göç, Mah.le (Sadıklar)-Arenisi) Acarogh, a.g.e. s. 845 Yakub, a.g.e. 2012, s. 291
22	Şıaybçe	-	-	-	-	Şıaybçe K. Şumnu'ya tâbi, s. 554	Şıaybçe K. Şumnu'ya tâbi, s. 481	Şıaybçe K. Eski Cuma'ya tâbi, s. 255	Cuaypçılar K. nam-ı diğer Yörükler, Eski Cuma'ya tâbi, s. 298	(Eski Cuma ili, Merkez ilçesi Yünükler Köyü -Ruets) Acarogh, a.g.e. s. 1068
23	Toyuran Zaviyesi	-	-	-	-	ToyuranZav. Çoban Pnari dahi derler. Şumnu'ya tâbi, s. 269	ToyuranZav. Çoban Pnari dahi derler. Hrazgrad a tâbi, s. 295	ToyuranZav. Çoban Pnari dahi derler. Hrazgrad a tâbi, s. 146	-	Şumnu ili, Bolçılar ilçesi, Doyranlar Köyü-Doyranisi) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 83
24	Yörgüce	-	-	-	-	Yörgüce K. nam-ı diğer Şecaat, Şumnu'ya tâbi, s. 260	Yörgüce K. nam-ı diğer Karagöz, Şumnu'ya tâbi, s. 565	Yörgüce K. nam-ı diğer Karagöz, Şumnu'ya tâbi, s. 219	Karagözler K. Şumnu'ya tâbi, s. 219	(Razgrad ili, İşklar ilçesi, Karagözler Köyü-Vesclina) Bozhikov, a.g.e. 2008, s. 89
25	Yenice	-	-	-	-	Nefis Yenice nam-ı diğer Hrazgrad-ı cedidi, s. 10-13	Hrazgrad Nefisi, s. 847	HrazgradNefisi, s:44-45	HrazgradNefisi, s. 145-146	Razgrad Şehri Acarogh, a.g.e. s. 834

Contribution of Geographic Knowledge in Directing the History Movement: Nazi Living Space Theory as a Paradigm

Hayder Sh. Obaid Alsultani*

Introduction

Human thought and action are one of the most important factors controlling the historical reality of human societies. The human act, within the framework of historical space, is the product of human thoughts and emotions. Geographical knowledge is a central part of the human thought system that controls the course of history, especially those ideas and theories of political geography that dealt with the phenomenon of the state. the Second World War (1939-1945) was the most important event that contributed to the course of contemporary European and global history. Therefore, providing an explanatory model to understand such great events in human history is a vital task of historical study because of its relation to the formation of present and future visions. It is necessary to dismantle the facts of these events and follow the details that helped shape their historical reality, and then to understand the motives that guided the history movement towards major transformations.

The transformations of geographical thought in the late 19th and early 20th centuries had defined the major strategic visions and directions of states, especially for a country like Germany during the interwar period. These cognitive results contributed to the formation of expansion trends in the German mind. The geopolitics logic and the level of its deal with the phenomenon of the state dominated on the thinking of the ruling circles in Germany during the interwar period in a way that led to frenzied attempts to apply it on the ground. This logic was the most important part in directing the compass of geographical expansion and increasing the area of the state in order to provide guarantees of its economic and strategic strength at the international level. All these elements were embodied by "Living Space Theory", which was the most prominent of geopolitics theories, and turned into sacred icon in Nazi mind that determined their attitude of war and peace.

* Assist Prof., University of AL-Mustansiriyah, College of Education, Baghdad/IRAQ,
dr.haidersultani@gmail.com

The research discusses the assumption that the development of geographical knowledge contributed to the formation of Nazi expansionist ambitions, which was reflected in the attempt of the Nazis to obtain a living space for Germany. This endeavor played a major role in determining the Nazi attitude towards that war and the main reason for its outbreak and the make of its history. In the sense that geographical knowledge had its own contribution to changing the course of contemporary political history of Europe and the world, and provided a suitable opportunity to design the foundations of the global system after the war (the World War II). Since the study of such links is one of the basic tasks of historical research, the task of this research paper will try to prove the extent to which this hypothesis matches the historical reality, and its content is a consistent attempt, in its general, to call for a revision of the history of World War II and an attempt to discover Elements that have defined the course of European history, and may in part contribute to providing an explanatory model for one of the causes of that war beyond the framework of traditional interpretations known. So, we will try to answer the following questions: What is the nature of the developments of geographical thought and its cognitive additions that led to these results? What are the levels of influence of this geographical knowledge in the formulation of the theory of Nazi expansionism? What is the framework or geographical field for the applications of that theory? And how this theory, especially its principle of “economic self-sufficiency”, contributed in directing the Nazi mind and the tendency to war as a means to meet the requirements of that economic efficiency?

The research will examine three main topics: The first deals with the historical roots of “living space theory” in Nazi thought and its structure as a factor in the outbreak of war. This theme was designed to discuss the effects of geopolitics and its theories and the ideas of a number of geographers such as Frederick Ratzl (1844-1904), Rudolf Kellen (1864-1922) and Halford Mackinder (1861-1947) and others and their role in the development of geographical knowledge and the consolidation of new concepts founded for the emergence of geopolitics science, which was unique in special treatments of the phenomenon of state, and produced theories of expansion dominated the mind of the German elite in general and the Nazi mind in particular. The second topic will discuss: how the Nazis adopted on the knowledge of geographies that German geographer Karl Haushofer invested it to lay the foundations of the theory of the “Living Space” which adopted by the Nazis and appeared in their political writings and speeches since the mid-1920s. The third and final topic of the research will deal with the two main axes

of the “living Space” theory: the first includes an attempt to determine the target geographic field of the theory. The second was devoted to the discussion of the Nazi economic difficulties to apply the principle of “economic self-sufficiency”. It will also address the attempts to implement this on the ground and the geography of Nazi practice to achieve this goal, with the clarifying some practical reasons that led to insisting on implementing this theory.

Firstly: The Impact of the Development of Geographical Knowledge in German Political Thought

The development of modern geographical knowledge is associated with the climate of racist visions that have been associated with the theories of global hegemony and domination of the European powers since the nineteenth century. At the end of the century German geographer Frederick Ratzel formulated a new branch of geography devoted to the link between the political entity of the state and its geographical environment and how to invest it to achieve its survival and expansion, and called this new branch the name “Political Geography”^{1, 2} It seems that the debate between the geographers on the terms of reference of this new section has produced two prominent trends in the characterization of the function of geopolitics in dealing with the phenomenon of the state, the first one was that the followers of the function of political geography “*describe and infer the strengths and weaknesses [of the state] as they are in the present*”, While the second-generation geographers considered that it should deal with everything that “*represents the conscience, ambition, needs and interests, future of the state, and how to protect and preserve it, which is therefore the key to national politics*”³ The geopolitical content of this trend on the state will be called geopolitical.

In other words, geopolitics treat the state as an evolving dynamic organism, a constantly growing organism. As will be seen this coincided with the influence of geographers on the theory of evolution of Charles Darwin (12 Feb. 1809-19 Apr. 1882) and the Social Darwinism published by Herbert Spencer (27 Apr. 1820 - 8 Dec. 1903), based on the theory of evolution, their perspective is subject to the conditions of the theory of evolution, so the state have two options, either grow

1 The existence of this abbreviation with the source, mean that the source is Arabic book or translated into Arabic

2 For more information, see: *Freidrich Ratzel, Politische Geographie*, München und Leipzig, Verlag von Oldenbourg, 1897.

3 Jassim Sultan, *Geography and the Next Arab Dream: Geopolitics when Speaking Geographically*, Beirut, Tamkeen Research and Publishing House, 2013, p. 16.

and widen or perish and die⁴. This means that the first approach treats the state as static, stable, while geopolitical advocates designed the theoretical frameworks for the growth and expansion of the state by engineering the nature of the “fateful” relationship between the state and the area that includes its needs and requirements, and thus helps in its endeavor and struggle in order to obtain that domain.

The history of the real geopolitical science, with its basic methodologies and determinants, coincided with the late nineteenth century when the professor of geography at Leipzig University Frederick Ratzel presented his ideas in this regard in an article published in 1896 in *Petermanns Geographische Mitteilungen*, the article discussed the “Laws of Land Growth of States”, in which Ratzel defined the seven laws, which drive countries to expand their borders and search for a broader area to ensure their survival and continuity, and the source of these evolutionary laws in Ratzel’s opinion stems from his belief that the state is an organic organism or a deep rooted biological entity, while at the same time a moral and moral entity derived from Human land link operates and feeds on its sources and needs to be protected and the protection of his life on them. Of these laws and in short:

- 1) The state grows by growing its culture.
- 2) The growth of the state continues until it reaches the annexation stage by adding micro units to it.
- 3) The general tendency of expansion and annexation moves from state to state, and the state, by its growth, seeks to absorb sections of political value⁵.

The other qualitative addition by Ratzel was the publication of his “Political Geography” in 1897, in which he reviewed in depth his main idea: “*The state is an organism that grows and its needs continually increase. The border is like the skin of an organic organism, which must be constantly extended as it grows*”⁶. According to this vision, the state is subject to environmental determinism because it is a living spatial organism whose fate is related to the land space “*der staat als bodenstandiger organismus*”. In order to survive, it must expand this space as its population increases and its ambitions increase, even by force and otherwise they will collapse⁷.

4 Hassan Abdel-Al, “Israeli Geopolitics: The Entrance to the Israeli War Geopolitics”, *Political Thought Magazine*, No. 13-14, 2001, p. 3.

5 Sabah Mahmood Mohamed, “The Idea of the Living Space: Land Expansion in Nazi and Zionist Thought and Practice”, *Afaq Earabiat*, Third Year, Issue 1, March 1978, p. 66-67.

6 Sultan, Op. Cit., p. 69; and see also: Ratzel, Op. Cit., p. 1-9.

7 Ratzel, Op. Cit, p. 1-9.

At the end of the 19th century, Ratzel was influenced by the general scientific atmosphere loaded with all the weight of evolutionary theory in the natural sciences, so he viewed political geography as a branch of the natural sciences, and found the idea of place as an influential element and at the same time influenced by the political characteristics of the group or groups that inhabit the place, but the site is the element that coloring the place makes it always different from other places, and then dye the state in a different color to other countries. Hugo R. F. Hassinger, one of the most important German geographers who opposed the idea of inevitable geography and Ratzel's vision of the state that appeared in his political writings, writes:

"The aim of Ratzel's political geography is to explain and portray the state as a living entity connected to the earth and as a variable device with the movement of history. Thus, the place and location and changes in the political form of the place are, in Ratzel's view, fundamental factors, while the human factor, which is the image of peoples, stands in the background of the picture"⁸.

Ratzel's ideas merged with the climates and atmosphere of Germany's rise and its search for an international position after the achievement of its national unity in 1871. Thus, those who formulated geopolitics invested his contributions in this field and borrowed some of his theories as geopolitical pillars⁹. However, the subsequent important task of this development was by Rudolf Kjellen, the Swedish historian and political scientist, which was influenced by the German culture, who was the first to design the geopolitical term to embody the knowledge of theoretical progress in political geography and designed the boundaries of the geopolitical term, the term was first introduced in an article published in 1899 in the *Swedish Geographical Journal*¹⁰. The term was used again in his 1905 article published in the *Geographische Zeitschrift*, describing the "*role of geographical factors in determining national behavior*"¹¹. The term is repeated in two books published by

8 Quoted in: Mohamed Riyadh, *General Assets in Geopolitical and Geopolitical*, Cairo, Hendawi Foundation for Education and Culture, 2012, p. 48.

9 Whittlesey, Derwent, "Haushofer: The Geopoliticians Scientists of the Earth Policy", *The Pioneers of Modern Strategy from Machiavelli to Hitler* ed. Edward Mead Earl and others. , trans. Mohamed Abdel Fattah Ibrahim, Alnahdh Almasryah Library, Cairo, p. 29.

10 Michael Heffernan, "Fin De Siecle, Fin Du Monde? On the origins of European Geopolitics, 1890–1920", in: Klaus Dodds and David Atkinson (Ed.), *Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical Thought*, London, Routledge, 2000, p. 27.

11 Bert Chapman, *Geopolitics: A Guide to the issues*, California, Opraeger, 2011, p. 7.

Kjellen, the first in Leipzig in 1917, entitled “The State is a manifestation of life = *Der Staat als Lebensform*”¹² and the second in 1920, entitled “The Foundations for a Political System = *Grundriss Zu einem System der Politik*”, in which he exposed to organic philosophy, and developed his research into what is known as “the theory of the state”¹³.

The German geographers promoted the terminology and opinions of Kjellen, Ratzel and others, and they played a role in spreading these ideas among German political and intellectual elites. On the other hand, German politicians adopted these ideas as an emotional reaction to the plight of their country and its national post-World War I hysteria¹⁴, to save Germany and the restoration of its postwar power¹⁵. Such fevered enthusiasm was expressed by to the revenge for defeat in the war, the correction of the Paris Peace Process of 1919, and the disintegration of the Treaty of Versailles signed by Germany on June 28, 1919, but would Germany’s special circumstances and its plight be enough to explain German geographers’ interest in geopolitics more than others?

In response to the last question, it will be useful to review some of the main features of the German historical context that contributed to the building of the intellectual and philosophical system that strengthened the presence of such ideas and transformed them into a culture that is firmly rooted in the German mentality and more responsive to it. Which made it easier for ruling elites to adopt them and try to apply them on the ground. The geopolitical ideas in Germany were in harmony with the philosophical calls that were combined with a military tendency and a scientific framework, provided by social Darwinism, and the tendency of the narcissistic racism, gave the German preference on the others, and establish, as a result, the feelings of hostility to other peoples and Jews as well, as it gave clear hints about the place that should be the target of the expansion of the German areas of Slavs and Jews in the Eastern European continent.

It can be said with confidence that the geographical determinants of the eastward direction were only a core part of the German intellectual and political heritage.

12 Rudolf Kjellen, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig, S. Hirzel, 1917, p. 156-202.

13 Riyadh, Op. Cit., p. 67; Chapman, Op. Cit., p. 7.

14 For more details, see: A. C. B. Tyler, *Origins of Second World War*, trans. Mustafa Kamal Khamis, Cairo, Egyptian General Authority for Composition and Publication, 1971; Scheck Raffael, *Germany, 1871–1945 A Concise History*, Oxford, 1st Floor, 2008, p. 111-156.

15 Witlesi, Op. Cit., p. 37.

It is the same path of the Teutons Knights “*Die Ritter Teutons*”, as claimed by the Germans and reflected in their oral and written literature¹⁶. Germans were thinking more geographically than others “*they were more aware of geography*” because their country has historically changed on the map and is located between the sea to the north and the Alps in the south, but the plains located to the west and east were open to both invasion and expansion, so the Germans lived geography with all their feelings, and were more interested in it, which explains why they took care of science and geographical knowledge and its development¹⁷. The historical circumstances necessitated this trend in the Middle Ages, as the Germany eastern states were the bastion against the hordes of strangers from Asia and Europe to the West. Since the time of Frederick I (1152-1190), these states became the spearheads of the German incursion in the east of the continent, which was later dubbed the “Rush to the East = *Drang nach Osten*”¹⁸.

The militarism of the Germans, the precise organization of the army and the development of its military ideology¹⁹, which became more evident since the reign of Frederick William I (1713-1740) by the influence and power exercised by Prussia on the German states²⁰, added momentum to these expansionist ideas and tendencies, which was manifested by the occupation of the east land in the reign of Frederick II (1740-1786), after taking over Austrian Silesia (1742, 1745) and then shared with Austria and Russia the Polish territories (5 Aug. 1772, second division between Prussia and Russia on 23 Jan. 1793) the third division on 24 Oct. 1795, In the reign of Frederick William II (1786-1796). During the reign of the two Tsars, the area of Prussia expanded due to its expansionist policy from (118, 926 km²), at the beginning of the reign of Frederick II, to 305, 669 km²²¹.

16 William Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: The End of a Dictator*, trans. Zarzis Fathallah, Arbil, Dar Aaras for Printing and Publishing, 2002, 1, p. 96-97.

17 Robert D. Kaplan, *The Revenge of Geography What Maps Tells About Future Conflicts and the War on Destiny*, Trans. Ihab Abdul Rahim Ali, Kuwait, National Council for Culture, Arts and Literature, 2015, p. 103-104. .

18 See: Silviu Costachie and Nicolae Damian, “Ratzel and the German Geopolitical School - the Inception of culture as an essential element and factor in the political geography”, *Revista Română de Geografie Politică* Year XII, No. 2, November 2010, p. 307-308.

19 For more information on the tactical aspects of the German military, see: Bassam Al-Asali, *Military Doctrines in the World (Comparative Study)*, Beirut, Dar Al-Nafais for Printing, Publishing and Distribution, 1993, p. 49-63.

20 For more information about the Prussian reaction and its militarism, see Hashim Saleh al-Tikriti, *A Brief History of Europe in the Eighteenth Century*, Baghdad, Dar Adnan, 2017, p. 95-110.

21 *Ibid*, p. 110.

In the 19th century, German geographers were influenced by the climate and ideas of the centrality of the German position on the European continent, which was stimulated by the continued historical rivalry and hostility in the West with France, especially after its victory over Prussia in the battle of Yena on October 14, 1806, as well as in the east with Russia, which led to a sharp emphasis on the idea of the unity of the people or the German nation (*Das Deutsche Volk*), within the framework of the German nation's search for its identity and self-assertion to the extent of the Germans' feeling of centrality of the German self and its most obvious feature in their modern history, this feeling allowed the Germans to look at others with inferiority and gave them the right to think and seek to impose their will on others and dominate the peoples of Europe. This perception was a result of the subordination of the German mind to the acquisition exercised by a group of philosophers, historians, thinkers and intellectuals and German writers through their writings, such as Johann Gottfried Herder (1744-1803), Johann Gttilieb Fichte (1752-1814), Friedrich Ludwig Jahn (1778-852), Heinrich von Treitschke (1798-1824) and August Heinrich Hoffmann (1874- 1898), Johann Joseph Gorres (1776- 1848), Ernst Moritz Arndt (1769- 1860), and many others who believed that the Germans were superior to European domination and the link between state power and foreign wars in order to obtain its living space²².

The unification of Germany in 1871 was a major factor in the growth of these tendencies. After unification, the German Reich witnessed the expansion of the militarization of society and the glorification of the Prussian military spirit. The victories of the Prussian army in its wars against Austria and France (1870) exploited by propaganda, the influence of this spread to the ranks of schools, and the establishment of thousands of warrior associations based on the principle of glorification of the Tsar and the army as a guarantee for unified Germany. In keeping with its ambition of a search for a "place under the sun", Germany was preparing to resume expansion to the east, but this direction was not the only one but coincided with its claims for colonies within the Atlantic and Africa²³.

22 For more information on the influence of the ideas of these philosophers in Germany and the promotion of racism, see: Haidar Shaker Al-Sultani, *Anti-Semitism in Nazi Thought and Practice 1920-1945*, unpublished PH. D. thesis, Baghdad University / Faculty of Arts, 2010, Chapters 2 and 3; Abdul Raouf Snnow, "German Nationalism and its Manifestations of Unity, Racism and Imperialism, 1806-1990", in Burhan Ghalioun and others, *Arabism and the 21st Century*, Beirut, Future Movement, 2009, p.99.

23 Witlesi, Op. Cit., p. 38-41; Aziz Abdulla Madllum, *Bismarck's Diplomatic Policy and Competition Towards the German Colonies in Africa*, unpublished Ph. D Thesis, University of St Clements, Political Science, 2011, p. 56-133.

The geographical propositions and ideas of the expansion and the trend towards the East were strengthened and their presence was further established in Germany at the turn of the twentieth century, the geographical propositions and ideas of the expansion and the trend towards the East were strengthened and their presence was further established in Germany at the turn of the twentieth century. The foundation of the Pan-Germanism movement was an indicator of the German elites' response to the challenges of German evolution. At the same time, this movement was a tool for spreading such visions more widely than ever before. The Pan-Germanism sponsored these statements between 1891-1914, and entered mechanisms of control and social direction and its mixture of nationalist and chauvinistic ideas was based on ethnic arguments that assumed that Germany sought to move its borders in line with the goals of achieving and maintaining its national-ethnic unity and providing the necessities of life at the expense of others²⁴, in line with Germany's weight in the international arena. According to the rules of procedure of the Pan-Germanism:

"The Pan-German movement seeks to revitalize the German national position, and to strengthen the awareness that all members of the German people have a single racial and cultural identity. This task calls upon the Pan-German movement to: preserve the German race [Volkstum] in Europe and abroad. Solving education and education issues in line with ethnic tendencies ... and advocating for an active policy that seeks German interests throughout the world, particularly the continuation of the German colonial movement"²⁵.

Pan-German also declared that the state's mission is to guarantee a better condition for the nation life and the possibility of playing it a major role in the world. Ernst Friedrich Hasse²⁶ (14 Feb. 1846-12 Jan. 1908), secretary-general of the Pan-German, noted that expansion was "*a necessary stage for the development of an alive and healthy body*", a reference to the need for Germany's regional expansion.

24 Pierre Renovan and Jean-Baptiste Duroziel, *An Introduction to the History of International Relations*, trans. Fayez Kamekash, vol. 3, Beirut, Oydat Publications, 1989, p. 289-290 ; Wilesi, Op. Cit., p. 40-41.

25 Alfred Kruck, *Die Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890-1939 [The History of the Pan-German League 1890-1939]*. Wiesbaden: Steiner, 1954, p. 10 f; See also: Hofmeister, Björn, *Between Monarchy and Dictatorship Radical Nationalism and social Mobilization of the Pan-German League 1914-1939*, Unpublished D. Ph. Dissertation in History, Georgetown University School of Arts and Sciences, 2012, p. 25-67.

26 For more information about Heinrich Class See: Richard S. Levy (Ed.), *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*, California, Abcocio, Vol. 1(A-K), 2005, P. 130.

This was confirmed by Heinrich Class (29 Feb. 1868 - 16 Apr. 1953), one of the most prominent leaders of the university, when he said in 1913:

“The hunger of the land is stamping its trait in our present time, and it wants to be satiated and must be satisfied. This is imposed on the German people as a duty”²⁷.

As early of the twentieth century there was another qualitative addition to geopolitics, manifested by the emergence of the “Heartland” theory of the English geographer Halford Mackinder, which served as a warning against those tendencies and expansionist tendencies in German thought. Mackinder presented his theory in his “The Geographical Pivot of History” published in 1904²⁸ and made further changes on it in his research published in 1919. This theory is one of the important additions to the Germans geopolitical advocates, even after the amendments of 1942²⁹. They were designed to warn against the future dangers of the German geopolitical ideas and attempt to contain it and to maintain the “status quo” in Europe. In contrast to Alfred Thayer Mahan’s theory of naval powers (1840- 1914), which confirmed the supremacy and dominance of naval forces on the ground forces in its geopolitical calculations³⁰, MacKinder predicted the transition of world control from the naval powers (England and France) to the land powers (Germany and Russia), and explained his main idea of the theory of “The Heartland” that whoever rules eastern Europe (Heartland) who can dominate the world island, and who controls the world island controls the world³¹. According to this description, the buffer zones between the Germans and the Slavs, extending from Estonia to Bulgaria, in Makinder’s opinion, became the key to global domination, and thus are open areas for both German and Russian influence³².

27 Renovan and Duroziel, Op. Cit., p. 289-290.

28 H. J. Mackinder, " The Geographical pivot of History ", *The Geographical Journal*, vol. 23, No. 4, April 1904, p. 421-437.

29 Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, Washington D C, National Defense Uni. Press, 1942.

30 See: A. T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon history 1660-1783*, 11th Ed., Boston, Little Brown & Co., 1918, p. 1-450; Margreit Tittl Sprout, "Mahan: Missionary for Maritime Power, " in: Edward Mead Earl others. , Op. Cit., p. 113-214. .

31 Mackinder, The Geographical Pivot, p. 421-437.

32 Riyadh, Op. Cit., p. 63.

Secondly: Karl Haushofer's Role in Rooting the Living Space Theory in The Nazi Mind

The Nazis invested the knowledge gained by geographical thought in the first half of the 20th century. Karl Haushofer, (1869 - 1945) German military and geographer, was the main factor in the consolidation of the geographical knowledge development in the Nazi mind and the development of Nazi concepts in this regard. he was one of the most prominent geographers who emerged in the geopolitical field, adopted the principles and ideas of Ratzel, Kjellen, and MacKinder, especially those related to the geography of the Great State. He was influenced by the idea of "geographical Space" and emphasized that this space "controlled the history of mankind", he believed that the state would either expand or perish, and this means that the application of the principle of the establishment of great powers means the disappearance of small political units³³. Haushofer introduced a geopolitical definition: "*Political science based on the geographical basis and knowledge of its practical applications in foreign policy, and its goal is to give the intellectual support necessary to protect and expand the living space of Germany and for the benefit of its population*"³⁴.

He called before the First World War, in his theory known as the "*Transcontinental Bloc Theory*", to an alliance between Germany and the Austria-Hungary Empire, Russia and Japan on the grounds that these continental powers have enough power to make them able to fight naval forces dominance, but he was forced to amend his theory that after the outcome of the war and the collapse and disintegration of the three European empires (Germany, Russia, Austria-Hungary), and after studying the "the heartland" theory of Mackinder by the 1920, he invested the main point of contention between the recent theory and the goals sought by Haushofer that targeted mainly to change the "status quo" and not keep it, but Haushofer was taken from the main idea of the theory of Mackinder, "the heartland" mainly to modify his theory of "Transcontinental Bloc"³⁵.

After his appointment at the University of Munich to teach geography and military history in 1919, Haushofer had a platform that helped him to disseminate his ideas

33 Russell H. Feffield and C. Etzel Percy, *Geopolitics*, trans. Joseph Megley and Louis Scandar, Cairo, Karnak Publishing, Printing and Distribution, No D., p. 39-40.

34 Fuad Hama Khurshid, *Geopolitics Concept and Practice*, Baghdad, Dar al-Sha'un al-thkahafiya, 2009, p. 38.

35 Spang, Karl Haushofer re-examined, p. 142l-144.

in geopolitics and history and to promote his theory throughout Germany. Not only that, but strengthening the views of each of his predecessors in the field of geopolitics, and the most dangerous thing in the philosophy of Haushofer political advocacy of German expansion and conflict and the total war³⁶. The most recent terms that expressed the views of the Munich school are expansive or strategic-war terminology, the most common being those that expressed the idea of living space and the term “*self- economic sufficiency*”. In addition to these terms, there are three general principles of this school:

- The principle of the “Giant state” or the “Great state” called by Frederick Ratzel.
- The principle of the “heartland” and the global island developed by MacKinder in his two researches of 1904 and 1919.
- The principle of dual continents: one in the north and the other in the south, and which together constitute a regional continental bloc with self-economic sufficiency; the north offers manufactured goods, and the south is its living space in the production of raw materials and marketing.

These three principles interacted together and formed the main lines of Haushofer's ideas, his Transcontinental Bloc extends to the European bloc, which includes Greater Russia, (most of the territory of the Soviet Union except Eastern Siberia) and connects to Asia through Iran, Afghanistan and India, and the fate of Greater Russia depended on its agreements with Germany, otherwise it would become part of the German Empire. The second bloc is the Greater East Asia, which includes Japan, the Eastern Soviet Union, China, Southeast Asia, Burma, Indonesia, Australia and most of the Pacific Ocean. And this bloc under Japanese leadership. The Munich school believed that there must be areas of separation between the major powers within the continental divisions, and that these regions and the system of self-sufficiency of the major states will lead to the creation of the desired international balance³⁷.

36 Ewald W. Schnitzer, " German Geopolitics Revived ", *The Journal of Politics*, Vol. 17, No. 3, Aug., 1955, p. 408.

37 For more information, See: Cornelia Lüdecke, " Carl Ritters (1779-1859) Einfluß auf die Geographie bis hin zur Geopolitik Karl Haushofers (1869-1946)"(Carl Ritters (1779-1859) influence geography up to the geopolitics of Karl Haushofer), *Sudhoffs Archiv*, Bd. 88, H. 2, 2004, p. 129-152.; Florence Ayscough, "*Japan und die Japaner by Karl Haushofer*", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3 (Jul., 1924), p. 473-474; Bruno Lasker, "*Japan Und Die Japaner Karl Haushofer* ", *Pacific Affairs*, Vol. 6, No. 6 (Jun. - Jul., 1933), p. 319-320.

Haushofer viewed to the “Great State” principle from a purely national point of view, and he felt that it was imperative for Germany to swallow the small countries in western and eastern Germany, and that it is fine to do so by force of arms to secure Germany’s full control of the European continent. He saw, on MacKander’s global island, the spatial framework of German domination and the formation of a new world order. The Munich School had two fundamental goals on the global island: The first objective is to control on Russia to secure German rule over all of Europe (Asia and Europe). The second objective is to destroy the British Empire and its naval power to secure full German control over the entire world island (Europe, Asia and Africa). The realization of this project was in fact accompanied by the idea of a total war. Haushofer believed that continental countries had intrinsic advantages over naval powers³⁸.

The establishment of the Geopolitical Institute in Munich in 1924 by a number of German geographers led by Haushofer, and sponsored by the German Geographical Society, gave considerable impetus to the maturation of qualitative geopolitical theories. Haushofer became president of the Institute, and he attracted a group of leading German geographers such as Erich Obst (September 13, 1886 - June 9, 1981) and Otto Jessen (18 February 1891 - 9 June 1951), Gustaf Fochler Hauke 4 August 1906 - 20 January 1996), Otto Maull (8 May 1887 - 16 December 1957) and Albrecht Haushofer (7 January 1903) April 1945) the son of Karl Haushofer and many others³⁹. These professors have made significant contributions to the development of geopolitical thought in Germany⁴⁰. Haushofer personally played a pivotal role in influencing Nazi expansionist political thought⁴¹.

Under the patronage of this institute, the first issue of a scientific journal entitled “*The Zeitschrift für Geopolitik*” appeared for the first time in January 1924. It included a hybrid of geopolitical, historical, national and colonial thought. German

38 See: Peter Schöller, "Die Rolle Karl Haushofers für Entwicklung und Ideologie nationalsozialistischer Geopolitik "(Karl Haushofer's Role in the Development and Ideology of National Socialist Geopolitics), *Erdkunde*, Bd. 36, H. 3, Sep., 1982, p. 160-167.

39 Riyadh, Op. Cit., p. 98-99; K. P. Mukerji, " The Emergence of Geopolitics (in the inter-war period)", *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 9, No. 4, October—December, 1948, pp.11-24

40 Trevor J. Barnes and Christian Abrahamsson, "Tangled complicities and moral struggles: the Haushofers, father and son, and the spaces of Nazi geopolitics", *Journal of Historical Geography*, No. 47, 2015, p. 64-73.

41 Riyadh, Op. Cit., p. 98-99; See also: Dan Diner, "Grundbuch des Planeten: Zur Geopolitik Karl Haushofers"(Land Registry of the Planet: On the Geopolitics of Karl Haushofer), *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 32. Jahrg., 1. H., Jan., 1984, p. 1-28

geographers, in this institute, studied the laws of the growth of the land state as an organic being and its growth is inevitable. The pioneers of this institute have invested the results of geo-historical, archeological and geopolitical research in establishing the central idea that the state is an organic being and must grow “biologically” by expansion its borders to include suited land to its economic and strategic requirements. they tried to demonstrate Germany’s right to control lands and countries in Eastern Europe⁴². In the first issue of the Geopolitical Journal of January 1924, the term “Living Space” was adopted for the first time to reflected all these concepts and its evolutionary paths⁴³. Haushofer met Rudolf Hess (26 Apr. 1894 - 17 Aug. 1987) for the first time in 1919, and later he met Hitler in 1920, and the connection grew deeper between the two after three years, Haushofer described as “*the man behind Hitler*”. This helped to shift the influence of his ideas to Hitler and to redesign and engineer the Nazi ideas of expansion towards Eastern Europe⁴⁴. When Hess and Hitler were imprisoned in Landsberg prison in 1924, after the failed coup of 1923, Haushofer visited them on a frequent basis every Wednesday morning from Jun. 24 to Dec. 12, 1924. He brought books and editorials of the journal and his own writings to Hitler in prison, as well as some anthology of historical and philosophical books of well-known historians and philosophers such as Leopold von Ranke (21 Dec.1795 - 23 May 1886), Heinrich Treitschke, Karl Marx and Friedrich Nietzsche (15 Oct. 1844 - 25 Aug. 1900) And Houston Stewart Chamberlain (9 Sep. 1855 - 9 Dec. 1927), Ratzel, Kjellen and others⁴⁵.

Haushofer knew Hitler at the most dangerous stages of Hitler’s mental construction, which he describes it in his “Secret Conversations” as “*the prison time was an incentive to deepen my ideas, which until then were only instinctive idea*”⁴⁶, which is a significant indication of the depth of Haushofer’s influence in molding Hitler’s ideas which until then was in the process of ferment and crystallization. So, one of the researchers likened Hitler at this stage to the “dry sponge” that absorbed the

42 For more information, see: Costachie and Damian, Op. Cit., p. 307-308.

43 Spang, Karl Haushofer re-examined, p. 137.

44 Christian W. Spang, *Karl Haushofer und Japan: Die Rezeption Seiner Geopolitischen Theorien in der Deutschen und Japanischen Politik*, [Karl Haushofer and Japan: The Reception of his Geopolitical Theories in German and Japanese Politics], Munich: Ludicium, Berlin, Hartmut Walravens, 2013, p. 199, 205.

45 Spang, Karl Haushofer und Japan, p. 208.

46 Hugh Trevor Roper (Ed.), *Hitler’s Secret Conversations 1941- 1943*, New York, The New American Library, 1961, p. 235.

ideas of Haushofer⁴⁷, if we remember that this stage experienced Hitler in writing “My Struggle= Mein Kampf”, which shows the extent that in which Haushofer and others like the English philosopher with racist ideology Houston Stewart Chamberlain who visited him in prison⁴⁸, to entrench racial concepts in the mind of Hitler and the guiding compass of thinking about the vital area, it appeared clearly in Hitler’s “Mein Kampf” which was in tune, in its content, with the theses of Munich Institute, which was chaired by Haushofer content⁴⁹.

From 1924 onwards, the living space theory, which was mainly based on the “Rush to the East” is a clear indication of the influence of the Nazi leadership on the views of Haushofer and the Munich Institute. The living space theory before 1923 was not mentioned in the Nazi literature until after Haushofer adopted the term in the first issue of the journal of Geopolitics in January 1924, after the year mentioned the term in Nazi literature frequently and regularly in particular in Hitler’s Main Kampf, he also used many of the vocabulary of Haushofer used in his “Great Japan= *Dai Nihon*”⁵⁰.

This accumulation of knowledge in geography and geopolitics identified the features of Nazi activity aimed at changing the reality of Germany on the stage of international politics. At the same time Haushofer found in Hitler the right person to embody the theory of “hero” and guide the course of German history according to the geopolitical vision. Haushofer, as he is known, was “likes to emphasize the part of the hero in the formulation of history”. Therefore, he describes Hitler on the 50th anniversary of his birth in 1939 as a “statesman” who brings together the “*Blood of Klauftitz*” and “*the space and soil of Ratzel*”⁵¹. This level of identification and sharp overlap in the Nazi ideology, between the racist tendencies that established the centrality of German self in the mind of Hitler, which was influenced on the German philosophical heritage, and the centrality of the expansionist tendencies towards Eastern Europe in German political history fueled by the products of geopolitics and geographical thought, was firmly established in the Nazism living space theory, which was provided motivation and justification for the determination of the Nazi leadership to guide the paths of

47 Holger H. Herwig, *The Daemon of Geopolitics: Karl Haushofer, Rudolf Hess, Adolf Hitler*, University of Calgary, p. 10.

48 Spang, *Karl Haushofer und Japan*, p. 207-208.

49 See: Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trans. Lewis El Hajj, Beirut, Besan, 1995, p. 160-187, 353-368.

50 Herwig, *Op. Cit.*, p. 10.

51 Kaplan, *Op. Cit.*, p. 109-110.

international politics and then to make the history of that stage of the history of Europe and the world, Kamenetsky pointed out this combination of various ideological elements that governed the direction of the Nazi leadership, when he pointed that the Nazism one of the two totalitarian ideologies “*unlike preceding models they took most of their principles and goals not from mythology, religion, or clearly defined tradition, but from ‘scientific laws’ Racism, materialism, geopolitics, Darwinism, and twisted interpretations of history became models for building the new society*”⁵².

Robert Strausz-Hupé (1903- 2002), one of the Austrian geographers who lived in the Nazi era, presented in his 1942 “*Geopolitics: The Struggle for Space and Power*” an accurate explanation of the Nazis’ perception of geopolitics, and Strauss-Hupé believes that the Nazism tried to guide the history movement based on the geopolitics and its outputs “*The Nazi war machine is the instrument of conquest; geopolitics is the master plan designed to guide those who use the tool to invade who and how*”⁵³. These concepts reinforced Hitler’s convictions and made him eager to war on the basis that it is the true test of the nation’s will to live and struggle for survival according to the social Darwinian perspective, and the war is the final judgment logic in international relations ⁵⁴. This vision was formed from metaphors and perceptions that are in fact the product of a profound civilized crisis that was not the birth of the twentieth century, but rather rooted in an ancient intellectual legacy and capitalist socialization since the nineteenth century⁵⁵. So, in the context of the following topic, there will be debates for two basic point: The first is directly related to the context of German history and the philosophical and intellectual system that formed the Nazi mind. The second is related to the nature of the economic challenges which faced by Nazi Germany within the framework of the development of the German capitalist economy between the two wars.

Thirdly: The Geographical Framework of the Living Space and its Economic Motives in the Nazi Thought and Application

In the eyes of the Nazis, the importance of the living space lies in two main elements: the geographical framework that, in strategic terms, achieves the protection of the citizens of the state and the confrontation of any external

52 Ihor Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies*, New York, Bookman Associates, 1961, p. 19.

53 Kaplan, Op. Cit., p. 111.

54 Herwig, Op. Cit., p. 10.

55 Dan Diner, “‘Grundbuch’ Des Planeten Zur Geopolitik Karl Haushofers”, *Vierteljahrshefte Für Zeitgeschichte, Jahrgang 32, Heft 1*, 1984, p. 1-2.

aggression⁵⁶. But the most important point of this geographical framework is that it provides the introduction of European-global domination. The second principle is to achieve self-sufficiency or “economic self-sufficiency”, which Haushofer stresses, by choosing the geographically diverse geographical area. The work to achieve the requirements of these two elements made the option of war is the only one available to accomplish this project:

As far as concerned the geographical framework of the living space, the Nazi leaders have pointed out about it on more than one occasion, Hitler’s ideas in his book “My Struggle” and his passionate speeches to his followers were clearly focused on concepts related to that geographical framework, especially those that have implications for it such as the concepts of “*Volkstaat*”, Social Darwinism, “Flexible Boundaries” or “The Heartland”, which Mackinder put forward. for example, Hitler’s statement that “*the Hohenzlern empire made mistakes in obtaining colonies in Africa*”, stressing that “*the policy of expanding the borders by adding the land is not in ‘Cameroon’ but in Europe and not elsewhere*”. He was convinced that the appropriate land can only be obtained in the “East Europe”, and this the same focal area called by Mackinder the term “Heartland”, noting that access to the living space:

“If we seek a land in Europe, it is possible only in the East ... it is possible to get it vast at the expense of Russia only, and this means that the new Reich will resort for the second time to the behavior of the ancient ‘Teutons’ Knights (Die Ritter Teutons) road to get, by the German sword, on the fields of the German plow and daily bread of nation... What if the present handlers objected to this? then the law of the species conservation would come into force; and what could not be given by friendly means would be forcibly get it”⁵⁷.

Hitler believed that the Nazi regime would be primarily responsible for solving this dilemma in Germany and wrote:

“The National Socialist Movement will not allow sixty million Germans to live on a patch of land of no more than half a million square kilometers. The National Socialist Movement considers one of its most sacred duties to remove this painful reality and to bridge the gap created by foreign policy in the last two decades between our glorious historical past and our sad present”⁵⁸.

56 See: Riyadh, Op. Cit., p. 66-67.

57 Shirer, Op Cit, trans. Gerges Fathallah, p. 96-97.

58 Hitler, Op. Cit., p. 155.

On the basis of these convictions, the Nazi regime had to seriously consider a number of factors that formed a central part of the comprehensive framework of its expansionist theory. If the reading of the German heritage contributed to the building of an intellectual and philosophic system that provided racist and geopolitical justification for the launching of the Nazi expansion project and the imperial extension, the practical needs, especially economic ones, from the perspective of the Nazis, were a pressing element that must be given serious attention to its requirements, the most important of which is control of the appropriate geographical environment. The great German economic development required the transition to imperial expansion in response to the requirements of that evolution, after World War I prevented this, the Nazi leadership felt that the resumption of this transition had become a basic requirement of the supplies of the German economy and its growth. The Great Depression of (1929-1933) and its serious repercussions on the structure of the German economic system⁵⁹ added another reason for the intense interest in providing the requirements for that transition. Henry A. Turner, who discussed some of the Nazi economic policies, asserted that since Hitler became a chancellor to Germany (January 30, 1933). These two elements in his expansionist strategy were important. He wrote "*Hitler's economic ideology dominated by two fundamental elements - the 'racial factor' and the Imperialism factor which was conditional acquisition of the living space*"⁶⁰.

The historical paradox, that the ambition of achieving the imperial extension in the 1930s, in a world where international trade had been greatly reduced by the consequences of the economic crisis, provided, according to the Nazi view at that historical stage, all sorts of advantages and solutions to the economic problems suffered by Germany. Unlike the other big powers that enjoyed better status, Germany suffered from limited resources, Britain, for example, was the center of the vast Sterling region with a common currency and tariff, and the Soviet Union, which had vast territories and resources from the Caucasus, Siberia and Central Asia, as well as the United States and France. Germany was therefore aspiring to build an empire with potential and resources commensurate with the needs of its rapidly growing economy.

59 See the original table in: Dietmar Petzina, Werner Abelshauser, and Anselm Faust (eds), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch, Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914-1945*, Munich, Verlag C. H. Beck, 1978, Vol. III, p. 84.

60 Henry A. Turner, Jr., "Hitler's Secret Pamphlet for Industrialists", *Journal of Modern History*, vol. 40, No.3, 1968, p. 362.

There is no doubt that the argument on which the idea of an urgent need for the living space of sustaining and investing surplus human resources, based on an overly pessimistic view of economic development⁶¹, but it seems to have been a strong argument at that time, according to the prevailing thinking of political economy at the time, and at least influential in Germany to a large extent. The need for a living space, according to the Haushofer convictions, was to bring prosperity to a densely populated country with limited sources of food and raw materials. Germany's population jumped from 41, 059 million in 1870 to 64, 926 million in 1910⁶², with a population density of 363 inhabitants per square mile, fourth after Britain (487 inhabitants per square mile), Japan (469 inhabitants per square mile) and Italy (418 inhabitants per square mile)⁶³. While the population growth in Germany did not correspond to any significant increase in agricultural land area or significant development in production capacity⁶⁴. In a similar way, the Danish farmer owned more land, with 229% of German farms, and British farms 182% more than German, and French farms 34% more than German. Compared to 1927, German food consumption declined in 1937 for meat, Milk, eggs, vegetables, fish, sugar and tropical fruits⁶⁵. What is the solution? The solution, then, from Hitler's point of view and his system, is to acquire the living space, because it will provide the economic adequacy and preparedness necessary only for the launch of global hegemony:

“Our people have fought the war as an alleged global force ... I say ‘alleged’ because Germany was not a world power, it was carrying arms and was not prepared to meet with its enemies. It did not have any spare materials to show its long resistance, because the German territories were too narrow and the efforts of the active German people were limited to the country's good soil. But its gifts have become a little with the days, to meet the needs of the growing populationThe basic condition for Germany to attain

61 On the basis that agricultural and industrial production was sufficient to sustain the population despite the subsequent population increase compared to the population at the end of the 1930s. Italy increased its population after sixty years, 17%, Britain 28%, France 42%, Germany 64% and Japan 84%. Although everyone did not have empires after decolonization, however, the economies of these countries grew and developed faster than the stage where some had Empires are vast.

62 Hermann Aubin and Wolfgang Zorn (eds.), *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* [*Handbook of German Economic and Social History*]. Stuttgart, 1971-76, vol. 2, p. 18.

63 Ferguson, Op. Cit., p. 6

64 Aubin and Zorn, Op. Cit, vol. 2, p. 512.

65 Ferguson, Op. Cit., p. 6

the status of the Great State is to achieve the living range that provides to its people the survival requirements”⁶⁶.

The other side, which is linked to the principle of “economic self-sufficiency” is the motivation given by this approach to war as a means to achieve its requirements. Hitler went to apply most of the principles he borrowed from Haushofer, especially the question of strengthening the Economic structure of Germany. This economic trend coincided with the growth of the German capitalist economy accelerated since the nineteenth century⁶⁷, so the other need to pay attention to the acquisition of the living space, is to embark on an armament program as a tool to implement the ambitions of expansion and also a means for economic recovery.

The rebuilding of the army was a priority for Hitler⁶⁸. In February 1933, he told some army commanders: “*The most dangerous stage is the rebuilding of the armed forces*”. He reiterated on February 8 to ministers in his cabinet that the principle should be “All for the armed forces”⁶⁹. But the construction of any military force necessitated access to strategic raw materials. The development of military technology radically changed the balance of world power; military power was no longer dependent on coal and iron, as was the case in the 19th century. The role of oil and rubber emerged as vital elements of military technology. The United States, the British Empire and the Soviet Union or countries under direct or indirect influence of these countries controlled the production of these goods. At that time, US oil fields alone produced about 70% of the world’s crude oil production⁷⁰.

On the other hand, the German General Staff, agreed that the German nation should not be subjected to a similar crisis as that of 1914-1918 and the depletion of the trench warfare, therefore prepared for serious measures of armament, tactics and military strategy⁷¹. All this required mechanisms, vehicles and heavy

66 Hitler, Op. Cit., p. 154- 155.

67 Diner, Op. Cit., p. 1-2.

68 Hitler, Op. Cit., p. 153ff.

69 Conference of Ministers, 8 February 1933, *D. G. F. P.* (Documents on German Foreign Policy 1918-1945), Washington, United States Government Printing Office, 1949), Ser. C, Vol. I, No. 16.

70 Oil fields in the Middle East did not have the dominant position today. Iran, Iraq, Saudi Arabia, and the smaller Gulf states accounted for less than 7% of total world production in 1940. In addition, these countries were in the hands of British or American companies, mainly Anglo-Persian, Royal Dutch- Shell and Standard Oil. See: Ferguson, Op. Cit, p. 7.

71 Earl, “The Nazi Idea of War” in: Earl and others. , Op. Cit., P. 429.

weapons capable of moving quickly and maneuvering and applying new concepts such as *blitzkrieg*. Modern warfare standards, which are equipped with modern mechanisms capable of implementing the new military plans and tactics adopted by the General Staff of the Armed Forces, relied on internal combustion engines, rubber tires, aircraft, tanks and ships, as well as rifles, missiles. The application of this vision necessitated the construction and manufacture of machinery and equipment of an advanced type of steel made from a mixture of rare metals in certain percentages such as Antimony, Chromium, Cobalt, Manganese, Mercury, Molybdenum, Nickel, Titanium, Tungsten and Vanadium. Britain, France, the United States, and the Soviet Union collectively dominated the production of these materials, almost all the world's production of cobalt, manganese, molybdenum, nickel and vanadium, about three-quarters of chromium, titanium, and half tungsten. The former German colony of South West Africa, which had come under British control, was practically the only source of vanadium. The Soviet Union, followed by India, dominated almost every manganese production. Nickel was largely a Canadian monopoly⁷².

The completion of these huge Nazi projects in a short period of time, was collided with a German economic reality lacks the required elements, especially deficit in the reserves of gold and raw materials⁷³, as well as Germany's lack of imperial extension, which helps get the raw material needed, because the bulk of the world's supply of vital raw materials was within the boundaries of the four competing forces: the British Empire, the French Empire, the Soviet Union and the United States⁷⁴. Germany's domestic coal supply was plentiful and owned the largest iron and steel industry in Europe⁷⁵, but before the 1930s it needed to import both rubber and oil. So, the living space was an urgent need for a state like Germany, and this aspiration of military parity with these powers without large imports of goods that were monopolized by these powers, left Germany with no choice but to pursue an expansionist policy. We will try to clarify this by discussing the content of the following two points:

The first point: Germany cannot rely on free trade for goods, because the free

72 Ferguson, Op. Cit, p. 7.

73 Romar Correa, "Hitler's Money: The Bills of Exchange of Schacht and Rearmament in the Third Reich", *American Review of Political Economy*, Vol. 1, No. 1, October 2002, p. 17-18.

74 Ferguson, Op. Cit., p. 7.

75 See: Tables (7), (8), (9) in: A. C. B., Tyler, *The Struggle for Sovereignty in Europe 1848-1918*, Fadel Jaketer, Beirut, The Arab Cultural Center, 2009, p. 32-33.

trade has declined significantly in the 1930s due to the imposition of customs protection duties. Germany's exports fell sharply⁷⁶, and negatively affected the level of imports, which relied mainly on government revenues due to the lack of hard currency and the weak value of the German Mark, which reflected negatively on the provision of strategic raw materials required by the rearmament program⁷⁷.

There is no doubt that armaments programs were also designed to mitigate the effects of the economic crisis, it absorbed a large proportion of the unemployed after unemployment rates increased in Germany, according to official estimates, in March 1932 reached 8 million and 750 thousand, while some researchers said that the real figures were higher than so much⁷⁸. In addition, the arms projects caused a sudden recovery in the physical condition of many factories in Germany, and saved many industries from the deep crisis caused by the great depression, some major industrial companies that until then specialized in certain conventional products began to diversify and invent new ideas in the production pattern for example, shipyards, creating new branches that began to design and build aircraft. It is therefore possible to say that the German rearmament process has become an opportunity for technological development and improvements in some cases, especially in the field of air navigation⁷⁹. It should be noted, however, that the Nazi propaganda devoted to highlighting the economic successes of the Nazis was huge and highly exaggerated, which hindered the stabilization process in a precise description of the Nazi economic achievement⁸⁰. In addition, the allocation of resources for rearmament has placed a heavy burden on the balance of foreign exchange. On one hand, the allocation of domestic resources to the armament program will impede the increase in exports and, on the other, the heavy demand of strategic raw materials was a burden on foreign exchange reserves and gold⁸¹.

76 For more information about the German Foreign exchange balance 1938-1941 see Tables 1 and 2 in: A. O. Ritschl, "Nazi economic imperialism and the exploitation of the small: evidence from Germany's secret foreign exchange balances, 1938-1940", *Economic History Review*, New Series, Vol. 54, No. 2, 2001, p. 328.

77 E. William Carr, *Arms, Autarky and Aggression: A Study in German Foreign Policy 1933-1939*, London, Edward Arnold, 1972; Robertson, E. M., *Hitler's Pre- War Policy and Military Plans 1933- 1939*, London, Longmans, 1963, p. 36ff.

78 Correa, Op. Cit, p. 17-18.

79 Turner, Op. Cit, p. 362.

80 See: Norbert Frey, *State of the Fuhrer: The Nazi Rule 1933-1945*, Reham Nabil Salem, Review of Abdullah Abu Heshah, London, Dar Al-Hikma, 2016, p. 109-116.

81 Robert L. Hetzel, "German Monetary History in the First Half of the Twentieth Century", *Economic Quarterly* (Federal Reserve Bank of Richmond), Volume 88, No. 1, Winter 2002, p. 19-20.

The second point: Germany lacked sufficient international reserves of gold to pay for its required imports. The growing rearmament process that opened Germany's appetite for the importation of vital materials, against the scarcity of gold reserves, made the German budget suffer from a chronic deficit in the Nazi era. Although national income increased from 10 billion Marks in 1928 to 15 billion Marks in 1939, but this increase was offset by an increase in government spending, which jumped from 12 billion Marks in 1928 to more than 30 billion Marks in 1939, and the government debt exceeded 40 billion Marks⁸². Germany continued to suffer a budget deficit until 1941⁸³, the high costs of armament and the absence of adequate reserves it paid the Government to enhance the effectiveness of privatization policy⁸⁴. With no hard currency reserves and ample foreign credit channels, Germany could not get the money needed to pay for imports.

Hjalmar Schacht (22 Jan. 1877- 4 Jun. 1970), President of the Reich Bank (1933-1934) and Minister of Economy (1934-37) tried to maintain the price of the Mark by means of certain economic arrangements, including the imposition of control over foreign exchange, and the adoption of the principle of barter in foreign trade⁸⁵, but a clear gap emerged between Hitler's military ambitions and the available economic resources, this was particularly evident in 1934 in the crisis of foreign exchange, which saw a sharp drop in imports⁸⁶.

Hitler's memorandum on the four-year plan in 1936 was designed to address the difficulties of the German economic situation, he pointed out that the demographic momentum and the impossibility of increasing agricultural production greatly make Germany insufficient to provide food for the people. The second point in the memorandum discussed the deficit in the production of raw materials lacking in Germany and the search for alternatives. At the end of the memorandum, Hitler decided that the "final solution" to the problems of the German economy would only be achieved "*in expanding our living space and obtaining raw materials and foodstuffs for our nation*"⁸⁷.

⁸² Turner, Op. Cit, p. 362.

⁸³ See Table 2 in: Ritschl, Op. Cit, p. 329; Frey, Op. Cit., p. 111-112.

⁸⁴ Germa Bel, "Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany", *Economic History Review* (2009), p, 1.

⁸⁵ Hetzel, Op. Cit., p. 19-20.

⁸⁶ See: Ritschl, Op. Cit, , p. 324-345.

⁸⁷ Ferguson, Op. Cit, p. 8-9.

Economy Minister Hjalmar Schacht rejected the contents of Hitler's memorandum because he found a serious threat to German industry. He believed in possibility of offsetting foreign currency reserves could be compensated by a complex system based on export subsidies, import restrictions and the adoption of trade by bilateral agreements. Hitler ignored the arguments of Schacht, because it would simply block the pace of rearming and the strategy of stockpiling raw materials and hard currency. He insisted that the solution to the problem was to complete the construction of the army and to prepare for the actual acquisition of the living space. This may explain the reasons for the meeting held by Hitler on October 5, 1937 with his military commanders, which is detailed in Colonel Frederick Hossbach Memorandum, known as the controversial "Hossbach Memorandum"⁸⁸. Hitler, at the meeting, set a time limit to start moving in order to have the living space (four years), but the pressure of economic necessity prompted Hitler to move quickly to gain the living space in part, so his attention shifted to the annexation of Austria on March 12, 1938⁸⁹ and Czechoslovakia since 1 October 1938. The significance of this is found in the adoption of the main revenues of German trade 1938-1939 on the gold reserves obtained by Germany from Austria and Czechoslovakia. On 1 September 1939, the German legions went to invade Poland and share its territory with the Soviets, its territory was the closest sphere of living space to the nucleus of the alleged global Germanic state.

The transformation of German military operations into the western front in April, May, and June 1940, when the German armies took control of the territory of some Scandinavian, Netherlands and French territories, was for strategic objectives, foremost of which was the securing of the western border and ensuring continued access to iron supplies from Sweden through the Norwegian port of Narvik, as well as some other benefits envisaged by the German leadership, such as expanding access to gold reserves from the banks of the French capital, but the primary goal is to devote to military operations on the eastern front and more importantly from the point of view of the Nazis, since the control of Eastern and South-Eastern Europe was one of the main axes of the theory of German global

88 Minutes of a Conference in the Reich Chancellery, Berlin, November 5, 1937, from 4:15 to 8:30 P.M., D. G. F. P., Ser. D, Vol. 1.

89 For more information about *Anschluss* economic benefits on German economy see: Maurice Williams, "German Imperialism and Austria 1938", in: *Journal of Contemporary History*, vol. 14, 1979, p. 139-153.

hegemony.⁹⁰ In 1941, German forces invaded the plains of Ukraine, Belarus and even the Volga, the same places that Haushofer established for the growth of the German state. In order to implement German hegemony plans, German troops arrived in Moscow and Stalin Grad and imposed a siege on the two cities. this dialectic was of the Nazi ideology and its attempt to gain a living space that guided the history of Europe at that stage. A country needs a large and well-equipped military force in order to obtain a living space, but such an army can only be obtained by expanding and gaining living space, and without a war it is not possible to achieve this project. The Nazi regime attempted to overcome this dialectic by acquiring a living space in part (the occupation of Austria and Czechoslovakia) to help complete the construction of the army by replacing diplomatic skills and maneuvers with careful investment in international circumstances and crises.

Conclusions

There have been many and varied historical treatments for the reasons of the Second World War, the discussion about these reasons led to research direction aimed at reviewing the history of this war and everything related to it, and all these views that were raised and discussed within this framework in general, were external appearance of deeper and more effective motives in directing attitudes of war. Some of these motives were directly related to deep considerations inherent in the nature of the development of geographical thought, especially that which dealt with the phenomenon of the state and its relation to the economic requirements imposed by the nature of the development of the Western capitalist system and its increasing material needs. So, the outbreak of war was final outcome of the interaction between these two types of motives, was only the embodiment of the fact that the war was a product of an intellectual climate contributed by the Western mind in all its spectrum.

On the basis of this introduction, Germany witnessed a special interaction between the system of values and material ideals developed under capitalist growth and modernization project of Germany. the Geopolitics first appeared in a German version, because the German elite was more responsive to its arguments, due to the conditions of Germany's nation construction and its rapid economic growth after 1871, and its complaint of the loss of "justice" in the distribution of colonies before World War I. this development produced philosophical and

90 Omar Al- Farouk Rajab, *Power of the State: Geostrategic Studies*, Cairo, Madbouli Library, 1992, p. 101.

intellectual trends that equipped the German modernization project with moral, psychological justifications, but as a result of the retrogression of its modernization project, her desire of the post-war reprisal and German discontent from the 1919 Versailles compromise. So, all of that was translated into an emotional reaction of vengeance and ambition. So the expansionist program adopted by the Nazis was consistent with the general context of the course of German history and a clear manifestation of its secretions, it is the product of the same intellectual system that espoused the geopolitics and its expansionist theories, especially the living space theory, which gave a strong impetus to the imperial extension doctrine of the ruling German elites.

the Conditions of the German nation creation, at the political and economic level, led to the formation of the Nazi ideology and its strong adherence to the geopolitics, which emphasized the provision of realistic needs and requirements that were vitally linked to the economic security of the state. So, the Geopolitics ideas were the real, realistic engine behind the Nazi expansionist tendencies which led to the outbreak of World War II. The Nazi leadership smoothed all these elements into the crucible of the German ambition. It used a rhetorical discourse that focused on various motives to justify its project and provided some elements to convince public opinion and influence its feelings and aspirations in accordance with ideals and values derived from its intellectual heritage. the state's tendencies in order to provide a sentimental motive and an element of persuasion to the collective mind, may explain the connection of the German expansion project with such justifications or rationales embodied in the terms "Master Race" and "Germany over all".

Bibliography

Documents

Documents on German Foreign Policy 1918-1945, Washington, United States Government Printing Office, 1949), Ser. C, Vol. I, No. 16; Ser. D, Vol. 1.

Arabic Books and Translated into Arabic

Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trans. Lewis El Hajj, Beirut, Besan, 1995.

Al-Asali, Bassam, *Military Doctrines in the World (Comparative Study)*, Beirut, Dar Al-Nafais for Printing, Publishing and Distribution, 1993. (A. T.)

Frey, Norbert, *State of the Fuhrer: The Nazi Rule 1933-1945*, Reham Nabil Salem, Review of Abdullah Abu Heshah, London, Dar Al-Hikma, 2016. (A. T.)

Feffield, Russell H. and C. Etzel Percy, *Geopolitics*, trans. Joseph Megley and Louis Scandar, Cairo, Karnak Publishing, Printing and Distribution, No D., p. 39-40. (A. T.)

Jassim Sultan, *Geography and the Next Arab Dream: Geopolitics when speaking geographically*, Beirut, Tamkeen Research and Publishing House, 2013. (A. T.)

Kaplan, Robert D., *The Revenge of Geography What Maps Tells About Future Conflicts and the War on Destiny*, Trans. Ihab Abdul Rahim Ali, Kuwait, National Council for Culture, Arts and Literature, 2015. (A. T.)

Khurshid, Fuad Hama, *Geopolitics Concept and Practice*, Baghdad, Dar al-Sha'un al-thkahafiya, 2009. (A. T.)

Othman, Salah Mahmoud, *Darwinism and Man, The Theory of Evolution from Science to Globalization*, Alexandria, Jalal Hazi & Co., 2001. (A. T.)

Renovan, Pierre and Jean-Baptiste Duroziel, *An Introduction to the History of International Relations*, trans. Fayez Kamekash, vol. 3, Beirut, Oydat Publications, 1989. (A. T.)

Riyadh, Mohamed, *General Assets in Geopolitical and Geopolitical*, Cairo, Hendawi Foundation for Education and Culture, 2012. (A. T.)

Shirer, William, *The Rise and Fall of the Third Reich: The End of a Dictator*, trans. Zarzis Fathallah, Arbil, Dar Aaras for Printing and Publishing, 2002. (A. T.)

Al-Tikriti, Hashim Saleh, *A Brief History of Europe in the Eighteenth Century*, Baghdad, Dar Adnan, 2017. (A. T.)

Tyler, A. C. B., *Origins of Second World War*, trans. Mustafa Kamal Khamis, Cairo, Egyptian General Authority for Composition and Publication, 1971(A. T.)

_____, *The Struggle for Sovereignty in Europe 1848-1918*, Fadel Jaketer, Beirut, The Arab Cultural Center, 2009. (A. T.)

Books in English and German

Aubin, Hermann and Wolfgang Zorn, eds. Handbuch der Deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, “*Handbook of German Economic and Social History*”, Vol. 2, Stuttgart, 1971, p. 76.

Carr, E. William, *Arms, Autarky and Aggression: A Study in German Foreign policy 1933-1939*, London, Edward Arnold, 1972.

Chapman, Bert, *Geopolitics: A Guide to the issues*, California, Opraeger, 2011.

Herwig, Holger H., *The Daemon of Geopolitics: Karl Haushofer, Rudolf Hess, Adolf Hitler*, University of Calgary.

Hofmeister, Björn, *Between Monarchy and Dictatorship Radical Nationalism and Social Mobilization of the Pan-German League 1914-1939*, Unpublished D. Ph. Dissertation in History, Georgetown University School of Arts and Sciences, 2012.

Kamenetsky, Ihor, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe: A Study of Lebensraum Policies*, New York, Bookman Associates, 1961.

Kjellen, Rudolf, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig, S. Hirzel, 1917.

Kruck, Alfred, *Die Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890-1939 [The History of the Pan-German League 1890-1939]*. Wiesbaden: Steiner, 1954.

Levy, Richard S. (Ed.), *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution*, California, Abcocio, Vol. 1(A-K), 2005.

Mackinder, Halford J., *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*, Washington D C, National Defense Uni. Press, 1942.

Mahan, A. T., *The Influence of Sea Power upon history 1660-1783*, 11th Ed., Boston, Little Brown & Co., 1918.

Petzina, Dietmar, Werner Abelshauser, and Anselm Faust (eds), *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch, Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches 1914-1945*, Munich, Verlag C. H. Beck, 1978, Vol. III.

Rajab, Omar Al- Farouk, Power of the State: Geostrategic Studies, Cairo, Madbouli Library, 1992.

Ratzel, Freidrich, Politische Geographie, München und Leipzig, VDerlag von Oldenbourg, 1897.

Raffael, Scheck, Germany, 1871–1945 A Concise History, Oxford, 1st Floor, 2008.

Robertson, E. M., Hitler's Pre- War Policy and Military Plans 1933- 1939, London, Longmans, 1963.

Roper, Hugh Trevor (Ed.), Hitler's Secret Conversations 1941- 1943, New York, The New American library, 1961.

Spang, Christian W., Karl Haushofer und Japan: Die Rezeption seiner geopolitischen Theorien in der Deutschen und Japanischen Politik [Karl Haushofer and Japan: The Reception of his Geopolitical Theories in German and Japanese Politics], Munich: Ludicium, Berlin, Hartmut Walravens, 2013.

Spang, Christian W., Karl Haushofer re-examined: Geopolitics factor of Japanese-German rapprochement in the inter-war years.

Research in Arabic

Abdel-Al, Hassan, "Israeli Geopolitics: The Entrance to the Israeli War Geopolitics", *Political Thought Magazine*, No. 13-14, 2001. (A. T.)

Earl, "The Nazi Idea of War", in: Edward Med Earl and others. , *The Pioneers of Modern Strategy from Machiavelli to Hitler*, trans. Mohamed Abdel Fattah Ibrahim, Cairo, Alnahdh Almasryah Library, D. T. (A. T.)

Mohammed, Salah Al-Amin Abdullah, "The German Barbarians and their Role in the Fall of the Roman Empire in the West in 476 AD", *Journal of Science and Human Studies (Al-Marj)*, Electronic Scientific Journal, Vol. I, Vol. II, 2014. (A. T.)

Mohamed, Sabah Mahmood, "The Idea of the Living Space: Land Expansion in Nazi and Zionist Thought and Practice", *Afaq Earabiat*, Third Year, Issue 1, March 1978. (A. T.)

Snow, Abdul Raouf, "German Nationalism and its Manifestations of Unity, Racism and Imperialism, 1806-1990", in: Burhan Ghalioun and others, *Arabism and the 21st Century*, Beirut, Future Movement, 2009, p. 99. (A. T.)

Whittlesey, Derwent, "Haushofer: The Geopoliticians Scientists of the Earth

Policy”, *The Pioneers of Modern Strategy from Machiavelli to Hitler* ed. Edward Mead Earl and others. , trans. Mohamed Abdel Fattah Ibrahim, Alnahdh Almasryah Library, Cairo, p. 29.

Research in English and German

Ayscough, Florence, “Japan und die Japaner by Karl Haushofer”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3, (1924).

Barnes, Trevor J. and Christian Abrahamsson, “Tangled complicities and moral struggles: the Haushofers, father and son, and the spaces of Nazi geopolitics”, *Journal of Historical Geography*, No. 47, (2015).

Bel, Germa, “Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany”, *Economic History Review* (2009).

Correa, Romar, “Hitler’s Money: The Bills of Exchange of Schacht and Rearmament in the Third Reich”, *American Review of Political Economy*, Vol. 1, No. 1, (2002), pp. p. 17-18.

Costachie, Silviu and Nicolae Damian, “Ratzel and the German Geopolitical School - the Inception of Culture as an Essential Element and Factor in the Political Geography”, *Revista Română de Geografie Politică Year XII*, No. 2, (2010), pp. p. 307-308.

Diner, Dan, “Grundbuch des Planeten: Zur Geopolitik Karl Haushofers”, (Land Registry of the Planet: On the Geopolitics of Karl Haushofer), *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 32. Jahrg., 1. H., (1984).

Heffernan, Michael, “Fin De Siecle, Fin Du Monde? On the Origins of European Geopolitics, 1890–1920”, in: Klaus Dodds and David Atkinson (Ed.), *Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical Thought*, London, Routledge, 2000.

Hetzel, Robert L., “German Monetary History in the First Half of the Twentieth Century”, *Economic Quarterly (Federal Reserve Bank of Richmond)*, Volume 88, No. 1, (2002).

Lasker, Bruno, “Japan Und Die Japaner Karl Haushofer”, *Pacific Affairs*, Vol. 6, No. 6, (1933), pp. p. 319-320.

Lüdecke, Cornelia, “Carl Ritters (1779-1859) Einfluß auf die Geographie bis hin zur Geopolitik Karl Haushofers (1869-1946)” (Carl Ritters (1779-1859) Influence Geography up to the Geopolitics of Karl Haushofer), *Sudhoffs Archiv*, Bd. 88, H. 2, 2004.

Mackinder, H. J., "The Geographical Pivot of History", *The Geographical Journal*, vol. 23, No. 4, (1904).

Mukerji, K. P., "The Emergence of Geopolitics (in the inter-war period)", *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 9, No. 4, October—December, 1948.

Murice, Williams, "German Imperialism and Austria 1938", in: *Journal of Contemporary History*, vol. 14, 1979.

Ritschl, A. O., "Nazi Economic Imperialism and the Exploitation of the Small: Evidence from Germany's Secret Foreign Exchange Balances, 1938-1940", *Economic History Review*, New Series, Vol. 54, No. 2, (2001).

Schnitzer, Ewald W., "German Geopolitics Revived", *The Journal of Politics*, Vol. 17, No. 3, (1955), p. 408.

Schöller, Peter, "Die Rolle Karl Haushofers für Entwicklung und Ideologie Nationalsozialistischer Geopolitik", (Karl Haushofer's Role in the Development and Ideology of National Socialist Geopolitics), *Erdkunde*, Bd. 36, H. 3, (1982).

Sprout, Margreit Tittl, "Mahan: Missionary for Maritime Power", in: Edward Med Earl and others. , *The Pioneers of Modern Strategy from Machiavelli to Hitler*, trans. Mohamed Abdel Fattah Ibrahim, Cairo, Alnahdh Almasryah Library.

Turner, Henry A., Jr., "Hitler's Secret Pamphlet for Industrialists", *Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 3, (1968).

Academic Dissertations

Madllum, Aziz Abdulla, *Bismarck's Diplomatic Policy and Competition Towards the German Colonies in Africa*, Unpublished Ph. D Dissertation, University of St. Clements, Political Science, 2011.

Al-Sultani, Haidar Shaker, *Anti-Semitism in Nazi Thought and Practice 1920-1945*, Unpublished Ph. D. Dissertation, Baghdad University / Faculty of Arts, 2010.

Trabzon Rum İmparatorluğu Tabiri Üzerine

İbrahim Telliöğlü*

Komnenos ailesi Malazgirt Savaşından sonra başlayan gerileme sırasında 1081’de tahta oturan Aleksios Komnenos’la birlikte Doğu Roma İmparatorluğu’nun kaderinde oldukça etkili olmuş bir ailedir. Son imparator Andronikos Komnenos bir darbe ile 1185’te iktidardan uzaklaştırılana kesintisiz olarak başta kalan bu aile Romalıların tarihinde derin izler bırakmıştır.¹ Ailenin son hükümdarı olan Andronikos’un oğlu Manuel’in Ünye’de bir yazlığı vardı. Bu vesileyle Doğu Karadeniz Bölgesiyle ve halkıyla özel bir bağları da bulunmaktaydı. Andronikos Gürcü Kralı III. Giorgi’nin (1156-1184) kızı prenses Rusudan ile evlenmişti.² Bu evlilik dolayısıyla Gürcü sarayıyla da akrabalıkları da vardı. Bu iki bağ ailenin geleceğinde Karadeniz Bölgesi’nin yer edinmesini sağlayacaktır.

Nisan 1204’te IV. Haçlı seferi sırasında Latinler İstanbul’u ele geçirip idareye el koyduklarında şehirde büyük bir kargaşa çıkmıştı.³ O sırada yaklaşık yirmi yıldır tahttan indirilmiş olan Komnenos ailesinin yakınları, Haçlıların zarar verebileceği endişesiyle son imparator Andronikos’un torunları Aleksios ve David

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/ TÜRKİYE, telliogluibrahim@gmail.com ORCID:0000-0002-1796-1452

1 Bu aile ve Bizans tarihindeki yeri hakkında bkz. Anna Kommena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995; *Ioannes Kinnamos’un Historia’sı* (1118-1176), çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001; Ferdinand Chalandon, *Essai sur le Règne d’Alexis Ier Comnène*, A. Picard et fils, Paris 1900; aynı yazar, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, A. Picard et fils, Paris 1912; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Basın Yayım, İstanbul 2016, s. 430-497; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 325-371.

2 Cyril Toumanoff, “On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Tamar”, *Speculum*, 15/3, 1940, s. 304.

3 *Niketas Khoniates’in Historia’sı (1195-1206)*, çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2004, s. 110-146; Geoffrey de Villehardouin, *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople*, çev. F. T. Marzials, J. M. Dent, London 1908, s. 31-68; Robert de Clari, *İstanbul’un Zaptı* (1204), çev. Beynün Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Komnenos'u Gürcistan'a kaçırmışlardı.⁴ O sırada Gürcü tahtında, Andronikos'un hanımının kız kardeşi Kraliçe Tamara (1184-1213) bulunmaktaydı. Tamara 1202'de Micingerd'de yapılan savaşta Türkiye Selçuklularına karşı büyük bir zafer kazanmıştı.⁵ Kafkasya'da ve Karadeniz'in doğu yakasında onunla rekabet edebilecek hiçbir güç yoktu. İstanbul'da ortaya çıkan taht değişikliği yüzünden Roma İmparatorluğunun doğu vilayetlerinde oluşan siyasi boşluğu gören Tamara, himayesi altına aldığı iki gence asker desteği vererek onların Karadeniz Bölgesi'ni ele geçirmelerini sağladı.⁶ Böylece Haçlılar İstanbul'a el koyarken 1204 baharında Aleksios ve kardeşi David Komnenos da Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan yeri ele geçirmişlerdi.

Komnenosların Karadeniz hâkimiyeti XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tarihçilerin ilgi alanına girmemiştir. O zamana kadar genel itibariyle Doğu Roma tarihinin bir parçası olarak ele alınan konu hakkındaki ilk akademik çalışma, 1826'da Peter W. Afzelius'un Upsala'da hazırladığı başlıklı doktora teziydi. Ancak bu tezin varlığı hakkında bile ilim camiası bilgi sahibi olamadı. Diğer yandan Kopenhag Bilimler Akademisi 1823 yılının şubat ayında Trabzon'un Komnenos hâkimiyetindeki tarihini aydınlatacak bir yarışma ilan etmişti. Yarışmanın maksadı 1204-1461 devrine ait sikkelerin, tarihi eserlerin ve kaynakların yardımıyla dağınık vaziyetteki bilgilerin bir araya toplanması ve sistemli bir şekilde yazılmasını sağlamaktı. Bu yarışmaya katılanlardan birisi o zamana kadar ismi duyulmamış genç bir araştırmacı olan Jakob Philipp Fallmerayer'di. Landshut Üniversitesi'nde Klasik Diller ve Tarih eğitimi alan yazar Grekçe, Latince, Farsça ve Türkçe bilmekteydi. Bu konuyla ilgili bir doktora tezi hazırlayan Apseius, Kopenhag Bilimler Akademisi'nin ilanından haberdar olmasına rağmen yarışmaya katılmadı. Sonuç açıklandığında Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi isimli çalışmasının birinci olduğu görüldü. Daha önce tamamlanmış olmasına rağmen

4 Aleksios ve David Komnenos'un İstanbul'dan ne zaman kaçırıldığı konusu kaynaklarda bilgi olmaması sebebiyle uzun süre aydınlatılmayı beklemiştir. Bu iki kardeşin 1185'te Gürcistan'a götürüldüğünü düşünenler olduğu gibi 1204'te kaçırıldıklarını yazanlar da vardır. Eldeki bulgular birleştirildiğinde 1204'te İstanbul'dan ayrıldıklarını düşünmek daha akla yatkındır. Bkz. İbrahim Telliöğlu, "Trabzon Rum Devleti'nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar", *Erdem*, XIV/41, 2004, s. 139-146.

5 *Gürcistan Tarihi (En Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Félicité Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 404-410; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 24.

6 A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11/1, 1936, s. 3-37; Michel Kurşanskis, "L'Empire de Trébizonde et la Géorgie", *Revue des Études Byzantines*, 35, 1977, s. 237-256; Toumanoff, agm., s. 299-312.

Apselius'un tezi hiç bilinmedi ve Komnenosların Karadeniz hâkimiyeti ile ilgili olarak ilk müstakil çalışma olarak Fallmerayer'in eseri kabul gördü.⁷ Kısa bir süre sonra Münih'te yayınlanan⁸ bu eser XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da yükselen Helen hayranlığının etkili olduğu bir zamanda neşredilmişti. Fallmerayer'in yaşadığı dönemin şartlarından fazlasıyla etkilenen bir kişiliğe sahip olması tarihçiliğinin en öne çıkan unsurlarından birisidir.⁹ Haliyle Helenizmi yeniden diriltmeye çalışan bir fikir muhitinde ortaya çıkan bu eseri yazarının ruh halini de göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Ancak onun kadar diğer önemli bir husus da bu kitabın kendisinden sonra ortaya çıkan pek çok çalışmaya öncülük yapmış olmasıdır. Fallmerayer'in Komnenosların Karadeniz hâkimiyetini "imparatorluk" olarak tanımlaması ondan sonra gelen G. Finlay,¹⁰ W. Miller,¹¹ S. P. Karpov¹², R. Shukurov¹³, A. Bryer¹⁴ gibi konuyla ilgili olarak müstakil eser hazırlayan pek çok tarihçi tarafından hiç sorgulanmaksızın kullanılmıştır.¹⁵ Bazı Türk tarihçilerin buna Ortodoksluğu temsil eden "Rum"¹⁶ ismini de eklemesiyle

- 7 Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 2017, s. 210-213.
- 8 Jakob Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Anton Weber Yayıncılık, Munich 1827; Türkçesi: *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, çev. Ahmet Cevat Eren, yay. haz. Celalettin Yavuz, İsmail Hacifettahoğlu, notlar. İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- 9 Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Tarih Anlayışı", 4. *Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu (Muğla, 1-3 Eylül 2016) Bildiri Kitabı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla 2016, s. 824.
- 10 George Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, London 1851.
- 11 William Miller, *Trebizond the last Greek Empire*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1968; Türkçesi: *Son Trabzon İmparatorluğu*, çev. Nurettin Süleymanlı, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007.
- 12 Sergei Pavlovich Karpov, *L'impero di Trebisonda Venezia, Genova e Roma 1204-1461: Rapporti Politici, Diplomatici e Commerciali*, ed. E. Zambelli, Il Veltro Editrice, Roma 1986; *İstoriya Trapezundskoy İmperii*, Saint Petersburg 2007; Türkçesi, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. Enver Uzun, Kültür Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2016.
- 13 Rustam Shukurov, *Velikie Kommuni i Vostok (1204-1461)*, Saint Petersburg 2001.
- 14 Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Variorum Reprints, London 1980.
- 15 Komnenosların Karadeniz Bölgesi'nde kurduğu siyasi teşekkülün imparatorluk olarak adlandırılması hakkındaki az da olsa bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Bkz. İbrahim Tellioglu, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2005, s. 12-17; Mustafa Daş, "Trabzon Komnenos Devleti Bir Rum İmparatorluğu Muydu?" *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (Giresun, 09-11 Ekim 2008) Bildiriler*, I, Ankara 2009, s. 103-107.
- 16 Coğrafi yer anlamında Romalıların ülkesi anlamına gelen [Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988, s. 23.] bu isim Ortodoksluk potasında erimiş farklı kökten gelen halkları da ifade etmekteydi. Bkz. Salih Özbaran, *14.-17. Yüzyıllarda Rûm-Rûmî Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 52-64.

“Trabzon Rum İmparatorluğu”¹⁷ tabiri ortaya çıktı.

Fallmerayer eserinde Karadeniz Bölgesi’ndeki Komnenos hâkimiyetini kuran Aleksios Komnenos’un (1204-1222) imparator unvanı kullanmasıyla ilgili olarak oldukça ayrıntılı bir değerlendirme yapar. Onu takip eden pek çok tarihçi herhangi bir niteleme yapmaksızın onun verdiği isimlendirmeyi kabul ettiğine göre doğrudan ya da dolaylı olarak onun bu yorumlarını benimsemiş olmalıdır. Fallmerayer bu değerlendirmesinde Trabzon’u ele geçirmeden önce Gürcistan’da kaldığı zaman bile ecdadından kalan imparator unvanını kullandığını yazmaktaydı. Herhangi bir kaynak göstermemesi sebebiyle Fallmerayer’in bu görüşünü hangi delile dayandırıdığını söylemek mümkün değildir. Gürcü kaynaklarında bu konuda herhangi bir bilgi ya da ima bulunmaması Avusturyalı tarihçinin bu görüşünü teyit etme imkânını vermemektedir. İkinci olarak o, III. Aleksios Komnenos’un kendisini “İmparator ve tekml Anadolu’nun mutlak hâkimi, büyük Komnenos” olarak tanımladığını yazar. Aleksios’un kendisini bu biçimde nitelendirmesi bu kadar ön plana çıkarılırken yazar onun hakkında daha düşük unvanlar kullanan Gibbon gibi¹⁸ Bizans tarihçilerini sert bir dille tenkit eder.¹⁹

Trabzon Rum Devleti’nin kuruluş dönemindeki Roma kaynakları Trabzon hükümdarlarını imparator dışı unvanlarla anarlar. Bunda çeşitli gerekçeleri vardır.²⁰ Bazıları Angelos ailesini IV. Haçlı Seferi sırasında tahttan indirilen kişiler olarak Roma İmparatorluğu’nun vârisi olarak görürler. Bu düşüncelerinde haksız da sayılmazlar. Bazı tarihçilerin gözünde Haçlılara karşı İstanbul’u en son müdafaa eden Theodor Laskaris bir kahramandır. Haliyle onun İznik’te kurduğu devleti

17 M. Şehabeddin Tekindağ, “Trabzon Rum İmparatorluğunun Fethi”, *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi*, yay. haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Yayınları, Ankara 2001, s. 54-58; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; Tunay Karakök, “Trabzon Rum İmparatorluğu Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi”, *Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, 2017, s. 1-17; vb. Fallmerayer’in eserini Türkçeye çeviren Ahmet Cevat Eren, orijinal ismine sadık kalmayarak kitabı Trabzon Rum İmparatorluğu’nun Tarihi başlığıyla çevirmişti. Ancak kitabın yayını aşamasında bu durum düzeltilmiştir.

18 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, A New Edition in One Volume, London 1837, s. 1077.

19 Fallmerayer, *age.*, s. 66-79.

20 Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Murat Keçiş, “XIII-XV. Yüzyıl Bizans Tarihçilerinin Trabzon İmparatorları Hakkında Kullandıkları İfadeler”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8, 2010, s. 9-28. Trabzon Rum İmparatorluğu tabirini en sık kullanan tarihçilerden birisi olan yazar, bu makalede Komnenosların Doğu Karadeniz Bölgesi’nde kurduğu siyasi teşekkülün imparatorluk olarak adlandırılmayacağına dair haklı deliller bulunduğunu da kaydetmekteydi. Bkz. s. 18, dipnot 36.

de Romalıların kurtarıcısı olarak kabul edilir.²¹ Bu bakış açısıyla 1185'te tahttan indirilmiş ve İstanbul'da yaşanan bu olaylar sırasında gelişmelere hiç müdahil olmamış varlıklarından bile haberdar olunamayan iki gencin imparatorluk vârisi ya da Romalıların kurtarıcısı olarak görülmemeleri tabiidir. Fallmerayer Komnenos kardeşleri önemsemeyen dönemin tarihçilerini, efendilerini yüceltmek adına böyle davranmakla suçlarken aslında bu tarihî gerçekleri göz ardı etmekteydi.

Trabzon Rum Devleti kurulduğu dönemde Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan dar kıyı şeridini ele geçirmişlerdi. Üstelik kaynaklardan Samsun ve Sinop kalelerini ele geçiremedikleri anlaşılmaktadır.²² Yani altı şehrin kıyı şeridini kapsayan bir alanı ele geçirdiklerini söylemek mümkündür. Kuruluşundan sadece on yıl sonra Sinop kalesini ele geçirmek üzere bölgeye gelen Aleksios Komnenos Selçuklu hükümdarı İzzeddin Keykavus'a (1211-1220) esir düşmüş ve Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Buna karşılık olarak Selçuklu hükümdarı, Aleksios Komnenos'un Samsun'un doğusunu idare etmesine izin vermiştir.²³ Dolayısıyla bu kişinin bastırdığı paralarda kendisini imparator olarak vasıflandırmasının muhatapları açısından bir karşılığı yoktur. Selçuklu tarihçisi İbn Bibi, Keykavus'la yaptığı anlaşmadan sonra onun durumundan bahsederken Aleksios'u "Canik hâkimi" olarak nitelendirmektedir. Bu tespit gayet yerindedir. Kraliçe Tamara devrinin sonundan bahseden Gürcü kaynağı da hemen hemen aynı tarihlerde "Trabzon kumandanları" adıyla Komnenos kardeşlerden bahsetmektedir.²⁴ Bu bilgilerden anlaşılabacağı üzere muhataplarının Aleksios Komnenos'a yaklaşımları ile Fallmerayer'in meseleyi değerlendirmesi oldukça farklıdır. Doğu Roma İmparatoru'nun, Selçuklu Hükümdarı'nın, Gürcü Kraliçesi'nin ona nasıl hitap ettiği Fallmerayer'in çok umurunda değildir. Hal böyle olunca tek yanlı bir bakış açısıyla Aleksios'u "Vasiliev" ilan etmesinin XIII. yüzyıl başları itibariyle çok fazla bir karşılığı yoktur.

Kuruluş döneminde hal böyleyken XIII. yüzyılın ortalarında önemli bir eser yazmış olan Akropolites Trabzon hükümdarlarına eserinde yer verecek kadar ciddiye bile almamıştır. 1261'de İstanbul'un Latin işgalinden kurtulmasından sonra

21 *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, s. 161-213.

22 Akropolites, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Samsun valisi Sabbas'ın bölgeyi Komnenoslardan koruduğunu yazar. Bkz. George Akropolites, *The History*, çev. Ruth Macrides, Oxford Üniversitesi Yayını, New York 2007, s. 120.

23 El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ye fi'l-Umuri'l-Ala'ye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, s. 168-174.

24 *Gürcistan Tarihi*, s. 424.

eserini hazırlayan Akropolites Ortodoksların yeniden Roma İmparatorluğu'nu kontrolü altına almasını sağlayan VII. Mikail Paleologos'a ve yaptıklarına övgüler düzmektedir. Bunda haklıdır da. Zira 1204'ten sonra başlayan İstanbul'u yeniden ortodoksluğun merkezi haline getirme mücadelesini İznik hükümdarı kazanmıştır. İstanbul'un ele geçirildiği sırada Trabzon Rumları Moğol hâkimiyetini benimsemiş bir halde varlığını korumaya çalışıyorlardı. Kral I. Manuel (1238-1263) çevresindeki Türklere karşı faaliyette bulunarak sınırlarını genişletmeye çalışıyordu. Ancak bunda çok da başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Fransa Kralı IX. Ludwig'in elçisi olarak Moğollara giden Fransisken rahibi Rubruklu William, 1253 mayısında Trabzon'dan bahsederken şehirde Doğu Roma İmparatoruna akraba bir hükümdarın Moğollara vergi vermek suretiyle hüküm sürdüğünden bahseder.²⁵ Onun kayıtlarında Doğu Roma'nın başındaki şahıs için İmparator, Trabzon'daki kişi için hükümdar tabirini kullanması dikkat çekicidir. Fransız elçisinin bu tespiti aslında devrin Doğu Roma kaynaklarındaki değerlendirmeyi teyit etmektedir. Aynı dönemde Manuel'in, Fransa Kralı Saint Louis'e elçi gönderdiği zamana ait kayıtlar da benzer ifadelerle doludur. Kralın yanındaki tarihçilerin tuttuğu kayıtlarda Manuel'in soylu bir aileden geldiğinden bahsedilmekle birlikte Trabzon senyörü olarak adlandırılması dikkat çekicidir.²⁶

1280'den sonra Trabzon Rumları Ordu bölgesini boşaltmaya başlamışlardır. Panaretos'un yazdığına göre XIV. yüzyılın başların itibaren Trabzon Rumlarının hâkimiyet alanı Giresun ve Trabzon'la sınırlı kalmıştır.²⁷ Haliyle bu devletin sınırları çevresindeki küçük Türk beylikleriyle neredeyse aynı konuma gelmiştir. Tarihçilerin "önemsiz" olarak niteleyip²⁸ beylikler tarihinde yer vermedikleri Hacıemiroğlu ya da Taceddinoğlu gibi Canik beylikleriyle Trabzon Rumlarının hâkimiyet sahası neredeyse aynıdır.²⁹ Üstelik bu beyliklerin insan ve asker gücü Trabzon Rumlarından çok çok fazladır. Ordu'daki Hacıemiroğlu Beyliği'nin on bin asker çıkardığı bir dönemde³⁰ Trabzon'da altı bin kişinin yaşadığı

25 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 29.

26 Jean Sire de Joinville, *Histoire de Saint Louis*, Chez M.J. Renouart, Paris 1868, s. 212.

27 Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29, 1975, s. 143.

28 Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1998, s. 248.

29 Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Samsun Halkevi Yayını, Samsun 1940.

30 Ruj Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. G. Le Strange, Harper& Brothers, London 1928, s. 109.

bilinmektedir.³¹ Aynı şekilde o dönemlerde Bayburt civarına altmış bin Türkmen'in yerleştiği Gürcü kaynaklarından öğrenilebilmektedir. Haliyle bu devirde Trabzon'un çevresinde ismi anılmaya değer görülmeyen çok kalabalık bir Türk nüfusu varken iki şehirden oluşan bir siyasî teşekküle imparatorluk denmeye devam etmesi tarihî gerçeklerden uzaktır.

1396'da Hacıemiroğlu Beyi Süleyman Bey Giresun'u fethetmiştir.³² Haliyle Trabzon Rumlarının hâkimiyeti altında sadece başkent Trabzon kalmıştır. O yüzden XV. yüzyıla ait Osmanlı ve Akkoyunlu kaynakları Trabzon Rum hükümdarını tekfur olarak nitelemektedir.³³ Sadece bir şehre hükmeden daha özelde de alınması oldukça güç bir kalenin hükümdarı olan Trabzon krallarına tekfur denmesinden daha tabî bir şey olamazdı. Bizans tarihçilerinin de benzer unvanları kullanması bu nitelendirmenin haklı olduğunu gösterir. Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan ittifak projesinde Trabzon hükümdarlarının bölgedeki en güçsüz siyasî unsurlardan birisi olması yıkılış döneminde onların siyasî konumunu ortaya koyar. Gürcistan'daki küçük derebeyleriyle Trabzon hükümdarlarının aynı konumda bulunmaları son dönemde tekfur olarak nitelendirilmenin ötesinde bir vasıfta olmadıklarını gözler önüne serer.

Giresun'un kaybedilmesinden sonra Trabzon'da hüküm süren III. Manuel (1390-1417)'i ziyaret eden İspanyol elçisi Clavijo'nun gözlemleri de Türk kaynaklarındaki ifadeyi doğrular niteliktedir. Tirebolu'dan itibaren Komnenosların hâkimiyetindeki yerlere girdiğini söyleyen Clavijo, 11 Nisan 1404'te vardığı Trabzon'da Manuel tarafından kabul edilmişti. Onun Manuel'in siyasi gücü hakkında yazdıkları çok dikkat çekicidir. Rum hükümdarının Timur'a ve komşusu olan diğer Türklere vergi ödediğini kaydeden Clavijo, ardından hem onun hem de oğlunun Bizans sarayından evlendiğini yazar. Esasında Manuel'in kudretli bir hükümdar olmadığını gördüğünü ifade eden Elçi, bu haldeyken hem hükümdarın hem de oğlunun imparatorluk alameti giysiler giydiğini yazar. Onun ifadelerinden Manuel ve oğlunun bu halini yadırgadığı hatta alay ettiği rahatlıkla anlaşılabılır. Zira bahsin sonunda Erzincan'a doğru ilerlerken Komnenos hâkimiyetinin bir günlük mesafede daha devam ettiğini kaydeder.³⁴

31 Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika*, I, 1970, s. 37.

32 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 485.

33 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III, çev. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 47; Ebu Bekr-i Tihrani, *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001, s. 21.

34 Clavijo, *age.*, s. 109-117.

Clavijo'nun başkentinden sadece bir günlük mesafeye hâkim birinin imparatorluk kıyafetleri içinde dolaşmasına şaşırmasından daha doğal bir şey yoktur. Şaşırtıcı olan Yorgios Sfrancis'in 29 Ağustos 1427'e ait bir kaydında Komnenosların son hükümdarlarından birisi olan IV. Aleksios (1417-1429)'dan Trabzon İmparatoru olarak bahsetmesidir. Roma İmparatoru Ioannis'in düğününe yer veren yazar, evleneceği kız olan Maria'nın babası olan Trabzon hükümdarından söz ederken bu ifadeyi kullanmıştır.³⁵ Zira bu kişi Komnenos kralları içerisinde bir suikasta kurban giderek hayatını kaybeden ilk kişidir. 1426'da tahta oğlu Aleksander'ı geçirmek isteyen Aleksios, 1427'de diğer oğlu Ioannes'in gönderdiği iki suikastçı tarafından öldürülmüştü. Bu hadise cereyan ederken en yakınındakileri bile kontrol edemeyecek bir haldeydi.³⁶ Bu şartlarda Yorgios Sfrancis'in ona hitap ettiği unvanı, kurulacak akrabalık bağının getirdiği sempatinin bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir. Yoksa ortada Aleksios'u imparator haline getirebilecek siyasi bir vasıf yoktur. Bizans İmparatoru ile menfaat birlikteliği yapması onu kıymetli hale getirmiştir. Nitekim Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferinden bahseden Chalkokondyles, Komnenos hâkimiyetinin başlangıcından o güne kadar olan dönem hakkında değerlendirme yaparken Komnenos hükümdarlarını kral ismiyle anar.³⁷

Komnenosların son hükümdarı David (1458-1461) zamanında Trabzon Rumları papalık ile yakınlaşmaya çalışmıştır. Papalık da Osmanlı tehlikesine karşı doğudaki Hristiyanlarla ve Osmanlı muhalifi Türk unsurlarıyla iş birliği yapmak istediğinden bu çabalara karşılık vermiştir. David, Papa II. Pius'a yolladığı mektupta kendisinin yirmi bin askerle katkıda bulunacağı iki yüz bin kişilik bir ordunun Osmanlılara karşı yapılacak bir faaliyet için hazır olduğunu bildirmektedir.³⁸ Ancak Venedik elçisi olarak Akkoyunlulara elçi olarak gönderilen Josaphat Barbaro'nun yazdıklarından durumun hiç de öyle olmadığı ortaya çıktı. Zira elçi Trabzon'u yönetenlerin Bizans İmparatorluğunu idare eden bir aileye mensup olduklarından dolayı kendilerine imparator deseler de gasp ettikleri bu unvanın gereğini yerine getirecek güçte olmadıklarını açık açık yazar.³⁹ Böylece yıkılma zamanlarında

35 *Yorgios Sfrancis'in Amları*, çev. Levent Kayapınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 82.

36 Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, s. 231-232.

37 Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, II (nşr. A. Kaldellis), Harvard University Press, Cambridge 2014, s. 305-313.

38 Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide*, Presses Universite de Bruxelles, Bruxelles 1969, s. 147-148.

39 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 89.

Komnenosların kendilerini büyük gösterme gayreti içerisinde olduğu açıkça anlaşıldı. Zaten Osmanlı ordusu Trabzon'u kuşattığında savaşmaksızın teslim olarak Fatih'in kendisi için vereceği karara razı olmuştur.⁴⁰

Sonuç olarak Karadeniz'deki Komnenos hâkimiyetini imparatorluk olarak adlandırmak yaygın bir hal almıştır. 1827'de Jakob Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi başlıklı eseri yayımlandığından beri tarihçiler tarafından sıkça kullanılan bu tabir bazı Türk tarihçilerin Rum ismini eklemesiyle Trabzon Rum İmparatorluğu haline dönüşmüştür.

Komnenoslar, 1204-1461 arasında Karadeniz sahilindeki dar kıyı şeridinde hâkim olmuş bir hanedandı. Onları bölge ve Ortodoks tarihinde önemli hale getiren 1185'e kadar bir asırdan fazla bir süre Doğu Roma İmparatorluğu'nu idare etmeleri olmuştur. Ancak Karadeniz Bölgesinde hâkimiyet kurmaları farklı siyasi temellere dayanır. 1204'te bölgeyi ele geçirmeleri Gürcülerin askerî ve siyasi desteğiyle olmuştur. Ancak bu destek kuruluşla sınırlıdır. Yaklaşık on yıl sonra başlayan ve XIV. yüzyıl başlarına kadar devam eden süreçte önce Türkiye Selçuklularına, ardından da Moğollara bağlı olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. XV. yüzyıl başlarında ise Timur'a bağlandıkları bilinmektedir. Moğol hâkimiyetinden sonra çevresinde ortaya çıkan Türk beyliklerinin baskısıyla hâkimiyet sahası gittikçe daralan Trabzon Rumları, onlarla akrabalık bağı kurarak varlığını koruyabilmiştir. Komnenos tarihi bu seyrirde takip edilirse Orta Çağ Karadeniz tarihindeki yeri daha iyi anlaşılabilir.

Komnenosların Karadeniz Bölgesi'nde hâkimiyet kurdukları saha dönemsel olarak daralıp genişler. Onların sınırlarının en geniş olduğu kuruluş devridir. Haçlıların İstanbul'u ele geçirmelerinden dolayı oluşan boşluğu iyi değerlendirerek Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan sahayı zapt etmişlerdi. Fakat bu durum sadece on yıl sürdü. 1214'ten sonra hâkimiyet sahaları Samsun ve doğusuyla sınırlı kaldı. XIV. yüzyılın başlarında iki, sonlarında ise bir şehre hükmeder bir konumdaydılar. Haliyle en geniş sınırlarına ulaştıkları zamanlarda bile kontluk, prenslik, derebeylik, beylik, ya da emirlik vasıflarıyla nitelenebilecek bir durumdaydılar. Paralı asker temin ederek ya da Trabzon ve çevresinde bazı muharip unsurlara yurt vererek asker ihtiyacını karşılayan Komnenosların daimî

40 Trabzon'un fethi için bkz. Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, çev. Benkamin Stolz, Published by University of Michigan, Ann Arbor 1975, s. 118-120; Kritovulos, *Fatih Sultan Mehmet*, çev. Karolidi Efendi, Trabzon Valiliği Yayını, Trabzon 2009, s. 189-190 vd.; Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, çev. Mertol Tulum, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 109-110.

bir ordusu olmamıştır. Herhangi bir devleti ya da beyliği ortadan kaldırarak siyaseten büyüyememişler, çok ulusa hükmeden bir mahiyet kazanamamışlardır. Bu sebeplerden Komnenosların Karadeniz hâkimiyetine Trabzon İmparatorluğu ya da Trabzon Rum İmparatorluğu gibi nitelendirmeler yapılmasının tarihi zemini yoktur.

Trabzon İmparatorluğu ya da Trabzon Rum İmparatorluğu tabirinin kullanılmasında bu ismin tarih yazımında yaygın olduğu görüşünden hareket edilmesi ilmen kabul edilemez. Bu siyasi teşekküle tarihteki yerine uygun bir isim bulunmalıdır. Aynı şekilde batı Avrupa literatüründe yer alan kont, senyör, dük gibi tabirlerin Doğu Roma literatüründe olmamasını sebep göstererek Komnenos hükümdarlarını imparator payesiyle anmak da bahse konu problemi görmezlikten gelmektir. Burada esas olan Komnenos hükümdarlarının kendilerini nasıl adlandırdıkları değil hangi konumda olduklarıdır. Bir başka deyişle yaşadıkları çağda muhatapları tarafından nasıl görüldükleridir. Tarihin hiçbir döneminde imparator vasfını hak edebilecek güçte olmayan Komnenos hükümdarlarını bu unvanla anmak gerçeklerle bağdaşmaz. Onların kurduğu siyasi teşekkülü devlet ya da krallık ismiyle anmak en akılcı yol gibi gözükmektedir.

Kaynaklar

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Akropolites, George, *The History*, çev. Ruth Macrides, Oxford Üniversitesi Yayını, New York 2007.

Aliyazıcıoğlu, Zeynep İnan, “Jakob Philipp Fallmerayer’in Tarih Anlayışı”, *4. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, Muğla 1-3 Eylül 2016, Bildiri Kitabı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayını, Muğla 2016, s. 819-826.

_____, “Jakop Philipp Fallmerayer’in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 2017, s. 209-226.

Anna Kommena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Barbaro, Josaphat, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1988.

Bryer, Anthony, “Greeks and Türkmens: The Pontic Exception”, *Dumbarton Oaks Paper*, 29, 1975, s. 113-149.

_____, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Variorum Reprints, London 1980.

_____, “The Tourkokratia in the Pontos”, *Neo-Hellenika*, I, 1970, s. 30-54.

Chalandon, Ferdinand, *Essai sur le Règne d’Alexis Ier Comnène*, A. Picard et fils, Paris 1900.

_____, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, A. Picard et fils, Paris 1912.

Chalkokondyles, Laonikos, *The Histories*, II (nşr. A. Kaldellis), Harvard University Press, Cambridge 2014.

Daş, Mustafa, “Trabzon Komnenos Devleti Bir Rum İmparatorluğu Muydu?” *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, Giresun 09-11 Ekim 2008, Bildiriler*, I, Ankara 2009, s. 103-107.

de Clari, Robert, *İstanbul’un Zaptı* (1204), çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

de Clavijo, Ruj Gonzales, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. G. Le Strange, Harper& Brothers, London 1928.

de Joinville, Jean Sire, *Histoire de Saint Louis*, Chez M. J. Renouart, Paris 1868.

Dilcimen, Kâzım, *Canik Beyleri*, Samsun Halkevi Yayını, Samsun 1940.

Esterâbadi, Aziz b. Erdeşir-i, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.

Fallmerayer, Jakob Philipp, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Anton Weber Yayıncılık, Munich 1827; Türkçesi: *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, çev. Ahmet Cevat Eren, yay. haz. Celalettin Yavuz, İsmail Hacifettahoğlu, notlar. İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Finlay, George, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and the Empire of Trebizond 1204-1461*, William Blackwood and Sons, London 1851.

Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, A New Edition in One Volume, London 1837.

Gibbons, Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Bülent Arı, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1998.

Gürcistan Tarihi (En Eski Çağlardan 1212 yılına kadar), Gürcüceden çev. Marie Félicité Brosset, çev. Hrand D. Andreasyan, notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih, III*, çev. İsmet Parmaksızoglu, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992.

Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176), çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

İbn Bibi, El-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, *El Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye, I*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996.

Janssens, Emile, *Trebizonde en Colchide*, Presses Universite de Bruxelles, Bruxelles 1969.

Karakök, Tunay, "Trabzon Rum İmparatorluğu Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi", *Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/1, 2017, s. 1-17.

Karpov, Sergei Pavlovich, *L'impero di Trebisonda Venezia, Genova e Roma 1204-1461: Rapporti Politici, Diplomatici e Commerciali*, ed. E. Zambelli, Il Veltro Editrice, Roma 1986.

_____, *İstoriya Trapezundskoy İmperii*, Saint Petersburg 2007; Türkçesi, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. Enver Uzun, Kültür Bilimler Akademisi Yayınları, İstanbul 2016.

Keçiş, Murat, “XIII-XV. Yüzyıl Bizans Tarihçilerinin Trabzon İmparatorları Hakkında Kullandıkları İfadeler”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8, 2010, s. 9-28.

_____, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Kritovulos, *Fatih Sultan Mehmet*, çev. Karolidi Efendi, Trabzon Valiliği Yayını, Trabzon 2009.

Kurşanskis, Michel, “L’Empire de Trébizonde et la Géorgie”, *Revue des Études Byzantines*, 35, 1977, s. 237-256.

Mihailović, Konstantin, *Memoirs of a Janissary*, çev. Benkamin Stolz, Published by University of Michigan, Ann Arbor 1975.

Miller, William, *Trebizond the last Greek Empire*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam 1968; Türkçesi: *Son Trabzon İmparatorluğu*, çev. Nurettin Süleymangil, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007.

Niketas, Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Niketas Khoniates’in Historia’sı (1195-1206), çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2004.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

Özbaran, Salih, *14.-17. Yüzyıllarda Rûm-Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Shukurov, Rustam, *Velikie Komnini i Vostok (1204-1461)*, Saint Petersburg 2001.

Tekindağ, M. Şehabeddin, “Trabzon Rum İmparatorluğunun Fethi”, *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi*, yay. haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Yayınları, Ankara 2001, s. 54-58.

Tellioğlu, İbrahim, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2005.

_____, “Trabzon Rum Devleti’nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar”, *Erdem*, XIV/41, 2004, s. 139-146.

Tihranî, Ebu Bekr-i, *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2001.

Toumanoff, Cyril, “On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar”, *Speculum*, 15/3, 1940, s. 299-312.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü’l-Feth*, çev. Mertol Tulum, Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, Alfa Basın Yayın, İstanbul 2016.

_____, “The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)”, *Speculum*, 11/1, 1936, s. 3-37.

Villehardouin, Geoffrey, *Memoirs or Chronicle of The Fourth Crusade and The Conquest of Constantinople* (nşr. F. T. Marzials), J. M. Dent, London 1908.

von Rubruk, Wilhelm, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Yorgios Sfrancis’in Anıları, çev. Levent Kayapınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

Tarihi Göç Çalışmalarında Bir Veri Kaynağı Olarak Mezar Taşları

İlker Yiğit*

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç, kısaca insanların yaşadıkları mekânı mevsimlik ya da daimi şekilde terk etmesi ve başka bir yerde hayatını devam ettirmesi olarak tanımlanabilir. Göçler hem Türk tarihinde hem de Anadolu tarihinde yaygın olarak görülen bir husustur.¹ Günümüzde ve geçmişte oldukça önemli yer işgal eden göç meselesi çeşitli disiplinlere mensup araştırmacılar tarafın ele alındığı görülür. Coğrafya camiasında ise göç, özellikle nüfus coğrafyası çalışmalarının bir konusu olarak ele alınmakta ve değerlendirilmektedir.

Coğrafyacılar nüfusun araştırılmasını çeşitli yönlerden yaparlar. Nüfusun gelişimi ve çeşitli özelliklerinin dağılışı, nüfus miktarı ve özelliklerinin (demografik, ekonomik ve toplumsal) mekânsal biçimlenişinin açıklanması amacıyla mekânsal analizinin yanında göçler, nüfusun ortaya çıkardığı çeşitli problemler ve bunlara dair önerilere de yer verir.² Coğrafyacılar, tarihçiler ve sosyologlar uzmanlık dönemlerine ve sahalarına göre nüfusun ve özelde de göçün farklı cephelerine ilişkin çeşitli çalışmalar gerçekleştirmektedirler.

Çeşitli çalışmalar aracılığıyla doğurganlık, ölümlülük ve göçlerin incelenmesi günümüz toplumlarının çatışma, kaynak kullanımı, çevresel bozulma ve uluslararası ilişkileri de kapsayan temel problemlerinin birçoğunun anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenler göz önüne alındığında nüfus süreçleri ve özellikleri bir taraftan toplumları şekillendirmekte, diğer taraftan da onlara karakteristikler kazandırmaktadır.³ Göçler farklı fizyolojik yapısı, dili, dini, adetleri olan insanları başkalarıyla kaynaştırmış, farklı toplumların ve örgütlenme şekillerinin ortaya

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, iyigithg@gmail.com ORCID:0000-0002-1473-3438

1 İlker Yiğit, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018, s. 342.

2 Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2009, s. 212.

3 E. Murat Özgür, "Bir Alt Disiplin Olarak Nüfus Coğrafyasının Geçmişi, Bugünü ve Geleceği", *Ege Coğrafya Dergisi*, 25/1 (2016), s. 2.

çıkmasına neden olmuştur. Toplumların kültürel olarak değişmesini sağlayan, hatta çeşitli kültürlerin karışımından yeni kültürler yaratan ana unsurlardan birisini şüphesiz göçler oluşturur.⁴ Böylesine çeşitli etkileri ve çıktıları olan nüfusun daha özelde ise göç sürecinin araştırılması ve anlaşılması oldukça önemlidir. Nitekim Trewartha (1953) nüfus coğrafyasının kapsamını, tarihi nüfus coğrafyası, nüfus artışının dinamikleri, göç, nüfus yapısı ve sosyo-ekonomik nitelikleri şeklinde ifade etmiştir.⁵ Tarihi göç çalışmaları da tarihi nüfus coğrafyası sahasının bir konusudur. Coğrafya camiası içerisinde genellikle tarihi coğrafya ile ilgilenen kişilerce tarihi göç çalışmaları gerçekleştirilmektedir.

Günümüz Türkiye'sinin ve içinde bulunduğumuz mevcut göç yapısının anlaşılmasında tarihi göç çalışmalarına özellikle ihtiyaç vardır. Zira herhangi bir meselede olduğu gibi göç konusunda da geçmişin bilinmemesi eksik, hatalı bilgi ve değerlendirmeler, hatta yanlış kararlar ve planlamalar yapılmasına neden olabilecektir. Tabi ki geçmiş bir zaman diliminde bir konunun çalışılabilmesi ilgili dönemdeki kaynağın ya da kaynakların mevcut ve kullanılabilir olup olmadığı hususu ile yakından ilgilidir. Özellikle Osmanlı döneminde yaşanan göçlere ilişkin mevcut istatistiki ve örnekleme veri sunan birtakım arşiv vesikaları sayesinde araştırmalar yapmak mümkündür. Ancak arşiv vesikalarının tutuluş amacının dönemin demografik hareketliliğini tespit etmek olmadığı için veri sıkıntısı da yaşanabilmektedir. Farklı perspektiflerle bakıldığında arşiv vesikalarının dışında göç verisi sunan kaynakların da mevcut olduğu görülebilir. Geçmiş dönemdeki göçlere ilişkin veri sunan kaynaklardan birisini de mezar taşları oluşturmaktadır. İşte bu çalışmada çeşitli örneklemler üzerinden mezar taşlarındaki göç verilerine dikkat çekmek ve tartışmaya açmak hedeflenmiştir. Seçilen örneklemler üzerinden göçün miktarı, yönü, nedeni ve dönemine ilişkin bazı değerlendirmeler yapılmaya gayret edilmiştir. Mezar taşlarından göçün çeşitli yönlerinin dışında kişilerin ölüm sebeplerinden hareketle dönemin sağlık problemlerine dair de fikir sahibi olunabildiği görülmüş ve bunlara da çalışma içerisinde yer verilmiştir.

Mezar Taşları ve Göç

İnsanlık tarihi boyunca dünyanın farklı yerlerinde ölünün gömülmesi farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Özellikle ölümden sonra bir hayatın varlığı inancı sebebiyle mezarlara çeşitli malzemeler konularak kişiler defnedilmiştir. Ölen kişinin

4 Kemal H. Karpat, "Önsöz", (ed. M. M. Erdoğan ve A. Kaya), *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2015, s. XXIII.

5 Özgür, "Bir Alt Disiplin Olarak Nüfus Coğrafyasının Geçmiş, Bugünü ve Geleceği", s. 7.

yakınları ise defnedilen yere o kişiyi hatırlatan birtakım alametler dikmişlerdir. Başta Türk geleneğinde olmak üzere çeşitli toplumlar, yapmış oldukları mezarlar ve ritüellerle atalarına verdiği değeri ortaya koymuşlardır. Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra kurganların devamı olarak kümbetler ve türbeler mezar anıtları olarak inşa etmişlerdir.⁶

Türk-İslam kültüründe geleneksel olarak ölünün toprağa defnedilmesinin ardından bir yıl beklenilerek toprağın oturması sağlanır ve sonra mezar yapımı işlemi gerçekleştirilir. Mezar yapımında temelde, baş ve ayak taraflarına şahide olarak da isimlendirilen iki taşın dikilmesi işlemi yer alır. Baş ve ayak taşları direk olarak toprağa oturtulmaksızın sağlam ve dayanıklı olması için birer taş kaidenin ortasındaki deliklere yerleştirilir. Mezarın güzel görünmesi amacıyla da şahidelerin dikildiği kaide taşları dikdörtgen oluşturacak şekilde yanlardan taşla birleştirilir. En basit şekli bu olsa da mezarın dört parça taştan sandık şeklinde olanları da mevcuttur.⁷

Diğer mimari eserlerden farklı bir işleve sahip olan mezarlar, orada yatan kişiye saygı ve orada bir kişinin defnedilmiş olduğunun anlaşılmasıdır. Döneme ve bölgeye göre farklı estetik anlayışla şekillenen mezar taşları başta yazı olmak üzere, bitkisel, geometrik, nesnel ve figüratif motiflerle süslenmiştir.⁸

Önemli kültürel varlıklarımız arasında yer alan mezar taşları sanat eseri olmasının yanında kitabelerinde yer alan bilgileri günümüze taşıyan tarihi bir belge niteliğine sahiptir.⁹ Selçuklular ve Osmanlılar zamanında yazıya ayrı bir önem verilmesi nedeniyle mezar taşlarında kitabe ve hüsn-i hat ön plana çıkmaktadır.¹⁰ Yazılı mezar taşları orada yatan kişiye ilişkin kişisel bazı bilgiler vermesinin ötesinde memleketi, hayatında icra etmiş olduğu görev, lakabı, ölüm sebebi gibi hususlarda da çeşitli kayıtlar içerebilmektedir. Şüphesiz her biri ayrı bir kıymete sahip olan bu verilerden memleket verisi, göçe dair önemli bir bilgi niteliğindedir. Eldeki çalışma temelde bu noktadan hareketle hazırlanmış ve örneklemeler üzerinden çeşitli değerlendirmeler yapılmaya gayret edilmiştir. Yazılı mezar taşlarında

6 Bülent Nuri Kılavuz, “Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/53 (2013), s. 79.

7 Halit Çal, “Ah Mine’l Mevt Kastamonu Şehrindeki 14.-20. Yüzyıl Mezar ve Mezar Taşları”, *“Üsküdar’a Kadar” Kastamonu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 4.

8 Kılavuz, “Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları”, s. 79.

9 Gül Tunçel, “Ayaş mezar Taşları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIV/1 (2005), s. 277.

10 Sedat Soyalp, “Denizli Sarayköy’de Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı III*, İstanbul 2016, s. 250.

yer alan bilgilerden göçün ortaya çıkarılması ve örnekler sunulması maksadıyla aşağıda İstanbul, Boyabat, İzmir Karşıyaka ve Boyabat'ta bulunan mezar taşları üzerinden konu ele alınacaktır.

1- İzmir Karşıyaka Mezarlıkları Örneği

Günümüzde İzmir ili Karşıyaka ilçesi sınırları içinde kalan Debepaşı (Kayalar), Eski Örnekköy ve ve Soğukkuyu mezarlıklarında Osmanlı dönemi ve erken Cumhuriyet devri mezar taşları Ertan Daş ve Şakir Çakmak tarafından bir kitap haline getirilmiştir. Söz konusu eser Karşıyaka Belediyesi tarafından yayımlanmıştır.¹¹ Burada göçmen¹² varlığına işaret eden mezar taşlarının dönemsel olarak XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu görülmektedir. Ancak göç zamanı açısından düşünüldüğünde elbette daha erken vakitlerde göç edildiğini göz önünde bulundurmak gerekecektir. Belki bazı durumlarda bir iki kuşak memleket verisinin hafızalarda yaşayarak mezar taşlarına aktarıldığı da hatırdta tutulmalıdır.

Debebaşı Mezarlığı'nda araştırmacılar tarafından 28 mezar taşı tespit edilmiştir. Bu mezarlıkta üç göçmen mezarı olduğu anlaşılmaktadır. En eski tarihli mezar taşı 1890'lı yıllara aitken en yakın tarihli ise 1954 tarihine aittir.

Bunlardan ilki Orta Anadolu'da yer alan Konya çevresinden göç ederek İzmir havalisine gelen Konyalı Mehmet Efendi'nin kızı Nazmiye Hanım'a aittir. Mezar taşındaki bilgiden verem nedeniyle Nazmiye Hanım'ın vefat ettiği anlaşılmaktadır. Buradaki göç verisi ilgili kişinin babasının lakabından çıkarılmıştır. Ölüm tarihi ise 1926 olarak kaydedilmiştir. Debebaşı Mezarlığı'nda metfun ikinci kişi ise günümüzde Manisa ilinin Kula ilçesinden göç eden Mehmed'in kızı Müşerref'tir. 1954 yılında vefat eden Müşerref Hanım'ın ölüm sebebine ilişkin herhangi bir kayda yer verilmemiştir. Üçüncü kayıt ise nispeten daha yakın bir noktadan Yamanlar'dan gelen Hacı Ömer'in oğluna aittir. 1890-1891 yılında vefat etmiştir Taşın kırık olması nedeniyle kitabenin devamı okunamamıştır.

Eski Örnekköy Mezarlığı'nda araştırmacılar tarafından 118 mezar taşı tespit edilmiştir. İlgili mezarlıkta 20 göçmen mezarı yer almaktadır. En eski tarihli 1838

11 Ertan Daş ve Şakir Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, Karşıyaka Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2013.

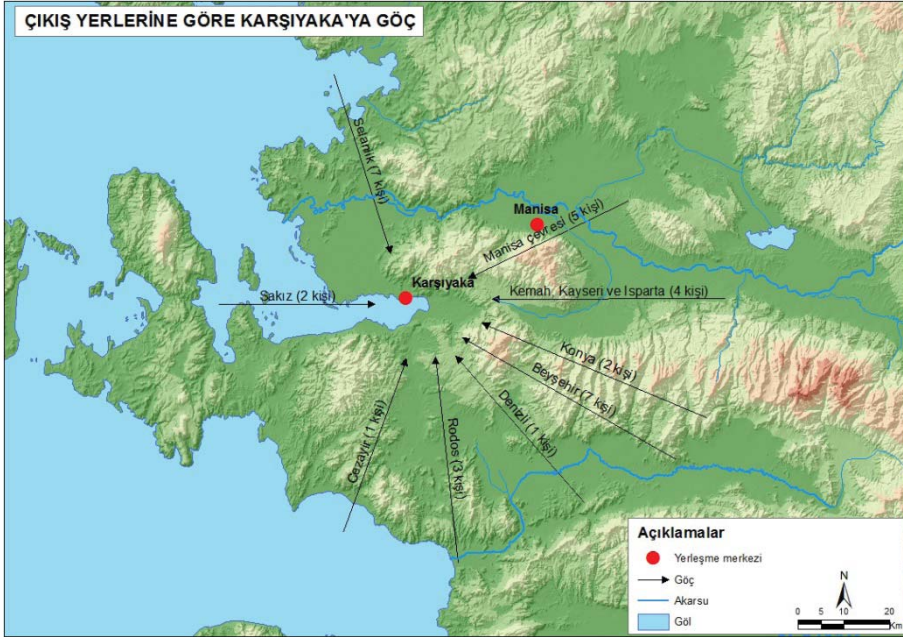
12 Bu çalışma kapsamında "göçmen" kavramı göçe katılan, göç eden kişi bağlamında kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif bölgelerde toprak kaybetmesi sonucunda Balkanlar, Kırım, Kafkasya gibi sahalardan Osmanlı sınırları dahiline gelen kişiler için ise "muhacir" kavramı tercih edilmiştir.

yılına aitken en yeni tarihli ise 1950'li yılına aittir. Bu mezarlıktaki taşlarda yer alan bilgiler göçmenlerin oldukça farklı çıkış yerlerine işaret etmektedir. Anadolu, Balkanlar ve Ege adalarından sahanın göç aldığı dikkati çekmektedir. Anadolu'dan Kayseri (2 göçmen), Isparta (1 göçmen), Ulucaklı (1 göçmen), Beyşehir (6 göçmen) ve Konya'dan (1 göçmen) göç almıştır. Anadolu dışında Atina (1 göçmen), Kırcalı (1 göçmen), Usturumca (1 göçmen), Rumeli (1 göçmen), Selanik Vırlanca (1 göçmen), Sakız Adası (2 göçmen) olmak üzere farklı merkezlerden gelen göçmenler vardır. Beyşehir çevresinden özellikle Davgana'dan (bugün Doğanbey) üç kişi İzmir çevresine göç etmiştir.¹³

Soğukkuyu Mezarlığı'nda 23 göçmen mezarlığı olduğu görülmektedir. Burada göçe konu mezar taşları 1902-1947 tarihlerine sahiptir. Göçmenlerin çıkış yerleri arasında Anadolu, Balkanlar ve Ege adaları bulunmaktadır. Edirne (1 göçmen), Kemah (1 göçmen), Alaşehir (1 göçmen), Nevşehir (1 göçmen), Gordes (2 göçmen), Menemen Güzelhisar (1 göçmen), Manisa (1 göçmen), Beyşehir Hüseyinler (1 göçmen), Menemen (1 göçmen), Tire (1 göçmen), Denizli (1 göçmen) gibi merkezlerden göç almıştır. Ayrıca Eşme'de kaymakamlık yapmış olan Halil Hilmi Efendi'nin de mezarı bu mezarlıkta bulunmaktadır. Bu durumda belirli bir süre Eşme'de idari görevi nedeniyle göçmen olarak Halil Hilmi Efendi'nin bulunduğu değerlendirilebilir. Anadolu dışından Rodos (3 göçmen), Selanik (5 göçmen) ve Priştine'den (1 göçmen) göçmenler İzmir çevresine gelmiştir.¹⁴ Anadolu dışından gelenlerin özellikle Balkanlar'dan geldiği görülmektedir. Osmanlı'nın son döneminde ve Cumhuriyet devrinde Anadolu sathına, kaybedilen eski Osmanlı topraklarından muhacir akını olmuştur. Bu durumun bir yansıması olarak Ege Bölgesi dahilindeki sahaya muhacirlerin iskan edildiği ve bunun mezar taşlarındaki göç verisine de yansıdığı görülmektedir. Bu noktada mezar taşlarındaki göç verileri Anadolu içerisinde meydana gelen nüfus hareketlerine ilişkin bilgiler vermesinin ötesinde ilgili zaman diliminde siyasi olaylar neticesinde ortaya çıkan göçlere dair de fikirler verebilmektedir.

13 Daş ve Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, s. 42-125.

14 Daş ve Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, s. 42-125.

Harita 1: Çıkış Yerlerine Göre Karşıyaka'ya Göç

Mezar taşlarındaki ifadelerden kişilerin ölüm sebeplerine ilişkin bilgiler de elde edilebilmektedir. Depebaşı Mezarlığı'nda bulunan bir mezar taşı kitabesinde verem hastalığına ilişkin bilgiye şu şekilde yer verilmiştir:¹⁵

“Felek rahm etmedin ben gibi bir civana
Verem geldi yapıştı....
Çalıştı ailem ruhani ve cismani tedaviye
Heba gitti emekler ermedim matlub-ı dermana...”

Eski Örnekköy Mezarlığı'nda 1927 yılında vefat eden Musa oğlu Mehmed'in ölüm nedeni tifo hastalığı olarak belirtilmiştir:¹⁶

“Ah Mevt 1927
Girdim henüz on dokuz yaşıma
Tifo hastalığından ölüm geldi başıma
Akıbet turab oldum bu yazıldı başıma...”

15 Daş ve Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, s. 7.

16 Daş ve Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, s. 85.

Yine Eski Örnekköy Mezarlığı'nda yer alan başka bir mezar taşında yer alan bilgiden ilgili kişinin sıtma nedeniyle vefat ettiğine yer verilmiştir:¹⁷

“Ah ölüm
Girmiştim henüz yirmi yaşına
Hamileyken sıtmadan ölüm geldi başıma
Halil Güler kızı Eda...”

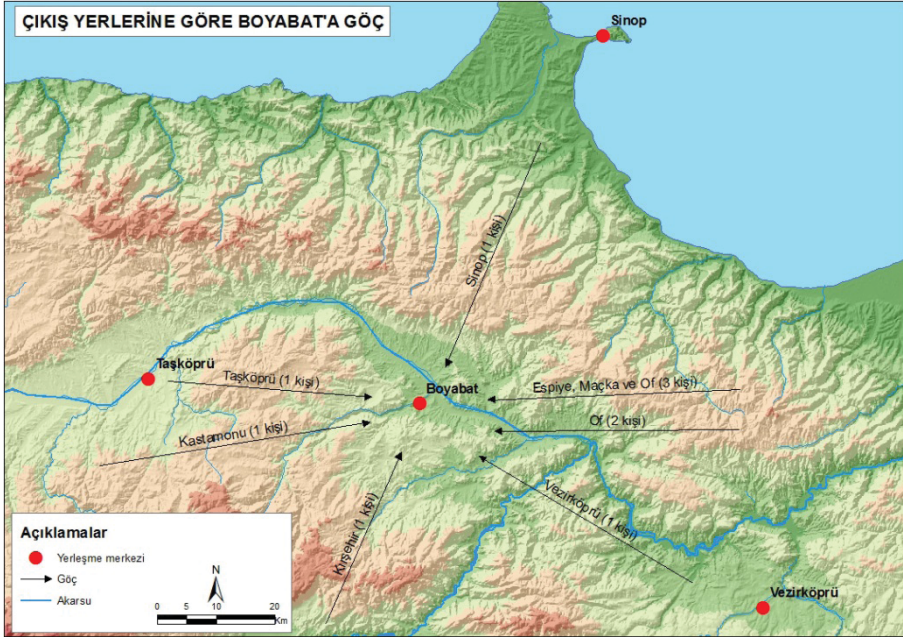
Bu örneklerde görüldüğü üzere mezar taşları ait olduğu dönemdeki sağlık (verem, tifo ve sıtma gibi) problemlerine dair fikir de verebilmektedir. Bu yönüyle mezar taşları salgın hastalıklar ve hususiyle de sağlık tarihi açısından ayrıca kıymetli kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

2- Boyabat Mezar Taşları Örneği

Osmanlı dönemi Boyabat kazası sınırları içinde 113 baş ve 71 ayak taşı olmak üzere 184 mezar taşı Halit Çal tarafından incelenmiştir. Söz konusu çalışma Boyabat Belediyesi tarafından kitaplaştırılmıştır. Mezar taşlarının 11'i XVIII. yüzyıla, 92'si XIX. yüzyıla ve 25'i 1900-1921 yıllarına, 8'i de 1923-1940 yıllarına aittir. Boyabat ve çevresinde yer alan mezar taşlarında göç verilerine bakıldığında kaza içinden ve kaza dışından göçmenlerin mevcut olduğu görülmektedir. Göçe konu mezar taşlarının en eskisi 1800'lü yılların başına aitken en yakın tarihli olanda ise 1940 tarihi yer almaktadır. Öncelikle göç aldığı yerlere bakıldığında Espiye (1 kişi), Sinop (1 kişi), Maçka (1 kişi), Taşköprü (1 kişi), Vezirköprü (1 kişi), Kastamonu (1 kişi), Kırşehir (1 kişi), Of (2 kişi) gibi merkezler karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında Esmâ Hanım'a ait mezar taşında Çoraklı ve Ömer Efendi'ye ait mezar taşında ise Boyvazlı (Bivazlı) kayıtları da göçe işaret etmektedir. Çorak yerleşim birimi olarak Türkiye'nin muhtelif bölgelerinde bulunmaktadır. Artvin Şavşat'a bağlı Çoraklı köyü, Zonguldak Devrek'e bağlı Çorak köyü, Samsun Vezirköprü'ye bağlı Çorakdere köyü gibi. Boyat'a gelen göçmenlerin bazılarının meslek bilgilerine de mezar taşlarında yer verilmiştir. Espiyeli Abdullah Efendi “hoca”, Sinoplu Altmışdört zade İzzet Efendi “aşar baş katibi”, Boyabat Kurusaray köyünden İbrahim Hilmi Efendi “meclis idare baş katibi”, Taşköprülü Ali Efendi “müezzindir”.¹⁸

¹⁷ Daş ve Çakmak, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, s. 61.

¹⁸ Halit Çal, *Boyabat Mezar Taşları*, Boyabat Belediyesi Yayınları, Sinop 2015.

Harita 2: Çıkış Yerlerine Göre Boyabat'a Göç

Boyabat'ta çeşitli görevleri nedeniyle İstanbul'da bulunmuş kişilerin mezar taşlarına da rastlanmaktadır. Bunlar arasında Ayasofya dersiamı Ataefendizade Mahmut Hüdayi Efendi, Saray-ı Atık teberdarı Hüseyin ve Süleyman Ağa, Zülüflü Baltacı Halil, İstabl-ı amirede arpa emini Ahmet, İstabl-ı amire-i hazreti şahanede ser hademe Hüseyin Ağa sayılabilir. Bunlar görevleri nedeniyle İstanbul'a göç eden kişiler olarak değerlendirilebilir. Ancak görevleri sona erdikten sonra memleketlerine dönmek suretiyle hayatlarına devam ettirmişler ve burada vefat edince de mezar taşlarına geçmişteki görevleri ve görev yerleri yazılmıştır.

3- İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığı Örneği (Bursa)

İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığı'nda 41 Osmanlıca yazılı mezar taşından muhacirlere ait olan 24'ü incelenmiştir. Bunlardan 15'i erkek 9'u kadınlara ait mezar taşıdır. Muhacirlerin İnegöl ilçesinde kurulan Burhaniye ve Süleymaniye mahallerine iskan edilmeleri bu mezarlıktaki muhacir mezar taşının yoğun olması ile yakından ilgilidir. Göç bilgisi bulunan mezar taşlarında geçen ölüm tarihleri ise 1890-1928'dir. İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığı'ndaki göçmenlerin özellikle

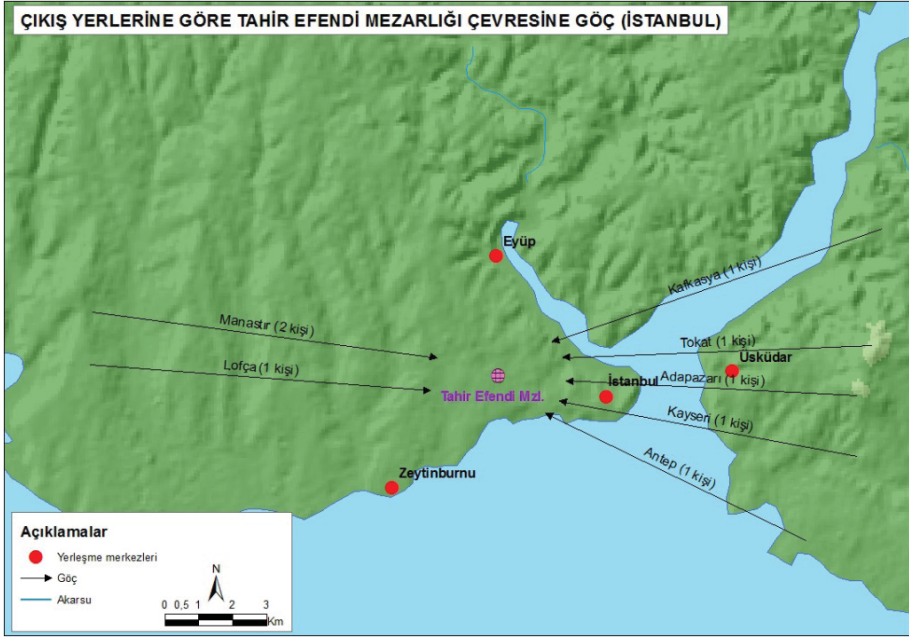
Bosna-hersek sınırları içerisinde olduğu görülmektedir. 16 kişide “Sarybosna”, “Bosna” ve “Bosna Saray” şeklinde farklı ifadeler olsa da aynı yerden kaynağını almıştır. Bunun dışında 5 kişi Mostar göçmeni olarak kaydedilmiştir. Bosna-Hersek’in dışında günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde kalan Selanik’ten 2 kişi (biris Fevrekob Satofça köyünden), Pazarcık’tan da 1 kişi göçmen olarak buraya gelmiştir.¹⁹

4- Tahir Efendi Mezarlığı Örneği (İstanbul Zeytinburnu)

İstanbul Zeytinburnu Tahir Efendi Mezarlığı’nda bulunan 43 Osmanlıca mezar taşından 11’inde göç verisi bulunmaktadır. Göç verisi bulunan mezar taşlarının ölüm tarihi aralığı ise 1794-1927’dir. 2 kişi Manastır’dan 1 kişi Lofça’dan 1 kişi Akçahisar’dan 1 kişi Kayseri’den, 1 kişi Kafkasya’dan, 1 kişi Antep’den, 1 kişi Adapazarı’ndan, 1 kişi Tokat’tan ve 1 kişi de İstanbul Davutpaşa’dan göçe katılmıştır. Hafız Hacı Yusuf Efendi Aksaray’da müezzin olarak vazife yapmıştır. Dolayısıyla görevi gereği dönemlik olarak göçe katılmıştır. Mezar taşlarına bazı mesleklerin de yansıdığı görülmektedir. Örneğin Lofçalı Mehmed Reşid Bey “memur”, Kayserili Mecid Efendi “esnaf”, Tokatlı Mehmed Emin Efendi “hatip”, Akçahisarlı Osman Nuri Ağa “Ömer Paşa’nın harem ağası” sonrasında ise “Harbiye Nazırı” olarak görev yapmıştır.²⁰

19 Mustafa Çetinaslan, 2013. “İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığındaki Muhacirlere Ait Mezar Taşları”, *İDİL Dergisi*, C 2/6, s. 158-197.

20 Süleyman Berk, *Zeytinburnu’nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2006, 185-195.

Harita 3: Çıkış Yerlerine Göre Tahir Efendi Mezarlığı Çevresine Göç

5- Dedeler Mezarlığı Örneği (İstanbul Zeytinburnu)

Dedeler Mezarlığı'nda bulunan 54 Osmanlıca mezar taşından 10'u farklı sahalardan göçmenin mevcudiyetine işaret etmektedir. Bu mezarlıkta bulun mezar taşlarının tarih aralığı XVIII. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında olduğu görülmektedir. Erzurum'dan 1 kişi, Hacıbektaş'tan 1 kişi, Kafkaslardan 1 kişi, Konya'dan 4 kişi, Adapazarı'ndan 1 kişi, Nevşehir'den 1 kişi göçmendir. Ayrıca idari görevinden dolayı Yorganizade İsmail Efendi Tuzla'da bulunmuştur. Vefatından sonra Dedeler Mezarlığı'na defnedilmiştir.²¹

²¹ Berk, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar*, s. 198-204.

Mezar taşlarının sanat tarihi ve tarih çalışmalarının ötesinde tarihi göç araştırmaları içinde önemli bir hazine niteliğindedir. Günümüzden geriye gittikçe göç verisinin bulunmasında yaşanan sıkıntıların veya arşiv vesikalarının sessiz kaldığı noktalarda mezar taşları önemli bir çıkış kapısı olabilmektedir. Belirli bir zaman diliminde gerçekleşen demografik hareketliliğin yanı sıra göçün yönüne ve gerekçelerine dair önemli ip uçları elde edilebilmektedir. Kişi adının önüne konulan “Konyalı”, “Antepli”, Adapazarlı”, “Konyalı”, “Nevşehirli”, “Of lu” gibi ifadeler göçün çıkış yerinin tespit edilmesine imkan tanımaktadır. Boyabat mezar taşlarında olduğu gibi kişinin hayatı boyunca ifa ettiği hizmetlere “meclis idare baş katibi”, “aşar baş katibi”, “Saray-ı Atık teberdarı”, “İstabl-ı amirede arpa emini”, “İstabl-ı amire-i hazreti şahanede ser hademe” şeklinde yer verilmesi dönemin mesleklerinin öğrenilmesinin ötesinde bu kayıtlar göçün nedenine dair ayrıntılı ipucu sunmaktadır. Ayrıca bazı mezar taşlarında yer alan ölüm sebepleri dönemin hastalıklarına ilişkin de fikir verebilmektedir. Verem, tifo ve sıtma gibi hastalıkların örneklem olarak seçilen sahalardaki mezar taşlarına yansıdığı görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında seçilen örneklerde de görüldüğü üzere tarihi göç çalışmalarında araştırmacıların ihmal etmemesi gereken bir kaynak olarak mezar taşları karşımızda durmaktadır. Mezar taşları bir sahadaki tüm göç sürecine ışık tutamama kısıtlılığına sahip olmakla birlikte en azından örnekleme olarak göçe dair önemli bilgilere ulaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Kaynaklar

Berk, Süleyman, *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanın Aşan Taşlar*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Çal, Halit, “Ah Mine’l Mevt Kastamonu Şehrindeki 14.-20. Yüzyıl Mezar ve Mezar Taşları”, *“Üsküdar’a Kadar” Kastamonu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 3-23.

Çal, Halit, *Boyabat Mezar Taşları*, Boyabat Belediyesi Yayınları, Sinop 2015.

Çetinaslan, Mustafa, “İnegöl Kavaklaraltı Mezarlığındaki Muhacirlere Ait Mezar Taşları”, *İDİL Dergisi*, 2/6 (2013), s. 158-197.

Daş, Ertan ve Çakmak, Şakir, *Karşıyaka'nın Taş Çiçekleri*, Karşıyaka Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2013.

Karpat, Kemal H., “Önsöz”, (ed. M. M. Erdoğan ve A. Kaya), *Türkiye'nin Göç Tarihi 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2015, s. XXIII-XL.

Kılavuz, Bülent Nuri, “Bozdoğan-Yazıkent Beldesi Mezarlığı Süslemeli Kadın Mezar Taşları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXII/53 (2013), s. 77-110.

Özgür, E. Murat, “Bir Alt Disiplin Olarak Nüfus Coğrafyasının Geçmişi, Bugünü ve Geleceği”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 25/1 (2016), s. 1-36.

Soyalp, Sedat, 2016. “Denizli Sarayköy’de Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”, *İ Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı III*, İstanbul 2016, s. 249-269.

Tunçel, Gül, “Ayaş mezar Taşları”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XIV/1 (2005), s. 277-307.

Tümertekin, Erol ve Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2009.

Yiğit, İlker, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu’da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2018.

Tarih Yazımında İskender'in Kilikia'dan Geçışı ve İskender Romanı

Mustafa H. Sayar*

MÖ 356 ile 323 yılları arasında yaşamış olan Makedonya kralı III. Alexandros (İskender) 334 yılında Pers krallığına karşı başlattığı doğu seferiyle eski çağ tarih yazımında önemli bir yer edinmiştir. İskender'in doğu seferi hakkında bu sefere katılmış olan görgü tanıklarının günlüklerinin yanı sıra İskender'in doğu seferinden yüzlerce yıl sonra yazılmış eserler de İskender'in doğu seferini bize aktarmaktadır. Bu eserler arasında MS 1. yy.da yazılmış olan İskender'in Latince yazılmış tek biyografisi niteliğindeki Curtius Rufus'un İskender'in hayatını anlattığı eser ile İzmit'li Flavius Arrianos'un yazdığı İskender'in Anabasis'i adlı tarih kitabı İskender hakkında yazılmış ve günümüze ulaşmış en kapsamlı eserlerdir. Bu tarihçilerin eserlerinin bazı bölümlerinde ve bu eserlerden başka İskender hakkında milattan sonraki yüzyıllarda yazılmış eserlerde İskender ve Doğu seferi hakkında gerçek olduğu kadar gerçek dışı olduğu şüphesi uyandıran anlatımlar vardır. Bu eserlerde İskender'in doğumundan, çocukluğuna, gençlik yıllarından doğu seferine çıkışına kadar meydana gelen gerçek olay ile birçok gerçek dışı anlatım bir arada aktarılmaktadır. İskender 7 yılda Anadolu, Yakındoğu ve Batı Asya coğrafyasında birçok ülkeyi ele geçiren ve eski çağın bilinen dünyasının büyük bölümüne hâkim olan egemen bir güç olarak tanıtılırken, anlatımların bazı bölümlerinin gerçekler ile söylencelerin karışımından oluştuğu anlaşılmaktadır. Önemli bir bölümü gerçek olması mümkün olmayan abartılı anlatımlar büyük olasılıkla önce sözlü aktarımlar şeklinde yüzyıllar boyunca hafızalarda kalmış ve sonra yazılı hale getirilmiştir.

İskender'in Pers krallığını ortadan kaldırmak için çıktığı yolda Kilikia Bölgesi'nden geçerek Pers kralı III. Dareios ile savaşıacağı Dörtöl ile Payas arasında uzanan İssos Ovası'na doğru ilerleyişi 333 yılı haziran ayında başlamış olmalıydı. İskender'in Kilikya'da kaldığı birkaç aylık süre içinde yaptıklarından bahseden kaynaklar arasında en ayrıntılı İskender'in doğu seferini kapsamlı bir şekilde yazan Nikomedia'lı (=İzmit'li) Flavius Arrianos'tur. MS 2. yy. da kaleme aldığı İskender'in Anabasis'i adlı eserinde İskender'in Kilikia kapılarından geçtikten

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, mhsayar@istanbul.edu.tr ORCID:0000-0001-6339-9002

sonra ulaştığı Kilikya'daki Pers Satraplık Merkezi Tarsos'a herhangi bir direnişle karşılaşmadan girdiğini ancak burada ağır şekilde hastalandığını yazar¹. Arrianos dışında, Aristoboulos, Apollodoros ve Strabon'un da aktardığına göre İskender iyileştikten sonra Tarsos'un batısında bulunduğu anlaşılan, ancak yeri kesin olarak henüz tespit edilememiş olan Ankhiale'ye doğru gidip bu yerleşim yeri yakınında bulunan ve Asur kralı Asurbanipal (MÖ 668-631) için diktirilmiş olan bir anıtı görmeye gider ve anıtın yazıtını tercüme ettirir. Assurbanipal'den yaklaşık üç yüz yıl sonra Tarsus'a ulaşan İskender'in Ankhiale yakınında dikildiği öne sürülen bu anıtı görmesi ve üzerinde Asurca yazılmış yazıtı hemen tercüme ettirerek anlaması mümkünmüydü? Ankhiale'ye gelip bu anıtı okuyup içeriğini öğrenen İskender'in yaşadıkları bu olayı aktaran temel kaynak olan Aristobulos'un anlatımı bize Strabon, Arrianos ve Apollodoros'un eserlerinde ulaşmıştır. Dört yazarın da farklı sözcüklerle anlattığı olay şudur;²

Buradan çok uzak olmayan bir yerde Sardanapallos'un mezarı vardı. Söylendiğine göre üzerinde sağ elinin parmaklarını şakırdatır gibi birbirine bitişik tutan taştan bir heykel vardı. Üzerinde Asurca bir yazıt vardı; Anakyndaraxes oğlu Sardanapallos bir günde Tarsos ve Ankhiale'yi inşa etti. Ye, iç, oyna; çünkü diğerlerinin hiçbir değeri yok, heykelin elinin hareketi de bunu çağırıyordu.

Eduard Meyer ve Franz Heinrich Weißbach gibi bazı tarihçiler böyle bir anıtın gerçekten var olduğuna ve İskender'in bölgeye geldiği dönemde halen ayakta olduğuna inanmaktadırlar³. Bu anıtın üzerindeki heykel ve yazıt hakkında kaynaklarda farklı tanımlamalar vardır. Bu anıtın yazıtı eğer Asur dilinde yazılmışsa bunun Sanherib (Doğumu (MÖ 745; krallığı: 705-680) döneminde yazılmış çivi yazılı bir zafer anıtı yazıtı olması akla daha yakındır. Bu yazıt büyük olasılıkla ayaklanmanın bastırılmasından ve Tarsus'un yağmalanıp yeniden kurulmasından bahsetmekteydi. MS 4. yy. ilk yarısında kaleme alınmış olan Eusebios yıllığı burada Sanherib'in bir zafer anıtı bulunduğundan bahsetmektedir⁴. Eusebios'un yıllığına göre MÖ 696 yılında Asurlular ile Grekler arasında bir savaş olduğunu bildirmektedir. Bu savaşın Kilikya sahilinde meydana geldiğini belirten Berossos⁵

- 1 İskender'in Tarsus'a gelişi ve burada Tarsus'ta hastalanarak tedavi görmesi hakkında bkz. Arrian, *Anabasis* II 4, 14.
- 2 F. Jacoby, FGH 139 F 9a.
- 3 Meyer 1892, 203-209; ay. yaz. 1899, 541-544.
- 4 Eusebios, *Chronik* s. 17. 23-18.26 K = FGH 685 F 5.
- 5 Frg. 12 FHG II 504.

ve Abydenos⁶ ise *Tarsos ve Anchiale'nin Sanherib tarafından bir günde kurulduğunu* aktaran ifadeler kullanmaktadırlar. Ön Asya tarihçileri ve filolog Forrer ve Weissbach bu ifadelerin Asur dilinde yazılmış olmaları nedeniyle Grek eski çağ yazarları tarafından yanlış anlaşıldıklarını, doğru ifadenin *Tarsos ve Anchiale'nin bir günde ele geçirildiği* şeklinde olması gerektiğidir⁷. Berossos ve Abydenos'un günümüze parçalar halinde ulaşan aktarımlarına göre Tarsos şehri Sanherib tarafından Babylon örnek alınarak yeniden kuruldu. Sanherib Ankhiale'de bir heykelini diktirip altına da yaptığı işleri anlatan Asurca bir yazıt yazdırdı. Arrianos'un aktarımlarından anlaşıldığına göre İskender Tarsos'a geldiğinde Ankhiale'deki anıt halen görülebilir durumdadır.

713 ile 663 yılları arasında Kilikya Bölgesi'nin hâkimi olan Asur hanedanının krallarından Sanherib tarafından diktirilen fakat sonra Sardanapal isimindeki kral ile ilişkilendirilen bu anıt gerçekten mevcutmuydu? Bu konuya ilişkin tarihi kaynaklar görgü tanıklarının doğrudan anlatımlarına değil, yıllar hatta yüzyıllar sonraki anlatımlara ve aktarımlara dayandığından her ifadenin dikkatle irdelenmesi gerekmektedir⁸. Öncelikle kaynaklarda Sardanapal'ın mezarı olarak adı geçen anıtın ismine konu olan Sardanapal'ın ön asya dilleri üzerinde çalışan dil bilimcileri tarafından Assurbanipal (668-626) olduğunun saptandığını belirtmek gerekir⁹. Herodot tarafından *Sardanapallos* olarak tanımlanan bu kralın Assur kralı olarak tanımlandığını görüyoruz¹⁰.

Bu anıt hakkındaki en kapsamlı bilgileri veren Grek kaynağı Aristobulos Sardanapallos'un mezarı tanımlamasıyla karışıklığa neden olmuştur. Esasen karmaşa Sardanapallos isminden bahsedilmesiyle başlar. Çünkü Sardanapallos zaten Grek tarih yazımı tarafından uydurulmuş masalsi bir figür olup şans, eğlence ve tatlı hayat ile özdeşleştirilmektedir¹¹. Sardanapallos ismi Aristophanes'in Kuşlar adlı eserinde de Perslerle yapılan diplomatik görüşmelerle bağlantılı olan anlatımlarda geçtiğinden bu ad MÖ 414 yılında bu oyunu izleyen Atina'lılar ve komşuları tarafından bilinmekteydi. Asur tarihi hakkında doğru olmayan bilgiler veren Ktesias isimindeki Knidos'lu tarihçi tarafından da Sardanapallos son Asur

6 Frg. 7 FHG IV 282.

7 Weißbach 1920, 2436-2475; Forrer 1920, 79.

8 Krşl. Dornseiff 1929, 270-271.

9 Bkz., Streck 1916.

10 Herodot II 150, 3.

11 Anth. Gr. 7, 235.

kralı olarak tanımlanmaktadır¹². Tüm bu açıklamalar Sardanalpal ismindeki gerçek ve tarihi bir kişinin kaynaklarda bahsedildiği gibi gerçekte var olamayacağını göstermektedir.

Yukarıda değinilen tarih yazarlarının eserlerinde bahsedilen Ankhiale yakınındaki anıtın üzerindeki yazıtın Asurca olması kuvvetle muhtemel görünmekle birlikte Pers İmparatorluğu'nun Akhemenid hanedanı döneminde resmi iletişim dili olarak kullandığı Arami dilinde olması ihtimal dahilindedir. Aramice ve Grekçe çift dilli yazıt geleneğinin Kilikya'da özellikle Tarsus sikkeleri sayesinde MÖ 5. yy. dan beri var olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Greklerin Aramice bir yazıtı Asur dilinde yazdırılmış bir yazıtta göre daha çabuk tercüme ettirmeleri mümkündür.

Ankhiale yakınında bulunduğu iddia edilen ve *Sardanalpallos mezarı* olarak tanımlanan anıtın hem yeri hem yapıldığı tarih ve hem de niteliği tartışmalıdır¹³. Yazıt özünde Asur krallığı dönemine tarihleniyorsa bu eserde Ankhiale yer isminden bahsedilmesi çok zayıf bir ihtimaldir. Çünkü bu isim Grekçe olup Asur Kralları Dönemi yazıtlarda bu tür isimlerin yerine çoğunlukla Asurca yer isimleri kullanılmaktaydı.

Bu bilgiler ışığında Ankhiale adının geçtiği Asurca yazıt içeren bir Sardanalpal anıtının varlığından bahseden Grekçe yazılmış tarihi kaynakların inandırıcılıktan oldukça uzak bilgiler verdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle İskender'in Tarsus'a ulaştıktan kısa bir süre sonra hastalanıp yatağa düşerek hemen batıya doğru ilerlemesinin mümkün olamayacağını aktaran kaynakların da Sardanalpal anıtının varlığına inananlar tarafından dikkate alınmamış olduğu anlaşılmaktadır¹⁴.

İskender hakkında anlatılanların eski çağın bitiminden sonra da yaygın şekilde okunmasının nedeni İskender Romanı adı verilen anonim eserdir. İskender'in yanında doğu seferine katılan ve sefer sırasında İskender ile görüş ayrılığına düştüğü için idam edilen resmi tarihçi Kallisthenes tarafından yazılmış gibi tanıtılan söylencelerin gerçek olmadıkları ortaya çıktığında tümü Pseudo-

12 Ktesias'ın anakronik anlatımlarının ve içeriğinin güvenilirliği hakkında bkz., Burkert, 2011, 289-290.

13 Bu tartışma hakkında bkz. Burkert 2011, 288-301.

14 İskender'in Tarsus'a gelişi ve burada Tarsus'ta hastalanarak tedavi görmesi hakkında bkz. Arrian, Anabasis II 4, 14; Demandt 2009, 135 vd.; Bazı araştırmacılar tarafından Tarsus'ta Sardanalpal mezarı olarak tanımlanmak istenen Donuktaş anıtının da bir Roma imparatorluk kültü tapınağı olduğu geçen yüzyılın sonunda İstanbul Üniversitesinden Prof. Dr. Nezahat Baydur tarafından yapılan kazılar sonucu kanıtlanmıştır; Bkz. N. Baydur – N. Seçkin. Tarsus Donuktaş Kazı Raporu. İstanbul 2001.

Kallisthenes = sahte Kallisthenes olarak tanımlanmaya başlamışlardır¹⁵. Tarih yazımında İskender Romanı olarak tanımlanan ve yazarı bilinmeyen eser çeşitli yüzyıllarda İskender hakkındaki sözel anlatımların derlendiği gerçek ve gerçek dışı anlatımları içermektedir¹⁶. Tarihi bir kişilik olan İskender bu romandaki anlatımlar nedeniyle masalsı bir figüre dönüşmüş ve efsanevi bir karakter olarak algılanmaya başlanmıştır¹⁷. MÖ 1. yy.a tarihlenen bir papyrus parçası üzerinde bu anlatımların bazı parçalarına rastlanmıştır. MS 4. yy. da Iulius Valerius Polemius tarafından Latince yazılmış bir nüshası vardır. Orta çağda en fazla okunan edebi eserler arasında olan İskender Romanından alıntılar, İranlı şair Nizami'nin 12. yy. da İskender hakkında yazdığı eserinde de yer almıştır. Eski çağda İskender Romanının dört farklı nüshası olduğu anlaşılmaktadır: Bunlar Grekçe harflerle 1., 2., 3. ve 5. nüshalar olarak tanımlanmaktadırlar. Kaybolmuş olan 4. nüshanın ise 6. yy.a tarihlenen Süryanice nüshanın açıklamalarını içerdiği tahmin edilmektedir.

İskender romanı olarak bilinen eserde Çukurova'nın eski çağdaki en önemli liman şehri olan Aigeai ile ilgili dikkat çeken bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde İskender'in annesine ve Aristoteles'e yazmış olduğu gerçek olmayan bir mektuptan söz edilmekte ve o mektupta şöyle bir bölüm vardır:

«Size Dareios ile yaptığım savaştan bahsetmeliyim. Gördüm ki Dareios diğer krallarla birlikte ve büyük mitarda askeri birlikle İssos Körfezi kıyısında savaş durumu almış vaziyettedir. Bunu görünce çok sayıda keçi bulup onların boynuzlarına meşaleler bağlayıp gece ilerledim. Persler uzaktan meşaleleri görünce sayılamayacak kadar çok askerden oluşan büyük bir ordunun geldiğini sandılar. Bu nedenle korkuya kapıldılar ve yenildiler. Zafere böylece ulaştım ve orada bir şehir kurarak Aigeai adını verdim. Bir diğer şehri ise İssos Körfezi kıyısında kurdum ve Alexandria adını verdim¹⁸.» Bu ifadelerin yazılı olduğu metin bölümü İskender Romanının metninin düzenlendiği MS 3. yy. a tarihlenmektedir¹⁹. Bu metinde sözü edilen Alexandria bugünkü İskenderun olup eski çağda İskender tarafından Nil nehri deltasında İskender tarafından kurulmuş olan diğer Alexandria = İskenderiye şehriden ayrıt edilebilmesi için Alexandria kat'İsson = İssos yakınındaki İskenderiye adı

15 Pseudo-Kallisthenes, Hist. Alex. (ed. Thiel 1983).

16 İskender Romanının başladığı ve bittiği yer Mısır coğrafyasıdır. Bu eserin metni II. Nektanebos'un Makedonya'ya kaçışı ile başlar, bkz. Pseudo-Kallisthenes 1, 1-7 ve bitiminde I. Ptolemaios'un İskender'in Makedonya'ya götürülmek üzere Babil'den yola çıkarılan cenazesini kaçırıp Mısır'a getirmesiyle sona erer, bkz. Pseudo-Kallisthenes 1, 34.

17 Müller 2019, 129 ve 218.

18 Pseudo-Kallisthenes, Hist. Alex. 2.23 (ed. van Thiel, age. 1983, 104).

19 Ziegler 1998, 684, Haymann 2014, 19-20.

verilmişti. Bu metnin içinde en dikkat çeken *Alexandreia* kat'İsson ve *Aigeai*'ın birlikte kurulduklarının ifade edilmesidir. Bugün İskenderun Körfezi olarak tanımlanan ve eski çağda *Issikos Kolpos* adını taşıyan körfezin kuzey kıyısında yer alan *Aigeai* ile güneydoğu kıyısında yer alan *Alexandreia* kat'İsson deniz üzerinden bağlantı halindeydiler. *Aigeai* şehrinin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte MÖ 333 yılında İskender'in İssos savaşı öncesinde Amanos dağ silsilesi ile İskenderun körfezi arasında kalan ovayı öncü birlikler göndererek güvence altına aldırması sırasında *Aigeai*'ın bulunduğu yerde henüz şehir devleti konumunda olmayan bir yerleşim yerinin bulunduğu ve yukarıda değinilen İskender Romanında anlatılan olayın bu yerleşim yerinin Makedonya ordusu tarafından kontrol altına alınmasıyla bağlantılı olduğu düşünülebilir. *Aigeai*'ın bir Makedonya şehri olarak kurulduğu yerde *Akhaimenes* hanedanı yönetimindeki Pers krallığı döneminde bir yerleşimin bulunduğu en önemli kanıt bu şehir yakınlarında bulunmuş olan *Aramice* bir yazıttır²⁰. Ayrıca Herodot Pers generali *Mardonios*'un MÖ 492 yılında *Aigeai*'da kuvvetlerini gemilere bindirdiğini belirtmektedir²¹. Mısır'da çıkan isyanı bastırmak için Pers kralının gönderdiği 300 geminin sonradan *Aigeai*'ın bulunduğu yerleşim yerinin limanından yola çıktıkları ve gemilerin mürettebatının Kilikya'lılardan oluştuğu anlaşılmaktadır²². *Tarsos*'tan²³ sonra güneydoğu yönünde çok sayıda geminin barınabileceği güvenilir bir liman için en uygun yer coğrafi yapısından ötürü *Aigeai*'ın bulunduğu kıyı şeridiydi ve bu durum hiç şüphesiz Pers ordusu tarafından değerlendirilmişti²⁴. Buradaki doğal liman olanaklarının Persler tarafından kullanıldığına ilişkin henüz somut bir arkeolojik veri elde edilmemiş olmasına rağmen *Akhaimenes* hanedanı döneminde Doğu Akdenizde Kıbrıs, Mısır ve Güney Anadolu sahiline yönelik donanma faaliyetlerinde bu limanın da kullanılmış olma ihtimali kuvvetlidir. *Aigeai* isminin de eski çağ Grekçesinde αἶψα = αἶξ = keçi sözcüğünden türetilmiş olması İskender Romanındaki kuruluş öyküsünün şehir devleti *Aigeai*'ın kuruluşunda dikkate alındığını göstermektedir. *Aigeai* esasen Makedonya krallığının başşehri olmuş *Therma* körfezi yakınında *Haliakmon* ırmağı havzasında bulunan önemli bir merkezin adıdır. Bu şehrin adının Ovalık Kilikya sahilindeki *Aigeai*'a verilmesi

20 Lemaire 2004, 88-90.

21 Herodot 5, 108, 2.

22 Diodoros 11, 75, 2-3.

23 Strabo tarafından *Tarsos*'un limanı *Rhegma* lagünü kıyısında görülen ve eski gemi inşa ve bakım dokları olarak tanımlanan *Palaia neoria* büyük ihtimalle Akhamenid dönemine tarihlenmektedir.

24 Bkz. Wallinga 1991, 277-282.

Makedonya'daki Aigeai şehrinin yakınında bulunduğu Thermai Körfezi ile İssos Körfezi'nin ve Haliakmon Irmağı ile Pyramos Nehri arasında benzerlik kurulmasından kaynaklanmaktadır²⁵.

İskender'in Ovalık Kilikia bölgesinden geçişini belgeleyen eski çağ kaynaklarında verilen çelişkili ve bazı gerçeğe dışı bilgilere rağmen İskender'in MÖ 333 yılında Akhaimenes hanedanının son temsilcisi olan III. Dareios'la yaptığı İssos Savaşı öncesinde Pyramos = Ceyhan havzasında izlediği anlaşılan Mallos - Castabalum güzergâhı²⁶ ve Issikos Kolpos = İskenderun körfezi çevresindeki eski çağ dönemi yerleşim yerleriyle ilgili olarak aktarılanların Ovalık Kilikya şehirlerinin kuruluşları ve coğrafi konumlarına ilişkin tarihi gerçeklerin anlaşılmasına yönelik değerlendirmelere katkıda bulunabilecek önemli ipuçları verecek nitelikte oldukları görülmektedir. Issos savaşının 333 yılı Kasım ayı başında veya ortasında yapıldığı konusunda hemfikirdirler. Issos Savaşı sonrasında kurulan Aigeai'nın yerel takviminin de 333 yılında başladığı düşünülmektedir²⁷. Tarih yazımının aktardığı bilgiler ve bunları değerlendiren bilim insanlarının öneri ve tahminlerine rağmen Aigeai'nın kesin kuruluş tarihini veya İskender'in Ovalık Kilikya Bölgesi'ne gelmesinden önce burada var olan yerleşmenin adının Aigeai olarak değiştirilmesinin İskender tarafından mı yoksa İskender'in ölümü sonrasında Kilikya'yı kısa bir süre yöneten Pleistarkhos'un veya daha sonra 301 yılına kadar Kilikya'yas egemen olan Antigonos Monophtalmos zamanında mı gerçekleştiğini eldeki verilerle kesin olarak belirlemek mümkün olamamaktadır. Aigeai halkı şehirlerinin İskender tarafından kurulduğuna inanmışlar ve bu inançlarını şehirlerinin sikkelerinde İskender ile doğrudan ilintili betimlemelerle vurgulamışlardır.

25 Bkz Hammond 1997, 177-179. Hammond 1998, 324-369; Brodersen 2001, 355-372.

26 İskender'in Ovalık Kilikya'da izlediği güzergâh hakkında bkz. Devine 1984, 127-129.

27 Bloesch 1989, 5-11; Cohen 2006.

Kaynaklar

- Bloesch 1989: H. Bloesch, *Erinnerungen an Aigeai*. Winterthur 1989.
- Brodersen 2001: Brodersen, K. (2001): „In den städtischen Gründungen ist die rechte Basis des Hellenisierens.“ *Zur Funktion seleukidischer Städtegründungen*, şu yayında: S. Schraut, B. Stier (eds.), *Stadt und Land*, Stuttgart: 355–372.
- Burkert 2009: W. Burkert, *Sardanapal zwischen Mythos und Realität; Das Grab in Kilikien*; şu yayında; U. Dill, Ch. Walde, (eds). *Antike Mythen: Medien, Transformationen und Konstruktionen*. Berlin 2009, 502-515; (= E. Krummen (ed.); *Kleine Schriften VI Mythica, Ritualia, Religiosa* 3. Göttingen 2011, 288-301).
- Cohen 2006: G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Bassin and North Africa*. Berkeley.
- Demandt 2009: A. Demandt, *Alexander der Grosse Leben und Legende*. Münih.
- Devine 1984: A. M. Devine, *The location of Castabalum and Alexander's route from Mallus to Myriandrus*, *Acta Classica* 27, 1984, 127-129.
- Dornseiff 1929: F. Dornseiff, *Dareios und Sardanapal*, *Hermes* 64, 270-271.
- Engels 1978: D. W. Engels, *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*. University of California Press.
- Forrer 1920: E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*. Leipzig.
- Hammond 1997: N. G. L. Hammond, *The Location of Aegeae*. *JHS* 117, 1997, 177-179.
- Hammond 1998: N. G. L. Hammond, *Alexander's Newly Founded Cities*. *Greek Roman and Byzantine Studies* 38, 1998, 324-369.
- Haymann 2014: F. Haymann, *Untersuchungen zur Geschichte und Identitätskonstruktion von Aigeai im römischen Kilikien*. Bonn 2014.
- Lemaire 2004: A. Lemaire, *Nouvelle inscription Araméenne de Cilicie Orientale: Aigeai*, *Epigraphica Anatolica* 37, 2004, 88-90.
- Meyer 1892: E. Meyer, *Sardanapals Grabschrift, Forschungen zur Alten Geschichte*. Cilt I Halle.

Meyer 1899: E. Meyer, Nochmals Sardanapals Grabschrift, Forschungen zur Alten Geschichte. Cilt II Halle.

Müller 2019: S. Müller, Alexander der Große. Eroberungen – Politik – Rezeption. Stuttgart 2019.

Streck 1916: M. Streck, Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergang Niniveh's. Leipzig.

Thiel 1983: H. van Thiel, Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift I. Darmstadt.

Wallinga 1991: H. T. Wallinga, Naval Installations in Cilicia Pedias: the Defence of the Parathalassia in Achaimenid Times and after. *De Anatolia Antiqua* I, 1991, 277-282.

Weißbach 1920: F. H. Weißbach, s. v. Sardanapal, *RE* IA.2, 2436-2475.

Ziegler 1998: R. Ziegler, Alexander der Große als Städtegründer. Fiktion und Realität; şu yayında: U. Peter (ed.) *Stephanos nomismatikos*. Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag. Berlin 1998, 679-697.

Ek

Ovalık Kilikya Şehirleri Haritası

Osmanlı Kroniklerine Göre Türkiye İklimi

Neşe Engiz*

Giriş

Günümüzde en çok tartışılan konulardan biri olan küresel iklim değişikliğine karşı ilgi ve hassasiyet günden güne artış göstermektedir. Bu sebeple iklim tarihinin önemi daha iyi anlaşılmaya başlanmış, geçmişte yaşanan iklim felaketleri ve iklim değişimleri dikkat çekmeye başlamıştır. Dolayısıyla çevre tarihine yönelik ilgi de artmaya başlamıştır. Tarihi İklim (Historical Climatology) henüz Türkiye’de hak ettiği değeri göremese de dünyada bu alanda birçok çalışma yapılmıştır. Bu konuda çalışmamız için örnek aldığımız F. Dominguez-Castro ve diğerleri tarafından yapılan ve Royal Meteorological Society dergisinin Mart 2012 tarihinde yayınlanan *How useful could Arabic documentary sources be for reconstructing past climate?* başlıklı araştırma örnek verilebilir. Burada 913-1505 yılları arasında Müslüman coğrafyacıların kaleme aldıkları kitaplarda klimatolojiye ait bilgi ve veriler taranarak, 831-1007 yılları arasındaki dönemin iklim özellikleri yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Bir başka örnek ise Çin tarihi belgeleri kullanılarak 1736-1911 yılları arasında yaşanan iklimin yeniden inşası için P-y Ge, J-Y Zheng, Z-X Hao, P-Y Zhang ve W-C Wong tarafından yapılmış olan *Reconstruction of Historical Climate in China* adlı çalışma gösterilebilir.

Tarihi klimatoloji; tarihi fiziki coğrafya adı altında, geçmiş bir zaman diliminde, dünyanın tamamının veya bir parçasının iklim özelliklerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanabilir. Başka bir tanımda ise tarihi klimatoloji; genel olarak belgesel kanıtlarla ilgilenen ve hem klimatoloji hem de tarihin metodolojisini kullanan, iklim ve çevresel tarihin ara yüzeyinde yer alan bir araştırma alanı olarak tanımlanmaktadır.¹

Ülkemizde iklim kayıtları sistematik bir şekilde 1930 yılında alınmaya başlanmış olup, uzun dönem değişimleri saptama açısından yeterli değildir.² Bu nedenle

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Çankırı/TÜRKİYE, neseengiz@gmail.com

1 Rudolf Brazdil, Christian Plister, Heinz Wanner, Hans von Storch, Jürg Luterbacher, “Historical Climatology in Europe-The State of Art”, *Climatic Change* (2005) / 70, s. 365.

2 Nesibe Köse-Ünal Akkemik-Nüzhet Dalfes, “Anadolu’nun İklim Tarihinin son 500 yılı: Dendroklimatolojik İlk Sonuçlar”, *Türkiye Kuaterner Sempozyumu*, Haziran 2005, s. 136.

geçmiş iklim verilerine ulaşmak için bazı kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. *Ağaçlar, mercanlar, buz kütleleri ve belgesel kanıtlar, geçmiş iklimin yeniden yapılandırılmasına olanak tanıyan yüksek çözünürlüklü veriler sağlar.*³ Ülkemizde ağaç halkaları, polenler, buz nüveleri, sedimantasyon (çökeltme, birikme) katmanları vs. kullanılarak yaşlandırma teknikleri ile tarihi klimatoloji çalışmaları yapılmaktadır. Bunlara örnek olarak Prof. Ünal Akkemik ve diğ. yaptığı *Anadolu'nun Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar* adlı çalışma örnek gösterilebilir. Bu çalışmada D'Arrigo ve Cullen(2001), Hughes et all(2001), Touchan ve diğ.(2003), Akkemik ve Cherubini (2003), Akkemik ve diğ.(2005), ve Akkemik ve Aras(2005) tarafından yapılan dendroklimatoloji çalışmalarından elde edilen sonuçlar karşılaştırılmış ve Anadolu'nun son 350 yıllık döneminin kurak ve yağışlı yılları ortaya konulmuştur.

Dünyada tarihi klimatoloji çalışmalarına yönelik, kronik temelli uzun zamandır pek çok araştırma yürütülmektedir. Fakat ülkemizde Osmanlı arşiv belgeleri ve kronik temelli çalışmaların olmadığı açıkça görülmektedir ve bu ülkemiz bilimi açısından bir eksiklik niteliğindedir. Bahsedilen eksikliği kapatabilmek için yürüttüğümüz yüksek lisans tez çalışmasının bir bölümü ve ön bulguları bu çalışmada ele alınacaktır.

Peki iklim insanlar için neden önemlidir? *İklim sahneyi çevresel, coğrafi, ekonomik ya da siyasal birçok aktörle paylaşır.*⁴ Buna birçok örnek verilebilir. Yeryüzünün şekillenmesinde etkisi olan dış kuvvetlerin oluşumu ve yaşama etkisi iklimin kontrolü altındadır. Yeryüzü şekillerinin dağılışı, buna bağlı olarak insanların yaşam tarzı, yaşamlarını sürdürebilmek için yaptıkları ekonomik faaliyetler aslında iklimin insan üzerindeki etkisini göstermektedir. İnsanlar hava olaylarında yalnızca ekstrem olanların farkına varmaktadırlar; aşırı sıcak, aşırı soğuk, aşırı yağış veya yağış kıtlığı gibi. İnsanların karşılaştıkları iklim felaketleri birçok sıkıntıyı ve kıtlıkları da beraberinde getirmiştir. Bu da kimi zaman sosyal şiddete ve karışıklığa zemin hazırlamıştır. Bu olaylar insanları derinden etkilediği için insanlar bunları kayıtlarına almışlardır.

Ronald D. Gerste *Hava Nasıl Tarih Yazar* adlı çalışmasında, iklimin tarihe nasıl adını yazdırdığını örneklerle açıklamaktadır. Hava şartları sebebiyle bir medeniyetin yok olması ya da bir imparatorluğun dünya gücü haline gelmesi gibi örnekleriyle

3 Fernando Dominguez-Castro, Jose Manuel Vaquero, Manuela Marin, Maria Cruz Gallego, Ricardo Garcia-Herrera, "How Useful Could Arabic Documentary Sources Be For Reconstructing Past Climate?", *Royal Meteorological Society*, 67/3, s. 76.

4 Sam White, *Osmanlı'da İsyen İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayın, İstanbul, s. 24.

hava durumunun/iklimin tarih üzerindeki etkisini de ortaya koymuştur.⁵ Yazarın dünya üzerinden verdiği örneklerle ek olarak biz de çalışmamızda kendi tarihimizden *Sarıkamış Harekâtı*'nı örnek verebiliriz. Birinci Dünya Savaşı esnasında 22 Aralık 1914-6 Şubat 1915 yılları arasında Rus ordusuna karşı icra edilen Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Muharebe alanlarının ikmal merkezlerine uzak olması askerlerin beslenmesinde ciddi sorunlar yaratmış, olumsuz hava şartları bazı birliklerin ikmallerinin tamamen kesilmesine neden olmuştur. Beslenme açısından yaşanan ciddi sıkıntılar askerlerin bitkin düşmesine yol açmıştır. Beslenme sorununun üzerine soğuk hava ve barınma problemleri de eklendiğinde Türk ordusu içerisinde toplu ölümler kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Harekât coğrafyasının mevsimsel olarak oldukça soğuk olması başarısızlığın temel sebepleri arasındadır.⁶ Ve askerlerimizin çoğunluğu donarak şehit olmuştur. Geride kalanlar ise yaşanan bu olumsuzluklar nedeniyle birçok hastalıkla mücadele etmişlerdir. Tarihte yaşanan bu ve bunun gibi olaylar aslında iklimin tarihe adını nasıl yazdığını göstermektedir. Geçmiş iklim salınımları/değişikliklerine bakarak gelecek için öngörüler yapmak tüm tarihi iklim çalışmalarının temel amacıdır.

*Bugüne kadar araştırmacılar tarafından sistematik olarak taranmamış olmakla birlikte, günlükler, kronikler, mektuplar, kadı sicilleri, mühimmeler, rużnamçeler, teşrifat defterleri ve daha birçok arşiv materyali iklimsel geçmişi kurmaya yardımcı olacak bilgiler içermektedirler.*⁷ Buna bir örnek olarak Selim Karahasanoğlu'nun *Kadı ve Günlüğü (Sadreddinzâde Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme)* adlı eseri belirtilebilir. Yazar bu çalışmada günlüğü incelemiş ve kitabının bir bölümüne günlüğün içindeki iklim verilerini aktarmıştır. 18. yüzyıl çalışma sınırlarımız içerisine girmese de eserde bulunan zengin iklim verileri göz ardı edilememiştir. Sadreddinzâde Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü gibi bazı kronikler geç tarihli yazılmış olsalar bile içerisinde geçmiş yüzyılların anlatımını da içermektedir.

“Son bin yıl, özellikle KYK açısından en çok sayıda ve yüksek doğruluklu geçmiş dolaylı iklim kaydının bulunduğu dönemdir. Ağaç halkaları, göl ve deniz çökeltileri,

5 Ronald D. Gerste, *Hava Nasıl Tarih Yazar, Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, çev. Meltem Karaismailoğlu, Kolektif Kitap, İstanbul 2017.

6 Detaylı bilgi için bkz. Süleyman Tekir, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*/ 2016, s. 267-287.

7 Kayhan Orbay, “Osmanlı Topraklarında ‘Küçük Buzul Çağı’nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar”, *Kebikeç* /23, s. 88.

buz karotları, mağara damlatışları, tarihi kayıtlar (yelkenli gemi, tarımsal, idari, dini, vakıf, vb.), çeşitli şekil ve resimler (eski mağara ve duvar şekilleri ve resimleri) ve sanat eserleri (örn. yağlı boya tablolar) gibi dolaylı kayıtlar, geçmiş iklim değişiklikleri konusunda çok yararlı bilgiler sunmaktadır”⁸

Belirtildiği gibi geçmiş iklimin yeniden inşa edilmesinde birçok farklı kaynak bulunmaktadır. Hava şartlarının nicel veya nitel olarak kayıt altına alındığı kronik ve arşiv belgeleri de geçmiş yüzyılların iklimini ortaya koymak için gerekli olan verileri bünyesinde barındırmaktadır. Elimizdeki çalışmada diğer yöntem ve çalışmalardan farklı olarak Anadolu’da 14- 17. yüzyıl arasını konu alan 5 kronikte Türkiye iklimi ile ilintili veriler/kelimeler Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dildeki karşılıkları ile birlikte taranmış ve sonuçları listelenmiştir.

Kronikler/Vekayinameler Hakkında

*Tarihi olayları kronolojik sırayla kaydeden ve genellikle yazarın öznel görüş ve gözlemlerini de içeren eserlere vekayiname/kronik denilmektedir. Tarihi, siyasi, edebi, coğrafi, biyografi ve kültürel açılardan büyük önem taşıyan vekayinameler gerek tarih araştırmalarının gerekse tarihi olaylarla bağlantılı çalışma yapan tüm bilim dalları için vazgeçilmez kaynaklardır.*⁹ Osmanlı devletinin kuruluşuyla beraber ilk yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığına dair herhangi bir kaynak günümüze ulaşmamıştır. Bu durum ya tarih yazımının ikinci yüzyıl itibarıyla başladığını ya da birinci yüzyılda yazılan eserlerin savaş, yangın gibi olaylar sonucunda kaybolmuş olduğunu düşündürmektedir. Günümüze ulaşan eserlere bakıldığında Osmanlı tarih yazıcılığının 15. yüzyılda başladığını söylemek mümkündür. *İlk Osmanlı Tarih yazarları eserlerini destansı bir tarzda ortaya koymuşlardır. Bu dönemde hükümdarların üstün şahsiyetleri, ihtişamı ve ulviliğini anlatan eserler tarih yazıcılığının asıl çekirdeğini oluşturmaktadır.*¹⁰

*II. Murad döneminde Arapça ve Farsçadan eserler tercüme edildiği gibi (Mesela Yâzıcızade Ali’nin İbn Bîbî’den tercüme ettiği Tarih-i Âl-i Selçuk); kısa kronolojik bilgilerin yanında deprem, salgınlar, sel gibi doğal olaylarla ay ve güneş tutulması gibi astronomik olayları konu alan takvimler hazırlanmış, gazanâme ve fetihnâme türünün ilk örnekleri ortaya çıkmıştır.*¹¹

8 Murat Türkeş, “İklim Değişiklikleri: Kambriyen’den Pleyistosen’e, Geç Holosen’den 21. Yüzyıl’a”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 22/1 (2013), s. 16.

9 Osman Gümüşçü ve diğ., *Tarihi Coğrafya*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3046, Eskişehir 2013, s. 129.

10 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000, s. 7.

11 Necdet Öztürk, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri*, Bilgi Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2015, s. 21.

Belirtilen kronik türlerinden Gazanâmeler ve Fetihnâmeler; fetihleri, seferleri ve zaferleri konu almaktadır.

16. yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinin başlıca kütüphane kaynakları *Selimnâme*, *Süleymannâme*, *fetihnâme*, *genel dünya tarihleri*, *Tevârih-i Âl-i Osmanlar* ve ilk örnekleri bu asırda telif edilen *biyografya*, *bibliyografya* ve *ansiklopedik türünden eserlerdir*.¹² Selimnâmeler Yavuz Sultan Selim Dönemi'ni, Süleymannâmeler ise Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ni anlatan eserlerdir. *Tevârih-i Âl-i Osmanlar*; *Târih-i Âl-i Osman*, *Târih-i Âl-i Selçuk* gibi farklı isimlerle anılmış ve kuruluştan o güne Osmanlı hanedanının tarihini anlatmıştır. 17. yüzyılda yazılan eserlerin birçoğu ise daha önceki yüzyılların devamı niteliğinde olduğu görülmektedir. Dünya tarihi, Osmanlı tarihi, Vekayinâme, Monografi, Fetihnâme, Gazanâme, Şehir tarihi, Münşeât, Siyasetnâme ve Kanunnâme gibi eserler bunlara örnek olarak verilebilir. Çalışmada kullanılan kronik eserler aşağıdaki tabloda (Tablo.1.) belirtilmiştir.

Tablo 1: İncelenen kronikler listesi.

Eser Adı	Yazar	Açıklama
Osman Oğullarının Tarihi	Aşık Paşazade Çeviri: Kemal Yavuz M. A. Yekta Saraç	Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Fatih Dönemi'nin sonuna kadar olan zaman dilimini konu almaktadır.
Cihânnümâ	Mevlânâ Mehmed Neşrî Hazırlayan: Necdet Öztürk	Altı bölüm şeklinde yazılan eserin 6. Kısım olan bu eserde Neşrî; Osmanoğullarının siyasi tarihini 687/1288 yılından başlayarak 25 Şaban 890/06.09.1485 tarihine kadar olan zaman dilimini konu almaktadır.
Anonim Osmanlı Tarihi	Anonim Hazırlayan: Abdülkadir Özcan	1099-1116 (1688-1704) yılları arasındaki dönemi konu almaktadır.
Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi	Topçular Kâtibi Abdülkâdir Efendi Hazırlayan: Ziya Yılmaz	Eserin yazılmaya başlandığı yıl kesin belirtilmemekle birlikte 1023 dolaylarında başlandığı ifade edilmektedir. Eserde 19-29 Mart 1644 tarihine kadar olan olaylar anlatılmıştır.
Tarihi Selânikî	Selânikî Mustafa Efendi Hazırlayan: Mehmet İpşirli	Müellif eserde 1005-1008, 1597-1600 yılları arasındaki olayları konu almaktadır.

12 Necdet Öztürk-Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri*, Bige Kültür Sanat Yayınları, s. 21.

Dünya iklimi oluşumundan bu yana sürekli bir değişim içerisinde. Ülkemiz, bulunduğu coğrafi konumdan dolayı bu değişikliklerden en fazla etkilenecek ülkeler arasındadır. İklim verilerini yorumlamadan önce dünyada meydana gelen ve çalışma sınırlarımız içerisinde ülkemize de etki eden Küçük Buzul Çağı ve Orta çağ Sıcak Dönem hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır. “Orta çağ Sıcak Dönemi (Medieval Warm Period- MWP) MS 850-1300 yıllarında etkili olan sıcak bir ara dönemdir. Küçük Buzul Çağı başlamadan önce özellikle Avrupa kıtasında etkisini gösteren MWP ’ta sıcaklıklar bugünkü koşullarla benzer özellikler göstermiştir”.¹³ “Orta çağ Sıcak Dönemi’nde iklimdeki ısınmaya bağlı olarak sıcaklık artışları yaşanmıştır. Oluşmasında daha çok solar radyasyondaki artışın ve güneş lekelerinin rol oynadığı düşünülmektedir. Güneş lekelerinin bu dönemde artmasına bağlı olarak, güneşten gelen radyasyon miktarı artmış böylece atmosferin sıcaklığı yükselmiştir”.¹⁴ Bu sıcak dönemin ardından gelen soğuklarla beraber Küçük Buzul Çağı dönemine geçilmiştir.

“Küçük Buzul Çağı ise (Little Ice Age-LIA) günümüzden 7 yüzyıl öncesinde başlamış ve etkisi neredeyse 5 yüzyıl devam eden döneme verilen isimdir. LIA’ in zamanlaması ve etkileri bölgeden bölgeye değişmekle birlikte Orta çağ Sıcak Dönemi’nden sonra gelen ve ortalama sıcaklıkların yaklaşık olarak 1o C düştüğü dönemdir. LIA süresince sıcaklık ve yağış yıldan yıla değiştiği gibi bölgeden bölgeye göre de değişiklik göstermiştir.”¹⁵

Küçük Buzul Çağı’nın nedenleri; güneş lekeleri ve volkanik aktiviteler olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde iklim salınımları meydana gelmiş ve ülkemiz de bu salınımlardan etkilenmiştir.

Osmanlı Dönemi kuruluşundan 17. yüzyıla kadar olan dönemde görülen iklim koşulları aşağıda belirtilmiştir.

14-15. Yüzyıl İklim Verileri

Ve bi’l-cümle Anatoli’yı berkidüp, leşker-i azîmile sürüp Geliboh’ya geldi.
İtifâk ol esnâda katı soğuk olup, muhâlif yiller esüp (..) ¹⁶(30.10.1361)

(...) Zîrâ Meriç ırmağı taşgundu, bahârdı, geçit virmezdi. ¹⁷(1361)

13 Güneyi Vural, ”Fiziki ve Beşeri Özellikleriyle; Küçük Buzul Çağı(1300-1850)”, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul 2016, s. 22.

14 Vural *agt.*, s. 22.

15 Vural, *agt.*, s. 23.

16 Necdet Öztürk, *Cihânnümâ*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 114.

17 Öztürk, *age.*, s. 118.

Ol sebepten bir müşkil dahı buydı ki, ol yedi gün içinde ziyâde yeller esüp, yağmurlar yağmagıla hayli zebun dahı olmuşlardı.¹⁸(5.11.1393).

1200'lü yıllarda, ılıman ama değişken bir iklim tipi etkili olmuştur. Birkaç yüzyıl fırtına, sel, şiddetli yağış ve kuraklık gibi doğal afetler yaşanmıştır.¹⁹ 1400 – 1550 yılları arasında kararlı iklim koşulları etkili olmuştur.²⁰ 1453 yılında kurak iklim yaşanmıştır. Bu kurak iklim kıtlık ve salgın hastalıkları da beraberinde getirmiştir. Kroniklerde/ Vekayinâmelerde bu bilgileri doğrulayacak ve üzerine veri katacak kaynaklar bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı örneklerle birlikte verilecektir. Yukarıda örnekleri verilen Mevlânâ Mehmed Neşri'nin Cihânnûma adlı eserinde 30 Ekim 1361 tarihinde şiddetli soğukların olduğu, denizden muhalif (Geminin gittiği yönden hızını kesecek şekilde esen rüzgâr) rüzgarların estiği belirtilmiştir. Yine 1361 yılı bahar aylarında Meriç Irmağının aşırı coşkun olduğu ifade edilmiştir. 1393 yılında ise 7 gün boyunca rüzgarların estiği, yağmurların yağdığı ve halkın bu durumdan zorluk çektiği anlatılmaktadır.

16. Yüzyıl İklim Verileri

Azîm fırtınalar ile, bir gün ve bir gice kâmil şiddet ile bârân-ı bî-pâyân yağdı, mehâbet üzre yetmiş dört def'a yıldırım indi. Ve ba'de salât'z-zuhr Halkalı Dersi'nden deryâ-misâl seyl-i revân gelüp uğraduğı yerlerde bulduğı hayvân u insâmı helâk eyledi..²¹ (1563-64)

Selânikî bu sözleriyle yağmurların yağdığını, Ayastefanos'ta konakladıkları esnada gökyüzünün vaziyeti ve gök cisimlerinin hareketlerinin hiçbir devirde böyle görünmediğini ve hayretler içerisinde kaldıklarını, büyük fırtınalar ile bir gün bir gece büyük yağmurların yağdığını, 74 kez yıldırım düştüğünü, öğle namazından sonra Halkalı deresinin deniz misali taştuğunu, sel olduğunu, insan ve hayvanların helak olduğunu anlatmaktadır.

“Ve ol gice ale'l-ittisâl yağın yağmurların seyl-i azîmi, müceddeden yapılan su yolları kemerlerinün gözlerini hâr u hâşâk ile memlû idüp, her vâdî deryâ-mâned olup irkilen sular kemerler üstünden esâsına akup, binâsına zarar idüp, bir uğurdan yıkup, gice içinde kıyâmet-mehîb sadâ ile, evvel Mağlava

18 Öztürk, *age.*, s. 218.

19 Kemal Öztürk, “Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye'ye Olası Etkileri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2002), s. 51.

20 Öztürk, *agm.*, s. 51.

21 Mehmet İpşirli, *Selânikî Mustafa Efendi Tarihî Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C 1, s. 1.

dimekle meşhûr olan kemer yıkılup ve sâ'ir kemerler dahi bir ol denlû deryâ ile birbirine ulaşıp ve Kağıdhâne'de olan bülend çınar ağaçlarınınun alâmet-i seylün hâr u hâşâkı doruklarında idi. Kağıdhâne Deresi'ne gelen seyl, kasaba-i hazret-i Ebî Eyyûb Ensârî ---aleyhi rahmetü 'l-Bârî--- üstüne akup, Türbe-i şerîfi hayli mürtefi' yerdedir, içine girüp bir zirâ' çıkdı. Ve Halic-i İstanbul limanına ve Galata Boğazına sığmayup ve kanârlarda olan kasırlar ve şeh-nişînlü evler tahammül itmeyüp yıkılup, harâb u virân oldı..."²²(1563-64)

Bütün gece yağan yağmurlarla oluşan selin; yenilenip yeniden yapılmış olan su kemerlerini çöplerle doldurduğunu, heybetli bir ses ile kemerlerin yıkıldığını, yıkılan kemerlerin denizle kavuştuğunu, Kağıthane'de bulunan yüksek çınar ağaçlarının selin alametiyle tepelerinde çöplerin biriktiğini ve selin Hazreti Eyyûbi Ensarı içine girdiğinden bahseder. Ayrıca Halic limanına sığmayıp kenarlarda olan kasr ve evlerin de bu sel ile yıkıldığını, bir hafta içerisinde denizin renginin değiştiğini, Silivri'de olan köprünün, Büyükçekmece, Küçükçekmece, ve Harami Deresinde istihkam üzere yapılan inşaların harab olduğunu anlatmaktadır.

"Yevmü'l-cum'a, gurre-i şevvâl, yevmü'l-îd. Bu gice hikmet-i İlâhi ile fırtına sâkin olup, poryaz esüp çepellik gidüp muhkem ton oldı... Öğleden sonra havâ yine lodos esüp çepelledi. Azîm fırtına oldı (fi şevval sene 982)"²³
(Ocak-Şubat 1575)

Allah'ın hikmeti ile fırtınanın sakinlediğini, poyraz esip tozlanmanın çoğaldığını, ertesi gün öğleden sonra lodos estiğini, fırtına olduğunu ve yine etrafın toz toprak içerisinde kaldığını anlatmaktadır.

Yevmü'l-hamîs rûz-ı arafe, havâlar gayet bürûdet üzre olup, bir niçe gündür yağmur ve kar yağup, erkân-ı devlet birbirine varmakda usret çekildi.²⁴
(1575)

Havaların gayet soğuk olduğunu, uzun zamandır yağmur ve kar yağdını ve devlet içerisinde geliş gidişlerde zorluk yaşandığını anlatmaktadır.

"Zagem yolundan kemâl-i şiddet-i şitâda asker tûfân-ı belâyâ giriftâr olup, buran çeküp varta-i helâkden halâs olanlar, müddet-i ömürlerinde sefer nâmin dillerine bir dahi getürmeyüp, cymân-ı glâz ile ve hüsn-i

²² İpşirli, *age.*, s. 2.

²³ İpşirli, *age.*, s. 109.

²⁴ İpşirli, *age.*, s. 109.

ihtiyârlarıyla dirlikden ferâgat idüp... Fî evâsıt-ı şehr-ı zilkâ'de, sene 987.”²⁵
(Aralık/Ocak 1579/80)

Zagem yolundan şiddetli kış zamanında tufana rast geldiklerini, şiddetli fırtına çekip bu durumdan kurtulanların ömürleri boyunca sefer adımı dillerine bile getirmediklerini, katı yeminlerle dirlikten feragat ettiklerini anlatmaktadır.

Evvel-i Erba'ın olup, eyyâm-ı şitâ ve zemherîr yetişmekle makarr-ı devletlerine varınca şiddet ü meşekkat-i râh çekildiği rivâyet olundu. Fî gurre-i muharrem, sene 992.²⁶ (Ocak-Şubat 1584)

Selanikî burada Erba'da olup, kış günlerinde ve kara kışta devlet merkezine varmakta güçlük çektiklerini anlatmaktadır.

Zemherîri yol üzre seferde geçirmişler ve Çorlu kırlarında azîm kar tufanı çekilmiş ki hergiz görülmiş ve işidilmiş değildir.²⁷ (1594)

Kış soğuşunu yol üzerinde geçirdiklerini, Çorlu'da kar tufanı olduğunu ve böyle bir havanın daha önce ne görülüp ne duyulduğunu anlatmaktadır.

“İnsan mihnet-keşînedür birkaç sene idi İstanbul'da hengâm-ı şitâ mülâyemet-i havâ ile geçerdî, fukarâ vü zu'afâ halleri düşvâr oldu. Bu sene hikmettu'llâh ile kış ziyâde iştidâd buldı. Muttasıl kar yağdı, erimedi turdı, mâl-â-mâl oldu. Memâlik-i Rûmili ve vilâyet-i Üngürüs'de olan enhâr-ı azîme tamâmen muhkem dondı.”²⁸ (1594)

Normalde İstanbul'un kış soğuşunun yumuşak geçtiğini fakat insanların birkaç senedir zorlandıklarını, bu kışın çok sert geçtiğini, devamlı olarak kar yağdığını, erimediğini, Rumeli ve Üngürüs'de olan nehirlerin donduğunu anlatmaktadır.

“Ve bu esnâda vberd ü şitâ ziyâde iştidâd üzre olup, muhâlif ruzgârlar esüp, niçe eyyâm karayel ve kible ve yıldız esmekle furtınalar oldu. Deryâdan sefine gelüp gitmeğe heç vechile mecâl ü imkân olmadı. Sular tondı, değirmenler dönmez oldu. İstanbul kesret ü izdihâmına ekmek yetişmek mümkün olmayup, azîzü'l-vucûd olmağla bir somun iki akçaya satılırken üç akçaya hem-çünâ minnet ü sipâs ile ele girmedi. Hikmet-i İlâhidür, her tecdîd-i saltanat vâki' oldukda bu vilâyetde kaht u killet çekmek âdet oldu.”²⁹ (1594-95)

25 İpşirli, *age.*, s. 123.

26 İpşirli, *age.*, s. 142.

27 İpşirli, *age.*, s. 425.

28 İpşirli, *age.*, s. 425.

29 İpşirli, *age.*, s. 444.

Kışın çok soğuk geçtiğini, muhalif rüzgarların estiğini, nice günler karayel, kible ve yıldız esince fırtınalar olduğunu, denizden gemilerin gidip gelmekte zorluk çektiğini, suların donduğunu buna bağlı olarak değirmenlerin dönmediğini ve İstanbul'da ekmek sıkıntısının yaşandığını anlatmaktadır.

Yollar kardan memlû idi. Atlar dondan yürümekte usret çekerdi. Karın tabî'atında karâr yoğiken kar oldu. Şubat ve filvaris eyyâmı şiddet-i şitâdan harekete mecâl yoğıdı.³⁰ (1594-95)

Yolların kardan dolduğunu, atların don yüzünden yürümekte zorluk çektiğini anlatmaktadır.

İşbu sâl-i ferhûnde-fâl evâhîrinde hikmet-i Zü'l-celâl-i ve'l cemâl ile kallet-i bârân olup, sular çekildi, çeşmeler kurudu, kaht u galâ alâ'imi zâhir ü hüveydâ oldu. Fî sene evâsıt-ı zilhicce, sene 1004.³¹ (Temmuz/Ağustos 1596)

Yağış kıtlığının olduğunu, suların çekilip çeşmelerin kuruduğunu ve kıtlık yaşandığını anlatmaktadır.

Rûz-ı Kasımdan bir gün mukaddem vâki' olup, havâlar küşâde-diller gibi rûşen ve mücellâ idi.1006.³² (1597-98)

Kasım ayından bir gün öncesinde havaların açık, ferah ve aydınlık olduğunu anlatmaktadır.

*1400–1550 yılları arasında kararlı iklim koşulları etkili olmuştur. 1550'li yılların ortalarından itibaren 300 yıl süren ve “Küçük Buz Çağı” olarak adlandırılan periyot yaşanmıştır. Bu dönemde dağ buzulları gelişerek vadilere doğru sarmış, sert ve uzun kışlar kısa ve yağışlı yazlar görülmüştür.*³³ Sam White'ın *Osmanlı'da İsyân İklimi* adlı eserinde belirttiğine göre; 1500'lerden sonra iklim salınımları artmış, 1512-1520/1520-1566 dönemlerinde nispeten istikrarlı bir iklim seyretmiş, 1561, 1570, 1585'te şiddetli ilkbahar kuraklığı yaşanmıştır. 1591-96 soğuklarına bakıldığında da devletin son 600 yılının en kurak dönemi olduğu belirtilmiştir.

Metinlerden çıkan kayıtlara bakarak;

1563-64 yılları arasında yoğun yağmur ve fırtınalara maruz kalındığını,

³⁰ İpşirli, *age.*, s. 444.

³¹ İpşirli, *age.*, s. 624.

³² İpşirli, *age.*, s. 712.

³³ Öztürk agm., s. 51.

1575 yılında fırtına şeklinde kuru rüzgarların estiğini,

1579-80 yıllarında kış aylarının çok sert, fırtınalı geçtiğini,

1594-95 yılları kış aylarının sert ve fırtınalı geçtiğini, Örnek olarak Çorlu'da hiç görülmemiş bir soğuk yaşandığını, *(1594-95 kışıyla ilgili geçici bir atmosfer kalıpları çıkarsaması altında Baltık bölgesi üzerindeki güçlü yüksek basıncın Asya'dan gelen soğuk ve kuru havayı batya doğru Avrupa geneline yönelterek, normalde katayı ılıman tutan nemli ve yumuşak batı rüzgarlarını tersine çevirdiğini öngörür.*³⁴)

1596 yılında yağış kıtlığının olduğunu ve suların, çeşmelerin kurduğunu,

1597-98 yılları ise havaların nispeten daha ılık geçtiğini söylemek mümkündür.

17. Yüzyıl İklim Verileri

Akşehir'e ve rûz-i kasım eyyâmı murûr etmeğin, asâkir-i İslâm alaylarında hâzırlar, lâkin ziyâde şitâlar ve muhâlif rüzgârlar olup, Akşehir'de üç gün ol menâzillerde sermâ şiddeti, ebr u bârân ve berf u boran olur. ³⁵ (1606-7)

Kasım ayları geçerken şiddetli kış ve muhalif rüzgarların olduğu, Akşehir'de bu şiddetli kışın 3 gün boyunca sürdüğü, havaların bulutlu ve karlı geçtiğini anlatmaktadır.

“Ve Erzurum'da rûz-i kâsımdan kırk beş gün mukaddem, bir ‘azîm şiddet-i şitâ vâki’ olur. Mâh-ı recebin üçüncü hamis günü , kar u bârân olur. Takdîr-i İlâhî ol gice hevâdan berf, şiddet birle tûfân ‘ârız olur, çadırlar üzere. Şiddet-i rüzgârdan çadırların tenepleri tutmayup, bir nicesi düşüp, şeb-i zulumât peydâ olur. Askerde bir fezâ’ olur. Sabâh vakti bir mikdâr teskin olur. Lâkin ziyâde sermâ [vü] soğuk, buzlar dutup, atların ahvâlleri perîşân ve çadırlar donup, ..”³⁶ (1610-11)

Erzurum'da Kasım ayından 45 gün önce şiddetli bir soğuk olduğunu, 21 Eylül günü çadırların üzerine kar yağdığını, şiddetli tufanın çıkmasıyla birçok çadırın yıkıldığını, havanın sabah sakinlediğini fakat çok soğuk olduğunu, yerlerin buz tuttuğunu, çadırların donduğunu ve atların perişan olduğunu anlatmaktadır.

Rûz-i kâsımdan kırk gün mukaddem, kış ve şiddet-i şitâlar olup, karlar ve ra'd ü berkler oldukda, .³⁷ (1610-11)

³⁴ White, *age.*, s. 197.

³⁵ Ziya Yılmaz, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi*, C 1, s. 472.

³⁶ Yılmaz, *age.*, s. 573-574.

³⁷ Yılmaz, *age.*, s. 580.

Kasım ayından kırk gün önce şiddetli soğuklar olduğu, karların yağdığını, gök gürültüsü duyulduğu ve şimşek çıktığı anlatılmaktadır.

Ziyâde şiddet-i rüzgâr mukarrer. “Çadırlara bir zarar olmasun” deyü, mahûf yer olmağın, yeniçeriler ve asker halkı men’u ref’i ile ol gün mukayyed olurlar.³⁸ (1610-11)

Çok şiddetli rüzgâr olduğu ve çadırlara zarar gelmemesi gerektiğini anlatmaktadır.

Ve âb-ı revân sular getürdüp, kadimden Beşiktaş suya ihtiyâc idi; ve Top-hâne’ye değin çeşmeler bünyâd olur.³⁹ (17 Ağustos 1614)

Beşiktaş’ın suya ihtiyacı olduğu ve bu sebeple akan sular getirilip Tophane’ye kadar çeşmelerin inşa edildiğini anlatmaktadır.

“Ve mâh-ı zika’de gurreinde ‘azîm şiddet-i şitâlar olup ve mâh-ı mezûrda sular tuğyân edüp, Nehr-i Tunca taşup, Saray Ovası’nı su kaplayup, Serrâc-hâne Köprüsü’nü bir hafta iki başını sular alup, bir hafta Dîvân olmadı... ba’dehû kış ve şitâlar olup, şiddet-i şitâdan cemî sular dondu. Şehr-i Edirne’de bu veçhile kış olduğu yokdur.”⁴⁰(1614-15)

Şiddetli soğukların olduğunu, Tunca Nehri’nin taşıp Saray Ovasını su ile kapladığını, Serrac Hane köprüsünün iki başını bir hafta su aldığını bu sebeple bir hafta divan olmadığını, (...) Kurban Bayramı’nın 4. günü sabahı şiddetli soğuk olduğunu, suların donduğunu ve Edirne şehrinin daha önce hiç bu kadar soğuk olmadığını anlatmaktadır.

“Sahrây-ı Çûm’da çayır, Vâdi-i Amûk Irmağı çekilüp, çayırları kâmil, lâkin bataklık. Asker halkı bayırlardan tedricle murûr ederlerdi.”⁴¹ (1625-26)

Recep ayında nevrüz günleri yaklaşırken, Amûk Irmağının çekildiğini, çayırların bataklık olduğunu ve askerlerin çok yavaş hareket ettiğini anlatmaktadır.

ol eyyâmlarda bârân[u] rahmet nâzil olup, şiddet-i şitâ vakti...⁴² (1626-27)

O günlerde çok yağmurun yağdığını ve şiddetli soğukların olduğunu anlatmaktadır.

“Ve rûz-i kâsım eyyâmı karîb idi. Lâkin Erzurum kış yurdu olduğu meşhurdur. Emr-i İlâhî, ‘inâyet-i Hakk Te’âla’nın, şiddet-i şitâlar olmayup, her gâh vakt-i nehârda duman ve ebr düşüp, bir mikdâr kuru rüzgârlar

38 Yilmazer, *age.*, s. 571.

39 Yilmazer, *age.*, s. 626.

40 Yilmazer, *age.*, s. 628.

41 Yilmazer, *age.*, s. 832.

42 Yilmazer, *age.*, s. 828.

olurdu... Ve kâmil kırk gün kal'ada harb[ü] kîtal olup."⁴³ (25 Kasım 1627)

Kasım günlerinin yakın olduğunu, Erzurum'un kış yurdu olmasıyla meşhur olduğunu, normalde gökyüzünde gündüz duman, bulut olduğunu ve kuru rüzgarların estiğini fakat o gün şiddetli soğuk olmadığını anlatmaktadır.

Ve rûz-i kâsımdan otuz gün sonra idi. Hevâda bi-emrillâhi Te'âla ebr u bârân ve şiddetlû rûzgâr[u] boran vâki' olur. Ba'dehû 'akabince karlar ile arz-ı zemin beyâz libâs geyüp, meteris ahvâli ber-taraf oldukda, asâkir-i İslâm zahmet çeküp...⁴⁴ (1627-28)

Kasım ayından 30 gün sonrasında havanın bulutlu olduğunu, şiddetli rüzgâr estiğini, peşine karların yağdığını, halkın ve askerlerin zorluk çektiğini anlatmaktadır.

Rûz-i kâsım eyyâmlarında Bârî Te'âlâ'nın lutf u 'inâyeti ile aslâ şidet-i şitâlar olmayup, (..) Ve Mama-hatun menâziline şiddet-i şitâdan askerden niçelerün pâyları şiddetlerden donup, mecruhlar idi. ⁴⁵ (25 Kasım 1627)

Kasım günlerinde asla şiddetli soğuk olmadığını fakat Mama-Hatun menazilindeki askerlerin şiddetli soğuktan ayaklarının donup yaralandıklarını anlatmaktadır.

şiddet-i şitâlar, berf ikişer zirâ; kûhistânlar dutulup, karlardan balkan [u] dervendler keşide idi."⁴⁶ (16 şubat 1636)

Şiddetli soğuklar olduğunu, kar ikişer zira (dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ölçü) olduğunu, dağların karla tutulduğunu ve karlardan bataklık derbentlerin çekildiğini anlatmaktadır.

Ve mâh-ı mezbûrun yevmü'l-hamîsde beyne's-salât[eyn]den mukaddem bir furtuna ve bârân olur. Ve ba'dehû bir sâ'ika ve yıldırım ile bâd-ı sarsar misâl Monla Gûrânî'de Câmî'in kurşunları ve oda-başı sınır kalur.⁴⁷ (22 Eylül 1640)

22 Eylül'den önce bir fırtına ve baran olduğunu, bir yıldırım ve şimşek ile sarsar (şiddetli soğuk esen rüzgar) misali havanın yaşandığını anlatmaktadır.

Ve mâh-ı rebî'ulevvelin on yedinci cum'a gicesi salât-ı 'işâdan sonra zelzele vâki' olmağın. Mâh-ı mezbûrun yirminci gice[si] dördüncü sâ'atde, yıldırım

⁴³ Yilmazer, *age.*, s. 846.

⁴⁴ Yilmazer, *age.*, s. 847.

⁴⁵ Yilmazer, *age.*, s. 847-48.

⁴⁶ Yilmazer, *age.*, s. 1043.

⁴⁷ Yilmazer, *age.*, s. 1145.

ve sâ'ika-i şedid olur. Gayrin def' olur; emr-i Rabbânî ile. Ba'dehû cyyâm-ı isneynde bârân [u] rahmet vâki' oldu.⁴⁸ (5 Haziran 1643)

5 Haziran gecesi yatsı namazından sonra bir deprem meydana geldiğini, 8 Haziran gecesi saat 4'te yıldırımla beraber güçlü şimşeklerin çıktığını ve pazartesi günü yağmur yağdığını anlatmaktadır.

Sam White'ın sözü geçen eserinden hareketle; 1595'ten sonra iklim salınımları kendini daha net göstermiştir. Katı ve yağışlı yıllar meydana gelmiştir. 1596'dan 1606'ya kadar olan dönemde hemen hemen her kış çok soğuk ve yağışlı geçmiştir. Küçük Buzul Çağı 1607-1608 kışında en kötü evresine girmiş ve yaklaşık on yıllık müthiş kar ve yağmurdan sonra, kuraklık bir kez daha ülkeyi vurmuştur. 1606-1607 yılları arasındaki dönem Avrupa'nın geneli açısından son 500 yılın belki de en soğuk dalgalarından biri haline gelmiştir. 1621 başlarındaki sert kış koşulları İstanbul Boğazı'nın donmasına neden olmuştur. *1640-41 ilkbaharı kayda geçmiş en yağışlı dönemlerden biri olarak İstanbul'da büyük çaplı sellere yol açmıştır.*⁴⁹ 1670lerde Küçük Buzul Çağı'nın Geç Maunder Minimumu olarak bilinen yeni bir iklim dalgalanmaları evresine geçildi. Bu yeni dönem Akdeniz genelinde 'kış kuraklığı, olağan dışı sert ve yazın şiddetli yağış' özellikleriyle belirlenen hava anormalliklerine yol açtı.⁵⁰ 1692 ve 93'te Anadolu'nun bazı kesimlerindeki ağaç halkaları son 350 yılın en kurak ilkbaharlarından ikisinin yaşandığını yansıtır.⁵¹ Kuraklık 1696 başlarında kuzeye yönelmiştir. Ürdün'den Orta ve Batı Anadolu ile Ege içlerine kadar ağaç halkaları olağandışı kurak bir yılı yansıtmaktadı.⁵²

Metinlerden çıkan kayıtlara bakarak;

1606 Kasım aylarında şiddetli soğukların görüldüğü, 3 gün boyunca karların yağdığı,

1610-11 Eylül ayında kar yağdığı, şiddetli rüzgar olduğu ve buz tuttuğu,

1614-1615 yıllarında şiddetli soğuk olduğu ve nehirlerin donduğu, bu nedenle su kıtlığı yaşandığı,

1625-1626 bahar aylarında Amük vadisi ırmağının çekildiği, kuraklık olduğu,

48 Yilmazer, *age.*, s. 1173.

49 White, *age.*, s. 289.

50 White, *age.*, s. 294-95.

51 White, *age.*, s. 301.

52 White, *age.*, s. 302.

1626-1627 yıllarında çok yağmurlu ve şiddetli soğuk olduğu,

1627-28 Aralık ayında şiddetli rüzgar estiği ve kar yağdığı,

1636 Şubat ayında şiddetli soğuk olduğu, kar kalınlığının iki zirâ(dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü) olduğu,

1640/1643 yılında fırtına, şiddetli yağış olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

İklimde meydana gelen değişimler; -tüm insanlık tarihi boyunca olduğu gibi- Osmanlı Döneminde de sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri hayatı derinden etkileyen olayların temel sebepleri arasında yer aldığı ifade edilebilir. Yani tüm toplumsal yaşam üzerinde iklim olayları son derece önemli olmasına rağmen gerek klimatoloji çalışmaları gerekse tarih araştırmalarında yeterince yer verilmediği dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ülkemizde tarihi klimatoloji araştırmalarının henüz başlangıç seviyesinde olduğu ayrıca belirtilmelidir. Bundan hareketle elimizdeki çalışmada 14-17. yüzyıl arası yazılmış kronik eserlerden seçilen 5 tanesi incelenerek, elde edilen verilere, çıkarılan sonuçlara göre bir değerlendirme yapılmıştır. İncelenen bu kroniklerde genellikle şiddetli kış soğukları ve yağışlar tespit edilmiştir.

Küresel iklim, dünyanın oluşumundan bu yana sürekli değişiklik arz etmektedir. Günümüzden 7 yüzyıl önce başlamış olan Küçük Buzul Çağı bu periyotlardan bir tanesidir. Her ne kadar hala tam olarak nereyi, ne zaman etkilemiş olduğu tartışma konusu olsa da aslında ülkemiz de dahil olmak üzere farklı bölgeleri farklı zaman aralıklarında etkilediği kabul görmektedir. Çalışmamızın zaman aralığı olan 14. Yüzyıldan 17. Yüzyıla kadar olan dönemde Osmanlı toplumunun Küçük Buzul Çağı'nın etkisi altında kaldığı, zaman zaman bu çağın yarattığı iklim salınımlarından az veya çok etkilendiği kroniklerde açıkça belli olmaktadır.

Küresel iklim değişikliğinin sıkça tartışıldığı bu günlerde, aslında geçmişe bakılırsa, tarih sayfalarında bahsi geçen değişmelere çeşitli atıfların olduğu görülecektir. Bu çalışma geçmişteki iklim olaylarına ışık tutması için yürütülmeye başlanmış olan yüksek lisans tez çalışmamızın bir kısmı olup diğer kronikler de tarandığında, çok daha fazla ve ilginç sonuçların çıkacağı düşünülmektedir. Çalışmanın sonunda müelliflerin kroniklerine yazdıkları iklim unsurları kullanılarak geçmiş iklimi daha geniş anlamda yeniden inşa edip insanların üzerinde nasıl bir etki yarattığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Kaynaklar

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000.

Brazdil, Rudolf, Pfister, Christian, Wanner, Heinz, Von Storch, Hans, Luterbacher, Jürg, “Historical Climatology in Europe-The State of Art”, *Climatic Change* (2005) / 70, s. 363-430.

Dominguez-Castro, Fernando, Vaquero, Jose Manuel, Marin, Manuela, Gallego, Maria Cruz, Garcia-Herrera, Ricardo, “How Useful Could Arabic Documentary Sources Be For Reconstructing Past Climate?”, *Royal Meteorological Society*, 67/3, s. 76-82.

Gerste, Ronald D, *Hava Nasıl Tarih Yazar Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, çev. Meltem Karaismailoğlu, Kolektif Kitap, İstanbul 2017.

Gümüşçü, Osman ve diğ., *Tarihi Coğrafya*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013.

Gümüşçü, Osman, *Coğrafya'ya Davet*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

İpşirli, Mehmet, *Selânikî Mustafa Efendi Tarihî Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Köse, Nesibe, Akkemik, Ünal, Dalfes, Nüzhet, “Anadolu’nun İklim Tarihinin son 500 yılı: Dendroklimatolojik İlk Sonuçlar”, *Türkiye Kuvarner Sempozyumu*, Haziran 2005, s. 136-142.

Orbay, Kayhan, “Osmanlı Topraklarında ‘Küçük Buzul Çağı’nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar”, *Kebikeç*/23, s. 85-93.

Öztürk, Kemal, “Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye’ye Olası Etkileri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2002), ss. 47-65.

Öztürk, Necdet, *Cihânnümâ*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

Öztürk, Necdet, Yıldız, Murat, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri*, Bilgi Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2015.

Tekir, Süleyman, “Sarıkamyş Harekatı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*/1, 2016, s. 267-287.

Türkeş, Murat, “İklim Değişiklikleri: Kambriyen’den Pleyistosen’e, Geç Holosen’den 21. Yüzyıl’a”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 22/1 (2013), s. 1-25.

Vural, Güneyi, *Fiziki ve Beşeri Özellikleriyle; Küçük Buzul Çağı (1300-1850)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016.

White, Sam, *Osmanlı'da İsyen İklimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Alfa Basım Yayın, İstanbul 2012.

Yılmaz, Ziya, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2003.

Osmanlı İdari Taksimatında Bir Diğer Unsur: Dadyan, Açıkbaş, Gürel ve Abhaza Meliklikleri

Orhan Kılıç*

Giriş

Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na ulaşan Büyük Kafkas Dağları ve bu dağların her iki yanında uzanan coğrafyaya *Kafkasya* denilir. Büyük Kafkas Dağları'nın güney kısmı *Güney Kafkasya*, kuzey kısmı ise *Kuzey Kafkasya* olarak adlandırılır. Abhazya veya Abhazistan Kuzeybatı Kafkasya tarafındadır ve Abazalar da Gürcü değil Kuzey Kafkasya halklarından¹. Bu araştırmanın konusu olan Dadyan, Gürel ve Açıkbaş meliklikleri ise Güneybatı Kafkasya coğrafyası içinde yer alırlar.

Açıkbaş/İmereti bölgesinin merkezi *Kutaissi/Kutais* olup Osmanlı döneminde İmeret/Açıkbaş/Başaçık/Baş Açık olarak adlandırılmıştır. Bu bölge Karadeniz'e kadar dayanıyordu. *Guria Samatavro* bölgesi Çoruh Nehri ağzında olup Osmanlı döneminde *Gürel* veya *Güril* olarak anılıyordu. Merkezi, Natanebi ve Bjuji ırmakları arasında kurulmuş olan Ozurgeti'dir. Dadyan bölgesi Batı Gürcistan'da olup Kolhidai, Mingreli, Mingrel, Sa-Megrelo Samtavro olarak anılmaktadır. Merkezi Zugdidi'dir. Dadyan melikleri 18. yüzyılda Abhazistan sınırına yakın Ruh (Rukhi) Kalesi'nde oturmuşlardır². Gürel Melikliği'nin kuzeyinde Karadeniz kıyısında yer almaktadır. Osmanlılar tarafından *Dadyan* veya *Megrel* olarak adlandırılmıştır. Dede Korkut kitabında ise *Tatyan* diye geçmektedir³. *Dadyan* kelimesi aslında *Megrel* ve *Suwanet* beylerinin unvanı olduğundan dolayı *Dadyanlık* deyimi de bundan çıkmıştır⁴. Abhaza Melikliği ise Kuzey Kafkasya'da İngur ve Bzip nehirleri arasında

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Elazığ/TÜRKİYE, okilic60@gmail.com ORCID:0000-0002-9234-8295

1 Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 7.

2 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 7, 492, 502.

3 *Dede Korkut Kitabı I*, haz. Muharrem Ergin, TDK Yay., Ankara 1989, s. 157.

4 Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 474.

Karadeniz boyunca uzanan toprakları karşılamaktadır. Osmanlılar tarafından *Abhazistan*, burada yaşayan halk ise *Abaza* olarak adlandırılmıştır⁵. Osmanlı kaynaklarında meliklik olarak nitelendirilen bu unsurlar yabancı literatürde krallık olarak kaydedilmektedirler. Mesela, Osmanlı arşiv kaynaklarında *Baş(ı)açık* veya *Açıkbaş Melikliği* olarak zikredilen bölgeden, yabancı literatürde *İmereti Krallığı* olarak bahsedilir⁶.

Gürcistan coğrafyasının merkezi *Tbilisi* yani *Tiflis* olup eski ismi *Karthli/Kartli* veya *Karthveli*'dir. Gürcistan coğrafyasına Romalılar *İbiry*, Osmanlılar ve İranlılar ise *Gürcistan* demişlerdir. Kartli, asıl Gürcistan'ı ihtiva edip kuzeyde Osetya ve Dağıstan, güneyde Revan (Erivan), batıda Gürel (Guria veya Güri) ve İmereti yani Açıkbaş ile sınırlanmıştır. Bu hudut gelişen siyasi gelişmeler çerçevesinde genişlemiş Gürel, Dadyan, Abhazya ve Açıkbaş ve hatta Dağıstan'ı da içine almış ve güneyde Aras Nehri'ne kadar inmiştir⁷.

Ebu'l-Fidâ, geleneksel olarak *Bilâd-ı Rum* dediği Türkmenlerden oluşan Anadolu coğrafyasını tarif ederken; *Bu diyarı, bah tarafından Rum denizi sarar; Kustantîniyye Halîci ve Kırm denizi bunu (=bu çemberi) tamamlar; güney tarafından Bilâd-ı Şam (=Suriye) ve Cezire (=Arabistan yarımadası) sarar; doğu tarafından Ermîniyye sarar; kuzey tarafından Bilad-i Kürc (=Gürcistan) ve Kırm denizi sarar* der⁸. Dolayısıyla 14. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan kavramının ve buradaki birçok şehrin varlığını teyit eder.

1396'da Niğbolu'da Yıldırım Bayezid'e, daha sonra 1402'de ise Timur'a esir düşen Alman asilzâdelerinden Johannes Schiltberger, hatıratında; Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Orta Asya ve Sibiry hakkında bilgiler verir. Bu eserinde Rum-Ortodoks inancında kullanılan dillerden bahsederken; altıncı dile *Lassen (Ossetler)* der ve ona Müslümanların *Aks* dediğini kaydeder. Yedinci dilin *Kuthia* olduğunu Müslümanların ise *That (Tat)* dediğini söyler. Schiltberger, sekizinci dilin *Sygun* olduğunu Müslümanlar'ın bu dile ise *İscherkas (Çerkes)*, dokuzuncu dilin Abukasen'lerin dili olduğunu ve Müslümanlar tarafından *Appias (Abaza)* ismini taşıdığını belirtir. Onuncu dil ise *Gorchillas* olup Müslümanlarca *Kurtzi (Gürcü)*

5 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 7.

6 Ensar Köse, "Osmanlı Devleti ve Solomon I: İmeret'te Hâkimiyet Mücadelesi (1752-1768)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 60, 2014/2, 2014, s. 44.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C III, 2. Kısım, TTK Yay., Ankara 1977, s. 104.

8 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004, s. 444 (Not: 1).

olarak anılmaktadır⁹. Görüldüğü üzere Schiltberger'in eserinde Rum-Ortodoks dilleri olarak saydığı on dilin beşi Kafkasya ile ilgili olup hemen hepsi inceleme konumuzla ilgili olan Gürcü prenslikleri de kapsamaktadır.

Kafkasya coğrafyası tarihi boyunca büyük medeniyetler arasında gidiş-geliş sahne olmuş ve istilalara maruz kalmıştır. Bölge; ırk, dil, din ve kültür bakımından birlik göstermemektedir. Burada Türk, Tatar, Gürcü, Ermeni, İranlı, Lezgi, Laz, Çerkes, Abaza ve bunların alt grupları olan kavimler yaşamaktadır. Kafkasya'da Müslüman, Hristiyan ve Yahudilik dinlerine ve bunların alt grupları olan Sünni, Şii, Katolik, Ortodoks, Yezidi ve hatta Zerdüştlere rastlanır. Bu çeşitlilik Kafkasya coğrafyasına bir renklilik getirmemiş, aksine ayrılık ve düşmanlık unsuru olmuştur. Kafkasya'da kurulan Gürcü, Ermeni ve Türk beylikleri bölgede bir millet şuuru olmaması sebebiyle bölge dışı diğer devletlere tabi olmuşlardır. Kafkasya'nın çevresindeki üç büyük merkez olan Anadolu, İran ve Rusya, Kafkasya'nın tarihini ve kaderini belirlemiş, bu üç büyük merkezin siyasi çatışma alanı içerisinde kalmıştır¹⁰.

1- Gürcistan'da Osmanlı Hâkimiyeti

Osmanlı Devleti'nin Gürcüler ve Gürcistan coğrafyası ile ilk temasının Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da şehzade iken bulunduğu yıllara kadar gittiği ileri sürülse de¹¹ bu ilişkilerin daha öncelere dayandığı yolunda bilgiler mevcuttur. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra 1454-1479 yılları arasında yürüttüğü Karadeniz harekâtı sırasındaki fütuhâtı ve oğlu II. Bayezid zamanında gerçekleşen fetihler Osmanlı Devleti'nin Kafkas siyasetinin birinci safhası olarak nitelendirilebilir. Yavuz Sultan Selim'in 20 Mart 1514 yılında çıktığı İran Seferi ile başlayıp 17 Mayıs 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması'na kadar süren ikinci safha diyebileceğimiz ilişkiler ise daha ziyade Osmanlı-Safevi siyasi ilişkileri bağlamında gelişmiş ve her iki taraf için de oldukça yıpratıcı olmuştur. Osmanlı-Kafkasya veya bir başka ifade ile Osmanlı-Gürcistan ilişkilerinin üçüncü safhası ise 3 Temmuz 1700 tarihinde imzalanan İstanbul Anlaşması'ndan 15 Eylül 1829'da imzalanan ve Kafkasya'daki Osmanlı hâkimiyetine son veren Edirne Anlaşması'na kadar süren 129 yıllık süreçtir. Bu üçüncü süreçte uzun süren bir

9 Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 173.

10 Mustafa Öztürk, "Kafkasya'nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2003, s. 4-7.

11 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C III/2, s. 105.

barış ve sükûn sürecinin ardından 9 Temmuz 1723 tarihinde başlayan ve bazı kesintilerle 1823 yılına kadar süren Osmanlı-İran mücadeleleri de yaşanmıştır¹².

Fatih Sultan Mehmed'den önceki dönemde Osmanlılar'ın siyaseten Kafkasya coğrafyası ile ilgilenebilecek bir pozisyonu yoktu. Nitekim Kivâmi, *Fetihnâme*'nde Fatih Sultan Mehmed'in tahta geçişi ile ilgili bilgi verirken;

Sultan Muhammed Han Gazi Anadolu ülkesine padişah olunca Macaristan vilâyetine ve Avrupa'ya ve Bulgar ülkesine ve Eflak'a ve Ençâz'a, Deşt'e ve Kıpçak'a Bosna'ya ve Arnavutluk'a, Arabistan'a ve Acem'e (İran'a), tâ ki bir yıllık yoldan, dehşetinden ve heybetinden ateş düştü (korktular) demektedir¹³.

Burada *Ençâz* diye yazılan yerin *Apkhaz* veya *Abhaz* olduğu kaydedilir¹⁴. Bu durumda Karadeniz bağlantılı olan Eflak, Abhazya, Deşt ve Kıpçak'ın II. Mehmed'in 18 Şubat 1451 tarihinde Edirne'de tahta çıktığı tarihte Osmanlı hâkimiyetinde olmadığı söylenebilir.

Dukas, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra Trabzon hükûmetine ve Karadeniz taraflarında oturanlara, her sene İstanbul'a gelip arz-ı tazimat eylemelerini ve üzerlerine tayin olunan haracı takdim eylemelerini emrettiğini kaydeder¹⁵. Dukas'ın kastettiği Trabzon Hükûmeti, Trabzon Rum İmparatorluğu, Karadeniz taraflarında oturanlar ise Güney Kafkasya coğrafyasında bulunan Gürel, Dadyan/Megrel, Abaza ve İmereti/Açıkbaş yöneticileri ve halkları olmalıdır. Bu yıllarda bahse konu dört Kafkas idarî teşekkülünün doğrudan Osmanlı hâkimiyetinde olmasa da Osmanlı Devleti'nin üst hâkimiyetini tanıdığı bir sürece girdikleri söylenebilir. 1821 tarihli bir hatt-ı hümayûnda, Açıkbaşlılar'ın Ahışa valisi Ali Paşa'dan durumlarını Osmanlı merkezi yönetimine bildirmeleri istenirken Osmanlı tabiliğine nasıl ve ne zaman girdiklerine de açıklık getirdikleri görülür. Bahse konu hatt-ı hümayûnda şunlar yazmaktadır;

Osmanlı imparatorluğu, İstanbul'u zaptettiği gün Açık Başlılara da nâme göndermişti. Biz o günden beri Osmanlı tebaası olmağı kabul ettik. Babam gönül rızasıyla Osmanlı devletine hizmet etti; benim ocağım da devletin mülkü ve halkı onun reâyâsıdır. Biz hiçbir vakit başımızı Moskof reâyâlığına

12 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 27-29.

13 Kivâmi, *Fetihnâme*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul 2007, s. 77.

14 Bkz, F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi*, s. 1; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 30.

15 Dukas, *Bizans Tarihi*, çev. VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yay., İstanbul 1956, s. 194.

vermedik; kanımızı dökmedikçe de Moskof'a tâbi olmayız. Pâdişahın niyaz ediyoruz, Ruslarla olan mücadelemizde bizi yalnız başımıza bırakmasın...¹⁶

Sadık Müfit Bilge, Gürcü kaynaklarından hareketle, yukarıdaki konunun muhatabının *Dadyan* olduğunu ve Megrel Dadyanı I. Liparit'in 1453 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdiğini kaydeder. Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz siyaseti kapsamında yapılan seferler sırasında Kaptan-ı Derya Hamza Paşa komutasındaki 56 gemilik Osmanlı donanması Haziran 1454 tarihinde Abhazistan'ın en önemli liman şehri olan ve *Sebastopolis* isimli bir Ceneviz ticaret kolonisinin de burada bulunduğu *Sohum*'u fethetmiştir. Bu fetihden sonra 1325 yılından beri Abhazistan'ı yöneten Şervaşidze hanedanından Prens Levan, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethinden sonraki süreç içerisinde Kafkasya'daki unsurları itaati altına teşebbüsleri bölgedeki siyasi dengeler bağlamında yeniden hareketlenmiştir. Trabzon Rum İmparatorluğu ile Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ittifak yapmaları Gürcistan'daki küçük idari teşekkülleri de etkilemiştir. Bu arada IV. Yuannis'in ölümüyle imparatorluk tahtına David geçmiş ve Uzun Hasan da Yuannis'in kızıyla evlenmişti. David'in; İstanbul'un fethinin Hristiyan dünyasında yarattığı olumsuz etkiden de istifade ile yeni bir haçlı ittifakı tesis etme ve Osmanlı Devleti'ne karşı varlığını koruma mücadelesi veren Karamanoğlu ve Candaroğulları'nı da bu ittifakın içine çekme teşebbüsleri Osmanlı merkezi yönetimi tarafından dikkatle takip edilmiştir. Trabzon İmparatoru David, Burgundy Dükü III. Philippe'e sunulan 22 Nisan 1459 tarihli mektubunda; bir Haçlı ordusu kurularak Osmanlı Devleti'ne topyekün bir saldırıya geçilmesi halinde Trabzon İmparatorluğu'nun 20.000 asker, 30 adet iki sıra kürekli kadirga, Gürcistan Krallığı'nın 60.000 asker, Samtshe Atabeyliği'nin 20.000 süvari, Megrel yani Dadyan Prenslığı'nın 30.000 asker, Ermeniler'in 10.000 asker ve Akkoyunlu Devleti'nin 50.000 askerle savaşa katılacaklarını, Osmanlılar'ın eline geçen topraklarını geri almak isteyen Karamanoğlu ve Candaroğlu beyliklerinin de Osmanlı Devleti'ne karşı yapılacak bir savaşta yer alabileceğini yazmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in 23 Mart 1461 çıktığı Karadeniz seferi sonucunda bütün Güney Karadeniz kıyıları ele geçirilmiş ve 1204 yılında kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu da tarih sahnesinden çıkmıştır. 1454-1461 döneminde Rum (Sivas) Vilayeti'ne bağlı olan Abhazistan da 1461 yılında yeni kurulan Trabzon Sancağı'na bağlanmıştır. Dadyan ve Gürel'in

16 Bahsedilen hatt-ı hümayûn, Başbakanlık Osmanlı Arşivi HH No: 44604'de kayıtlıdır. Zikreden: Şinasi Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Tebliğler*, Ankara 1952, s. 322-323.

Osmanlı Devleti'ne tabiliği ise daha da gelişmiştir. Bu gelişmeden sonra İmeret/Açıkbaş kralı II. Bagrat, Gürel dadyanı Kahaber Vardanidze, Megrel/Dadyan dadyanı I. Liparit, Svanetya eristavı Gelovani ve Abhazya eristavı Raba Şervaşidze Gürcistan kralına karşı ittifak yapmışlar ve Abhazya ve Batı Gürcistan devletleri 1462 yılında bağımsız olmuşlardır. 1465 yılında ise Açıkbaş kralı II. Bagrat *VI. Bagrat* adıyla Gürcistan kralı olmuştur¹⁷.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Venedik ve Cenevizlileri'in kıskırtması ile 1462 yılında Gürcistan üzerine yürüyüp büyük bir kısmını tahrip etmiştir. Akkoyunlu-Venedik ittifakı yapılması ve bu ittifakın Osmanlı Devleti'nin Karadeniz hâkimiyetini iyice tehdit eder hale gelmesi Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlular üzerine bir sefere çıkmasına sebep olmuş ve 11 Ağustos 1473'te ordusunda Arranlılar ve Gürcüler'in de bulunduğu Uzun Hasan'ı Otlukbeli'de mağlup etmiştir. Uzun Hasan savaştan sonra 1477 yılı baharında 30.000 asker ile Gürcistan üzerine yürümüştür. Bu seferde *Tiflis* ve *Gori* işgal edilmiştir. Gürcistan kralı VI. Bagrat bir heyet göndererek barış teklif etmiş ve yıllık 10.000 altın haraç ödemek karşılığında Uzun Hasan Tiflis hariç Gürcistan topraklarından çekilmiştir. Akkoyunlu Devleti'nin 1478'de Uzun Hasan'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht mücadelesine sahne olması Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ile ilgili siyasetinde yeni birtakım girişimlerde bulunması sonucunu doğurmuştur. Fatih Sultan Mehmed bu karışıklık ortamından istifade ile Amasya'da sancakbeyi olan Şehzade Bayezid'e Gümüşhane-Trabzon arasında stratejik bir mevkiye olan Torul Kalesi'ni ve Gürcistan'ı fethetme emrini vermiştir. Şehzade Bayezid, görevlendirdiği paşa ve beyler vasıtasıyla Torul Kalesi'ni fethetmiş ancak Gürcistan üzerine bir sefer yapılmamıştır. Bu arada Gürcistan'da da birtakım gelişmeler yaşanmaktaydı. 1478 yılında VI. Bagrat ölmüş onun yerine geçen oğlu II. Aleksandr'ı; Megrel (Dadyan), Gürel ve Abhazya prensleri kral olarak tanımamışlardı. O da tahtı II. Konstantin'e bırakmıştır. Tiflis'teki Akkoyunlu kuvvetlerinin ülkedeki karışıklık sebebiyle Tebriz'e dönmesi üzerine II. Konstantin 1478 yılı yazında Tiflis'i ele geçirmiştir. II. Konstantin Gürcistan hâkimiyetini tam olarak sağlamak için II. Aleksandr'ı Kutais'ten çıkarmak için İmeret/Açıkbaş topraklarına girmiş ve merkezi Kutais'i ele geçirmiştir¹⁸.

17 F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi*, s. 9; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 30-34; 1461 yılı seferi için ayrıca bkz. Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, haz. A. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s. 105-110.

18 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 34-37; Otlukbeli Savaşı hakkında ayrıca bkz. Erhan Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", *İslam Ansiklopedisi*, C 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 4-6. Evliya Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethettikten sonra Gürcistan,

Akkoyunlu Sultan Yakub 1486 baharında Gürcistan'a saldırmış ve bu saldırıda Venediklilerden aldıkları ağır kuşatma topraklarını kullanmışlardı. Ahıska ve Hatun kaleleri alınmış ve büyük ganimet kazanılmıştı. Devamında Gürcistan'a yapılan diğer bir sefer ile 4 Şubat 1489'da Tiflis yeniden Akkoyunlular'ın eline geçmiştir. VI. Bagrat'ın oğlu da aynı yıl Kutais'i yeniden ele geçirmiştir. Gürcistan kralı pozisyonundaki II. Konstantin ise Akkoyunlu ve Osmanlı tehlikesini bertaraf etmek için yeni müttefikler aramış ve Memlûk Devleti, Papa ve İspanya kraliçesi ile ittifak arayışları karşılık bulmamıştır. II. Aleksandr 1491'de Açıkbaş kralı olmuş ve parçalanmış Gürcistan toprakları 19. yüzyılda Rusya'ya ilhakına kadar bir daha birleşmemiştir. Kahet kralı I. Aleksandr ise Osmanlı ve Akkoyunlu devletlerinin baskısı karşısında Moskova Büyük Knezliği'nden yardım istemiş, talebi karşılanamamış ama bu vesile ile Rus-Gürcü ilişkileri başlamıştır¹⁹.

Şehzade Selim, 1487-1510 yıllarındaki Trabzon sancakbeyliği sırasında Gürcü prenslikleri ve Şah İsmail'in faaliyetleri hakkında İstanbul'a raporlar göndermiş hatta Kuzey Kafkasya ve Batı İran'a yönelik askerî faaliyetlerin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur²⁰. Şehzade Selim'in 1504-1508 yılları arasında *Gaza-yı Gürcistan* adıyla üç akın yaptığını Osmanlı kaynakları zikreder. Bu akınlardan ilk ikisinde Gürel prensliğinden *Canet* ve *Acara* bölgeleri alınmıştır. Mayıs-Haziran 1508'de yaptığı Kutais seferinde ise 10.000'den fazla Gürcü esir edilmiş, Gürel ve Açıkbaş ise Osmanlılar'a tabi olarak tekrar haraca bağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim tahta çıktıktan sonra Osmanlı Devleti'ne gönderecekleri hediyeler karşılığında İmeret/Açıkbaş'ı vergiden muaf tutmuştur. Gürel ve Açıkbaş yıllık haraç ve hediyelerini 1535 yılına kadar Trabzon'a bu yıldan sonra ise Erzurum Vilayeti'ne ödemişlerdir. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Şah İsmail'in Memluk, Dulkadir ve Gürcülerle ittifak kurma girişimleri üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Gürcistan üzerine bir sefer yaptığı da bilinmektedir²¹.

1516-1517 Mısır seferi sırasında ve sonrasında Safeviler'in Gürcistan üzerindeki baskısı devam etmiş ve daha önce Osmanlı Devleti'ne tabi olan Gürcü prenslikleri

Mikrillistan (Dadyan) ve Abhazistan'ı tamamen emri altına aldığını ve Şehzâde Bayezid'i buralara hâkim tayin ettiğini kaydeder. Bkz. Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C 2, 2. Kitap, YKY, İstanbul 2008, s. 98.

19 Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *İslam Ansiklopedisi*, C 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 273; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 37-38.

20 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s. 438.

21 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 38-43.

Safeviler'in hâkimiyeti altına girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki önemli beylerbeylikler vasıtasıyla Safevi etkisini tamamen ortadan kaldırma teşebbüsleri sonuç vermemiştir. Osmanlılar'ın Kafkasya'da kısmi olarak Osmanlı hâkimiyetini tesis etmesi, Safeviler üzerine yaptıkları seferler ve en son 1553 seferinden sonra yapılan 1555 Amasya Anlaşması ile gerçekleşebilmiştir. Bölge bu muahede ile Osmanlılar ve Safeviler arasında iki ayrı nüfuz sahasına ayrılmıştır. Doğu Gürcistan'daki Meshiya, Kartli ve Kahet bölgelerini Safeviler almış, Batı Gürcistan'daki Açıkbaz (İmereti), Dadyan (Megrel), Gürel (Guria) ve Samstshe ise Osmanlılar'da kalmıştır²².

1555 Amasya Anlaşması'ndan Osmanlı-İran harplerinin başlayacağı 1578 yılına kadar Gürcistan'daki krallıklar/prenslikler arasında her zaman olduğu gibi anlaşmazlıklar yaşanmış, bu arada Safeviler'in bölge üzerindeki baskısı da devam etmiştir. 1578-1590 savaşları öncesinde Rusya da Güney Kafkasya'da nüfuz tesis etmek istemiş ve bu girişimleri engellemek amacıyla Osmanlı merkezi yönetimi Doğu Gürcistan'ı doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına almış ve Kartli Krallığı, Erzurum Eyaleti'nden aktarılan bir kısım sancaklar ile 1572 yılında *ocaklık* statü ile *Gürcistan Eyaleti* olarak tesis edilmiştir. Beylerbeyliğine ise Kartli Kralı XI. Davit/ Davûd Han tayin edilmiştir. Bu Eyalet; Tiflis, Tumanis, Akçaşehir, Gori, Acara, Hocevan, Küçük Ardahan, Kars, Tortum, İspir ve Akçakala sancaklarından müteşekkildi²³. Eyalet H. 981 (M. 1573-1574) yılında bir tahrirde tabi tutulmuştur. Bu tahrir defterindeki bilgilere göre Gürcistan Eyaleti; Batum, Tortum, Pert-Ekrek, Kemhus, Tavuskar, Peneskird, Ardanuç, Livane, Ardahan, Kars (Bardız), Şavşat, Küçük Ardahan, Acara, Maçehil ve Faş sancaklarından müteşekkildi²⁴.

Osmanlı Devleti 1578'de İran seferlerini başlatırken Gürcistan'daki melikliklerin kendisine tabi olmasını istemiş ve gönderilen mektuplarla fetih hareketlerine yardımcı olmalarını talep etmişti. İmeret/Açıkbaz kralı II. Giorgi, Megrel Dadyanı III. Giorgi ve Gürel Dadyanı II. Giorgi de talepte bulunulan krallardı²⁵. Bu talepler 17 Mart 1578 tarihinde Dadyan, Gürel ve Açıkbaz (Başaçık) meliklerine²⁶ ve

22 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 41; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 54.

23 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 89.

24 Havva Kangül, *16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2016, s. 17-25.

25 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 93.

26 BOA, MD 32, hüküm: 195.

temmuz sonu 1578'de Abaza beylerine gönderilen hükümler ile kendilerine tebliğ edilmiştir²⁷. Açıkbaş, Dadyan ve Gürel melikleri de serdar Lala Mustafa Paşa'ya gönderdikleri itaatnâmeler ile padişaha eskiden beri bağlı olduklarını ve vergilerini ödemeye hazır olduklarını bildirmişlerdir²⁸. Tiflis 1578 yılında Osmanlı kuvvetleri tarafından fethedilmiş ve Gürcistan coğrafyası 4 vilayete taksim edilmiştir²⁹. Osmanlı-İran savaşları sonucunda 1590 yılında yapılan İstanbul Anlaşması ile diğer birçok yer ile beraber Gürcistan da resmen Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir³⁰.

İstanbul Anlaşması'ndan sonraki süreç içerisinde Gürcistan hâkimiyetinin uzun süreli ve kalıcı olduğunu söylemek güçtür. Nitekim 1614 yılında Şah Abbas'ın Doğu Gürcistan'ı tahrip etmesi ve bu bölgeden 150.000 Gürcü'yü Güney İran'a tehcir etmesi³¹ Gürcistan nüfus hareketleri için önemli sayılabilecek bir gelişmedir. Safeviler'in bölge üzerindeki baskıları ve İran'ın Bağdad'ı muhasarası ve başarısından etkilenen Gürel ve Dadyan beyleri, aralarında anlaşarak Osmanlı Devleti'nden yüz çevirmişler ve Safevi Devleti'ne tabi olmuşlardır. Hatta Gürel beyi kızını, Zakem ve Karthil'e Safevilerce Han tayin edilen Husrev Mirza'ya vermiştir. Bu esnada Açıkbaş ülkesi de istila edilerek Safevi istilasına Trabzon'a kadar dayanmıştır³².

1629 yılında I. Şah Abbas'ın ölümü Gürcistan'daki Safevi baskısını kısmen azaltmışsa da tamamen ortadan kaldırmamıştır. Bunda IV. Murad'ın İran seferlerinin tesiri büyüktür. Bu seferlerin sonunda 1639 yılında yapılan Kasrı Şirin Anlaşması ile Kafkasya'daki Osmanlı topraklarının sınırları Kafkasya'ya taşan Kefe, Erzurum, Kars, Trabzon ve Çıldır eyaletlerinden, bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'ne tabi birer meliklik haline getirilen İmeret/Açıkbaş, Gürel, Megrel/Dadyan ve Abhazistan/Abaza ile hukuken Kırım Hanlığı'na bağlı olan Kabardeyler/Kabartaylar, Çerkesler, ve Çeçenler başta olmak üzere Kuzey Kafkasya halklarının yaşadığı topraklardan meydana geliyordu³³.

18. yüzyılın başlarına kadar kendi aralarında birtakım iç çatışmalar yaşayan meliklikler Osmanlı Devleti'nin batıda yaşadığı çalkantılı süreçten de istifade

27 BOA, MD 32, hüküm: 318.

28 Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, 1986, s. 68.

29 Mirza Bala, "Gürcistan", *İslam Ansiklopedisi*, C 4, MEB Yay., s. 842.

30 Anlaşma metni hakkında bkz. B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri*, s. 197.

31 Mirza Bala, "Gürcistan", s. 842.

32 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C III/2, s. 109-110.

33 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 129.

ederek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Özellikle Abazalar'ın Osmanlı tüccarları ve ticaret gemilerine saldırmaları, 1699 yılında Kaptan-ı Derya Mezamorta Hüseyin Paşa'ya Megrel/Dadyan ve Abazalar'ın korsanlık faaliyetlerini engellemesi talimatının verilmesi sonucunu doğurmuştur. Melikliklerin kendi arasındaki mücadeleler ve isyankâr yaklaşımları sebebiyle Açıkbaz'ta taht değişikliği yapılmış, Gürel'in ise *yurtluk-ocaklık*³⁴ statüsünü kaldırılarak burası *malikâne* olarak Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ye verilmiştir. Bu kararı tanımayan III. Mamia'nın Gürel'e gelen Osmanlı memurlarını katletmesi sebebiyle bölgeye yakın Erzurum, Kars, Çıldır ve Trabzon eyaletlerinden buraya asker sevkıyatı yapılmıştır. Açıkbaz meliki Gorgi desteklenerek tahta çıkarılmış Gürel ve Dadyan meliklerinin ise Açıkbaz toprağından çıkarılması için Haziran 1702 tarihinde Çıldır beylerbeyi görevlendirilmiştir. 1703 yılında Köse Halil Paşa komutasındaki askerler üç koldan Dadyan, Gürel, Açıkbaz ve Abhaza topraklarına girerek yeni bir düzenleme yapmışlardır. Abhazya hâkimi Zaganıkua tahttan indirilerek ülke üç oğlu arasında *yurtluk-ocaklık* olarak paylaştırılmıştır. Gürcistan'daki bu karışıklık ortamı sebebiyle Dadyan, Gürel ve Abhazistan'a iktisadi ambargo uygulanmış ve Nisan 1704 tarihinde Erzurum beylerbeyi Köse Halil Paşa'ya gönderilen bir emirle; İstanbul'dan Trabzon'a giden gemilerin Batum İskeleyi'nden ötede yer alan Gürcü ve Abaza vilayetlerine gitmelerinin yasaklandığı bildirilmiştir³⁵.

Osmanlı Devleti 1723 yılında Safevi Devleti'ne karşı savaş açmış ve Rusya'nın da içinde bulunduğu bir mücadele yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında Haziran 1724 tarihinde Güney Kafkasya coğrafyasının paylaşılmasını öngören İstanbul Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Kartli, Kahetya, Gence-Karabağ ve Çukur-Saad vilayetleri Osmanlı hâkimiyetine bırakılmıştır³⁶.

Gürcü melikliklerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları yapılan anlaşmalarda da zaman zaman vurgulanmış ve Rus taleplerine şiddetle karşı çıkmıştır. Mesela, 1725-1726 yıllarına ait anlaşmanın II. maddesinde; ... *çünkü Gürcistan memaliki bitemamiha Devlet-i Aliyye'nin zaptında olmağla her tarafta Devlet-i Aliyyem canibinden hükkâm ve muhafazacılar ikamet üzere dirler; Guri nehri huduttur...* denilmektedir³⁷.

34 Yurtluk-ocaklık hakkında bkz. Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 11/ S. 1, 2001, s. 257-274.

35 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 129-131; Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz'in Güvenliği Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, 2007, s. 59.

36 Doğan Yörük, Elvin Valiyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", *SUTAD*, S. 40, 2016, s. 19-20.

37 Ş. Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", s. 322.

Abaza tarafındaki beylerin Rostom liderliğinde Osmanlı Devleti'ne karşı adeta mutat hale gelen itaatsizlikleri ve birtakım uygunsuz hareketleri sebebiyle bunların üzerine bir harekâta karar verilmiş ve başbuğluğuna İshak Paşazâde Yusuf Paşa tayin edilmiştir. 1728 yılı başlarında başlayan harekâtta Açıkbaş ve Dadyan melikleri de Yusuf Paşa'nın maiyetinde bulunmuşlardır³⁸. 1758 yılında Abhaza meliki ile Dadyan meliki birlikte hareket ederek Sohum Kalesi yakınlarındaki köy ahalisinin mallarını ve erzaklarını yağma etmişlerdir. Bu yağma hareketi ile ilgili olarak gerekli tedbirleri almak ve köy ahalisinin zararlarını ilgililerden tazmin etmek üzere Çıldır valisi Ali Paşa ve bu konu ile ilgili mübaşir tayin edilen Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarından Ömer'e bir hüküm yazılmıştır³⁹.

Gürcistan'daki meliklikler 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'na kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı statülerini devam ettirmişler ancak Osmanlı-Rus savaşlarında Rusların da ilgi alanı içine girmişlerdir. Ruslar, Osmanlılar ile mücadelesinde Gürcistan'ı bir üs olarak kullanmak istiyorlardı. İran'ın da Kaçarogulları'nın hâkimiyeti ellerine aldıkları 1747 yılından itibaren Gürcistan meselesi ile ilgilenmeye başladığı görülür. Bütün bu gelişmelere rağmen Küçük Kaynarca'da Batı Gürcistan'daki Osmanlı hâkimiyetinin sonlanması şeklinde bir sonuç çıkmamıştı. Ruslar bu anlaşmada Batı Gürcistan'daki Osmanlı hâkimiyetini tanımış ve aldıkları yerleri iade etmişti. Gürcüler ise Rusların etkisi ile kendileri için daha iyi şartlar beklemlerine rağmen köle vergisinden kurtulmaktan başka bir şey alamamışlardı⁴⁰. Anlaşmanın 23. maddesinin son fıkrası, *tavâif-i mezbûre (yani Gürcüler) Devlet-i Aliyyemin reayasından olmağla Rusya Devleti asla mersûmuna müdahale etmeyip taarruz eylemeye...* diye devam ediyordu⁴¹.

19. yüzyılın başlarından itibaren Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girme süreci başlamış ve Rus İmparatoru I. Pavel, İran'da hâkimiyeti eline geçiren Kaçarogulları'ndan Aka Muhammed Şah Kaçar'ın Tiflis'i yakarak tahrip etmesi üzerine 1783 muahedesine göre, Gürcistan'a yardım etmesi gerekirken 1801'de Gürcistan'ı bir Rus vilayeti olarak ilan etmiştir. I. Pavel'in böyle davranmasında 23 Aralık 1798 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan anlaşma ile Osmanlı'nın Güney Kafkasya'daki konumunun zayıflamasının da etkisi olmuştur. Gürcistan'ı ilhak sürecini böylece başlatan Rusya 1810'da Açıkbaş krallığı

38 BOA, *Mühimme Zeyli* 13, s. 22/101.

39 BOA, *MD* 160, s. 108/307 (Evail-i C 1171/10-19 Şubat 1758 tarihli hüküm).

40 M. Bala, "Gürcistan", s. 843; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 262.

41 Ş. Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", s. 322.

veya melikliğini, takip eden yıllarda ise diğer Gürcü melikliklerini fesh ve ilhak etmiştir. Gürcü prensliklerinden en son Svanetiya 1856'da Ruslar tarafından zapt olunmuştur. 1864 yılında Çerkesler'in son mukavemeti de kırılmış ve Abhazistan da Rus hâkimiyetine girmiştir. Hatta bu hareket üslerinden gidilerek Artvin, Ardahan ve Kars da Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Rusya bu hareketleri ile Osmanlı Devleti ve İran'a karşı kuvvetli bir hareket üssüne sahip olmuştur⁴². Gürcistan'ın Ruslar tarafından ilhak sürecinde Gürcü melikler Rus hâkimiyetine girmek istememişler bu konuda Osmanlı merkezi yönetimine yazılı taleplerini iletmişlerdir⁴³.

2- Güney Batı Kafkasya Bağlantılı Gelişen İdari Uygulamalar

Güney Kafkasya'nın batı kısımlarında bulunan meliklikler güneyden kuzeye doğru Gürel, Açıkbaz, Dadyan ve Abhaza olarak sıralanıyordu. Dolayısıyla Anadolu coğrafyasına en yakın meliklik Gürel idi. Gürel topraklarının hemen güneyinde yer alan Batum, Gönve ve Acara bölgeleri Trabzon-Batum Eyaleti kurulmadan önce Erzurum Eyaleti'ne bağlıydı. Nitekim Osmanlı-Safevi harplerinin başlayacağı 1578 yılından önceki durumu yansıtan ve ağırlıklı olarak 1568-1574 yıllarına ait tevcih kayıtlarının işlendiği bir sancak tevcih defterinde Trabzon, Batum ve Acara'nın birer sancak olarak Erzurum Vilayeti bünyesinde olduğu görülür⁴⁴. Gürel, Açıkbaz, Dadyan ve Abhaza melikleri ise özel statüleri nedeniyle bu defterde yer almamaktadırlar.

1578-1590 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Safevi harpleri sonucunda bölgeyle ilgili yeni birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemi kısmen yansıtan ve 1578-1588 yıllarına ait tevcih kayıtlarının işlendiği bir diğer sancak tevcih defterine göre, daha önce Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan *Batum* müstakil bir vilayet olmuş ve Açıkbaz melikliğinin batısında Karadeniz sahilindeki Faş da Erzurum Vilayeti'nden ayrılarak Batum'a ilhak olmuştur⁴⁵. Bu defterdeki bilgilere göre Trabzon Sancağı'nın Erzurum Vilayeti'ne bağlılığı devam etmektedir⁴⁶. Gürcistan'ın merkezi sayılabilecek yerde 1578 Ağustos ayının sonlarında üç sancaktan müteşekkil

42 M. Bala, "Gürcistan", s. 843; Dadash Mutallimov, "Hanlıklar Döneminde Kuzey Azerbaycan'ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri", *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, 2015, s. 171; W. Barthold, "Abazalar", *İslam Ansiklopedisi*, C I, MEGSB Yay., İstanbul, s. 7.

43 Bu vesikalar için bkz. Ş. Altundağ, "Osmanlı İdaresi ve Gürcüler", s. 322-325.

44 BOA, *MAD 563*, s. 147, 152, 171.

45 BOA, *K. Kepeci No: 262*, s. 198, 259.

46 BOA, *K. Kepeci No: 262*, s. 197-198.

Tiflis Vilayeti kurulmuştur⁴⁷. Bölge ile alakalı yeni kurulan bir diğer vilayet *Çıldır*'dir. Güney Kafkasya'ya yakın olan bir kısım sancaklar Erzurum'dan ayrılarak *Çıldır Vilayeti* bünyesine aktarılmıştır⁴⁸. İstanbul'a kadar gelerek İslamiyet'i kabul eden ve Mustafa adını alan eski Meshiya prensi Menuçîhr, 1 Temmuz 1579 tarihinden geçerli olmak kaydıyla ilk *Çıldır beylerbeyi* olarak atanmıştır⁴⁹. *Çıldır Vilayeti*'nin teşekkül sebeplerinden birisinin melikliklerin Rusya'ya meyletmelerini önlemek ve onları kontrol altında tutmak olduğu ileri sürülür. Meliklikler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek her yıl devlete ait haraçlarını alarak hazineye göndermek vazifesi de *Çıldır beylerbeyinin* sorumluluk alanı içerisine dahil edilmiştir⁵⁰. Osmanlı-Safevi harpleri devam ederken ortaya çıkan bazı sorunları aşmak için kurulan bir diğer vilayet ise *Kars*'tır⁵¹. Kars Kalesi Erzurum'dan uzakta ve sınırda kaldığından müstakil beylerbeylik yapılmasına karar verilmiş 700.000 akçe ile 22 Eylül 1580 tarihinde Silistre beyi Hızır'a tevcih edilmiştir⁵². Daha sonraki idari taksimat defterlerinde göreceğimiz *Acara Eyaleti*'nin de bu yıllarda kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 21 Ağustos 1591 tarihinde Acara beylerbeyliğinin 700.000 akçe ile *Gürcistan ümerasının nâmdârlarından* olan Ahmed Paşa'ya ikinci kez verildiğini tespit edebiliyoruz⁵³.

1578-1588 tarihli defterde de melikliklerin idari taksimat üniteleri içerisinde kaydedilmedikleri görülür. Ancak başka arşiv kayıtlarından elde edilen bazı bilgiler Osmanlı-İran harpleri sırasında Güneybatı Kafkasya'daki melikliklerin bazılarının da *beylerbeyilik* statüsüne alınarak teşkilatlandırıldığını göstermektedir. Mesela Açıkbaş Melikliği'nin merkezi durumunda olan *Kûtayis/Kutais*'in adıyla bir vilayet teşkil edildiği ve bu vilayetin beylerbeyliğinin 21 Eylül 1591 tarihinde sâbık Batum sancakbeyi Cafer Bey'e verildiğini tespit etmekteyiz. Kûtayis beylerbeyinin hasları Erzurum Vilayeti'ne bağlı Mamervan Sancağı haslarından mahsup

47 BOA, *K. Kepeci* No: 262, s. 219; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri*, s. 57-58; Şeref Han, *Osmanlı-İran Tarihi*, s. 256; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, haz. Mehmet İpşirli, C I, İstanbul 1989, s. 119.

48 BOA, *K. Kepeci* No: 262, s. 213-214.

49 BOA, *K. Kepeci* No: 262, s. 213; Feridun Emecen, "Çıldır", *DİA*, C 8, İstanbul 1993, s. 300.

50 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C IV, Kısım 2, TTK Yay., Ankara 1983, s. 125-126. Bu durum 18. yüzyılda da aynen devam etmektedir. Bkz. BOA, *MD* 129, s. 21/95 (Tarih: 30 Mayıs 1719-8 Haziran 1719/H. Evassıt Receb 1131).

51 BOA, *K. Kepeci* No: 262, s. 221.

52 BOA, *K. Kepeci* No: 237, s. 90.

53 BOA, *A. RSK d. 1473*, s. 116.

edilmiştir⁵⁴. Bu vilayet de Acara gibi İran harpleri sırasında ortaya çıkan şartlar çerçevesinde kurulmuştur.

Tiflis'in batısında, Gürel melikliğinin doğusundaki *Gori*, 10 Nisan 1581 tarihinde müstakil beylerbeylik haline getirilerek Pasin beyi Mirza Ali Bey'e 800.000 akçe ile tevcih edilmiştir⁵⁵. Gori'nin müstakil beylerbeylik statüsü 8 Ağustos 1588 tarihinde de devam etmektedir. Bu tarihte Tebriz kadısı Mustafa Efendi'nin olumlu referansı ile Tebriz'deki hizmetleri mukabelesinde Mahmud Han'a Gori beylerbeyliği tevcih edilmiştir⁵⁶. 1589 yılında Gürcistan'ın merkezi durumunda olan *Kakhet* (*Kahet*)'in *ocaklık* statüsü kaldırılarak bir beylerbeylik yapıldığı konusunda belgeler mevcuttur⁵⁷. Aynı şekilde Tiflis'in güneyinde, Çıldır'ın ise doğusunda bulunan *Luri/Loru Vilayeti*'nin kurulduğu anlaşılmaktadır. Tam olarak hangi tarihte kurulduğu tespit edilmemekle birlikte bu vilayetin de İran harpleri sırasında kurulduğunu söyleyebiliriz. Luri beylerbeyliği 22 Eylül 1588 tarihinde Dergâh-ı Ali müteferrikalarından serdar kethüdası Memi'ye 800.000 akçe ile verilmiştir⁵⁸. Abhaza bölgesinde ise Ekim 1578'de *Sokhum* (*Sohum*) Vilayeti kurulmuş ve beylerbeyliğine bölgeyi tanıması sebebiyle 800.000 akçe ile Batum Sancakbeyi Çerkes Haydar Paşa tayin edilmiştir. Sohum Vilayeti Sohum, Gagra ve Bicunda sancaklarından müteşekkildi. Bu vilayet Eylül 1580'de lağvedilmiş ve Abhazya bölgesi yurtluk-ocaklık olarak yeniden Şervaşidze ailesine verilmiştir⁵⁹. Bu bağlamda zikredilmesi gereken son vilayet ise *Tumani* veya *Tomanis* diye adlandırılan vilayettir. Tumanis, Tiflis'in güneyinde Lori'nin ise kuzeyinde yani bu iki bölgenin arasındaki bir coğrafyadaydı. Tumani Vilayeti de Osmanlı-İran harpleri sırasında muhtemelen 1580 yılından sonra kurulmuştur. Ruus kayıtlarından, Temmuz 1585-Kasım 1591 arasında Tumani vilayetine yapılan dört beylerbeyi ataması tespit edilmektedir⁶⁰.

54 BOA, A. RSK d. 1473, s. 153.

55 Bilgin Aydın, Rifat Günelan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, İSAM Yay., S. 38, 2011, s. 87.

56 BOA, K. *Kepeci Ruus No: 248*, s. 86.

57 F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s. 413.

58 BOA, K. *Kepeci No: 248*, s. 91.

59 F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s. 11; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 531.

60 Bilgin Aydın, Rifat Günelan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı", s. 152-153.

İdari taksimat ve tevcihat ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz defterlerde meliklikler zikredilmemesine rağmen, resmi yazışmalardaki diğer belgelerde özellikle de mühimme kayıtlarında, Dadyan, Açıkbaş, Abaza ve Gürel için *meliklik* ve başlarındaki kişilerin de *melik* olduklarına sıkça vurgu yapıldığı görülür. Osmanlı Devleti nezdinde Gürel, Açıkbaş, Dadyan ve Abhaza birer Osmanlı vilayeti veya sancağı mesabesinde olup başlarındaki kişiler de *bey* veya *melik* olarak anılıyordu.

10 Ağustos 1560 tarihinde Erzurum beylerbeyine gönderilen bir hükümde; *Gürcistan meliklerinden Başaçuk melik* ibareleri yer almaktadır⁶¹. Bu yıllarda terminoloji tam olarak oturmamış olsa da Osmanlı Devleti'nin bahse konu olan prensliklerin tamamına *Gürcistan melikleri* dediği anlaşılmaktadır.

1566 yılında Osmanlı Devleti'nin Güney ve Kuzey Gürcistan bölgesindeki idari ve coğrafi referans noktalarının Başaçuk, Gürel, Dadyan ve Abaza meliklikleri olduğu ve bunların bu tarihte bizatihi *melik* olarak adlandırdıkları vakidir⁶². Çıkılacak İran seferinde meliklerin her konuda Osmanlı ordusuna yardımda bulunulması ile ilgili yazılan 17 Mart 1578 tarihli hükümde bunların tamamına *Gürcistan beyleri* denilmiş ancak tek tek muhatap alındıklarında *Dadyan Melik*, *Gürel Melik* ve *Baş Açık Melik* olarak nitelendirilmişlerdir⁶³.

6 Şubat 1574 tarihinde Gürel ve Megril/Megrel (Dadyan) birer *sancak* olarak anılmışlardır ve David'in tasarrufundadırlar⁶⁴. 2 Ocak 1574 tarihli mühimme kaydında *Melik David* ve *Megrel Vilayeti* şeklinde bir niteleme söz konusudur⁶⁵. 8 Mart 1574 yılına ait bir diğer kayıta, *Gürel melikinin sancağında* ifadesi yer almaktadır⁶⁶. 29 Nisan 1577 tarihli bir hükümde; *Abaza ve Çerkes vilayetleri* kavramı kullanılmaktadır⁶⁷. 4 Mart 1577'de *Başaçuk ve Gürel meliki* ile başlayan ve Erzurum beylerbeyine gönderilen bir hüküm vardır⁶⁸. Bazen bu meliklerin hepsinin *Gürcistan beyleri* diye anıldıklarına rastlanır. Mesela 17 Mart 1578 tarihli bir hüküm *Gürcistan beylerinden Dadyan Melik'e hüküm ki* diye başlamaktadır⁶⁹. Abhaza Melikliği'nin

61 BOA, MD 3, s. 478/1425.

62 BOA, MD 5, s. 377/1004.

63 BOA, MD 32, hüküm: 195.

64 BOA, MD 25, 51/522.

65 BOA, MD 25, s. 22/210.

66 BOA, MD 23, s. 316/699.

67 BOA, MD 30, s. 73/226.

68 BOA, MD 29, s. 228/522.

69 BOA, MD 32, 195.

Karadeniz'e kıyısı olan Sohum da bazen o yöreyi ifade etmek için vilayet olarak anılmıştır. Mesela 26 Temmuz 1573 tarihli bir hükümde bu yöreyi ifade etmek için *Vilayet-i Sokhum* tabiri kullanılmıştır⁷⁰.

IV. Murad'ın İran seferleri sonucunda Kafkasya coğrafyasındaki Osmanlı hâkimiyetinin daha da belirginleştiği görülür. Devrin şahitlerinden Evliya Çelebi de Osmanlı Devleti'nin idari ünitelerinden birisinin *Gürcistan Eyaleti* olduğunu ve bu eyaletin bünyesinde Açıkbaz, Şavşad, Dadyan, Gürel, Migrilistan beyleri olduğundan bahseder. Bu beylerin hepsinin gayrimüslim olduğunu ve IV. Murad zamanında Osmanlı Devleti'ne itaat edip vezirlik ile eyaletin tamamına Sefer Paşa'nın hâkim olduğunu kaydeder. Açıkbaz/İmereti Melikliği'nin merkezi durumundaki Kutais'in ise IV. Mehmed'in saltanatı sırasında Kara Murtaza Paşa eliyle Osmanlı hâkimiyetine girdiğini belirtir ve Çıldır yani Ahıska Eyaleti içerisinde gösterir⁷¹.

IV. Murad devrine ait olan ve ağırlıklı olarak 1632-1641 yıllarına ait bilgileri içeren bir sancak tevcih defterinde, Güney Kafkasya ile bağlantılı olabilecek idari üniteler Batum (diğer adı ile Trabzon), Çıldır, Kars ve Acara'dır⁷². 1578-1590 savaşları sonrasında durum değiştiğinden o dönemdeki birçok vilayete bu defterde rastlanmamaktadır. Tumanı, Lori, Gori, Tiflis ve Kaheti eyaletleri Orta Kafkasya bölümünde kaldığından ve sürekli olarak Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında nüfuz sahaları değiştiğinden uzun ömürlü olamamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya coğrafyasındaki kalıcı idari üniteleri çok süreklilik göstermese de Güneybatı Kafkasya'dadır.

18. yüzyılın ilk yarısında Dadyan, Gürel, Açıkbaz ve Abaza melikliklerinin bizatihi *meliklik* olarak sancak tevcih defterlerine kaydedildiği görülür. Güney Kafkasya'daki idari yapılanma doğal olarak bölgede hızlı gelişen siyasi olaylara göre şekillenmiştir. Mesela 1701-1702 yıllarına tarihlenen bir sancak tevcih defterinde Dadyan, Gürel ve Açıkbaz meliklikleri yer almış Abaza Melikliği'ne yer verilmemiştir⁷³. Bunun temel sebebi, Karlofça Anlaşması sonrasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ortamdan istifade eden Abazalar'ın bölgede diğer meliklere karşı takındığı hasmane tavır ve Osmanlı Devleti'nin Abhaza bölgesini bir müddet ticari ve lojistik faaliyetlere kapatması ile ilgili olabilir.

⁷⁰ BOA, MD 22, s. 169/325.

⁷¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, C 1, 1. Kitap, İstanbul 2008, s. 140.

⁷² BOA, K. *Kepeci* No: 266, s. 87, 93, 96, 103.

⁷³ BOA, A. *RSK d. 1551*, s. 69-70.

Bu defterdeki bilgilere göre, Dadyan ve Gürel meliklikleri Melik Mamia'nın üzerindedir ve 3 Ağustos 1701 tarihli bir ibkâ emri ile görevine devam ettirilmiştir⁷⁴. Melik Mamia'nın Gürel ve Dadyan melikliğini elinde tutması bu dönemde yaşanan meliklikler arası çatışma ile ilgilidir ve Dadyan melikinin aynı zamanda Gürel'i de kontrol ettiği ve elinde bulundurduğu bir dönemi yansıtmaktadır. Dadyan melikliği 3 Ağustos 1701 tarihinde daha önce de Açıkbaş melikliği görevinde bulunan Melik Gorgi'ye ikinci kez tevcih edilmiştir⁷⁵.

Osmanlı Devleti 1723 yılında başlayan Osmanlı-Safevi savaşları sırasında Kafkasya'da ele geçirdiği yerleri yeniden tahrir edip Osmanlı idari sistemi içerisine dahil etme faaliyetlerinde bulunmuştur. Melikliklerin dışında Güney Kafkasya'da üç eyalet kurulmuştur. Bunlar Tiflis, Gence ve Kahet eyaletleri idi. Bunların dışında Güneybatı Kafkasya'daki Dadyan, Gürel, Abaza ve Açıkbaş melikliklerinin statüleri devam etmiştir. 18. yüzyılın başlarında idari taksimat ve tevcihat defterlerinde görülmeyen Abaza Melikliği bu dönemi yansıtan sancak tevcih defterlerinde görülmeye başlanmıştır. Orta ve Güney Kafkasya coğrafyasının dışında Revan, Tebriz, Erdilan, Rumiyye, Hemedan, Meraga, Kirmân-şahan, Luristan ve Revan'ın bu savaşlar sırasında ve sonrasında kurulan diğer eyaletler olduğu söylenebilir⁷⁶.

Osmanlı Devleti yeni kurulan eyaletlerde buralardaki hâkimiyetini vurgulamak maksadıyla tahrirler de yapılmıştır. Bu bağlamda 1723 yılında Kartli bölgesi tahrire tabi tutulmuş ve eyalet bu bölgedeki en büyük şehir olan Tiflis'den adını almıştır. Tahrir 1728 yılında ancak tamamlanabilmiştir. 1724-1728 yılları arasında Revan, 1725-1727 yılları arasında ise Gence Eyaleti tahrire tabi tutulmuştur⁷⁷.

1717-1730 dönemini yansıtan bir sancak tevcih defteri bu yeni idari durumu net bir şekilde yansıtır. Buna göre Tiflis Eyaleti merkez sancağı hariç Gori Kalesi Sancağı'ndan müteşekkildir⁷⁸. Ancak Hemedan Eyaleti içindeki Somhit Sancağı'nın da Tiflis Eyaleti'ne bağlı olduğu vurgulanmıştır⁷⁹. Güney Kafkasya'nın orta kısımlarında bulunan Kahet ise Erdilan Eyaleti bünyesinde yazılmış ancak 6

74 BOA, A. RSK d. 1551, s. 69-70.

75 BOA, A. RSK d. 1551, s. 70.

76 BOA, K. Kêpeci No: 523 Mükerrer, s. 95-114.

77 D. Yörük, E. Valiyev, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti", s. 21.

78 BOA, K. Kêpeci No: 523 Mükerrer, s. 96.

79 BOA, K. Kêpeci No: 523 Mükerrer, s. 99.

Ekim 1723 tarihinde müstakil eyalet olmuştur⁸⁰. Gence Eyaleti, merkez sancağın dışında Tiryalet, Erdebil, Esed-Abâd ve İsfend-Abâd, Ağcakal'a ve İskele-i Geçiler sancaklarından müteşekkildir⁸¹.

1735-1736 yıllarında tanzim edildiği anlaşılan bir başka sancak tevcih defterinde Dadyan, Gürel, Açıkbaz ve Abaza meliklerinin hepsi yer almaktadırlar ve tevcihe tabi tutulmuşlardır⁸². Bu defterdeki bilgilere göre, Dadyan melikliği 6 Haziran 1728 tarihinde Melik Artıya (Otia)'ya, Gürel melikliği de yine aynı tarihte yani 6 Haziran 1728 tarihinde Melik Gorgi'ye tevcih edilmiştir⁸³. Açıkbaz meliki Melik Aleksandra'nın görev süresi 28 Ekim 1728 tarihli, Abaza meliki Melik Restum (Rüstem/Rostom) görev süresi ise 25 Haziran 1728 tarihli ibka emirleri ile uzatılmıştır⁸⁴.

3- Tevcih Şartları ve Yükümlülükler

Melikliklere atananların devlete karşı rutin bazı yükümlükleri vardı. Bunlar ödemeleri gereken haracı ve vermeleri gereken hediyeleri her yıl düzenli bir şekilde merkeze göndermek ve sefer zamanlarında devletin uygun gördüğü şekilde üzerlerine yüklenen görevleri yerine getirmek zorundaydılar. Bunların dışında melikliğe tayin edilen kişilerden devrin siyasi ve iktisadi şartları çerçevesinde bazı ek görevler de talep edilebiliyordu.

Melikliklerin doğal olarak bir askerî potansiyeli vardı. Mesela Dadyan Melikliği 1590'larda 10.000 süvari çıkarabilecek bir askerî güce sahipti⁸⁵.

Dadyan melikliğine bir müddet aradan sonra 22 Mart 1722 tarihinde yeniden atanan Becan'ın melikliği, Açıkbaz ve Dadyan memleketlerinde olan kaleleri ve yolcuları, Abaza ve diğer eşkiyadan korumak ve ödenmesi gereken cizyeye karşılık olarak verdikleri kirpası eskiden olduğu gibi vermek şartlarına bağlanmıştı⁸⁶. Melikliklerin sınırları içindeki yol güvenliğinden melikler sorumlu idi. Kendi bölgelerindeki kalelerin muhafızları ile birlikte hareket eder, kalelere gidip gelenlerin yollarda eşkiyanın saldırısına uğramaması için gayret gösterirlerdi.

⁸⁰ BOA, *K. Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 97.

⁸¹ BOA, *K. Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 97-98.

⁸² BOA, *A. RSK d. 1572*, s. 92-93.

⁸³ BOA, *A. RSK d. 1572*, s. 92.

⁸⁴ BOA, *A. RSK d. 1572*, s. 92-93.

⁸⁵ S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 493.

⁸⁶ BOA, *K. Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 95.

Mesela, yollarda özellikle Abhaza eşkıyası tarafından yolculara bir zarar gelmişse bu zarar Dadyan meliklerinden tazmin ve tahsil edilirdi⁸⁷.

Melikler, çevrelerinde yeni yapılan veya tamir edilen kale inşaatlarına halkı ile birlikte mühimmat temini ve yapımı hizmetinde bulunmak yükümlülüğü altına da sokulabiliyordu. 1579 yılında inşa olunan Karadeniz kıyısındaki Faş Kalesi'nin 1724 yılında yeniden daha mükemmel ve daha müstahkem yapılması kararlaştırılmıştır. Bu kalenin yeniden inşasıyla, Faş Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü boğaz daha rahat kontrol altında tutulacak ve nehirde işletilecek gemilerle Tiflis tarafları yeniden ele geçirilebilecekti⁸⁸. Dadyan meliki Becan'ın 2 Kasım 1725 tarihinde görev süresinin uzatılmasına, yeniden inşa olunan Faş Kalesi'nin inşası ve mühimmatının temininde yardımda bulunması şartı konulmuştur. Melik Becan'ın 19 Ağustos 1726 tarihli ibka kaydında Faş Kalesi'nin yapımı hususundaki yükümlüklerine de açıklık getirilmiştir. Bu ibka kaydında Dadyan meliki Becan'dan Faş Kalesi'ne taş nakli, amele temini ve diğer gerekli eşyayı sağlaması isteniyordu. Dadyan meliki kendi ülkesi ile Tiflis arasındaki yolun kendi meliklik arazisi içinde kalan kısmının temizliği, düzeltilmesi ve genişletilmesi işi için de Faş Kalesi'nin bina emini olan Abdullah'ın ilamı ile görevlendirilmişti. Gürel melikliği görev süresi 6 Ekim 1723 tarihinde uzatılan Gorgi'den, Abaza eşkıyası ile mücadele ederken tahrip ettiği kaleleri kendi bütçesi ile tamir etmesi, cizye karşılığı olan pişkeşi Devlet-i Aliyye tarafına göndermesi istenmiştir. Faş Kalesi'nin 1724 yılında başlayan inşası işinde mühimmat temin etmek ve diğer konularda yardım etmek konularında sadece Dadyan meliki değil Gürel, Açıkbaş ve Abaza melikleri de sorumlu ve yükümlü tutulmuştur⁸⁹.

Melikler, Osmanlı ordusu bölgede sefere veya herhangi bir askerî harekâta çıktığında özellikle zahire ve mühimmat temini ve sevki için ciddi sıkıntılar yaşayabiliyordu. Bunda Kafkasya coğrafyasının zorlu coğrafi şartlarının etkisi de büyüktü. Bu sebeple bölgedeki yerel unsurların Osmanlı ordusuna yardım etmesi önem arz ediyordu. Bu gereklilikten dolayı önemli seferler öncesi meliklikler ve bölgedeki krallık veya prensliklere gönderilen emirlerle fetih hareketlerine her konuda yardımcı olmaları isteniyordu. Osmanlı Devleti 1578'de İran seferlerini başlatırken Gürcistan'daki melikliklerin devlete bağlılıklarına ve tabiliğine vurgu

⁸⁷ S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 499.

⁸⁸ Faş Kalesi'nin 1724 yılında başlayan yapımı ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Aydın, "Faş Kalesi", s. 71 vd.

⁸⁹ BOA, *K. Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 95.

yapmış ve gönderilen mektuplarla fetih hareketlerine yardımcı olmaları istenmişti. Bu talep 17 Mart 1578 tarihinde Dadyan, Gürel ve Açıkbaş meliklerine⁹⁰ ve temmuz sonu 1578'de Abaza beylerine gönderilen hükümler ile kendilerine bildirilmişti⁹¹.

Evliya Çelebi, Süleyman Han kanunu üzere itaat eden boy beylerini zikrederken Abaza yurdunun tamamında 70 kabile/aşiretin olduğunu söyler. Bunların önde gelenleri; Câclar, Arlanı Dağ Candaları, Büyük Candalar, Keçler, Arıtlar, Kamışlar, Suçalar, Bozodok, Kutasi, Aşağılı, Yularılı, Cembe ve Sovuksu aşiretleridir. Evliya Çelebi'ye göre bütün Gürcistan ve Mikriliistan (Dadyan) aşiret beyleri Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve itaat etmişlerdir. Her sene barış yenilemek için haraçlarına karşılık her kableden 40-50'şer erkek köle ve bakireler, beyaz mumlar, zerdeva ve sansarlar, 1000'er çift tiftik çoraplar, padişah mutfâğı için 1000'er top paçavra astar bezleri ve çeşitli hediyeler ile elçi gönderip Trabzon paşalarına bağlılıklarını bildirirlerdi⁹².

Hediyeler değişik cins ve miktarda olabiliyordu. Mesela, Dadyan'dan Kanuni Sultan Süleyman'a yakuttan oyulmuş, gece etrafa ışık saçan lal taşından yapılmış parlak bir çanak, 20 beyaz doğan ve Kolhis'te çok bulunan başka bir cins atmaca gelmişti⁹³.

Meliklikler cizyelerini diğer vergilerle birlikte *maktu* olarak öderlerdi. Mesela Açıkbaş Melikliği her yıl pişkeş ve hediyelerle birlikte yörenin cizyesini de İstanbul'a gönderirdi⁹⁴. 1556 yılında Dadyan ve Gürel devlete 10.000 altın haraç ödüyorlardı⁹⁵. Açıkbaş melikliğinin Osmanlı devrinde yurtluk-ocaklık sancak veya eyalet/vilayet mesabesinde kabul edildiği zamanlar da vardı. Açıkbaş melikine 1565 yılında Erzurum mukataasından ulufe bağlanmıştı⁹⁶. 27 Aralık 1702 tarihinde Açıkbaş meliki tayin edilen Gorgi'nin merkeze göndermesi gereken yıllık cizye mukataası 4.170 guruş olarak belirlenmişti. Bu meblağ 1708 yılında da aynı idi⁹⁷.

90 BOA, MD 32, hüküm: 195.

91 BOA, MD 32, hüküm: 318.

92 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 2/2, s. 100.

93 Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları, Kanuni Dönemi'nde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013, s. 142.

94 Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemi'ne Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yay., İstanbul 1985, s. 151.

95 BOA, MD 2, s. 161/1487.

96 BOA, MD 6, hüküm: 970.

97 BOA, MD 115, s. 707/3032.

Melikliklerin devlete göndermesi gereken haraç ve hediyelerin düzenli olarak ödenmesi ve bu konuda bir aksaklık yaşanmaması için tedbirler alınır ve gerekli uyarılar yapılırdı. Mesela Açıkbaş meliki Aleksandra'nın 1689 yılında haraç ve pişkeşini geciktirmesi tayin edilen bir mübaşir vasıtasıyla araştırılmış ve bu durum Açıkbaş'ın ileri gelenlerine bir hüküm ile duyurulmuştu. Meliklerden haraç ve pişkeş getiren elçilerin iâşe ve ibateleri, diğer elçilerde olduğu gibi devlet hazinesinden karşılanıyordu. Hediyeleri ve haracı getirenlere hil'at giydirildiği de oluyordu⁹⁸.

Dadyan/Megrel Melikliği 200.000 akçe tutan cizye karşılığında Tersane-i Hümayun için çok önemli olan 80.000 Halep arşını (54.400 m.) kirpas (keten ve kenevirden dokunmuş yelken bezi) verirdi. İstanbul'dan gelen bir çavuş vasıtasıyla Osmanlı sarayı için üç yılda bir 7 genç köle ve yedi genç cariyeye gönderilirdi. Açıkbaş'tan gönderilen köle sayısı ise 10-20 yaş arasında erkek-kız karışık 80 köle idi⁹⁹.

17. yüzyılın son çeyreğine doğru Gürcistan coğrafyasını gezen Jean Chardin'in anlattığına göre, Gürel prensliği de 46 çocuk gönderiyordu. İmereti/Açıkbaş, Dadayan ve Gürel melikleri vergilerini Ahıska'daki Osmanlı paşasına gönderirlerdi ki burada genellikle Çıldır beylerbeyi ikamet ederdi¹⁰⁰. Chardin, Osmanlılar'ın önceleri Kafkasya'yı ele geçirmeyi hiç umursamadıklarını ancak bu bölgedeki savaşlara son vermek için buraya bir Osmanlı paşası tayin etmek istediklerini ileri sürer. Gürcistan halklarının Müslüman olmamalarından ve domuz yiyip şarap içtiklerinden bahsederek, İslamiyeti burada yaymanın neredeyse imkânsız olduğunu söyler. Gürcistan coğrafyasının havasının kötü olduğu, kıtlık çekildiği ve halkın dağınık bir şekilde yaşamasının getirdiği dezavantajlı durum sebebiyle bu yerleri eski hallerinde bırakarak köle kaynağı olarak kullandığını ve Osmanlılar'ın her yıl bu bölgelerden 7-8 bin köle temin ettiğini yazar¹⁰¹. Chardin'in çağdaşı Tavernier de Dadyan, Gürel ve Açıkbaş melikliklerinde köle ticaretinin ileri boyutlarda olduğunu ve ailelerin ihtiyaç duydukları zamanlarda çocuklarını satmaktan çekinmediklerini anlatır. Köle olarak satılmaktan kurtulmak isteyen

98 Fatma Ünyay Açıköz, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 112.

99 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 498.

100 Bu konuda bkz. BOA, MD 129, s. 21/95.

101 Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, 2014, s. 132-133.

kızların ise küçük yaşlardan itibaren manastırlara girdiğini bu yüzden kız okullarının sayısının papaz okullarından çok fazla olduğunu kaydeder¹⁰².

4- Atama Prosedürleri ve Görev Süreleri

Her meliklik belli bir hanedanın tekelinde idi. Dadyan veya Megrel Melikliği Dadyan/Dadiani, Gürel melikliği Orta Çağ Gürcistan'ın en büyük soylularından Vardanidze ailesinden inen Gurili, Açıkbaş Melikliği Bagrat, Abhaza Melikliği ise Çaçba/Şervaşidze hanedanı tarafından idare ediliyordu¹⁰³.

Meliklerin ölümü veya herhangi bir sebeple görevden alınması durumunda sâbık melikin yetişmiş oğlu varsa genellikle ona verildiği görülmektedir. Melikliğin bir kardeşten diğer kardeşe veya hanedanın diğer üyelerinden birine geçtiği durumlar da vardı¹⁰⁴. Mesela Dadyan meliki Becan eşkıyalığı sebebiyle Çıldır beylerbeyi İshak Paşa'nın oğlu tarafından idam edilmiş onun yerine büyük oğlu Artya/Otia 6 Haziran 1728 tarihinde Dadyan meliki olarak atanmıştı¹⁰⁵. Gürel meliki Gorgi öldüğünde hayatta küçük yaşta Mamia adlı bir oğlu bulunmaktaydı. Yaşının küçüklüğü sebebiyle memleketin idaresinde kudreti olamayacağı düşüncesiyle Gorgi'nin kardeşi Levan 25 Şubat 1727 tarihinde Gürel melikliğine atanmıştır. Ancak Melik Levan'ın hizmetinde tembelliği, üşengeçliği ve özensizliği görülmüş, halkın da sevgisini ve saygısını kazanamadığı gerekçesiyle yaklaşık üç buçuk ay sonra görevden alınmış ve yerine 6 Haziran 1728 tarihinde Gorgi'nin küçük yaştaki oğlu IV. Mamia, Gürel meliki olarak tayin edilmiştir¹⁰⁶.

Kafkasya'daki karışık siyasi ortam sebebiyle bazen devletin buralara doğrudan Osmanlı ümerasından bey veya paşa tayini yaptığı ve hanedan dışı melik tayinleri yaptığı durumlara da rastlanıyordu. Mesela 18. yüzyılın başlarında Abaza bölgesindeki eşkıyalık faaliyetleri ve meliklerin isyankâr tutumları nedeniyle merkezden tayin edilen Arslan Bey'in Abaza beyi olarak görev yaptığı görülür¹⁰⁷. Melikler muhtemelen hanedan üyesi olmayan dini görevliler arasından da tayin edilebiliyordu. 22 Mart 1722 tarihinden önce Dadyan melikliği görevini Rahip

102 Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed.Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 306-310.

103 S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 492, 502, 506, 531.

104 Meliklerin kimler olduğu, görev süreleri ve değişikliklerin seyri hakkında bkz. EK II-V.

105 BOA, *A. RSK d. 1572*, s. 92; BOA, *K. Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 95; S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 493.

106 BOA, *K. Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 95; BOA, *A. RSK d. 1551*, s. 70.

107 M. Aydın, "Faş Kalesi", s. 72.

Gabriel yürütmüş ancak din adamı olması ve meseleleri çözme konusunda yetersiz kalması sebebiyle görevden alınmıştır¹⁰⁸.

Bazen iki meliklik, bir melik hanedan üyesinin idaresine de verilebiliyordu. Mesela 18. yüzyılın başlarında Gürel hanedanı üyesi Mamia'nın Dadyan ve Gürel melikliklerini birlikte idare ettiği tespit edilmektedir¹⁰⁹.

Melik tayin edilecek kişide bölge ile ilgili Osmanlı ümerası, uleması veya diğer askerî unsurlarının vereceği olumlu referans da etkili oluyordu. Dadyan meliki Becan'ın ataması Kütayis ve Bağdadçık kalelerindeki Dergâh-ı Ali yeniçerilerinin tavassutu, bölgedeki iki rahibin kefaleti, Çıldır beylerbeyi İshak Paşa ve Ahışa kadısının arzları ile gerçekleşmişti. Dadyan meliki Becan, Gürel meliki Gorgi ve Açıkbaş meliki Aleksandre'nin görev sürelerinin uzatılması ile ilgili ibkalar ise Faş Kalesi'nin bina emini Abdullah'ın ilamı üzerine gerçekleşmişti. Becan'ın idam edilmesi üzerine yerine geçen büyük oğlu Artya'nın tevcihi ise Çıldır ve Tiflis valisi vezir İshak Paşa'nın arzıyla olmuştu. Melik Gorgi'nin Gürel melikliği görev süresinin 6 Ekim 1723 tarihinde uzatılması, Mustafa Paşa'nın yanında bulunması ve gösterdiği başarıya karşılık paşanın iltimasıyla olmuştur. Gürel meliki Gorgi'nin ölümünden sonra yerine kardeşi Levan ve kısa bir süre sonra da oğlu Mamia'nın atanması Çıldır ve Tiflis valisi vezir İshak Paşa'nın arzı üzerine gerçekleşmiştir¹¹⁰.

Osmanlı Devleti'ne karşı isyankâr tutumlarını terk eden Abaza melikliğinin Faş Kalesi'nin yeniden inşasının başladığı yıllardan sonra yeniden kendi beylerine tevcih edilmeye başlandığı görülür. 25 Haziran 1728 tarihinde Melik Restum (Rostom/Rüstem)'e Çıldır valisi İshak Paşa'nın arzı ile Abaza melikliği tevcih edilmiştir¹¹¹.

Meliklikler de diğer Osmanlı bürokratları gibi bir yıllığına atanıyorlardı. Bir yıl sonra görevine devam etmesi uygun görülen meliklerin görev süreleri *ibka* kayıtları ile uzatılıyordu. Mesela 22 Mart 1722 tarihinde Dadyan melikliğine atanan Becan'ın melikliği 15 Mart 1724, 2 Kasım 1725 ve 19 Ağustos 1726 tarihlerinde *ibka* suretiyle uzatılmıştı¹¹².

108 BOA, K. *Kepeci* No: 523 *Mükerrer*, s. 95.

109 BOA, A. *RSK* d. 1551, s. 69-70.

110 BOA, K. *Kepeci* No: 523 *Mükerrer*, s. 95.

111 BOA, A. *RSK* d. 1572, s. 93.

112 BOA, K. *Kepeci* No: 523 *Mükerrer*, s. 95.

Sonuç

Güneybatı Kafkasya coğrafyasındaki prenslikler/krallıklar Osmanlı hâkimiyet süreci içerisinde *meliklik* olarak nitelendirilmişlerdir. Kafkasya coğrafyasının birçok bakımdan zorluğu, nüfusun etnik ve dini bakımdan çeşitliliği ve dağınık halde bulunması buraların doğrudan hâkimiyet altına alınmasını gerektirmemiştir. Osmanlı Devleti yerel hanedanları Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmak şartıyla idarenin içinde tutma prensibini uygulamıştır.

Kafkas coğrafyası üzerinde çevresindeki güçlerle mücadele edecek güçlü ve milli bir devlet kurulamamıştır. Kafkasya'nın çevresindeki Rusya, Safevi ve Osmanlı devletlerinin bu bölgeyi kendi hâkimiyet alanları içerisine alıp, jeopolitik ve jeostratejik hedeflerine varmak için bir üs olarak kullanmak istedikleri açıktır. Bu sebeple, her biri kendi başına hareket eden bu küçük idari ve siyasi teşekküller çevrelerindeki hâkim güçlerin etki alanı içerisine girmeye mahkûm olmuşlardır.

Osmanlı hâkimiyeti süresinde idareleri belli hanedanlara bırakılan melikliklerin bir kısmının zaman zaman *yurtluk-ocaklık* olarak tevcih edilmesi ocaklık sistemin sadece sabit bir coğrafya ve sabit bir kimliğe münhasır olmadığını göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya coğrafyasında Açıkbaz, Abhaza ve bu çalışmaya konu olmayan Kahet bölgelerinde yurtluk-ocaklık sistemi uzun yıllar uyguladığı görülür. Devletin gelişen siyasi olaylar bağlamında buraları doğrudan Osmanlı merkezi yönetimine bağlayarak yerel hanedanların idaredeki etkisini tamamen ortadan kaldırma teşebbüsleri ve niyetinin ise süreklilik arz etmediği anlaşılmıştır.

Melikliklerin sürekli olarak aralarında çekişme yaşamaları ve bu çekişmenin zaman zaman bir çatışmaya dönüşmesi, hiç kuşkusuz ki zayıflamalarına sebep olmuştur. Hatta bir melikliğin bir diğer melikliğin idaresini ele geçirdiği zamanlar da yaşanmıştır. Meliklikler içinde diğerlerinden farklı bir etnik kökene sahip ve daha kuzeyde olması hasebiyle Kuzey Kafkasya halkları içinde değerlendirilen Abhazalar'ın diğer melikliklere karşı yürüttüğü yağma ve eşkıyalık faaliyetlerinin devleti epey meşgul ettiğinin de altını çizmek gerekir.

Gürel, Açıkbaz, Dadyan ve Abhaza meliklikleri devletin genel idari prensipleri çerçevesinde ve Karadeniz politikası bağlamında düşünülmüş ve ihdas edilmiştir. Melikliklerin idarecilikleri yerel hanedan üyelerinin tekeline bırakılmış ancak diğer benzer idari ünitelerde olduğu gibi merkezin denetiminden idari ve mali anlamda uzak tutulmamıştır.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Bâb-1 Asafl Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK d.)

No: 1473, 1551, 1572

Kâmil Kepeci Tasnifi

No: 237, 248, 262, 266, 523 Mükerrer

Mühimme Defterleri (MD)

No: 2, 3, 5, 6, 22, 23, 25, 29, 30, 32, 115, 129, 160

Mühimme Zeyli

No: 13

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

No: 563

Kaynak Eserler

Chardin, Jean, *Chardin Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, 2014.

Dede Korkut Kitabı I, haz. Muharrem Ergin, TDK Yay., Ankara 1989.

Dukas, *Bizans Tarihi*, çev.VI. Mirmiroğlu, İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yay., İstanbul 1956.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C I, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C 2, 2. Kitap, YKY, İstanbul 2008.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, C 1, 1. Kitap, İstanbul 2008.

Kivâmî, *Fetihnâme*, haz.Ceyhun Vedat Uygur, YKY, İstanbul 2007.

Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları, Kanuni Dönemi'nde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2013.

Schiltberger, Johannes; *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yay., İstanbul 1997.

SolakZâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi*, C I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed.Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. A. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul 1977.

Araştırma/İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan, “Otlukbeli Savaşı”, *İslam Ansiklopedisi*, C 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 4-6.

Altundağ, Şinasi, “Osmanlı İdaresi ve Gürcüler”, *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Tebliğler*, Ankara 1952, s. 317-325.

Aydın, Bilgin, Rifat, Günalan, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 38, 2011, s. 27-160.

Aydın, Mahir, “Faş Kalesi”, *Osmanlı Araştırmaları VI*, 1986, s. 67-138.

Barthold, W., “Abazalar”, *İslam Ansiklopedisi*, C I, İstanbul 1965, s. 5-8.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2015.

Dursun, Davut, “Kafkasya-Fiziki ve Beşerî Coğrafya”, *İslam Ansiklopedisi*, C 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 157-158.

Kangül, Havva, *16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2016.

Kılıç, Orhan, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 11 / S. 1, 2001, s. 257-274.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yay., Ankara 1993.

Köse, Ensar, “Osmanlı Devleti ve Solomon I: İmeret'te Hâkimiyet Mücadelesi (1752-1768)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 60, 2014/2, 2014, s. 43-96.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993.

Bala, Mirza, “Gürcistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C 4, MEB Yay., Eskişehir 1997, s. 837-845.

Mutallimov, Dadash, “Hanlıklar Dönemi’nde Kuzey Azerbaycan’ın Osmanlı ile Siyasi İlişkileri”, *U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, 2015, s. 155-177.

Özkan, Selim Hilmi, “XVII. Yüzyılın Sonları ile XVIII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Rus İlişkileri ve Karadeniz’in Güvenliği Meselesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, 2007, s. 47-62.

Öztürk, Mustafa, “Kafkasya’nın Tarihî Coğrafyası ve Stratejik Önemi”, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s. 1-20.

Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*, C 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 270-274.

Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemi’ne Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yay., İstanbul 1985.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C III, 2. Kısım, TTK Yay., Ankara 1977.

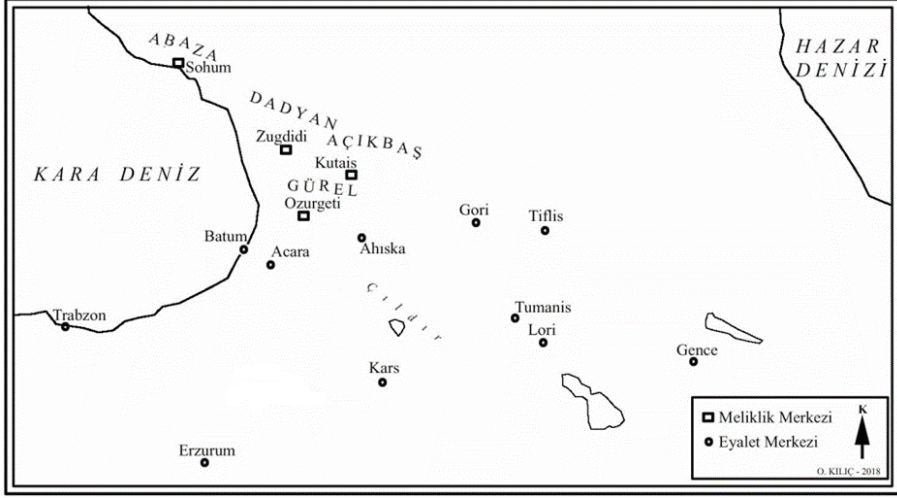
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C IV, Kısım 2, TTK Yay., Ankara 1983.

Ünyay Açıkgöz, Fatma, *XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Hediye ve Hediyeleşme (Padişahlara Sunulan ve Padişahların Verdiği Hediyeler Üzerine Bir Araştırma)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

Yörük, Doğan, Elvin Valiyev, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”, *SUTAD*, S. 40, 2016, s. 15-28.

Ekler

Ek I: Lokasyon Haritası
Güneybatı Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu
(16. Yüzyılın Son Çeyreği)

Ek II: DADYAN MELİKLERİ¹¹³

No	Adı	Tarih	Görev süresi/yıl	Notlar
1	I. Liparit	1414-1470	56	-
2	Samsan üd-Devle	1470-1474	4	I. Liparit'in oğlu
3	II. Vamık	1474-1482	8	I. Liparit'in kardeşi
4	II. Liparit	1482-1512	30	Samsan üd-Devle'nin oğlu
5	III. Mamia	1512-1532	20	II. Liparit'in oğlu
6	I. Levan	1532-1546	14	III. Mamia'nın oğlu. İmeret/Açıkbaş meliki Bagrat tarafından tahttan indirildi.
7	III. Giorgi	1546-1574	28	I. Levan'ın oğlu. Kardeşi IV. Mamia tarafından Divân-ı Hümâyûn'a şikâyet edilerek meliklikten alınmıştır.
8	IV. Mamia	1574	-	III. Giorgi'nin kardeşi. III. Mamia tarafından meliklikten indirilmiştir.
9	David	6 Şubat 1574'de fiilen Dadyan ve Gürel meliki	1	6 Şubat 1574 tarihli bir hükümde Dadyan/Megrel ve Gürel 1 sancak addedilmiştir ve David Bey'in tasarrufundadır.
10	III. Giorgi (2. kez)	1574-1582	8	I. Levan'ın oğlu
11	IV. Mamia (2. kez)	1582-1590	8	III. Giorgi'nin kardeşi
12	I. Mamuka/Menuçehr	1590-1611	21	IV. Mamia'nın kardeşi
13	II. Levan	1611-1657	46	I. Mamuka'nın oğlu
14	III. Liparit	1657-1658	1	II. Levan'ın yeğeni. Meliklikten indirilip İstanbul'a sürülmüştür.
15	III. Vâmık	1658-1661	3	I. Mamuka/Menuçehr'in yeğeni. Svanlarla yapılan savaşta öldü.
16	III. Levan	1661-1681	20	III. Liparit'in kardeşi
17	IV. Levan	1681-1691	10	III. Levan'ın oğlu. Meliklikten feragat edip İstanbul'a gitmiştir.

¹¹³ S. M. Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 493-494; BOA, *Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 95; BOA, *ARSK d. 1551*, s. 69; BOA, *A. RSK d. 1572*, s. 92; BOA MD 25, s. 51/522. Sadık Müfit Bilge, meliklerin kimler olduğunu mümkün olduğunca kesintisiz olarak vermiş ancak referanslarını ilgili yerde göstermemiştir. Bilge'nin verdiği bilgilerin daha da geliştirilebileceği kanaati hâsıl olduğu için bu listelerin verilmesi uygun görülmüştür.

18	IV. Giorgi	1691-1701	10	III. Liparit'in oğlu. Açıkbaş meliki VI. Giorgi tarafından meliklikten indirilmiştir.
19	Mamia	1701'de fiilen görevde	En az 2 yıl	Gürel melikidir. 3 Ağustos 1701 tarihli bir ibka emri ile Dayan ve Gürel melikliği görev süresi uzatılmıştır.
20	IV. Giorgi (2. kez)	?-1704	Tahmini 2 yıl	-
21	I. Katsia	1704-1710	6 yıl	IV. Giorgi'nin oğlu
22	Becan	1710-?	Tahmini 10-11 yıl	IV. Giorgi'nin oğlu, I. Katsia'nın kardeşi. Çıldır beylerbeyi İshak Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa tarafından şekaveti sebebiyle idam edilmiştir.
23	Rahip Gabriyel	?-22 Mart 1722	? Tahmini 1-2 yıl	Muhtemelen Dadiani hanedanı mensubu değildir.
24	Becan (2. kez)	22 Mart 1722-6 Haziran 1728	6 yıl	IV. Giorgi'nin oğlu.
25	Otia	6 Haziran 1728-1744	16	Becan'ın büyük oğlu
26	II. Katsia	1744-6 Aralık 1788	44	Otia'nın oğlu
27	Grigor	6 Aralık 1788-1791	3	II. Katsia'nın oğlu. Kardeşi Mamuka/Menuçehr tarafından meliklikten indirilmiştir.
28	Mamuka/Menuçehr	1791-1793	3	Grigor'un kardeşi. Kardeşi Tariel tarafından meliklikten indirilmiştir.
29	Tariel	1793-1794	1	Mamuka ve Grigor'un kardeşi. Divân-ı Hümâyûn'un talimatıyla meliklikten alınmış ve kardeşi Grigor tarafından 1802 yılında tahttan indirilip katledilmiştir.
30	Grigor (2. Kez)	1794-1804	10	Tariel'in kardeşi, II. Katsia'nın oğlu.
31	V. Levan	23 Ekim 1804-11 Mayıs 1840	36	Grigor'un oğlu.
32	Davit	11 Mayıs 1840-30 Ağustos 1853	13	V. Levan'ın oğlu.

33	Nikola	30 Ağustos 1853- 4 Ocak 1867	14	Davit'in oğlu. 6 yaşında iken babasının ölümü üzerine melik olmuştur. Rusların baskısı ile 4 Ocak 1867'de tahtını bırakmış ve Dadyan/Megrel Rusya'ya ilhak edilmiştir.
----	--------	---------------------------------	----	--

Ek III: GÜREL MELİKLERİ¹¹⁴

No	Adı	Tarih	Görev süresi/yıl	Notlar
1	I. Giorgi	1483-1512	29	-
2	I. Mamia	1512-1534	22	I. Giorgi'nin oğlu. Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile idam edilmiştir.
3	Rostom	1534-1564	30	I. Mamaia'nın oğlu
4	II. Giorgi	1564-1583 ^{3*}	19	Rostom'un oğlu. Meliklikten indirilmiştir.
5	I. Vahtang	1583-1587	4	II. Giorgi'nin oğlu
6	II. Giorgi (2. kez)	1587-1598	11	Rostom'un oğlu
7	II. Mamia	1598-1627	29	I. Vahtang'ın oğlu. İdam edilmiştir.
8	I. Simon	1627-1627	1	II. Mamia'nın oğlu. Melikliğe geçtiği yıl tahttan indirilip gözleri kör edilerek Kudüs'e sürülmüştür.
9	I. Keyhusrev	1627-1660	33	I. Vahtang'ın oğlu. İmeret kralı III. Aleksandr ile Banza'da yaptığı savaşı kaybedip tahttan indirilmiş ve İstanbul'a sürgün edilmiştir.
10	Dimitri	1660-1669	9	I. Simon'un oğlu. İdam edilmiştir. 1663-1664'de İmeret/Açıkbaz melikliği de yapmıştır.
11	III. Giorgi	1669-1684	15	I. Keyhüsrev'in oğlu. Açıkbaz meliki IV. Aleksandr ile Rukhi'de yapılan savaşta öldürülmüştür.

¹¹⁴ BOA, A. RSK d. 1551, s. 70; BOA, A. RSK d. 1572, s. 92; BOA, Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer, s. 95; S. Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 502-504.

* 6 Şubat 1574 tarihinde Gürel ve Dadyan/Megrel'in 1 sancak itibar edildiği ve David üzerinde olduğu görülmektedir. BOA, MD 25, s. 51/522.

12	Malahi	1684-1685	1	III. Giorgi'nin kardeşi, I. Keyhüsrev'in oğlu. Yeğeni Keyhüsrev tarafından tahttan indirilmiştir. Gözleri kör edilerek manastıra gönderilmiş ve ruhban sınıfına katılarak Semokmedi Piskoposu olmuştur.
13	II. Keyhüsrev	1685-1689	4	III. Giorgi'nin oğlu. Divân-ı Hümâyûn'un talimatı ile idam edilmiştir.
14	III. Mamia	1689-1702	13	II. Keyhüsrev'in kardeşi, III. Giorgi'nin oğlu. Divân-ı Hümâyûn'un talimatıyla Açıkbaş meliki VI. Giorgi tarafından tahttan indirilmiştir. 1701 yılında Dadyan melikliğini de yürütmektedir.
15	VI. Giorgi	1702-Ekim 1711	9	İmereti melikidir.
16	III. Mamia (2. Kez)	Ekim 1711-Haziran 1712	1	II. Keyhüsrev'in kardeşi, III. Giorgi'nin oğlu. İmeret meliki VI. Giorgi ile 1712'de Chakar'da yapılan savaşı kaybederek tahttan indirilmiştir.
17	VI. Giorgi (2. Kez)	Haziran 1712-Kasım 1713	1	İmereti melikidir. Gürel beyleri tarafından tahttan indirilmiştir.
18	III. Mamia	Kasım 1713-5 Ocak 1714	1 yıl 2 ay	II. Keyhüsrev'in kardeşi, III. Giorgi'nin oğlu.
19	IV. Giorgi	5 Ocak 1714-1727	12	III. Mamia'nın oğlu
20	Levan	25 Şubat 1727-6 Haziran 1728	1 yıl 4 ay	III. Mamia'nın oğlu, IV. Giorgi'nin kardeşi. Gürel halkının şikâyeti ve hizmetini layıkıyla yerine getirmemesi üzerine azledilmiştir.
21	IV. Mamia	6 Haziran 1728-1744	17	IV. Giorgi'nin oğlu. Kardeşi tarafından tahttan indirilmiştir.
22	V. Giorgi	1744		IV. Giorgi'nin oğlu, IV. Mamia'nın kardeşi. Divân-ı Hümâyûn'un kararıyla tahttan indirilmiştir.

23	II. Simon	1744-1778	34	V. Giorgi'nin oğlu. İmeret kralı I. Solomon tarafından tahttan indirildi.
24	III. Keyhüsrev	1778-1782	4	III. Mamia'nın oğlu. Tahttan indirilmiştir.
25	II. Simon (2. Kez)	1782-1792	10	V. Giorgi'nin oğlu
26	II. Vahtang	1792-1803	11	V. Giorgi'nin oğlu, II. Simon'un kardeşi. Ruslar tarafından tahttan indirildi.
27	V. Mamia	1803-20 Kasım 1826	23	II. Simon'un oğlu
28	Davit	20 Kasım 1826-2 Eylül 1829	3	V. Mamia'nın oğlu. Osmanlı Devleti'ne tabi iken Ruslar tarafından 2 Eylül 1829'da tahttan indirildi. Gürel toprakları Rusya'ya ilhak oldu. Osmanlı Devleti'ne sığınan Prenses Sofia 1829'da Trabzon'da öldü. Prens Davit, Ruslar tarafından 20 Ağustos 1839'da Akhulgo'da idam edildi.

Ek IV: AÇIKBAŞ/İMERET MELİKLERİ¹¹⁵

No	Adı	Tarih	Görev süresi/yıl	Notlar
1	III. Bagrat	1 Nisan 1510-1565	55	II. Aleksandr'ın oğlu
2	II. Giorgi	1565-1585	20	III. Bagrat'ın oğlu
3	III. Konstantin	1585-1586	1	II. Giorgi'nin kardeşi, III. Bagrat'ın oğlu. Tahttan indirildi.
4	I. Levan	1586-1589	3	II. Giorgi'nin oğlu. Megrel Dadyanı IV. Mamia ile yaptığı savaşta yenildi ve tahttan indirilerek Odiş'teki Shketi Kalesi'nde hapsedildi.

115 BOA, A. RSK d. 1551, s. 70; BOA, A. RSK d. 1572, s. 92; BOA, *Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 96; BOA, MD 115, s. 707/3032; S. Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 502-504.

5	IV. Bagrat	1589-1590	1	II. Aleksandra'nın torununun oğlu (II. Giorgi veya III. Konstantin'in oğlu). Tahttan indirildi.
6	Rostom	1590-1605	15	III. Konstantin'in oğlu
7	III. Giorgi	1605-1639	34	Rostom'un kardeşi, III. Konstantin'in oğlu.
8	III. Aleksandr	1639-1660	21	III. Giorgi'nin oğlu
9	V. Bagrat	1660	-	III. Aleksandr'ın oğlu. Tahttan indirildi
10	Vahtang Çaçanaşvili	1660-1661	1	Gürcü beylerinin talebi ile Çıldır beylerbeyi Arslan Paşa'nın oğlu Yusuf Paşa ve Megrel Dadyanı III. Mamuk tarafından tahttan indirilip Ahıska'ya sürüldü. 1668'de katledildi.
11	V. Bagrat (2. Kez)	1661	-	III. Aleksandr'ın oğlu. Tahttan indirildi
12	Arçil/Şah Nazır Han	1661-1663	2	Kartli kralı V. Vahtang'ın oğlu. Tahttan indirildi
13	Dimitri	1663-1664	1	Gürel meliki/dadyanı
14	V. Bagrat (3. Kez)	1664-1668	4	III. Aleksandr'ın oğlu. Çıldır beylerbeyi Arslan Paşa tarafından tahttan indirildi
15	V. Bagrat	1668-1678	10	III. Aleksandr'ın oğlu. Arçil tarafından tahttan indirildi.
16	Arçil/Şah Nazır Han (2. Kez)	1678-1679	1	Kartli kralı V. Vahtang'ın oğlu. IV. Megmed'in emriyle tahttan indirildi.
17	V. Bagrat (4. Kez)	1678-1681	3	III. Aleksandr'ın oğlu.
18	IV. Giorgi	1681-1683	2	-
19	IV. Aleksandr	1683-1689	-	V. Bagrat'ın oğlu. Arçil tarafından tahttan indirildi.
20	Arçil/Şah Nazır Han (3. Kez)	1689-1691	2	Kartli kralı V. Vahtang'ın oğlu. Destek almak için Rusya'ya gittiğinden tahttan indirildi.
21	IV. Aleksandr (2. Kez)	1691-1695	4	V. Bagrat'ın oğlu. Kartli Kralı XI. Giorgi tarafından öldürüldü.
22	Arçil/Şah Nazır Han (4. Kez)	1695-1696	1	Kartli kralı V. Vahtang'ın oğlu. Divân-ı Hümâyûn'un talimatıyla tahttan indirildi.

Osmanlı İdari Taksimatında Bir Diğer Unsur:
Dadyan, Açıkbaş, Gürel ve Abhaza Meliklikleri

253

23	V. Giorgi	1696-1698	2	IV. Aleksandr'ın kardeşi, V. Bagrat'ın oğlu. Gürcü beylerince tahttan indirildi.
24	Simon	1698-1701	3	IV. Aleksandr'ın oğlu. Gürel meliki III. Mamia tarafından öldürülmüştür.
25	III. Mamia	1701	-	Gürel melikidir.
26	V. Giorgi (2. Kez)	3 Ağustos 1701-27 Aralık 1702	1	IV. Aleksandra'nın kardeşi.
27	VI. Giorgi	27 Aralık 1702-1711	9	V. Giorgi'nin oğlu
28	III. Mamia (2. Kez)	1711-1712	1	Gürel melikidir.
29	VI. Giorgi (2. Kez)	1712-1713	1	V. Giorgi'nin oğlu.
30	III. Mamia (3. Kez)	1713-1714	1	Gürel melikidir
31	VI. Giorgi (3. Kez)	1714-27 Şubat 1720	6	Katledildi.
32	VII. Giorgi	27 Şubat 1720-Haziran 1720	-	Gürel meliki/dadyanı
33	V. Aleksandr	Haziran 1720-1741	21	VI. Giorgi'nin oğlu. Divân-ı Hümayûn'un talimatıyla tahttan indirildi.
34	VIII. Giorgi	1741	-	V. Aleksandr'ın kardeşi, VI. Giorgi'nin oğlu. Tahttan indirildi
35	V. Aleksandr	1741-Mart 1752	11	VI. Giorgi'nin oğlu.
36	VIII. Giorgi	Mart 1752-Aralık 1752	1	V. Aleksandr'ın kardeşi, VI. Giorgi'nin oğlu. Yeğeni Solomon tahttan indirdi.
37	I. Solomon	Aralık 1752-1766	14	V. Aleksandr'ın oğlu. Divân-ı Hümayûn'un talimatı ile tahttan indirildi.
38	Taymuraz	1766-1768	2	V. Aleksandr'ın kardeşi Mamia'nın oğlu. Solomon tarafından tahttan indirildi. Osmanlı topraklarına sığındı.
39	I. Solomon (2. Kez)	1768-23 Nisan 1784	16	V. Aleksandr'ın oğlu. 1758-1784 arasında Osmanlılar'a karşı isyan halinde olmuştur.
40	II. Davit	1784-1792	8	I. Solomon'un kuzeni. Ayaklanan Gürcü beyleri tarafından tahttan indirilmiştir.
41	II. Solomon	1792-1810	18	I. Solomon'un yeğeni

Ek V: ABHAZA MELİKLERİ¹¹⁶

No	Adı	Tarih	Görev süresi/yıl	Notlar
1	Pit Şeravaşidze	1580-1625	45	Ölünceye kadar
2	Seteman Şeravaşidze	1625-1637	-	-
3	Sostar Şeravaşidze	1637-1650	13	Safevilerle yapılan savaşlarda yardımlarından dolayı IV. Murad tarafından verilmiştir. Osmanlı kaynaklarında Kara Bey diye geçmektedir.
4	Kuap Şeravaşidze	1650-1665	15	
5	Zeganikua Şeravaşidze	1665-1703	38	Bâb-ı Ali'ye itaat etmediği için Osmanlılar tarafından yapılan sefer sırasında tahttan indirildi. Meliklik toprakları üç oğlu arasında paylaştırıldı.
6	Ciketşua	1703-1728	25	III. Ahmed tarafından Abhazistan tahtı verildi. Bzıb'tan Kodor'a kadar olan topraklar: Rostom'a, Kodor'dan Aalzga'ya kadar olan topraklar Ciketşua'ya, Aalzga'dan İngur'a kadar olan Bedia toprakları Kuap'a <i>yurtluk-ocaklık</i> olarak verildi.
7	Rostom/Rüstem	Ocak 1728-Haziran 1728'de fiilen görevde	6 ay	-
8	Hamid Bey	1730-?	-	Ciketşua'nın büyük oğlu
9	I. Menuçehr	?-1757	-	Hamid Bey'in oğlu. III. Osman tarafından azledildi. Diğer iki oğlu Şirvan ve Zurab beylerle birlikte İstanbul'a sürgün edildi. İstanbul'da öldü. Oğullarından Şirvan Bey Enderun'a girip vezirliğe kadar yükselmiştir.
10	II. Menuçehr	1757 ¹¹⁷ -1770	13	I. Menuçehr'in büyük oğlu

¹¹⁶ BOA, A. RSK d. 1572, s. 93; BOA, *Kâmil Kepeci No: 523 Mükerrer*, s. 95; BOA, *Mühimme Zeyli* 13, 22/101; S. Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya*, s. 532-535.

11	Zurab/Suraba	1770-1779	9	I. Menuçehr'in oğlu. Abhaza meliki olduktan sonra Hristiyan olmuştur. Megrel dadyanı V. Katsia'nın saldırısı üzerine tahtı bırakmıştır.
12	Levan/Mehmed Bey	1779-1789	10	Hamid Bey'in oğlu. 1774'te Müslüman olup Mehmed Bey adını almıştır. II. Menuçehr'in oğlu Kialış Ahmed Bey tarafından tahttan indirilmiştir.
13	Kialış Ahmed Bey/ Keleş Ahmed Bey/ Gülşen Ahmed Bey	1789-1806	17	II. Menuçehr'in oğlu. Enderun'da eğitim görmüştür. Osmanlı Devleti'ne isyanı sebebiyle azledildi. 14 Mayıs 1808'de yerine getirilen Arslan Bey'in emri ile öldürüldü.
14	Arslan Bey	1806-1810	4	Kialış Ahmed Bey'in oğlu. Abhazya Rus hâkimiyetine girince Rusya tarafında yer alan kardeşi Sefer Bey'in etkisiyle tahttan indirildi.
15	Sefer Ali Bey	1810-13 Kasım 1821	11	Kialış Ahmed Bey'in oğlu. Megrel dadyanı Grigor'un kızkardeşi Prenses Tamara ile evlidir. Bunun zamanda Abhazya Rusya ilhakındadır. Kendisi de 10 Temmuz 1810 günü Rusların Sohum'u işgal etmesiyle Hristiyan olup Rus hâkimiyetine girmiştir. Eceliyle ölmüştür
16	Dimitri/Ömer Bey	13 Kasım 1821- 28 Ekim 1822	1	Sefer Ali Bey'in oğlu. Lıhni'da zehirlenerek öldürüldü.
17	Mihail/Hamid Bey	1822-24 Haziran 1864	42	Ruslar tarafından tahttan indirildi ve Abhazistan Rusya'ya ilhak edildi. Hamid Bey Nisan 1866'da Voronej'de sürgünde öldü.

117 10-19 Şubat 1758 (Evail-i C 1171) tarihli bir hükümde Abaza meliki olarak Çiketsua'nın ismi geçmektedir. Bkz. BOA, MD 160, s. 108/307.

Malazgirt'ten XX. Yüzyıla Anadolu İskân Sürecinin Gelişim Evreleri

Osman Gümüşçü*

Giriş

Yerleşme en geniş anlamıyla; “*insanların oturduğu, faydalandığı ve bazı ekonomik faaliyetlerde bulunduğu alan; dar anlamıyla ise insanların içinde oturduğu ve yaşadığı mekanlar/yerlerdir*”. Dünyanın her yerinde bulunan en ilkel ev kümelerinden, en yüce yapılara kadar, bütün binaların tamamı olarak tanımlanabilen yerleşme, bir anlamda, dünya yüzeyi üzerinde insan eli ile yapılmış bütün yapay şekillerin toplamı olur.¹

Anadolu’da iklim şartlarından, yükseklik farklarına; yer şekillerinden sulara ve topraktan bitki örtüsüne kadar her açıdan zenginlik, çeşitlilik ve farklılığın bulunması, insan yaşamının her sahasını etkilemiş, elbette bu bağlamda, Anadolu mekânı üzerinde cereyan eden her olay ve gelişme gibi, “*iskân*” bahsi de tüm bu faktörlerden etkilenecek, kendipayına düşeni almıştır. Sonuç olarak, iskânaçısından Anadolu, fiziki ve beşeri coğrafya faktörleri yanında tarihi faktörlerin de etkisiyle son derece çeşitli ve zengin bir iskân yapısını ortaya çıkarmıştır. Bu topraklarda var olan iskân tür, tip ve çeşitliliği, gelişim evreleriyle birlikte göz önüne alındığında, yerleşme coğrafyası bağlamında Dünyanın herhangi bir bölgesine göre çok daha fazla, çeşitli ve zengin bir manzaranın ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Dünya üzerinde ilk yerleşmenin/iskânın başladığı Ortadoğu sahasında yer alması; konumu ve diğer coğrafi özellikleri nedeniyle, Anadolu’da yerleşme oldukça eski devirlerde başlamış ve tarih boyunca çeşitlenerek zenginleşmiştir. Paleolitik’te başlayan iskân, Neolitik dönemde insanların yerleşik hayata geçmeleriyle farklı bir yöne evrilmiş; öncelikle köy denilebilecek küçük ve kırsal yerleşme merkezleri ortaya çıkarken, zaman içerisinde bu merkezlerin kasaba ve şehir fonksiyonu kazanması, şehir/kentlerin kurulup hızla yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Aslına bakılırsa iskân, sanıldığı gibi birkaç meskenin mekân üzerinde rastgele yan yana gelmesinden ibaret bir husus değildir. Aksine uygun yer şekillerinden

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, ogumuscu@yahoo.com ORCID: 0000-0001-5099-8444

1 N. Tunçdilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, 1986, s. VII-VIII.

iklime, ekonomik faaliyetlerden güvenliğe, su kaynaklarından ulaşım, ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü uygun sahalardan politik faktörlere kadar pek çok bileşeni bulunmaktadır. Dolayısıyla iskânla ilgili bir meselenin çözümü, bütün bir toplumun sosyal ve ekonomik yapısı ve gelişmelerinin analizi ve çözümlemesiyle mümkündür. Yani, iskân toplumun sosyal ve ekonomik yapısıdır, toplumun kültürüdür, toplumun kendisidir. Şu hâlde, Anadolu gibi iskânın köklerinin çok eski çağlara uzandığı bu topraklarda, konu çok daha önemli ve karmaşık bir hal alabilmektedir. Haliyle, yapısal olarak çok eski ve karmaşık nitelikli günümüzün bazı sorunlarının çözümü için geçmişin çok iyi araştırılmasının gerektiği bilinmelidir. Dolayısıyla, Türkiye'nin iskân geçmişinin detaylarıyla ve net bir şekilde ortaya çıkarılabilmesi için, aynı yöntem çerçevesinde çok daha fazla bölgesel araştırmaya ihtiyacın olduğu açıktır.²

Anadolu topraklarının iskân açısından sahip olduğu bu çeşitlilik ve zenginliğe rağmen, ülkemizde yapılan iskân/yerleşme tarihi, yerleşme coğrafyası ve bağlantılı sahalarda yeterli araştırma ve çalışmanın yapılmadığı hemen dikkat çekmekte ve bu bağlamda ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Üstelik Malazgirt sonrası zaman diliminin, aynı zamanda bu toprakların “*Türkleşme ve İslamlaşma*” sürecini meydana getirdiği dikkate alındığında, Anadolu iskân tarihi, Anadolu Türkleşme ve İslamlaşma tarihi ile özdeşleşmektedir. Böyle bir özdeşliğe rağmen, iskân tarihi çalışmalarının hala yetersiz kaldığından söz edilmesi, konuyu son derece ilginç bir hale getirmektedir.

Gerçi çeşitli açılarıyla Anadolu'nun Türkleşmesi, özellikle siyasi ve askeri açılardan ele alınmış, artık çalışmalarını “*klasik*” hale gelmiş başta M. F. Köprülü ve M. H. Yinanç olmak üzere, Z. V. Togan, M. A. Köymen, L. Rasonyi, C. Cahen, V. Gordlevski, İ. Kafesoğlu, O. Turan, F. Sümer, A. Sevim, Ö. L. Barkan, M. Kafalı, M. Şeker vb. gibi isimler tarafından etraflıca incelenmiş; İslamlaşma bahsi ise yine Köprülü öncülüğünde, F. Babinger, W. F. Hasluck, A. Gölpınarlı, O. Turan, S. Vryonis, I. Melikoff, S. Faroqi, A. Y. Ocak vb. gibi müelliflerce ele alınmıştır. Fakat, bunların hiçbirisi doğrudan iskân meselesine odaklanmadıklarından, konumuzla ilgili ancak dolaylı çalışmalar sayılmalıdır.

Gerçekten de bu sahada yapılan çalışmalara göz atıldığında, araştırmaların büyük ölçüde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ve tek yerleşme merkezlerine yoğunlaştığı

2 O. Gümüşçü-E. E. Özünlü-A. Demir, “Türkiye İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler”, 113K101 no'lu TÜBİTAK projesi, 2016, s. 56.

fark edilmektedir. Başka bir ifade ile ülkemizde yapılan yerleşme coğrafyası çalışmalarında tarihi perspektif ile ve “*holistik çerçeveden*” ele alan çalışmaların (ya da iskân tarihi çalışmalarının) yani, yapılan tek çalışmaları bütünüleyici/sentezleyici araştırmaların dikkat çekici şekilde az olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla tek bir yerleşme merkezi üzerinde duran; bütünüleyici olsa da tarihi derinliği olmaksızın yapılan çalışmalardan bazı eksik bilgi ve bulgulara ulaşılması ve bunların uygulamaya konulması sonucu eksikler ve yanlışlıkların varlığı kaçınılmaz hale gelebilmektedir.

Bu toprakların Türk yurdu olmasından sonraki dönem içerisinde, başka vesileler ile yapılmış, iskân tarihinin çeşitli cephelerini inceleyen, çok sayıda, tek tek şehirleri ele alan veya bölgesel bakan araştırmalar yapılmıştır. Gerçi 2002 yılı itibarıyla belirtilen bağlamdaki çalışmaların, B. Aksel-F. Öğretmen³ tarafından bir kitap oluşturacak boyutlara vardığını söylesek de, A. Y. Ocak, bunların da sosyo-kültürel ve dini açıdan son derece yetersiz ve eksik olduğunu özellikle şöyle vurgulamaktadır: “*Türkiye’de şehirlerin tarihine dair araştırmalar henüz yeterli bir seviyeye ulaşmamıştır. Gerek nicelik ve nitelikçe, gerekse kullanılan perspektifler itibarıyla bir yığın problem söz konusudur. Bu sebeple Anadolu şehirlerinin toptekün sentetik bir dini-sosyal hayatını yazabilmek şöyle dursun, tek tek şehirlerin dini-sosyal hayatlarını yazmak bile şu an için çok fazla mesaiye muhtaçtır*”.⁴

Aslına bakılırsa, uzun yıllardan beri çeşitli müellifler konu hakkında yeterli araştırma olmadığını vurgulamış, kendi üzerinde durdukları farklı konuları ele alırken, iskân tarihi bahsinin eksik ve yetersiz kaldığını belirtmişlerdir. Örneğin Köprülü, Osmanlı Devleti’nin kuruluşu konusunda yazdığı kitapta bu konuya kısaca değinerek; “*Anadolu şehir hayatını, şimdiye kadar üzerinde hiç çalışılmamış içtimai bir tarih problemi kabul ederek, gelecekteki tarihi tetkikat için bir zaruret*”⁵ olduğuna işaret etmiştir.

Bu alandaki araştırma eksikliğine dikkat çeken tarihçiler yanında, coğrafyacı H. S. Selen’den⁶ itibaren S. Erinç,⁷ A. N. Sözer⁸ ve diğerlerinin, ülkemizde iskân coğrafyası sahasında yapılan araştırmaların tarihi derinliğinin olduğu ve bu

3 Şehir tarihleri hakkında yapılmış pek çok çalışmayı topluca görmek için şu bibliyografya çalışmasına bkz: B. Aksel-F. Öğretmen, *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002

4 A. Y. Ocak, “13-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat”, (2006), s. 264.

5 F. Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, 1991, s. 56.

6 H. S. Selen, “Strabon’a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu”, AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, III/1-2, 1948, s. 237-246.

7 S. Erinç, *Elli Yılda Coğrafya*, 1973, s. 158.

8 A. N. Sözer. “Türkiye’nin Kırsal Yerleşim Coğrafyasına İlişkin Terminolojik Sorunlar ve Tipolojik Yaklaşımlar”, *Ege Coğrafya Dergisi*, I, 1983, s. 3.

gibi beşerî etütlerde tarihsel evrime büyük bir yer ayrılması ve meselelerin aynı zamanda tarihi coğrafya metodlarına göre ve tarihi coğrafya perspektifi içinde incelenmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Şimdiye kadar bütüncül pencereden yerleşme hakkında yeterli araştırma yapılmadığı gibi, ülkemizde ve yurt dışında Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısına yönelik çok sayıda araştırmanın varlığına rağmen, iskânın aynı ilgiyi gördüğünü söylemek pek mümkün değildir. Nitekim İ. Tekeli bu konuda aynen şu ifadeleri kullanır: “*Yerleşme tarihi konusunda son yıllarda yapılan çalışmaların sayısının artmasına karşın, yerleşme tarihi konusundaki birikimimizin çoğalması ve derinleşmesinin verimli bir yolda ilerlediğini söylemek zordur*”.⁹ Benzer bir tespiti, -dışarıdan bir bakış ile- yakın bir tarihte, S. White’ın, “*Başlı başına Osmanlı iskân politikaları üzerine çok az şey yazılmış olması dikkat çekicidir*”¹⁰ şeklinde vurgulaması da son derece manidardır.

Gerçekten de, şehir tarihi araştırmalarında böyle eksik yanların varlığını akılda tutarak, bütüncül bir bakış açısıyla yapılan bir-kaç istisna hariç, bu sahada araştırma yapılmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. İstisnalardan biri, F. Bölen tarafından hazırlanan “*Anadolu’da yerleşme sisteminin evrim analizi ve çağdaş mekân düzenleme politikalarına etkilerinin incelenmesinde bir yöntem denemesi* (1978)”,¹¹ iken diğeri, N. Tunçdilek tarafından yayınlanan “*Türkiye’de yerleşmenin evrimi* (1986)”¹² isimli kitaplarıdır. Ayrıca bunlara, diğerlerinde yer bulamasa da Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi ek ciltlerinde yer bulabilen ve O. G. Özgüdenli¹³ ile Y. Koç¹⁴ tarafından kaleme alınan “*İskân/Selçuklular/Osmanlılar*” maddesi de eklenmelidir. Sonuç olarak, bahsedilen bu üç çalışma dışında -görebildiğimiz kadarıyla- iskân tarihi açısından bütün Türkiye topraklarını kapsayan, “*müstakil*” hiçbir araştırma yapılmamıştır.

Her ne kadar daha önce yayınlanan ve ismen benzeyen birkaç¹⁵ çalışma

9 İ. Tekeli, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, 2011, s. 15.

10 S. White, *Osmanlı’da İsyân İklimi*, 2013, s. 74.

11 F. Bölen, *Anadolu’da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde bir Yöntem Denemesi*, İTÜ. MM. Fak. Yayınları, İstanbul 1978.

12 N. Tunçdilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İÜ. Deniz Bil. ve Coğ. Ens. Yayınları, İstanbul 1986.

13 O. G. Özgüdenli, “İskân/Selçuklular”, *DİA. C Ek 1*, 2016, s. 657-659.

14 Y. Koç, “İskân”, “İskân/Osmanlılar”, *DİA. C Ek 1*, 2016, s. 650-651 ile 659-662.

15 Y. Sey, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2000. İ. Tekeli, *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, Ş. Sazak, “Türkiye’nin Nüfus ve İskân Tarihinde Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinde Zorunlu Nüfus Hareketi ve İskân Politikası”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler C 2, (2001), s. 243-266.

bulunsa da, çeşitli açılardan eksik ve yetersiz olduklarından, yukarıdaki tespiti değiştirmemektedir. Benzer şekilde, Y. Koç tarafından Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi için kaleme alınan “nüfus”¹⁶ maddesi de bu bağlamda sayılmalıdır ama nedense orada önceki yıllar dikkate alınmadan sadece Osmanlı dönemi üzerinde durulmuştur.

Oysaki bu topraklar üzerindeki iskânın eskiliği ve gelip geçen medeniyetlerin zenginliği ve çeşitliliği dikkate alındığında, bahsi geçen konunun önemi bir kat daha artmaktadır. Üstelik bir de Türklerin bu topraklara gelerek yerleştiği Malazgirt zaferi sonrasında iskân bahsinin, daha farklı bir anlam kazanarak, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması ile özdeşleştiği hatırlatılınca, bu konunun bir kat daha önem kazandığı ve her yönüyle, derinlemesine araştırılması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Esasen, sınırlı ve dağınık kaynaklarla, farklı zamanları ele alan, az sayıda araştırma ile böylesine çetrefilli bir konuda kısa sürede, iskâna dair tüm sorulara tatmin edici cevaplar vermek son derece zordur. Ama yine de son derece renkli ve zengin bir konu olan iskân sürecinin çeşitli boyutlarını ele alan bir “*tasnif, dönemlendirme ve kavramsallaştırma*” denemesi yapılmaya gayret edilecektir. Aşağıda görüleceği üzere, aslında her bir tasnif ve dönemlendirme için pek çok araştırma ihtiyacının bulunduğu bu mesele, üzerinde çalıştığımız bir kitabın konusunu “*kamuoyu ile paylaşarak tartışmaya açma isteğimiz*” düşüncesiyle hazırlanmış olupböylece, bu işin bir ucundan tutulmuş olacağı gibi, ayrıca “*Anadolu iskân tarihi*” hakkında alınacak çok fazla yolumuz bulunduğunu bir kez daha hatırlatmaya da vesile teşkil edecektir. Bu bilgiler ışığında burada yapılan başlık sayısı şimdilik altı olarak belirlenmiş ve çalışmanın hacminin sınırlı olmasından dolayı hepsi de bazı değinmeler ve çok kısa özetler halinde geçilmiştir.

I- Kültürel Kökenlerine Göre Yerleşmeler

Aslına bakılırsa ister yerleşik, isterse yarı yerleşik (konar-göçer) veya göçebe olsunlar, Dünya üzerindeki tüm insanlar mutlaka yerleşirler ve yaşamlarını ancak yerleştikleri sahada geçimlerini sağlayabildikleri sürece devam ettirebilirler. Fakat yürüttükleri ekonomik faaliyetler ve sahip oldukları sosyo-kültürel özellikler, en genel adıyla kültürleri gereğince, insanların kurdukları yerleşmeler fonksiyonlarına göre çeşitlenir ve bu yüzden de farklı isimler alırlar. Bu çerçeveden bakıldığında, yerleşmeyi kuran toplumun kültürü ve yaşam tarzı yerleşme merkezinin kuruluşunu ve yapısını belirler.

16 Y. Koç, “Nüfus/Osmanlı dönemi”, *DİA*. C 33, (2007), s. 294-299.

Bu hususta asırlar önce İbn-i Haldun, dikkat çekici fikirler ileri sürerek; insanın yerleşikliğe geçişinin aşama aşama gerçekleştiğini, yürütülen ekonomik faaliyetinsahip olunan kültüre bağlı bir şekilde ilkin, “*hayvancılık*”, daha sonra “*hayvancılık-tarım*”, ve en nihayetinde “*tarım*” olduğunu; zira kırdaki hayatın, şehir ve kasabalardan önce geldiğini ve şehrin kökününkır olduğunuisabetle vurgulamıştır.¹⁷

Şu halde bu bilgiler ışığında kültürel kökenleri çerçevesinde yaklaşıldığında, yerleşmelerin kuruluş tarzları ve kuruluştan sonraki yaşam ve gelişim süreçlerini üçe ayırmak mümkündür: *a-Göçebe yaşam tarzına göre kurulan yerleşmeler*, *b-Konar-göçer yaşam tarzına göre kurulan yerleşmeler*, *c-Yerleşik yaşam tarzına göre kurulan yerleşmeler*.

1- Göçebe Tarzı Yerleşmeler

İptidai/ilkel ya da göçebe yerleşme tarzını oluşturan İngilizce'deki “*nomadic*” yerleşmeler, geçmişinin büyük kısmında tarih öncesi dönemlerde var olmuştur. Aslına bakılırsa incelenen dönemde Türkiye topraklarında bulunmayan göçebe tarzı yerleşmeler, hem Anadolu'da uzun bir prehistorik dönemgeçmiş olduğu, hem de az da olsa günümüzde dahi Dünya üzerinde varlığını koruduğundan burada kısaca üzerinde durulmuştur. Ayrıca, göçebe ile yarı-göçebe yerleşmenin farklı kavramlar olduğunu anlatabilmek için bu konuya yer verilme ihtiyacı hissedilmiştir. Zira hem tarihi dönemler hem de günümüze ait kullanımlarda, nedense yanlış bir biçimde göçebe ile konar-göçer kavramları hep karıştırılmakta ve neredeyse “konar-göçer” yerine daima “göçebe” tabiri kullanılmaktadır.

Göçebe yaşam tarzı ve yerleşmeleri, esasen insanlık tarihinin en uzun devri olan Paleolitik dönemdeki yaşam tarzını ifade etmektedir. Bilindiği üzere, bu dönemde yaşayan insanlar, geçimlerini sağlamak amacıyla avladıkları hayvan sürülerinin, yakaladıkları balıkların ve topladıkları bitkisel ürünlerin peşlerinde (veya yetiştirdikleri bazı tarımsal ürünlerin peşlerinde) sürekli yer değiştirerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bahsedilen hareketlerini, tamamen iklim, yerşekilleri ve takip ettikleri canlıların hareketlerine göre gerçekleştiren insanlar, buldukları uygun sitlerdeki doğal barınaklarda(mağara, ağaç kovukları vb.) konaklayarak, geçici yerleşmeler kurmuşlar ve konaklama dışında sürekli hareket ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Uzun insanlık tarihinde iskânın başlangıcı, en alt seviyesi karakterinde olan göçebe yaşam tarzında, belirli bir toprağa bağlılık azdır. Bu iskân şekli ister tarımdan ister

17 İbn-i Haldun, Mukaddime I, çev. Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara 1977, s. 293-298.

hayvancılıktan ve isterse diğer ekonomik faaliyetlerden geçim sağlansın, temel karakterin önceden belirli olmayan mekanlarda geçici bir süre konaklayarak sürekli bir hareketliliğin gerçekleştirildiği yaşam tarzıdır. Bu yaşam tarzında besin dahil tüm ihtiyaçlar doğrudan tabiattan elde edilir. İster hayvanlara isterse bitkilere bağımlı olsun, bir mekânda uzun süre kalınınca, bahsi geçen kaynaklar biteceği veya yer değiştireceğinden, onlara bağımlı insanlar da hemen yer değiştirmektedirler. Hatta öyle ki, genellikle yerleşik yaşam ile birlikte düşünülen bazı tarımsal faaliyetler bile bu grupta yer alabilmektedir. Mesela, Mazoyer-Roudar tarafından vurgulandığı üzere, Afrika, Asya ve Güney Amerika'nın tropikal ormanlarında değişik adlar ile yapılan; Madagaskar'da “*tavy*”, Endonezya'da “*Iadang*”, Çin Hindî'nde “*ray*”, Orta Amerika'da “*milpa*”, Afrika'da “*lougan*” birer göçebe tarım tipidir.¹⁸

Dünya'da Paleolitik sonrasındaki süreçte de bu tarz yaşam biçimlerini devam ettiren insan toplulukları olmuştur ve günümüzde dahi bu tarz yaşamı sürdürenler bulunmaktadır. Orta Asya, Sibirya sahası ile ekvatorial kuşakta ve diğer bazı yerlerde çok az ve önemsiz sayılarda olsa da, bugün bile bazı insanlar bu tarz yaşam sürmeye devam etmektedirler. Örneğin Sibirya'da kolayca taşınır çadırlarda yaşayan bazı Türk ve Moğol topluluklarının, at veya ren geyiği sürüleri peşindeki göçebe yaşamları, belgesellere bile konu olmuştur.

2- Konar-Göçer Tarz Yerleşmeler

Yerleşik yaşam ile göçebe yaşam tarzı arasında geçiş karakterinde, bir ara formu oluşturan (İngilizce, *semi sedanter/semi nomadic*) yarı göçebe/yarı yerleşik (konar-göçer) yerleşmeler, esasen göçebe yaşam ile yerleşik yaşam arasında bir geçiş görevi yapmaktadır. T. Gündüz'ün de vurguladığı gibi, “*konar-göçerlik, beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla büyük hayvan sürülerini takip eden göçebelerden ya da belli bir coğrafi mekâna bağlı olmaksızın hayvanlarına otlak ve kışlak bölgeleri arayan göçebe çobanlıktan farklı olarak belli bir mekân dairesinde yerleşik hayatın bütünleyicisi olarak hayvancılık yapan ve ürünlerini daha çok yerleşik toplumlara pazarlayan iktisadi faaliyet biçimi ve hayat tarzıdır*”.¹⁹

Göçebe ve yarı-göçebe yaşam tarzı farklı olmasına rağmen, belki ara form karakterinden dolayı, çoğunlukla birbiriyle karıştırılmaktadır. Bu yüzden bir hataya düşmemek için, yukarıda açıklanan göçebe kavramının ifade ettikleri ile yarı göçebe/yarı yerleşik ve bunun Türk kültüründeki karşılığı “*konar-göçer*”liğin ifade ettiklerinin farklı olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Birçoğunun bilmediği

18 O. Gümüşçü-E. E. Özünlü-A. Demir, “Türkiye İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler”, (2016), s. 88.

19 T. Gündüz, “Konar-Göçer”, *DİA*. C 26, (2002), s. 161.

veya karıştırdığı “konar-göçerlik” ile “göçebelik” kesinlikle aynı şeyi ifade etmezler. Göçebelik, mevsimlere veya ekonomik şartlara bağlı olarak sürekli şekilde mekân değiştiren toplulukların yaşam tarzıdır. Konar-göçer yaşam tarzı, göçebe toplulukların sürdürdükleri ve hayvanlarının peşinde veya diğer ekonomik faaliyetleri için sürekli yer değiştiren ve dolayısıyla konakladıkları yerleri sabit/belirli olmayan bir yaşamdan farklıdır. Yani konar-göçerlik, belirli bir mekân/yurt dairesinde gerçekleşen gidiş-gelişlerle, hayvancılık yapan ve ürünlerini daha çok yerleşik toplumlara pazarlayan iktisadi faaliyet biçimi ve bunun doğurduğu bir yaşam tarzıdır. Bundan dolayı konar-göçer hayat tarzı, göçebelik ile yerleşik hayat arasında bir ara formdur. Başka bir ifade ile “yarı göçebe” adı da verilen bu topluluklar, az-çok çiftçilikle uğraşır ve ürünlerini mevsim göçleri arasında hasat ederler. Bunların devamlı barınakları olup otlaklara göçmeden önce buralarda ekip-biçerler. Şu halde Anadolu’daki konar-göçerlerin hayat tarzlarını “göçebe” olarak tanımlamak doğru ve yeterli bir ifade değildir. Çünkü basit göçebe topluluklar, devamlı yer değiştiren, ziraatı ve yerleşik hayatı bilmeyen, sosyal organizasyonları gelişmemiş gruplar halinde yaşayan gruplardır. Konar-göçerler ise ekonomik açıdan hayvancılıkla uğraşan, hayat tarzı bakımından da belirli yaylak ve kışlak alanları arasında hareket halinde olan gruplardır. Göçebeler ve konar-göçerler arasında böyle farkların olmasına rağmen, modern çalışmalarda konar-göçer hayat tarzını ifade etmek için yaygın olarak göçebe kelimesi hala kullanılmaya devam edilmektedir.²⁰

Türk kültüründe özel bir konumu bulunan konar-göçerlik ve bağlı kavramlar, asırlardır sürdürülen uygulamalarla Türk töresi içine de dahil olarak, sözlü gelenek yanında, yazılı kaynaklara da yansımıştır. Örneğin, Farsça Oğuz destanına göre, Oğuz boylarının hepsinin kışlak ve yaylakları, ülüşleri ile birlikte, (ta başlangıçta) tespit edilmişti. Bu, Türk töresinin değişmez bir geleneğidir. Türklerin “Orun” dedikleri, töre ve düzen, bunu da içine alıyordu. Kimin nerede oturacağı, belli idi. Belki de bunun için Uygur yazılarında, orun yurt sözleri, hep birlikte yazılıyordu. Destanlarda Oğuz Han’ın, dolayısıyla Türklerin ana yurdunun kışlağı, Talas, Sayram ve Almalık şehirleri; yaylağı ise Ordağ ile Kürdağ idi.²¹

3- Yerleşik Yaşam Tarzı Yerleşmeler

Mütekamil/gelişmiş yerleşme tarzını oluşturan İngilizce ’deki “*sedanter*” yerleşmelerin geçmişi, insanlık tarihiyle kıyaslandığında çok kısa bir süreyi

20 O. Gümüşçü, “Yaylak ve Kışlak”, *DİA*. C Ek 2, (2016), s. 677-678.

21 B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 1982, s. 153.

kapsamaktadır. Gerçekten de insanlık tarihinin en azından 1-1, 5 milyon yıl olduğu kabul edilirse, insanların yerleşik yaşama geçmeleri Neolitik dönem gibi yakın bir devreye karşılık gelmektedir.

Medeniyetin teşekkülü ve tekamülü konusunda yerleşik hayata geçiş önemli bir aşama olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde yaklaşık M.Ö. 12-10.000 yıl aralıklarında başlayan yerleşik hayata geçiş, uzun bir avcılık ve konar-göçerlik sürecinin ardından deneme yanılma evresinden sonra gerçekleşti ve gelişen bu ilk yerleşik toplum dar anlamda Mezopotamya'da, geniş anlamda Ortadoğu'da ortaya çıktı. Bu bölgelerde yerleşik hayatın ilk görüntüsü şeklinde meydana gelen köyler arasından merkezi özelliğe sahip, katmanlaşmış toplumsal yapısı ve sosyal organizasyon biçimiyle gelişmiş ayrıcalıklı merkezler olarak şehirler ortaya çıktı. Şehirlerin en belirgin özelliği, tarım dışı ekonominin ana damarı olan el zanaatları ile üretim ve bölgesel ticarete bağlı olarak gelişen sosyal organizasyon biçimi olmalarıdır. Şehirlerin ortaya çıkışı insanoğlunun siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal organizasyon bakımından bir üst katmana geçişini simgeler. Böylece yerleşik hayata geçiş düzeni ilk önce yaylak-kışlak olarak geçici iskân yerleri, ardından bunlardan bazılarının tarım devrimi ve hayvan evcilleştirmeye paralel biçimde sürekli hale gelerek köylerin ortaya çıkışı, bu köylerden bir kısmının nüfus, sosyal organizasyon, tarım dışı faaliyetler ve siyasal etkinliklerle şehirlere dönüşmesi şeklinde gelişme gösterdi. Böylece avcılık-toplayıcılık kültüründen iş bölümüyle uzmanlaşmış sosyal zümrelerin yaşadığı, örgütlü, katmanlı ve kalabalık bir nüfusu barındıran şehirlere doğru bir evrim meydana geldi. Bu da adına medeniyet denilen tekâmül sisteminin son halkası olarak bugünkü modern şehirlerin teşekkülünü hazırladı.²²

Yerleşik yaşam, medeniyet, kültür ve yaşam tarzları içerisinde en yüksek seviyeyi oluşturmaktadır. İskânın en ileri seviyesi olan yerleşik tarz yaşamda toprağa bağlılık tamdır. İnsan, başta evi olmak üzere yaşam tarzının gerektirdiği öteki yardımcı yapılarla toprağa kesinlikle bağlanmıştır. İnsanların yerleşik hayata geçtikleri tarihten itibaren tedrici bir gelişmeyle nihai seviyeye ulaşan yerleşik yaşam, bugün dünyanın çok büyük bir kesiminde devam etmektedir. Yerleşik yaşam ve getirdiği bütün sonuçlar günümüzde medeni ve modern kabul edilmekte ve diğer bütün yaşam tarzlarının ulaşması gereken nihai hedef olarak gösterilmektedir. Zaten bütün dünyada, yerleşik yaşamın en küçük iskân merkezleri olan köyler bir kenara

22 Y. Koç, "İskân", *DİA*. C Ek 1, (2016), s. 650-651; C K. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş* çev. Alaeddin Şenel, Ankara 1999.

birakılsa bile, kasaba ve şehir hayatının yaygınlaşarak gün geçtikçe daha büyük nüfusu barındırması söylenenleri kanıtlar niteliktedir.

II- Yaşam Süresine Göre Yerleşmeler

Bilindiği üzere Türkiye toprakları, sahip olduğu konumu, coğrafi ve tarihi faktörlere bağlı olarak çok eski dönemlerden itibaren, oldukça zengin bir yerleşmeye sahne olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapan ülkemiz topraklarında, günümüze ulaşan birçok prehistorik ve antik yerleşme harabesi ile höyük ve mağara yerleşmesinin varlığı bu durumu açıkça kanıtlamaktadır. Üstelik bu topraklarda kurulan yerleşme merkezlerinin belki daha büyük bir kısmının da, doğal afetler, çeşitli savaşlar, mücadeleler ve diğer sebepler nedeniyle tamamen ortadan kalktığı, yani kaybolduğu bilinmektedir.

Şu durumda canlı bir organizma olmasa da, bütün canlılar gibi doğduğu, yaşadığı, büyüyüp geliştiği ve sonunda öldüğü kabul edilen yerleşmeler, yaşam sürelerine göre, varlığını sürdüren yerleşmeler ile terk edilen ve kaybolan yerleşmeler olarak ikiye ayrılabilir.

1- Varlığını Sürdüren Yerleşmeler

İnsanların yerleşmeye geçmesi ve bireysel aile birlikleri halinde yaşayan halk topluluklarının ortak bir yerleşmede birleşmesi, bazı dış koşulların baskısı ile olmuştur: Ortak düşmana karşı savunma gereği, özellikle kurak ve yarı kurak bölgelerde ender rastlanan su kaynaklarını birlikte kullanma kaçınılmazlığı ve çiftlik yerleşmeleri için belirli verimli toprakları kullanma isteği. Bundan sonra yerleşmelerin büyüklüğü, olabildiği kadar küçülme gerektiren beslenme olanaklarının en yüksek noktası ile çok sayıda savunucu gerektiren güvenlik önlemlerinin en yüksek noktasının verdiği ortalamaya göre, kendiliğinden düzenlenir.²³

Yukarıda belirtilen ve yerleşmelerin kuruluşunu etkileyen tüm faktörleri değerlendirme yeteneğine sahip yerleşme merkezleri, daha sağlıklı yaşama imkânı bulurken, bazı faktörlerin dikkate alınmaması veya yeterince değerlendirilememesi o yerleşmenin sağlıksız olmasına sebebiyet vermiştir. Kurulan sağlıksız yerleşme merkezleri kısa sürede ortadan kalkarken, sağlıklı olanlar asırlarca, hatta binlerce yıl önce kurulmuş olmalarına rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdir. Elbette uzun süredirvarlığını koruyan yerleşme merkezlerinin yaşaması, ancak değişen veya yeni ortaya çıkan faktörlere uyum sağlaması ile mümkün olabilmiştir.

23 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, 1991, s. 214.

Şu hâlde gerekli şartların sağlandığı sitlerde kurularak, mekân üzerinde varlık gösteren yerleşme merkezleri, yukarıda belirtilen unsurlar bulunduğu süreçte yaşamlarını sürdürmektedirler. Anadolu sahasında bu türden yüzlerce yerleşme merkezi olup özellikle günümüzde şehir fonksiyonu gösteren büyük merkezlerin büyük bir kısmı bu türden, asırlardır varlığını sürdüren iskân merkezleridir.

2- Terk Edilen ve Kaybolan Yerleşmeler

Yukarıda belirtildiği üzere, iskân açısından etkili olan faktörlerin ortadan kalkması veya değişmesi durumunda, eğer yerleşme merkezleri yeni duruma ayak uyduramadıysa, önce yerleşme terk edilmekte ve zamanla şartlar düzelmediyse sonuçta kaybolmaktadır. Yine bir organizmaya benzetilirse, yerleşme merkezinin “*hastalanıp ölmesi*” anlamına gelen iskânın terk edilip zamanla kaybolması, artık iskânın son bulması anlamına gelmektedir.

Ülkemizde iskân tarihi üzerine yeterince çalışma olmadığından, bu konu daihmal edilmiş görünmektedir. Her ne kadar bazı değinmeler yapılmışsa da yerleşmelerin terk edilip kaybolması bahsinde yapılan tek müstakil araştırma, Gümüşcü yürütücülüğünde yapılan bir projedir.²⁴ Bu araştırma ile, eskiçağlardan itibaren kurulan yerleşme merkezlerinden terk edilip kaybolanlar olduğu gibi, Malazgirt sonrası dönemde Türklerin kurduğu yerleşme merkezlerinden de terk edilip kaybolan yerleşmeler tespit edilmiştir. Buna göre, yerleşmelerin büyük kısmının terk edilmesi, sosyal, ekonomik, askeri ve siyasi sorunlardan ve değişikliklerden kaynaklansa da, bazı doğal sebeplerden terk edilen yerleşmeler de vardır.

Anadolu’da terk edilen yerleşmeler için, çok sayıda höyükler, harabeler ve iskân barındıran mağaralar bulunduğu gibi, yüzey araştırması veya arkeolojik kazı neticesinde bulunan eski yerleşme merkezleri de vardır. Hattuşa, Arinna, Truva, Şapinuva, Kubadabad, Ani, Peçin, Amorium vb. gibi İlkçağ ev Ortaçağ’ın meşhur yerleşme merkezleri de bunlara ilave edilmelidir. Elbette terk edilen yerleşme sayısı bundan çok daha fazla olup şimdilik kesin bir sayı vermek mümkün değildir. Ayrıca toprak üzerinde hiçbir iz bırakmadan kaybolup giden yerleşme sayısının kaç tane olduğu ise, ancak uzun bir süre sonra, tüm ülke topraklarının adım adım derinlemesine araştırılması ile belirlenebilecektir.

III- Kuruluş Yerine Göre Yerleşmeler

Bilindiği gibi, Anadolu’nun Türkleşmesi-İslamlaşması suretiyle iskân, adım adım doğudan batıya yönelerek ve artan bir yoğunlukta devam etmiştir. Sadece bu

24 O. Gümüşcü-E. E. Özünlü-A. Demir, “Türkiye İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler”, 113K101 no’lu TÜBİTAK projesi, (2016).

süreci ele alan, yani Anadolu'nun bütün iskân tarihi üzerine bütüncül bir çalışma bulunmamakla beraber, kısa da olsa konu hakkında yapılan bazı araştırmalar da yok değildir. Öncelikle D. Kuban tarafından 1968 yılında Anadolu Türk şehrinin kuruluşu ve gelişimi için kısa bir giriş yapılmışsa da, buradakırsal kesim ele alınmamıştır.²⁵ Şehirler üzerine ayrıca Yinanç, Tanyeli, Özcan dışında, T. Kırmızı (1979), M. Tuncel (1980, 1981), S. Aktüre (1978), Ş. Önal (1994), K. Tuna (1987) gibi araştırmaların da bulunduğu bakılırsa, kırsal yerleşmelerin ihmal edildiği hemen dikkati çekmektedir. Gerçi, yukarıda bahsi geçen Bölen, Tunçdilek, Özgüdenli ve Koç'un çalışmalarında bazı değinmeler vardır. Ayrıca Aköz tarafından²⁶ yapılan ve kentlerin dışarıda bırakıldığı bir çalışmada sadece kırsal yerleşmeler üzerinde durulmuştur. Fakat yine de Malazgirt'ten sonrasını kapsayan, hem kent hem kıra birlikte ve bütüncül bakarak sadece yerleşme tarihine odaklanan bir araştırmacının olduğu söylenemez.

Buraya kadar verilen araştırmalar, konuya ilişkin bazı doğru tespitleri içerse de bize göre XI. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'ya gelen Türklerin bu topraklarda yerleşmesi, hem şehir-kasabalar hem de kırsal iskân merkezleri için farklı olmamalıdır. Eğer fark varsa bu, gelenlerin yerleşik ya da konar-göçer yaşam tarzından hangisine mensup olduğuyla ilgilidir. Buna göre köyler, kasabalar ve şehirler yerleşik yaşam tarzını benimsemiş Türkler tarafından kurulurken, konar-göçer yaşam tarzını benimseyenler de yaylak, kışlak ve diğer bazı geçici yerleşmeleri kurmuşlardır. Dolayısıyla yukarıda belirtilen çalışmalarda özellikle Malazgirt sonrası için yapılan tespitlerle, tarafımızdan yapılan araştırma sonuçlarının sentezlenmesiyle aşağıdaki gibi bir üçlü iskân tasnifi yapılabilir.

1- Yaşayan Kadim Yerleşmelere İskân

Bu başlık altında incelenebilecek yerleşmeler, bazen kökeni Prehistorik dönemlere kadar uzanan, sadece Anadolu değil Ortadoğu ve Dünya'nın da en eski yerleşme merkezleridir. Anadolu'da iskânın çok eski olması nedeniyle, aradan geçen uzun süre içerisinde, bu topraklar üzerindeki pek çok sit/nokta uygun şartlar oluştuğunda iskân edildiğinden, sayıca son derece fazla olan grubu meydana getirmektedir. Kökleri antik çağlar ve hatta daha eski dönemlere uzanan Bizans kentsel yerleşmeleri ile kırsal iskân merkezlerine yerleşerek, Bizanslılarla birlikte

25 D. Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, 7, (1968), s. 53-73.

26 A. Aköz, *Sürü Peşinde Saban İzinde*, 2014, s. 172, ayrıca A. Aköz.. "XV. Yüzyılda İlgin Çevresinin İdaresi, Yerleşim ve Nüfus", *Tarih, Kültür, Sanat, Turizm ve Tarım Açısından Uluslararası Sarayönü Sempozyumu*, Bildiri Kitabı, (2015), s. 84.

yaşayan Türklerin, eski yerleşmelere eklenmesi ile iskânın devam ettirilmesi sonucunda, bu gruptaki yerleşme merkezleri ortaya çıkmıştır.

Özellikle kasaba ve şehirlerde yaşanan bu gelişme, kırsal kesimde köylerde dahi görülmüş ve bu şekilde Hristiyanlarla birlikte yaşayan Türkler, uzun süre barış ortamı içerisinde kalmışlardır. XV-XVI. yüzyıllarda tahrir defterlerinde detaylarıyla birlikte kaydedilen bu birlikte yaşama tecrübesi yakın zamanlara kadar birçok yerde sürdürülmüştür. İstanbul, Konya, Kayseri, Sivas, Bursa gibi büyük şehirlerin tamamı ile diğer küçük şehir ve kasabalar yanında köylerde bile bu birlikteliğin yaşanması, bahsi geçen yerleşme merkezi isimlerinin, eski hallerinin aynen kalması veya kısmen değişmesi ile de kanıtlanmaktadır. Anadolu'nun hemen hemen bütün büyük şehirlerinin eski yerleşmeler olduğunu belirten D. Kuban, dolayısıyla bu şehirlerin hepsinin günümüze kadar varlığını muhafaza ettirdiği gibi, isimlerinin de Eskiçağ'dan beri küçük farklılıklarla aynı kaldığını ifade etmektedir.²⁷

2- Terk Edilmiş Yerleşmelere İskân

Bizans döneminde terk edilmiş, harabe haline gelmiş kırsal ve kentsel eski yerleşme merkezleri üzerine veya yakınına kurulan Türk yerleşmeleri, ikinci başlığı oluşturmaktadır. Sadece Anadolu'da değil, her mekânda tarih boyunca, terk edilmiş veya harabe haline gelmiş eski yerleşmeler üzerine veya yakına yerleşmelerin kurulduğu bilinmektedir. Zira, önceki toplulukların tecrübelerinden faydalanma isteği kadar, orada hazır haldeki inşaat malzemelerinin varlığı, yerleşmeyi düşünen insanları kendine çekmiştir.

Anadolu'da Malazgirt sonrasında, bu şekilde kurulan şehir, kasaba ve özellikle kırsal yerleşme merkezlerinin varlığı bilinmektedir. Bu konuda en detaylı veriyi bulduğumuz kaynaklarımız, tartışmasız XV-XVI. yüzyıl tahrir defterleridir. Bu belgelerde şehir, kasaba, köy ve geçici yerleşme adlarında belki binlerce ören ve viran isimli yerleşme merkezi vardır. Bunların hangi dönemde harabe, viran haline geldiği tartışmalı olsa da elbette büyük kısmının, Türklerin fethi öncesi ve fetih sürecinde Bizanslıların yaşadığı merkezi terk etmesi sonucu oluştuğu söylenebilir. Fakat bahsi geçen yerleşmelerin hepsinin bu bağlamda değerlendirilmesi mümkün olmasa gerektir. Çünkü Türklerin bir iskâna yerleşmesinden sonra terk etmesi sonucu da viranlar meydana gelmiş ve sonradan buraya başka gruplar tarafından iskân kurulmuş olabilir. Hangisinin daha fazla olduğu ve büyük oranı teşkil ettiğini

27 D. Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", (1968), s. 62.

sadece toponimik verilerden yola çıkarak bulmak şimdilik mümkün olmamakla birlikte, başka verileri de dahil ederek doğru sonuçlara ulaşmak ileride mümkün hale gelebilecektir.

Burada belirtilen köken hususunu bir tarafa bırakırsak, bugün ülkemizde şehir ve kasabalardan isimlerinde ören-viran adı taşıyan başlıca örnekleri, şöyle belirtmek mümkündür: Viranşehir adını taşıyan 7 tane yerleşme merkezi yanında, 1/200.000 ölçekli topografya haritalarına göre, isminde viran bulunan toplam yerleşme sayısı 437'dir. Ören bulunduran yerleşme sayısı 247'yi de buna ilave ettiğimizde toplam 684'e ulaşmaktadır. Meskûn Yerler Kılavuzu'nda isminde "ören" taşıyan yerleşme merkezi sayısı 533, "viran" taşıyan yerleşme merkezi sayısı ise 714'e ulaşmaktadır. Kaldı ki, bu ismi taşıyan yerleşme sayısı geçmişte çok daha fazladır. Zira XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde geçen isimler arasından viran (1000'den çok) ve ören (114) ekli olanları incelediğimizde belki binlerce örnek görülebilmektedir.

Gerçekten de İlkçağ döneminde son derece büyük ve önemli yerleşme merkezleri oldukları bilinen bazı merkezler, kimilerinin isimleri bile unutulduğu halde, asırlar sonra Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle beraber yeniden iskâna açılmışlardır. Mesela, Hattuşa-Boğazkale, Arinna-Alacahöyük, Efes-Ayasuluk, Milet-Balat gibi bazı önemli merkezler, bu şekilde iskân edilerek, günümüze kadar birer köy, kasaba veya şehir olarak gelebilmişlerdir.

3- Yeni Kurulan Yerleşmelere İskân

Büyük kısmı kırsal yerleşme, özellikle geçici kırsal yerleşme olan ve doğrudan Türkler tarafından, deyim yerindeyse tamamen "*sıfırdan*" kurulan yerleşmeler bu grubu oluşturmaktadır. Malazgirt'ten itibaren Anadolu'ya gelen Türkler, burada fazlasıyla şehir, özellikle de kale-tipi şehir yerleşmesi bulduklarından, yeni şehir kurma ihtiyacı pek hissetmemişlerdir ama, özellikle konar-göçer yaşam tarzı gereğince çok sayıda kırsal yerleşme merkezi kurmuşlardır.

Sıfırdan kurulan yerleşmelerin belki çok büyük kısmını kırsal yerleşme merkezleri oluşturmaktadır. İster yerleşik toplulukların, isterse konar-göçerlerin kurduğu ismi Türkçe olan bütün kırsal iskân merkezleri bu gruba girmektedir. Gerçekten de yaylak ve kışlakların tamamı tartışmasız; bazı mezra ve diğer geçici yerleşmelerin büyük kısmı da burada belirtilmelidir. Diğer kanıtlar bir yana, ismi Türkçe olan kırsal yerleşme merkezlerinin tamamının böyle olduğundan şüphe yoktur. Zira ülkemizdeki 47.000 köy adını inceleyen H. Pilancı, bunların % 80 oranında Türkçe olduğunu tespit etmiştir.²⁸

28 H. Pilancı, *Anadolu'daki Türkçe Yer Adları*, Erciyes Üniv. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1996.

Bunlardan, yeni kurulduğundan ismi içerisinde “yeni” ibaresinin bulunduran yerleşme merkezlerine bakılırsa, bu yerleşmelerden bir kısmı günümüzde şehir ve kasaba olsa da, bugün köy durumunda olan çok sayıda örnek bulunmaktadır. 1/200.000 ölçekli paftalarda toplam 7 tane “Yenişehir” isimli yerleşme olup bunların geçmişte şehir ve kasaba olduklarını tartışmaya bile gerek yoktur. Türkiye Meskûn Yerler Kılavuzu’nda, ismi içerisinde “yeni” bulunduran yerleşme merkezlerini saydığımızda, 1000’den fazla örnek çıkmaktadır. Bu kaynakta, 1132-1142 sayfaları arasında yaklaşık 600 tane, ismi “yeni” ile başlayan yerleşme merkezi kayıtlıdır. Adı sadece “Yeni” olan 47 merkez, “Yenice” olan 111, “Yeniköy” olan 185 tane yerleşme merkezi yanında, Yenimahalle, Yenioba, Yenicami, Yenipazar, Yeniyayla gibi çok sayıda başka örnekler mevcuttur. Bir de isminin başında değil de ortası veya sonunda yeni bulunduran yerleşme merkezlerini saydığımızda sayı çok kabarmaktadır.

Bazı durumlarda, Anadolu’ya yeni gelen Türkler kadim iskân merkezlerinde yaşamaya devam etmek yerine, yakın bir sahada yeni bir iskân kurmayı tercih etmişler, haliyle eski yerleşmenin adı da terk edilmiştir. Bu konuya en iyi örnek olarak Denizli ve Eskişehir verilebilir. “*Türkler, Laodicea yakınında, adını ondan alan Ladik (Denizli) şehrini kurdular. Türklerin eski şehirler ve kastralar yakınında yeni yerleşmeler kurmalarının bir başka örneği Eskişehir’dir: Eskişehir Dorylaeum’dan üç kilometre uzaklıktadır. İyi su kaynakları civarında kurulmuş olan Eskişehir, çok eski devirlerden beri iskân edilmiş bir yöre idi*”.²⁹ Bu duruma verilebilecek örneklerden biri de Hristiyanların yaşadığı ve “*Kara Samsun veya Kafır Samsun*” yakınına kurulan Samsun’dur.³⁰ Samsun yanında İzmir ve Ayasuluk’ta Batılılar ayrı bir kentte oturmakta, ondan fiziksel ve siyasal olarak kopuk, ama işlevsel olarak bağlantılı bir yerleşme alanındaysa Türkler ve yerli Hristiyanlar yaşamaktaydı.³¹

Bazı durumlarda ise, daha önceki devirlerin harabelerinden uzak sitlere yerleşerek, onlardan ayrı tamamen yeni merkezler kurmuşlardır. Bu bağlamda belirtilecek yerleşme merkezlerinin büyük kısmının kırsal yerleşme olduğu vurgulandıktan sonra, sayıca fazla olmasa da şehirlerden verilebilecek bazı örnekler şunlardır: Kubadabad, Simre, Seydişehir, Yenişehir, Nevşehir, Çanakkale, Mersin, Yozgat, Ergene (Uzunköprü), Elâzığ, Karapınar, Sungurlu, Ordu (Boztepe’nin batıdan

29 D. Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, (1968), s. 59-60.

30 B. Darkot, “Samsun”, *İA. X*, (1964) s. 174.

31 U. Tanyeli, “Anadolu’da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni”, (2000), s. 423.

çevirdiği Kiraz Limanı adlı koyun kenarında XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kurulmuş yeni bir şehirdir), Gülşehir vb.bu bağlamda sayılabilir.

IV- Mekansal Genişlemelere Göre Yerleşmeler

Malazgirt öncesinden itibaren Türklerin gelip yerleştiği Anadolu, bir anda değil uzun bir sürede ve bölge bölge Türkleşmiştir. Dolayısıyla bu gelişimi gösterebilmek için konuya mekansal açıdan bakarak, iskânın genişlemesinin ele alındığı bu tasnife göre, Anadolu topraklarının tamamının fethedilerek iskânın Türkleşmesi üç aşamada gerçekleşmiştir: 1- *Doğu ve Orta Anadolu'nun Türkleşmesi (1016-1243)*, 2- *Batı Anadolu, Çukurova ve Trakya'nın Türkleşmesi (1261-1453)*, 3-*Doğu Karadeniz kıyı kuşağının Türkleşmesi (1459-1461)*.

1- Doğu ve Orta Anadolu'nun İskânı (1016-1243)

Kökleri Orta Asya'da, Baykal Gölü çevresindeki bölgede olan Türk kavimlerinin, ana yurtlarından kalkan göç dalgası, yaklaşık M.S. 1000 civarında Ortadoğu'ya girmeye başladı. Orta Asya'daki anayurtta Türkmen yaşam tarzının belirgin özellikleri, dinde Şamanist inançlar, ekonomide hayvancılığa bağımlılık ve toplumsal değerlerde yiğitliğe gösterilen büyük saygı ve soylu kadınların geniş bir özgürlük ve hareketliliğe sahip olmasıydı. Türkmenler, Ortadoğu'ya gelmeden hemen önce yazılan kahraman erkek ve kadınların öykülerini aktaran, Homeros destanları tarzındaki *Dede Korkut Kitabı*, sadece komutaya değil, oybirliğine dayalı bir önderlik sistemine sahip Türkmen siyasetinin çok parçalı yapısını da ortaya koyar.³²

Bu niteliklere sahip topluluklar iken İslam'a geçerek kitlesel göçlerle batıya doğru hareket eden Türkmenler, İran sahasında, Rey merkezli kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin topraklarına akmaya başladılar. Konar-göçer Türkmenlerin toplumsal problem teşkil etmemeleri için, Selçuklu sultanları soydaşlarını ya Horasan'ın doğusunda tutmaya ya da Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirmeye çalıştılar. Böylece, üzerinde çalıştığımız ve “*Türk yerleşme/iskân sistemi*”³³ adını verdiğimiz süreç buradan itibaren başlamış, Rey merkezli Selçuklu toprakları iç sahası olduktan sonra, Batıdaki Anadolu topraklarında uc sahası oluşturma girişimleri hızlanmıştır.

32 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 1-13; D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. A. Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 44.

33 Bu konu hakkında yürüttüğümüz “Türk Yerleşme/İskânSistemi” isimli çalışmamız tamamlanmış ve yayımlanacaktır.

Bizanslıların değil, belki Selçukluların dahi öngöremediği bir şekilde, diğerlerinden daha kısa süren birtakım girişimler sonucunda, öncelikle Doğu Anadolu, çok kısa bir süre sonra ise Orta Anadolu, uc sahasından iç sahasına dönüştürülerek Türk iskânı tamamlanmıştır. Anadolu Selçuklu yönetimi yanında, Danişmentli, Saltuklu, Artuklu ve Mengüceklî yönetiminin de katkı verdiği bu süreçte, Anadolu'nun doğusu ve Orta kısımları tamamen Türkleşmiş oldu. Bu aşamada Konya merkezli Anadolu Selçuklu Devleti öncülüğünde artık uc sahası daha ileriye götürülerek çeşitlendirilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti tam bir İslam saltanatı haline geldikten sonra başlıca üç bölge *ucolmuş*, ve buralara gaziler gelip yerleşmiştir: 1- Güneyde Kilikya (Çukurova)'da Küçük Ermenistan ve Kıbrıs Krallığına karşı bir *emaret-i melik al-sevahl* (merkezleri Alaiye ve Antalya), 2- Kuzeyde Trabzon Rum imparatorluğu hududunda ve Karadeniz kıyılarında *kuzey ucu*; bu uc doğu (merkezleri Simre, Samsun ve Bafra) ve batı (merkezleri, Kastamonu ve Sinop) olarak iki kısma ayrılabilir, 3- Kastamonu bölgesinden güneyde Makri (Fethiye) körfezine kadar uzanan Bizans'a karşı *batı ucu* (başlıca merkezleri Kastamonu, Karahisar-i Devle, Kütahya, Denizli).Selçuklu devletinin, her bir uc bölgesine, *emir-i vilayet-i uc* adı altında bir genel vali ve kumandan tayin ettiği anlaşılmaktadır.³⁴

2- Batı Anadolu, Çukurova ve Trakya'nın İskânı (1261-1453)

Batı Anadolu, Çukurova ile Trakya'nın fethi ve iskânlar yolu ile Türkleşmesi, Malazgirt zaferinden epeyce sonra, XIII. yüzyılın son çeyreği ile XV. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki dönemdedir. 1243 Köseadağ savaşından sonra Anadolu'da artan Moğol baskısının, Türkleri özellikle batıdaki uc sahasına ötelemesi, konumuz açısından önemli bir etken sayılmalıdır. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da elinde kalan bu son toprakları kaybetmesi, XIII. yüzyılın sonlarından itibaren, Anadolu Selçuklu gücünün zayıflamasını takiben bölgede kurulan Türkmen beyliklerinin başarısı kadar, 1261 yılında Bizans başkentinin yeniden İstanbul'a nakledilmesinden sonra imparatorluğun siyasi, askeri ve ekonomik yapısında meydana gelen değişikliklerle de bağlantılıdır.

Bu bağlamda daha evvel Batı Anadolu'da, Çaka Bey ve Tanrıvermiş tarafından kısa süreli iki beylik kurulmuşsa da, tutunamamış ve tarih sahnesinden silinmişlerdi. Bu defa süreç farklı işlemiş, özellikle 1240'larda Orta ve Doğu Anadolu'daki karışıklıklardan sonra Anadolu'nun batısına hareketlenen Türkmenler, bu sahayı kalıcı olarak yurt tutmuşlardır. 1261 yılından sonraki gelişmeler neticesinde, tıpkı

34 H. İnalcık, "Osmanlı Devleti'nde Uc (Serhad)lar", 2010, s. 49-50.

daha önce Doğu ve Orta Anadolu’da Türk fethi ve takip eden iskân sürecinin yaşandığı gibi, bahsedilen bölgede de bir Türkleşme süreci yaşanmıştır.

Çukurova ve çevresinin iskân süreci daha farklı gerçekleşmiştir. Gerçekten de Malazgirt öncesi ve sonrasında Doğu Anadolu’ya Türklerin akınlar yapması üzerine yurtlarından ayrılan bazı Ermenilerin Kilikya sahasına yerleşip bir devlet kurması (1198-1375), bu sahanın Türkleşmesini geciktirmiştir. Verimli bir tarım alanı ve Gülek boğazı gibi önemli yolların geçiş güzergahında bulunan Çukurova ve çevresi, bu nitelikleriyle tarih boyunca bir mücadele sahası olmuştur. Bu bağlamda özellikle sahaya yerleşen, Oğuzların Yüreğir boyuna mensup Türkmenlerin 1352 tarihinde beyliklerini kuracak kadar güçlendikleri söylenebilir.

Kilikya bölgesine gelip yerleşen Ermeniler, önce Kilikya Ermeni baronluğunu kurmuşlar daha sonra da bunu krallığa dönüştürmüşlerdi. Bahsi geçen Ermeni siyasi teşekkülünün yaklaşık üç yüz yıllık hakimiyeti olmuş, bu süreç içinde Ermeniler varlıklarını takip ettikleri siyasi anlaşmalarla sürdürdüler. Köseadağ Savaşı ve arkasından Türkiye Selçuklularının zayıflaması Ermeni krallığının ömrünü uzatmıştır. Ermeniler Türklerden önce Sasanilere karşı Roma İmparatorluğu’nun yanında, Bizans’a karşı Müslüman Arapların ve Türklerin yanında, Türklere karşıda Haçlı ve Moğolların yanında yer almışlardır. XIII. yüzyılın sonlarında Doğu Akdeniz bölgesinden Haçlıların kalıntıların temizlenmesi ve XIV. yüzyılın ilk yarısında da Yakındoğu’daki Moğol hakimiyetinin yıkılmasıyla dışdestekten yoksun kalan Kilikya Ermeni krallığı, Memluk Türk Devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır.³⁵

Daha bu devlet ortadan kalkmadan Çukurova ve çevresinde kendilerine uygun sahalarda yurt tutan Türkmenlerin, zamanla hakimiyet kurarak bir beylik kurdukları (1352-1608) bilinmektedir. Oğuzların Üçok koluna bağlı Yüreğir boyuna mensup olup Moğol istilası üzerine Anadolu’ya gelen, Bozok ve Üçok adlarıyla iki kola ayrılan kalabalık bir Türkmen topluluğu, kısa sürede bölgeyi iskân etmişlerdir. Üçoklar, Çukurova yöresinde yurt tutmuş, Yüreğir kolu ise Adana’nın güneyindeki Ceyhan-Seyhan ırmakları arasında kışlamaya başlamıştır. Bu boyun içinde Ramazan adlı bir beyin XIV. yüzyıl ortalarına doğru ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.³⁶

Bu başlıktaki son saha Trakya, yani Rumeli’nin Türkleşmesi-İslamlaşması suretiyle iskândır. İçerisinde İstanbul’un fethi gibi, mekansal açıdan büyük

35 İ. Gökhan, “*Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler*”, 2012, s. 105.

36 F. Sümer, “Ramazanoğulları”, *DİA*. C 34, (2007), s. 442-445.

olmasa da sosyal-siyasal-ekonomik ve psikolojik açıdan çok büyük ve önemli bir adım da bulunmaktadır. İçerisinde İstanbul'un fethi ve yeniden inşasının da bulunduğu Trakya'nın iskânı, Avrupa kıtasına geçiş bakımından da son derece önemlidir. Bilindiği üzere Trakya topraklarına ilk geçiş, Çimbi kalesinin fethiyle (1352) gerçekleşmiş ve hemen arkasından Gelibolu (1354) alınarak, burası, Trakya ve Balkanlar'a yönelik akınlarda önemli bir harekât üssü olmuş, ³⁷ Edirne'nin fethinden (1361) sonra ise uc üssü değişerek Edirne'ye taşınmış ve yeni harekât üssü yapılmıştır.³⁸

Osmanlı hakimiyetindeki Gelibolu, Trakya ve Balkanlar'a yönelik akınlarda önemli bir harekât üssü olduktan sonra, Türkler Avrupa kıyasında kati surette yerleşmiş, hatta Trakya fütuhâtı epeyi ilerlemişti. Gerçekten de 1358'de Bolayır, Eceova, Konurhisar, Tekirdağ, İpsala, Malkara, Hayrabolu, 1361'de Edirne, Çorlu, Keşan, Dimetoka, Pınarhisar, Lüleburgaz, Gümölcine, Babaeski, Eski Zagra ve Yenice, 1363'de Filibe, 1366'da Kızılağaç Yenicesi, Yanbolu, İslimye, 1367'deKarinova, Aydos ve Burgaz, 1368'de Vize, Kırkkilise alınarak payitaht Edirne'ye nakledilmiş, 1371'de Samakov, İhtiman'ın fethi ve Çirmen zaferi, 1372'de Çatalca, İncügez ve Ferecik ve 1373'te ilk Makedonya fütuhâtı başlamıştır.³⁹ Yani 1352 Çimbi kalesinden sadece 21 yıl sonra Makedonya'ya kadar, İstanbul şehri hariç tüm Rumeli fethedilmiştir.

İskân söz konusu olduğunda, Anadolu topraklarının araştırmacılarından görmediği ilginin Trakya ve Rumeli'nin gördüğünün burada belirtilmesi gereklidir. Gerçekten de Osmanlı hakkındaki genel çalışmalar dışında; Gökbilgin (1952, 1957), Aktepe (1950, 1953), İnalçık (1954, 1964, 2008, 2010), Dirimtekin (1973), Kaleshi (1981), Yücel (1985), Şentürk (1993), Sezgin (1999), Doğru (2002), İnbaşı (2002, 2006), Selçuk (2002), Eroğlu (2012), Kaya (2006), Kayapınar-Ayönü (2015) vb. gibi doğrudan Rumeli üzerinde yapılan pek çok araştırma yapılmıştır.

Burada, Osmanlı yönetiminin tarihi boyunca yürüttüğü en büyük iskân projesi olarak, İstanbul'un fethinden sonra gerçekleştirilen göçürmeler ve yerleştirmelerden bahsedilmelidir. Mekân olarak geniş bir saha tutmasa da hem göçürülen nüfusun miktarı hem de sürgün sahalarının çeşitliliği bakımından, oldukça kısa bir sürede, çok çeşitli bölgelerden, farklı dil ve dinlerden bu kadar

³⁷ F. Emecen, "Gelibolu", *DİA*. C 14, (1996), s. 1-6.

³⁸ M. T. Gökbilgin, "Edirne", *DİA*. C 10, (1994), s. 425-431.

³⁹ A. Özkılınç-A. Coşkun-A., *Sivridağ, Osmanlı Yer Adları: I, Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, BOA. Yay. Ankara 2013, s. 6-9.

fazla nüfusun sürgün edilerek yerleştirildiği başka bir örnek yoktur. Bu haliyle fethi ile yeniden inşası, bakımı, geliştirilmesi ve ihtiyaçlarının temini ile Türkiye tarihinde farklı bir yer ve öneme sahip durumdaki İstanbul, bu açıdan az sayıdaki örneklerden biridir. Fetih'ten itibaren büyüyüp gelişmesi için planlı bir şekilde sürgün getirilen İstanbul şehri, sürgünlerle birlikte ondan çok daha fazla sayıda gönüllü göçlere de sahne olmuştur. Aksi durumda sadece sürgünlerle şehrin bu kadar büyüdüğünü açıklamak pek mümkün görünmemektedir.⁴⁰

3- Doğu Karadeniz Kıyı Kuşağının İskânı (1459-1478)

Mekansal açıdan bakıldığında, Malazgirt'te başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması suretiyle iskânın tamamlanması, Trabzon merkezli Pontus devletinin tarih sahnesinden silinmesi ile gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere 1204 yılındaki IV. Haçlı seferinde Latinler, Bizans başkenti İstanbul'u işgal ederek burada 1261 yılına dek sürecek bir yönetim tesis etmişlerdi. Bunun üzerine İstanbul'dan kaçan Bizans ileri gelenleri Yunanistan'ın Epiros bölgesinde, İznik'te ve Trabzon'da üç devlet kurdular.

IV. Haçlı seferinden sonra kurulan Trabzon devleti (1204-1461), yüksek Karadeniz sıradağlarının verdiği imkanlar ile oldukça uzun ömürlü bir yönetim sürmüştür. Bu devlet, başta Anadolu Selçukluları ile olmak üzere, bölgedeki diğer devlet ve güçlerle ilişkilerini bir şekilde yürüterek, Fatih dönemine kadar varlığını koruyabilmiştir. Siyasi açıdan Rum nüfusun yönetimde olmasına karşın, daha önce bu sahaya doğru gelen Çepnilerin çoğunluk olduğu Türkmen göçleri ve iskânı, 1243 Köseadağ savaşından sonra artarak devam etmiş, XIII. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle kırsal kesimde yoğun bir Türkmen nüfus yerleşmiştir.⁴¹

Şu hâlde, şehir ve kalelerde bulunan gayrimüslim nüfusun egemenliği altındaki Doğu Karadeniz kıyı kuşağı, kırsal kesimi uzun zamandır zaten Türkleşmiş haldeydi. Boğazlara hâkim olan Fatih, hem Anadolu-Türk birliği hem de Karadeniz'in bir Türk gölü olması için önünde engel olarak Cenevizliler ile Trabzon Rumlarını görüyordu. Bu amaca yönelik olarak çıktığı seferde önce Ceneviz kolonileri Amasra (1459) ve Candaroğulları Beyliği toprakları olan Kastamonu ve Sinop (1461), arkasından Trabzon Rum Devleti topraklarını alarak (1461) Anadolu'nun Karadeniz kıyılarını tamamen ele geçirerek Türk iskânına açtı.

40 O. Gümüşçü-Y. Kılıç-H. Çınar-A. Uğur, "Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi", 107K303 no'lu TÜBİTAK projesi, (2011), s. 263.

41 İ. Tellioglu, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkoloji Araştırmaları*, 2/2, (2007) s. 654-664.

Fatih'in doğuya ilerleyip, Akkoyunlu nüfuzu altındaki Koyulhisar ve Trabzon'u alması Uzun Hasan'ın imparatorluğunu tehdit ediyordu. Üstelik Osmanlılar 1471 yılında Karaman seferine çıkınca Karamanoğulları Uzun Hasan'dan yardım istediler. Bu sıkıntılı durumu bitirmek isteyen Fatih, büyük bir ordu ile Uzun Hasan üzerine yürüdü. İki ordu Erzincan-Tercan arasındaki Otlukbeli düzlüğünde karşılaştı (1473). Büyük bir zafer kazanan Fatih, savaştan sonra Şebinkarahisar'ı aldıktan sonra Torul'u ele geçirmiş (1478) ve Trabzon ile Gürcistan sınırındaki bazı yerleri de alarak Trabzon fethini tamamlamıştır. Böylece bu zaferden sonraki gelişmeler ile Fatih, Fırat nehrinin berisindeki Anadolu topraklarının tamamını ele geçirerek tam bir hakimiyet tesis etmiştir.⁴²

Trabzon Osmanlı idaresine girdikten sonra hızla bir Türk-İslam şehri haline dönüştü. Trabzon'un iskânı için Fatih, burada kurduğu yeni teşkilat gereğince şehrin delikanlılarından bir kısmını sipahi, silahdar ve yeniçeriler arasına katmış, bir kısmını da çadır hizmetine almıştı. İskân için İstanbul'a gönderilen 500 Hristiyan Fener'de, Laz/Lezgilerden bir kısmı ise, Bayezid civarında yerleştirildiler. İstanbul'a gönderilen Hristiyanların boşalttığı evlere Türkler yerleştirildi. Selanik ve İstanbul'un yeniden iskânında uygulanan yolu takip eden Fatih, nüfusa Müslüman unsuru eklemek için sürgün politikasına başvurdu, gelenlere mülk verileceğini bildirdi. Trabzon'da kalan Hristiyan halkın(Rum-Ermeni-Cenevizli) çoğu şehir surlarının dışına yerleştirildi. 1486 tahrir kayıtları, aralarında Niksar, Amasya, Ladik, Bafra, Çorum, Merzifon, Tokat ve Samsun'un da bulunduğu 20 Anadolu şehrinden sürgün edilerek gelmiş olan 201 hane yanında, kendi istekleriyle şehre yerleşmiş bulunan 56 haneden söz eder. Çepniler daha XIV. asrın sonlarından beri Giresun, Torul ve Görele bölgesinde yerleşmişlerdi. Daha sonra Trabzon'un fethedilmesiyle Çepnilerin buraya yerleştirildiklerini, Fatih'in buraya civardan getirdiği halkın büyük bir kısmını Çepni ve Lezgilerden seçmiş olduğu, bölgenin batı ve güney kısımlarındaki dağların Çepni dağları adını taşıdığı bilinmektedir.⁴³

Böylece, asırlardır yapılagelen ve sonraki padişahlar tarafından da takip edilen bu iskân politikasının en iyi uygulayıcısı olan Fatih tarafından, sistemli bir şekilde yapılan sürgünlerden biri de anlatıldığı şekilde tamamlanmıştır. 1461 yılında ilk defa Osmanlı hakimiyetine giren Trabzon, izlenen Türkleştirme politikası gereği Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden sürülen Türklere yeni bir yurt olmuş ve arkasından gelen gönüllü göçmenler ile iskân süreci hızla tamamlanmıştır.

42 F. Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", (1994), s. 25-26.

43 M. C. Ş. Tekindağ, "Trabzon", *İA*, 12/1, (1979), s. 455-477; H. W. Lowry-F. Emecen, "Trabzon", *DİA*, 41, (2012) s. 296-301.

V- Hareket Yönüne Göre Yerleşmeler

Yukarıda belirtildiği üzere, canlı bir organizma gibi doğup büyüyen yerleşmelerin, şartlara göre hareket ettikleri bilinmektedir. Bazen, yeni iskân merkezlerinin kurulması, bazen iskânın yer değiştirmesinden ibaret olan hareketler, bazen de bir mekânın terk edilmesi şeklinde olabilmektedir. Türk tarihindeki gelişmelere göre, bu hareketlerin daima ileriye doğru, yani bu tasnifteki haliyle merkezden çevreye doğru olduğu kanıtlarıyla sabittir. Bu yüzden, aslına bakılırsa, hareket yönüne göre yerleşme tasnifinin ilk adımı, çalışmanın hacmini çok açacağından başka bir yayın olarak planladığımızve yukarıda bahsi geçen “*Türk yerleşme/iskân sistemi*” nin bir parçasıdır. Fakat sonraki adımlar, belirtilen sistemde bulunmayan, tamamen yeni bir gelişme olduğundan burada ayrıca üzerinde durularak farklı bir tasnif kabul edilmiştir. Zira fethedilen toprakların kaybedilerek elden çıkması ve hatta asırlar önce oraya iskân edilen nüfusun da geri gelmesi, Türk yerleşme sistemi için, tarih boyunca görülmemiş yeni bir gelişmedir.

İlginç bir şekilde Türk iskân siyaseti bağlamında, Osmanlı dönemi nüfusu, göçleri ve iskân siyaseti gibi başlıklarla en fazla araştırmanın yapıldığı konu, tarafımızdan hareket yönüne göre yerleşmeler adını verdiğimiz tasniftir. Hatta bu bahsin özellikle üçüncü başlığıdır. Yakın tarihli olması, doğrudan yönetim tarafından yürütülmesi ve diğer sebeplerden dolayı, hakkında en fazla belge bulunmasının da etkisiyle olacak, bu konu araştırmacıların yoğun ilgisini çekmiştir. Bunlar arasında, Osmanlı iskân politikası adıyla yapılan çalışmalardan ilk akla gelenler şunlardır: C. Orhonlu, Y. Halaçoğlu, E. Gülsoy, G. Çelik, K. Çiçek, A. Saydam, A. Şimşirgil, K. Karpat, A. C. Eren (1966), N. İpek (1999, 2006), A. Halaçoğlu (2014), A. Saydam (1997, 2010), H. Y. Ağanoğlu (2001), J. McCarthy (2012), B. N. Şimşir (2013), M. M. Erdoğan-A. Kahya (2015).

Elbette Osmanlı iskân özellikleri üzerinde duran araştırmalar daha da çoğaltılabilir ve bunlarda bazı farklı fikirler de bulunabilir. Bu çalışmalarda verilen bilgilere uygun olarak burada da benzer bir tasnif yapılmış, farklı olarak ilk ve son adım arasına bir geçiş dönemi ilave edilmiş ve başlangıç Osmanlı öncesine de taşınarak Malazgirt’e kadar götürülmüştür.

1- Merkezden Çevreye İskân Dönemi (1071-1571)

Türkistan, Horasan ve Azerbaycan taraflarından dalga gelen Türk göçlerine bağlı olarak, Anadolu’da Malazgirt’ten itibaren Türkler tarafından yoğun bir iskân faaliyetinin başladığı malumdur. Kimi dönem kesilse veya azalsa da bu göçler uzun süre devam etmiş ve göçmenler, sahip oldukları yaşam tarzlarına göre şehir,

kasaba veya kırsal yerleşme merkezlerine yerleşmişlerdir. 1071 yılından itibaren Türklerin iskânı -ve onunla ayrılmaz nitelikteki nüfus ve göçler- bahsi incelenirse, “*merkezden çevreye iskân*” denilen ve XVI. yüzyıl sonuna kadar devam eden bu dönemde; sürekli fetihlerin yapıldığı, toprak kazanımlarıyla birlikte, nüfus ve iskânın arttığı, doğudan Anadolu’ya Türkmen göçlerinin devam ettiği, merkezden dışarıya doğru Türk nüfusunun iskân edildiği söylenebilir.

Bilindiği üzere, Malazgirt’ten itibaren öncelikle Doğu Anadolu ve Orta Anadolu Türkleşmiş-İslamlaşmış, yani Türklerin hakimiyetine geçmiş ve Orta Anadolu bir daha Türkler elinden hiç çıkmamıştır. Bu yüzden Orta Anadolu merkez kabul edilmek şartıyla, Türklerin kurdukları iskân üniteleri hep “*merkezden çevreye*”, yani Orta Anadolu’dan dört bir yöne doğru olmuştur. İskân istikametinin belirtilen şekilde olması nedeniyle bu ismi verdiğimiz, bu uzun iskân dönemi, tam 500 yıl sürerek, 1571 yılında Kıbrıs’ın aynı şekilde iskânına kadar devam etmiştir.

Öncelikle bu dönemde gerçekleşen, merkezden çevreye iskân hareketlerinin sadece yeni fethedilen Hristiyan topraklar için geçerli olduğu belirtilmelidir. Hristiyanlardan fethedilen yerlere ülke içinden yapılan ve doğrudan Selçuklu-Beylikler ve Osmanlı yönetimince organize edilen bu iskân faaliyetlerine “*merkezden çevreye iskân*” adı verilmiştir. 1071 yılından 1571 yılına dek süren bu dönemde iskânlar, Türkistan ve Horasan taraflarından gelen göç dalgası bazen azalıp kesilse de bize göre 1402 Anakara bozgununa kadar devam ettiğinden, yapılan yeni fetihlerde her durumda iskân edilecek nüfus bulunabilmiştir. Dolayısıyla yukarıda detayı verilen Batı Anadolu, Çukurova, Trakya, İstanbul ve Rumeli, Doğu Karadeniz kıyı kuşağı ve son olarak Kıbrıs’ın fethine kadar, bahsedilen iskân süreci sorunsuz uygulanabilmiştir.

Doğudan Anadolu’ya göçlerin sürdüğü zaman hakkında farklı fikirler bulunsa da, bize göre bu göçler, 1402 Ankara felaketine kadar olmuş, sonraki yıllarda yavaş yavaş azalışa geçmiştir. Bize göre, devşirme usulünün ortaya çıkması artık göçlerin azaldığını, bu yüzden de asker bulma sıkıntısının ortaya çıktığını kanıtlamaktadır. Zira, Osmanlı Devleti’nde çeşitli hizmetlerde kullanılmak üzere Osmanlı tebaası bazı Hristiyan çocuklarının bir kanun dahilinde toplanması işi olan devşirme, I. Murad döneminde kurulan Yeniçeri Ocağına asker temini için önce pençik kanunu gereğince gayrimüslim genç savaş esirlerinden faydalanılmış, fakat zamanla fetihlerin azalması, Ankara Savaşı’ndan sonra da bir süre durması yüzünden devşirme yoluna başvurulmuştur. Daha önceki İslam devletlerinde görülmeyen bu usulün ilk Çelebi Mehmed zamanında (1413-1421) uygulandığı, ancak oğlu II.

Murad devrinde (1421-1451) kanunlaştığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Bu hususta ayrıca, A. Demir⁴⁵ tarafından ele alınan XVI. yüzyıldaki dış göçler meselesi de kanıt olabilir. Doğudan, yani İran topraklarından Anadolu'ya doğru olan ve dönem kayıtlarında “*şarkıyan*” adı verilen göçlerin miktar ve dağılışlarına bakıldığında, artık belirtilen yönde yaşanan göçlerin bitme noktasına geldiği ileri sürülebilir.

Şu halde, belki XIV. yüzyıl sonlarına doğru azalan Doğudan Anadolu'ya doğru yaşanan göçlerin, XV. yüzyıl başlarından itibaren azalarak kesilmesi neticesinde, Osmanlı topraklarında nüfus açısından bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı icadı olan devşirme yönteminin ortaya çıkması, muhtemelen nüfus sorunlarının ilk hissedildiği döneme karşılık gelmektedir. Zira Osmanlı iskân projelerinin en büyüğü İstanbul'un iskânında sürgünlerin fazlalığı kadar, asıl arkadan gelen gönüllü göçler etkili olmuşa benzerken, bir asırdan uzun süre sonra Kıbrıs iskânında çoğunluk sürgünler lehinedir. Kıbrıs iskânından sonraki tarihlerde bazı yeni fetihler olmuşsa da artık iskân sürecinin yaşanmadığı hemen dikkati çekmektedir.

2- Geçiş Dönemi İskân (1571-1774)

Osmanlı klasik döneminin sona erdiği XVI. yüzyıl sonlarından, Osmanlı'nın toprak kayıpları sonucu, oradaki Türk ve Müslüman nüfusun Anadolu'ya göç etmeye başladığı XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam iki yüzyılı kapsar. 1571 yılında Kıbrıs'ın fethi sonrasında, son defa yapılan geniş ve planlı sürgün ve gönüllü göçmen iskânından sonra başlayan “geçiş dönemi iskân”, 1774 yılında yapılan Küçük Kaynarca antlaşması ile sona ermiştir. Gerçekten de bu sürede ilk döneme göre radikal değişimler yaşanmış; artık fetihlerle yeni toprak kazanımlarının yapılamadığı gibi, Karlofça ile toprak kayıpları bile başlamıştır. Bu dönemde, önceki yıllarda yaşanan merkezden çevreye doğru iskân ile sonraki dönemde yaşanacak tersine göçler ve iskân oldukça azalmış durumdadır. Bu dönemdeki iskân, neredeyse tamamen ülke toprakları içerisinde meydana gelen değişimleri kapsayan iç iskân niteliğindedir.

Gerçekten de bu dönemde yaşanan az sayıdaki fetihlerde, artık iskân sürecinin hiçbir kısmı işletilmemiş, idari-siyasi-askeri çözümlerle yetinilmiştir. Örneğin bu dönemde yapılan en önemli fetih, uzun yıllar alsa da Girit adasının (1645-1669) ele geçirilmesidir. Fakat, fetihten sonra bir kısım Müslüman nüfusun adaya

44 A. Özcan, “Devşirme”, *DİA*, C 9, (1994), s. 254-257.

45 A. Demir, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan”, *Karadeniz Araştırmaları*, (2011), 28, s. 51-66.

nakledildiği⁴⁶ biliniyorsa da Kıbrıs adasına uygulandığı gibi sistemli ve geniş çaplı bir sürgün iskânından söz etmek mümkün değildir. Girit dışında bazı kaleler ve küçük topraklar ele geçirilmişse de 1774 yılına kadar olan dönemde artık, fetihlerin arkasından gelen iskân faaliyetlerinden söz etmek mümkün değildir.

Belirtilen sebepler ile Anadolu'ya doğudan gelen göçlerin yaşanmaması ve sosyal-ekonomik-askeri ve diğer faktörlerin sonucunda artık, iskânyapısı, şekli ve süreci değişmiştir. Elbette bu dönemin iskân açısından tamamen hareketsiz ve durgun olduğu bir zaman dilimi olduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü başta ekonomik ve sosyal sıkıntılar olmak üzere, iskânda hızlı bir değişim yani, yerleşme merkezlerini terk etme süreci başlamıştır.⁴⁷ Daha az sayı ve oranda yeni yerleşme merkezinin de kurulduğu⁴⁸ bu dönem içerisindeki diğer önemli bir değişim ise, yönetim tarafından belli yerlere daimî şekilde iskâna tabi tutulan konar-göçer aşiretler⁴⁹ meselesidir.

3- Çevreden Merkeze İskân Dönemi (1774-1950)

Son ayırım ise, “*çevreden merkeze iskân*” adı verilen ve Osmanlı'nın toprak kaybetmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkarak, Cumhuriyetin ilanından bugüne ulaşan dönemdir. Aslında burada belirtilen iskân tasnifi, zaman içerisinde meydana gelen değişimler ve kronolojiye bağlı olarak yapılsa da bu aynı zamanda iskânın hareket yönünü de ifade ettiğinden, bu gruplama, hareketin yönüne göre iskân tasnifi olarak kabul edilmiştir. Bu dönem, Osmanlı'nın Karlofça antlaşmasından sonraki süreçte başlayan ve yıkılışa kadar devam eden sürekli toprak kaybı ile dikkati çekmektedir. Kayıplar 1774 yılından çok daha önce başlasa da, kaybedilen topraklarda ahalinin çoğunlukla Türk ve Müslüman olduğu toprakların kaybı, bahsi geçen Küçük Kaynarca antlaşması ile olmuştur. Dolayısıyla asırlar öncesinde, bu topraklarda yerleşen Türk ve Müslüman ahalinin yerini terk ederek anavatan kabul edilen ve merkezi konumdaki Anadolu'ya geri gelerek yerleşmesi nedeniyle “*çevreden merkeze iskân dönemi*” olarak adlandırılmıştır.

46 C. Tukin, “Girit”, *DİA*, C 14, (1996), s. 85-93.

47 Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz: O. Gümüşçü-E. E. Özünlü-A. Demir, “Türkiye İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler”, 113K101 no'lu TÜBİTAK Projesi, 2016.

48 Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz: İ. Yiğit, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*, AKÜ, SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018.

49 Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz: C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.; Y. Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK. Yayınları, Ankara 1991.

Bu süreçte kaybedilen topraklar Osmanlı Devleti'nin sadece siyasi coğrafyasını etkilemekle kalmamıştır. Aynı zamanda elde kalan bölgedeki, siyasi, ekonomik ve kültürel yapıda da büyük tesirler bırakmıştır. Savaş sırasında ve sonrasında yaşanan göçler bu etkinin başka bölgelere de taşınmasında ve etki boyutunun artmasında önemli bir faktör olmuştur. Dönem, Osmanlı Devleti'nin daha önce asli unsur olarak kabul ettiği bazı gayrimüslim toplulukları kaybettiği dönemdir. Ayrıca “*Batı dünyası*”nın elde kalan gayrimüslim unsurları dini ve etnik yönden etkilemeye başladığı dönemdir. Bu gelişmeler karşısında nüfus ve iskân politikasında da bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Yeni politika eldeki topraklarda Müslüman nüfusunun fazlalığını, elden çıkan topraklarda da Müslüman nüfusun oluşturduğu bir tampon bölge kurmak hedefine dönüktür.⁵⁰

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti XVII. yüzyılın sonlarında Avusturya, Rusya, Venedik ve Lehistan ile yaptığı savaşları kaybetmişti. Bu savaşların sonunda imzalanan Karlofça antlaşması ile Osmanlı Devleti önemli toprak kayıplarına uğramıştı. Yeni fatihlerin izlediği ölüm ve zulüm politikaları gereği, kaybedilen her toprak parçasından sonra bölgede yaşayan pek çok Türk, uğradıkları zulümler neticesinde göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Kırım'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle XIX. yüzyılın başına kadar, yüzbinlerce insan Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Rumeli topraklarındaki kayıplar ile Kafkaslardaki toprak kayıpları da aynı şekilde sonuçlanınca, toplamda milyonlarca insan göç etmek zorunda kalmış, milyonlarcası da ölmüş veya öldürülmüştür. Göç ederek Osmanlı topraklarına kadar gelme şansını bulan göçmenler, nihai olarak İstanbul ve Anadolu'da uygun yerlere iskân edilerek, asırlar evvel yaşanan sürecin tersi gerçekleştirilmiştir. Ekonomisi iyi durumda olmayan devlet bu muhacirlerin iskânı ve onların hayatlarını devam ettirebilmeleri için yapacağı ekonomik yardımlar hususunda oldukça zorlansa da üzerine düşeni fazlasıyla yaparak görevini yerine getirmiştir. Gerçekten de D. Qataert'e göre, 1783-1913 yılları arasında en az 3, 8 milyonu Rusya uyruklu olan, tahminen 5-7 milyon mülteci küçülen Osmanlı Devleti'ne gelmiştir.⁵¹

Nitekim, Lozan'dan sonra, yapılan mübadele anlaşması ile Türkiye'ye 500.000'e yakın Müslüman Türk göçmen getirilirken, aynı dönemde Türkiye'den Yunanistan'a 1.200.000 ile 2.000.000 arasında Rum göçmen gitmiştir. Yine K.

50 G. Çelik, “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan Dergisi*, 1999/1, 1999, s. 98.

51 O. Gümüşçü-Y. Kılıç-H. Çınar-A. Uğur, Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi, 107K303 no'lu TÜBİTAK projesi, 2011, s. 405-410.

Karpat'a göre, 1930-1990 yılları arasında kitleler halinde, yaklaşık 2 milyon insan Türkiye'ye gelmek zorunda kalmıştır. Türkiye'nin göç tarihine genel olarak baktığımızda, 1856-1990 arasında yaklaşık 9 milyon insan göçmen olarak bu ülkeye gelmiştir. Buna karşılık Türkiye'den Yunanistan'a ve Rusya'ya göç eden Rumların ve Ermenilerin sayısı 2 milyon civarındadır.⁵²

Osmanlı'nın yıkılması ve ardından Cumhuriyetin ilan edilmesi, bu iskân döneminde bir kesintiye yol açmamıştır. Aksine, yeni devletin yaptığı bazı anlaşmalar da yukarıdaki sürece ilave edilince, kaybedilen topraklarda kurulan devletlerde yaşayan Türk nüfusun göçleri devam ettiği gibi, Türkiye'deki bazı gayrimüslimler de ülkeden çıkarılmışlardır. Türkiye'ye doğru göçlerin bazen azaldığı görülse de 1990'lar başına kadar devam etmiştir. Fakat 1950'lerden sonra gelen göçmenlerin nispeten azaldıkları noktasından hareketle, bu dönem belirtilen yılda bitirilmiştir.

VI- Tipolojik Açıdan Yerleşmeler

TDK sözlüklerinde tip, *“aynı cinsten bütün varlıkların veya nesnelerin temel özelliklerini büyük ölçüde kendinde toplayan örnek, tür, çeşit; tipoloji ise, insan tiplerini belirleme ve ayırt etme yöntemi”* olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda yerleşme merkezleri de tür, çeşit, şekil vb. pek çok açıdan tiplendirilerek incelenebilirler. Fakat muhtemelen, Türkiye topraklarında çok uzun süredir var olan iskânın, çok çeşitli ve son derece karmaşık bir manzara arz etmesinden dolayı, yerleşmeleri tipolojik açıdan ele alan çalışmaların son derece az olduğu söylenebilir.

Tek yerleşme merkezlerini belli tiplere dahil eden çalışmaların yeterince yapılmasına rağmen, -bildiğimize göre- Türkiye çapında ve tarih boyunca tipolojik açıdan yerleşmelerin ele alındığı bir araştırma bulunmamaktadır. Dolayısıyla, son derece çeşitli ve karmaşık olan tipoloji bahsi, burada incelenemeyeceğinden, sadece bazı değinmelerle konutamlanacaktır.

Belirtilen koşullar altında, Türkiye topraklarında pek çok tip yerleşmeden bahsetmek olasıdır. Örneğin, kale tipi, pazar tipi, menzil tipi, tekke-zaviye tipi vb. pek çok tip yerleşmeden söz edilebilir. Bu konu hakkında mesela K. Özcan tarafından yapılan, *“Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri”*⁵³ gibi nitelikli ve isabetli araştırmalar olduğu gibi, aynı müellif

52 O. Gümüşçü-Y. Kılıç-H. Çınar-A. Uğur, Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi, 107K303 no'lu TÜBİTAK projesi, 2011, s. 405-410.

53 K. Özcan “Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/1, 2006, s. 205-224.

tarafından yapılan “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar”⁵⁴ isimli ve nitelikten oldukça uzak çalışmalar da vardır.

Zira, sadece “*karahisar*” adından çıkarak K. Özcan’ın ulaştığı sonuç, oldukça uç bir örnek ve hayal ürünüdür. Karahisar adı müellifin sandığı gibi bir tipoloji ismi değildir ve olması da imkansızdır. Zira, Anadolu’da XVI. yüzyıl belgelerinde⁵⁵ 54 tane “*karahisar*” ve 16 tane “*karacahisar*” adlı yerleşme merkezi kayıtlıdır. Günümüzdeki Meskûn Yerler Kılavuzu⁵⁶ isimli eserde ise, 15 tane “*karahisar*” ve 10 tane “*karacahisar*” adlı yerleşme merkezi bulunmaktadır. Ayrıca, sadece 1/200.000 ölçekli Türkiye haritalarında, adında “*karahisar*” bulunan yerleşme merkezi sayısının 19, “*karacahisar*”ın ise 13 olduğunu belirtmekte fayda vardır. Üstelik bu isimlerin biraz bozulmuş şekillerini (örneğin XVI. yüzyılda Sivas’ta “*karavihisar*”), ek olarak sonda veya arada bulunduran yerleşme merkezlerini ve terk edilmiş yerleşmeler ile yer isimlerini de dikkate aldığımızda sayının yüzlere ulaşacağını söylemek işten bile değildir. Şu halde, Anadolu’nun her tarafında “*karahisar*” adlı yerleşme vardır ve belli bir konumlanma üzerinde dağılmamışlardır. Sonuç olarak, Özcan’ın belirttiği gibi bir “*karahisar tipi*” yerleşmeden bahsetmek tamamıyla zorlamadan ibarettir.

Yerleşme tipolojileri hakkında yeterli ve doyurucu çalışmaların yapılmadığının da bir kanıtı olan bu durum, herkesin her şeyi yazabileceği ve istediği sonuca ulaşacağı anlamı taşımamalıdır. Zaten yeterli araştırmanın bulunmadığı genel iskân konusunun, öncelikle çok sayıda, bütüncül bakan ve derinlemesine araştırmalara ihtiyacı bulunmaktadır. Ancak bu yapıldığı zaman, iskân bahsinin bir parçası olan tipoloji bahsi de aydınlatılabilecek ve tüm zamanlara hitap eden ciddi araştırmalar yürütülebilecektir.

Sonuç

Buraya kadar görüldüğü üzere, Anadolu, Dünya’da ilk yerleşmenin/iskânın başladığı Ortadoğu sahasında yer alması, konumu ve diğer coğrafi özellikleri nedeniyle, çok eski devirlerden beri iskânın olduğu, bazen artış ve azalışlar yaşansa da kesintisiz, renkli, çeşitli ve oldukça zengin bir iskân/yerleşmenin bulunduğu

54 K. Özcan, “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar”, *Milli Folklor*, 77, (2008), s. 89-101.

55 A. Özkılınç-A. Coşkun-A. Sivridağ, *Osmanlı Yer Adları: II, Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülcadriye Eyaletleri (1530-1556)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, 2013, s. 754, 769-770.

56 Anonim, *Türkiye’de Meskun Yerler Kılavuzu I-II*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1946, s. 610, 599.

bir mekandır. Böylesine zengin ve kadim bir iskân sahasında, kaynakların azlığı ve dağınıklığı nedeniyle iskân tarihi araştırmalarının zor olduğu ve çok disiplinli araştırmalara ihtiyaç duyduğu ortadadır. Belki bu sebeplerden Anadolu iskân tarihi hakkında çok sayıda küçük sahalı ve farklı dönemlere ait araştırma yapılmışsa da konuya bütüncül bakan ve sentezleyici çalışmalar son derece sınırlıdır. Malazgirt ile birlikte Türk vatani haline gelen ve bu toprakların iskân tarihinin, aynı zamanda Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma tarihi haline geldiği halde, bahsedilen dönemin iskân sürecini ele alan çalışmaların azlığı ise ayrıca dikkat çekicidir.

Aslına bakılırsa, iskânın sosyal, ekonomik, siyasi, dini, askeri vb. gibi toplumsal hayatın pek çok sahası ile yakından bağlantılı olmasına rağmen, belirtilen konularda yürütülen araştırmalarda, çoğunlukla iskân bahsine derinlemesine girilmemiştir. Dolayısıyla Türkiye tarihinin çeşitli dönemleri ve mekanları hakkında çok sayıda incelemeye karşın, yerleşme biraz ihmal edilmiş durumdadır. Belirtilen noktadan hareketle hazırladığımız bu çalışmada, kaynakların çeşitli ve dağınıklığı ile araştırma azlığına rağmen, yine de iskânın çeşitli konularında tasnif, dönemlendirme ve kavramsallaştırmalar yapılmıştır.

Ayrıca belirtilen şartlarda, belki her bir tasnifi için bir kitap hazırlanacak kadar geniş ve zengin bir konu olan Anadolu iskân tarihi meselesine, kısaca değinerek, en azından kamuoyunun dikkatine sunulmuştur. Böylece farklı disiplinlerden çok sayıda araştırmacının bu sahaya girmesi sağlanabilirse, elinizdeki çalışmanın hedefine büyük oranda ulaştığı sayılacaktır. Dolayısıyla burada ileri sürülen fikirlerin kabul edilmesi veya reddedilmesinden evvel, konu hakkında çeşitli araştırmalar yapılmasına vesile olunması bile önemli bir katkı sayılmalıdır.

Kaynaklar

Aköz, A., *Sürü Peşinde Saban İzinde, Osmanlı Devleti'nde Konar-göçerler ve Köylüler*, Palet Yayınları, Konya 2014.

Anonim, *Türkiye'de Meskun Yerler Kılavuzu I-II*, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1946.

Bölen, Fulin, *Anadolu'da yerleşme sisteminin evrim analizi ve çağdaş mekan düzenleme politikalarına etkilerinin incelenmesinde bir yöntem denemesi*, İTÜ. MM. Fak. Yayınları, İstanbul 1978.

Çelik, G, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Divan Dergisi*, 1999/1, (1999), s. 49-110.

Darkot, B., "Samsun", İA. X, MEB. Yayınları, İstanbul 1964, s. 172-178

Demir, A., "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Dış Göçler: Şarkıyan", *Karadeniz Araşt.*, 28, 2011, s. 51-66.

Emecen, F. "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya", Edt. E. İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi*, İstanbul 1994.

Emecen, F., "Gelibolu", *DİA*. C 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 1-6.

Erinç, S. , *Elli Yılda Coğrafya, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı*, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1973.

Gökbilgin, M. T., "Edirne", *DİA*. C 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 425-431.

Gökhan, İlyas. "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *NEÜ. Sos. Bil. Ens. Dergisi*, 1, (2012), s. 70-108.

Gümüşçü, O.-Y. Kılıç-H. Çınar-A. Uğur, *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi*, 107K303 nolu TÜBİTAK projesi, Ankara 2011.

Gümüşçü, O. *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

Gümüşçü, Osman. "Yaylak-kışlak", *DİA*, C Ek 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 677-678.

Gümüşçü, Osman-M. S. Küçükaşçı., "Köy", *DİA*, C Ek 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 85-87.

Gümüşçü, O.-E. E. Özünlü-A. Demir., Türkiye İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler, 113K101 nolu TÜBİTAK projesi, Ankara 2016.

Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Gündüz, Tufan., “Konar-Göçer”, *DİA*. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 161-163.

Halaçoğlu, Y., *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK. Yayınları, Ankara 1991.

İbn-i Haldun., *Mukaddime I*, çev. Turan Dursun, Onur Yayınları, Ankara 1977.

İnalcık, H., “Rumili-Rumeli”, *İA*, 9, MEB. Yayınları, İstanbul 1964, s. 766-773.

İnalcık, H., “Rumeli”, *DİA*. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 232-235.

İnalcık, H., *Osmanlılar, Fütuhât, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

İnalcık, H., *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

İpek, N., “Osmanlı Coğrafyasında Gerçekleşen Göçler (1750-1918)”, ed. N. İpek-M. Taştemi, *Osmanlı'da İskân ve Göç*, AÜ. AÖF. Yayınları, Eskişehir 2013, s. 96-119.

İpek, N., “Osmanlı Coğrafyasında Göç ve Sebepleri”, ed. N. İpek-M. Taştemi, *Osmanlı'da İskân ve Göç*, AÜ. AÖF. Yayınları, Eskişehir 2013, s. 74-95.

Koç, Y., “Nüfus/Osmanlı dönemi”, *DİA*. C 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 294-299.

Koç, Y., “İskân”, “İskân/Osmanlılar”, *DİA*. C Ek 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 650-651, s. 659-662.

Köprülü, M. F., *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Kuban, Doğan., “Anadolu-Türk şehri tarihi gelişmesi, sosyal ve fiziki özellikleri üzerinde bazı gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 7, (1968), s. 53-73.

Kuban, Doğan., *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Lowry, H. W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1998.

Lowry, H. W.-F. Emecen., “Trabzon”, *DİA*, 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 296-301.

Naumann, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, TTK. Yayınları, Ankara 1991.

Ocak, A. Y., “13-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat”, ed. A. Y. Ocak, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Kültür ve Turizm Bak. Yay. Ankara 2006, s. 249-264,

Orhonlu, Cengiz., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

Ögel, B., *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.

Özcan, A., “Devşirme”, *DİA*. C 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Özcan, K., *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Model(ler)i*, SÜ. FBE. Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2005.

Özcan, Koray. “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri -I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/1, s. 205-224.

Özcan, Koray., “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri II: Karahisarlar”, *Milli Folklor*, 77, 2008, s. 89-101.

Özgüdenli, O. G., “İskân/ Selçuklular”, *DİA*. C Ek 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 657-659,

Özkılınç, A.-A. Coşkun-A. Sivridağ., *Osmanlı Yer Adları: II, Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2013.

Pilancı, H., *Anadolu’daki Türkçe Yer Adları*, Erciyes Üniv. SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1996.

Quataert, D., *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. A. Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Sazak. Ş. “Türkiye’nin Nüfus ve İskân Tarihinde Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devletinde Zorunlu Nüfus Hareketi ve İskân Politikası”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler C 2, (2001), s. 243-266.

Selen, H. S. , “Strabon’a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu”, *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, III/1-2, (1948), s. 237-246.

Sözer, A. N., “Türkiye’nin Kırsal Yerleşim Coğrafyasına İlişkin Terminolojik Sorunlar ve Tipolojik Yaklaşımlar”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 1, (1983), s. 1-13.

Sümer, Faruk., “Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (1963), s. 1-108.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, AÜ. DTCE Yayınları, Ankara 1967.

Sümer, F., “Ramazanoğulları”, *DİA*. C 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 442-445.

Sümer, F., “Yörükler”, *DİA*, 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 570-573.

Şahin, İlhan, “Göçebeler”, *Osmanlı*, CIV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999, s. 132-141.

Tanoğlu, Ali., “İskân Coğrafyası; Esas Fikirler, Problemler ve Metod” *Türkiyat Mecmuası*, XI, İstanbul 1954, s. 1-32.

Tanyeli, U., “Anadolu’da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni”, ed. Y. Sey. *Tarıhten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2000, s. 405-471.

Tanyeli, Uğur., *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15. yy)*. İTÜ. Mimarlık Fakültesi, Baskı Atölyesi, İstanbul 1987.

Tekeli, İlhan., *Anadolu’da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Tekindağ, M. C. Ş., “Trabzon”, *İA*, 12/1, MEB. Yayınları, İstanbul 1979, s. 455-477.

Tellioglu, İ., “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türköloji Araştırmaları*, 2/2, (2007) s. 654-664.

Tukin, C., “Girit”, *DİA*. C 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 85-93.

Tunçdilek, N., *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*, İÜ. Deniz Bil. ve Coğ. Ens. Yayınları, İstanbul 1986.

Turan, Osman., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

White, Sam., *Osmanlı'da İşyan İklimi, Erken Modern Dönemde Celali İşyanları*, çev. N. Elhüseyini, Alfa Tarih, İstanbul 2013.

Wittek, P., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, çev. F. Berktaş, Pencere Yayınları, İstanbul 1995.

Yiğit, İ., *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneğı*, AKÜ, SBE. Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018.

Kral Yolu, Kelene Hisarı ve Miryokefalon Savaşı'nın Yeri*

Ramazan Topraklı**

Giriş

Miryokefalon Savaşı'nın vuku bulduğu yer hakkında çok farklı yerlerin iddia edilmesinin sebebi, âmâların fil tarifine benzer ki, tarihî coğrafyanın yanlış bilinmesidir. Hemen hemen herkes Ramsay'nin 1890'da yazdığı *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* adlı ünlü eserini esas almakta ve ona göre karar vermektedir. Bu, ne biçim bir hâldir ki o, “Neticeyi bir kelime ile izah edebiliriz: ya benim eserim sırf bir hatadan ibarettir yahut da Anadolu haritasının büyük bir kısmı tamamiyle değişmelidir”. Ve “Tam Bizans mânasiyle Asya, o kadar müphem ve az bilinen bir eyâlettir ki buna ait şehirlerin yerlerini inceden inceye tartışamayacağım” (Ramsay, 1960: 106, 111) dediği halde yer adları hakkında herkes, onun hatalarla dolu bu eserine müracaat etmektedir. Bu yüzden de aramızda bir anlaşma mümkün olamamıştır.

Bu memlekette tarihî coğrafya konusunda bir uzman bulunmadığı bilinmiyor. Uzman biri olsaydı, Kelene ve Apameya'nın Gümüşsu veya Dinar'da olduğu söylenebilir miydi? Sağlama yapan biri de yok. Aslında sağlamayı da bir mühendis olarak biz yapmaya çalışıyoruz ki ne görelim; onlarca hatta yüzlerce şehrin, ırmak ve dağın yerleri yanlış. Kral Yolu (*via regia*)'nın yerini pek bilen yok. *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eserde “Menderes geçidi, Menderes hâvalisi, Menderes nehri, Menderes havzası ve Menderes vâdisi” (Turan, 1998: 743) gibi 28 ayrı yerde zikredilen kavramların 27'sinin de bugün yok olan Hoyran ve Eğirdir Gölleri arasındaki ırmakla ilgili olması, işin vahâmetini anlatmaya yeter sanırım. Bu yüzden olacak “Miryokefalon Savaşı'nın yeri tartışması” bir türlü bitmek bilmiyor. Herkes, Ramsay'nin hatalarla dolu eserini esas alıyor.

Bu hususu “Tarihî Coğrafya” başlığı altında açıklamaya çalışalım.

* Keléné, Kelainai ve Kelænæ gibi muhtelif şekillerde yazılan isim, bundan böyle Kelene olarak yazılacaktır.

** Yüksek İnşaat Mühendisi, Ankara/TÜRKİYE, ramazantoprakli@yahoo.com ORCID 0000-0002-7555-4011

Tarihi Coğrafya'daki Hatalar

A. Tarihi Yollar ve Kral Yolu (*Via Regia*)

“İznik’ten Eskişehir’e olan 38 saatlik mesafe üç günlük yol olarak hesap edildiği halde Eskişehir’den Kidros’a olan 23 saatlik mesafenin dört gün olmasına imkân yoktur. Yegâne ihtimal, yolun doğru olmamasıdır [3] (Ramsay, 1960: 257).

Açık. [3]: Arap coğrafyacılarının arz ettiği güçlüklerden biri de yol diye gösterdikleri harikulâde zikzaklardır. Bunun için kendilerinden istifade etmek hemen hemen imkânsızdır”

Ramsay burada da birçok kez olduğu gibi yanıldı ve Arap coğrafyacılarını saf dışı etti. Hâlbuki İbn Hordazbih (820-912) ve El-İdrîsî (1100-1166) olmasaydı Amorion, Kral Yolu, Anadolu’daki daha birçok yol ve şehrin yeri kıyamete kadar bilinemeyebilirdi. Gerçi biz, Honiates’in “Honaz’dan imparator, Lampis üzerinden Kelene’ye yürüdü” ifadesine göre Kelene’nin Dinar’da değil Kemer Boğazı’nda bulunduğunu görmüş ve buna Herodotos’un verdiği bilgileri de katarak Kral Yolu’nu büyük ölçüde çözmüştük (Topraklı, 2013: 142), ama her şey bu iki İslam coğrafyacısının verdiği bilgilerle kesinlik kazandı. Aslında bu iki coğrafyacının verdiği yollar, birer Roma yolu idi, Roma’nın kayıtları ise günümüze ulaşmamıştı.

Tarsus, Darileon (Eskişehir), Nikiyye (İznik) gibi yeri belli olanlarla işe başladık. Bölgenin insanı ve eski bir karayolcu olmamız hasebiyle bugüne kadar kimsenin aklına gelmeyen “Kral Yolu’nun Kemer Boğazı ve Kelene’den geçtiği, Ammûriye’nin Uluborlu, Hısnu’l-Yahûd’un Cuhûd yani Şuhut olduğu” bilgisiyle yolları coğrafyamıza yerleştirmeyi başardık. (Topraklı, 2013: 141-206). Zaten Said Demirdal, *Bütünüyle Uluborlu* adlı eserinde İskender’in Uluborlu’ya geldiğini (Demirdal, 1968: 29), Fahri Küpçü de *Karaağaç* isimli eserinde İzmir-Bağdat yolunun Şarkikaraağaç’tan geçtiğini (Küpçü, 1978: 40) yazıyorlardı.

H. 1290 (M. 1873) yılında Senirkentli Canıgürzâde Veli oğlu Rüştü tarafından yazılan ve Ulugbey (İlegüp) Velibaba Dergâhı’nda asılı duran, “H. 222 (M. 838) Uluborlu’nun ilk fethi, H. 423 (1032) Eğirdir’in ikinci fethi” (Erdem, 1935: 270) şeklindeki yazıdan da Uluborlu’nun Ammûriye olduğu anlaşılıyordu. Ramsay, yabancı olduğu ve Türkçe bilmediği için olacak, Sennade’nin Çıfit kasabası yanında olduğunu yazmasına (Ramsay, 1960: 150) rağmen Çıfit’in Yahûd veya Cuhûd olduğunu düşünememişti. Bu yanılmada onun, Amorion’un Emirdağ-Hisarlıkaya olduğuna dair inancının büyük payı olmalıydı. O, Şuhut-Arzlı’da

bulunan Kedrea (Gereme)'yı hatalı bir şekilde Afyonkarahisar-Bayat yakınına yerleştirmişti. Biraz abartıyla da olsa o, tarihi metinlerde zikredilen Tarsus, İstanbul, Filemelion (Akşehir), Dorileon ve Sinnade dışındaki bütün şehirleri yanlış yerleştirmişti.

Ammûriye Tarsus, Ammûriye-Halîc Yolları

“El-Natulus (Anatolia) Eyaleti: Mânâsı, el-Maşrık (güneşin doğduğu yer) demektir. Bu eyalet Rûm/ Anadolu'nun en büyük eyaletidir. Burada Ammûriye (Uluborlu) şehri vardır. Ammûriye (surları)'nın 44 burcu vardır. Kaleleri; el-Alemeyn (Gelendost-Kötürnek), Mercü'-Şahm (Şarkikaraağaç), Burgos (Eflâtun Pınarı), el-Miskinin (Beyşehir), 30 kale; el-Bisin / Belisiye (Senirkent- Başköy veya Bisse), ve'l-Mesbatlevin” (İbn Hordazbih, 1889: 107-108). Burada da ifade edildiği gibi Uluborlu çok mühimdi ve bunun için Uluborlu-Tarsus, Uluborlu-Halîc (İzmit körfezi) yolları mil mil, bütün ayrıntılarıyla bize kadar ulaşmıştı. Biz burada sadece Uluborlu civarındaki yolları vereceğiz. Yollar ve kentler konusunda daha geniş malumat için, bk. (Topraklı, 2013: 139-208) Bölüm 5: “Yol ve Kent” ve Harita 1-2

A1. el-Miskinin (Beyşehir) ile Ayn-ı Burgos (Eflâtun Pn.) arası 12 mil, Nehre'l-Ahsa (Fele Pınarı) 18, Rabaz-ı Konya (Yalvaç-Manarga köyü) 18, el-Alemeyn (Gelendost-Kötürnek) 15, İbr'i Mismane (Kemer Boğazı'ndaki ünlü köprü) 20, el-Cevz vadisi (Cevizli-dere) 12, Ammûriye (Uluborlu) 12 mil'dir. Bu köprü ile Yenice Sivrisi arasına “Yenice Derbenti” denilir (Karaca, 2017: 108). 560 yılında İmparator Justinianus'un Sangaris üzerinde yaptırdığı söylenen Pontogephyra, Frigya Hellespontia ve Kemer Boğazı'nda bulunan Zompos veya Yenice köyü köprüsüdür. Porfirogenitus, bir kitabesinin olduğunu söyler. Burada ilk köprüünün Krezüs tarafından yaptırıldığı söylenir (Ramsay, 1960: 29, 236). Mıryokefalon Savaşı'nın vuku bulduğu yerler, bu geçit ile Gelendost-Köke köyü arasındaki yolun üzeridir. Kemer Boğazı ve Yenice Derbenti'nden geçen Uluborlu-Tarsus arasındaki “Kral Yolu” (*via regia*), Hristiyanların Hac Yolu, İpek Yolu, aynı zamanda Roma'nın doğu seferlerinde kullandığı “askerî yol” idi. Bu yol, Ammûriye'nin fethi esnasında Tarikü'l-Cadde (Anayol) zikredilmiştir (Topraklı, 2014: 45). (bk. Harita 1).

A2. el-Alemeyn ile Nasr el-Akritî köyleri (Yalvaç-Celeptaş) arası 15 mil, el-Basilyon Gölü (Hoyran Gölü) başı 10, el-Sind (Şuhut-Çoru) 10, Sennade Kalesi (Şuhut-Mahmutköy) 18, Maal (Kınık ile Haydarlı arasındaki Nemrut Hüyüğü civarı) 25, Ammûriye ormanı 30 mil (İbn Hordazbih, 2008: 88). Sennade ile Maal arasındaki geçit Karabel, Hoyran Gölü başı ile Çoru arasındaki bel ise Yoğurtçu

Derbenti (438 Nu. MVAD 1, s. 68, 273) olup 1159 baharı Antakya, Karaman ve Beyşehir üzerinden İstanbul'a dönen İmparator Manuel'in artçı birliklerine Türkmenler, bu belde saldırılmıştı. Belin Afyonkarahisar tarafı Karyetu Kutayye idi (İbn Hordazbih, 2008: 97). Bu husus bilinmediği için Türklerin, Rum askerine Kütahya'da saldırdığı sanılmıştı (bk. Harita 1-3).

A3. Ammûriye Ormanı ile el-Harap (Garip, Garb?) köyleri arası 15 mil, Sağari Nehri Ammûriye (Kırlangıç çayı aşağısı) 2 mil, el-Alec (İdrisi'de el-Feth, Şuhut-Karacaören) 12, ormandaki Kalami (Kalamos: Şuhut-Çobankaya) 15, Hısnu'l-Yahûd (Şuhut) 12, Sindaburi (Santabaris: Afyonkarahisar) 18 mil. Şuhut-Karacaören köyünden geçen ve Hamideli ile Karahisar-ı Sahib Ata arasındaki ünlü belin adı Uzuncabel, Uzunlucabel veya Bozdurmuşbeli zikredilir (Karaca, 2012: 286-287 ve 438 Nu. MVAD 1, s. 62, 273), (bk. Harita 3).

Mu'tasım, dönüş sırasında (Eylül 838) Uluborlu'dan itibaren bir günlük yol almıştı (Kemer Boğazı'na gelmişti) ki yolu üzerinde Rum melikinin tuzak kurduğunu haber alınca anayol'dan sapmış, susuz olan Bozdurmuşbeli, Akşehir, Yunuslar üzerinden geçerek Apa civarında Kral Yolu'na çıkmıştı. 1190 yılı, 3 Mayıs günü, İmparator Firidrik de İmparator Manuel'in mağlup olduğu Yenice Derbenti'ne girmek için aynı hareketi yapmış ve Bozdurmuşbeli üzerinden gitmişti. 1196'da Gıyaseddin Keyhüsrev, 1403 yılında Yıldırım ve Eğirdir'den dönüşü esnasında Timurlenk, Akşehir'e giderken aynı bel kullanmıştı.

Bunlardan gayri 1068, 1069 ve 1071 yıllarında Romen Diyojen, Şuhut'tan sonra bu belden geçerek Senirkent ovasına indi, daha sonra da Yenice Derbenti'ni geçerek doğu seferine gitti. Hülâsa 3. Haçlı Seferi kaynaklarınca geçilmesi zor diye söylenen Uluborlu-Akşehir arasındaki bu bel, Roma "Askerî Yolu" olup Roma ordularınca çok sık kullanıldı. MÖ 401 de Oğul Kuruş, MÖ 50'lerde de Konsül Cicero, Kemer Boğazı (Kelene) ile Şuhut (Peltai, Sennade) arasındaki bu belden geçti (bk. Harita 2-5).

A4. İznik / Nikiyye şehrinden Ammûriye şehrine 8 gündür. Ammûriye şehrinden Libadiye şehrine 5 merhale ve İznik'ten el-Libadiye'ye 3 merhale, 4 merhale de denir. Yekûn 8 merhale (İdrisi, 1984: 264). Ammûriye'den Kidros (Kedrea)'a 1, Maderi nehri 1, Kastora 1, Massisa 1, Libadhia 1, Batransia (bourg bien peuple) 1, Mastara nehri 1, İznik 1 (Ramsay, 1960: 257). Ramsay, Hordazbih ve İdrisi'nin verdiği yolları araziye tatbik edemediği için s. 257'de görüldüğü gibi Arap coğrafyacıları çok şiddetli tenkit eder. O, benzer şekilde Peutingeri de çok sık tenkitle

saf dışı eder. Hâlbuki Ammûriye, Emirdağ-Hisarlıkaya değil Uluborlu'dur. Buna göre Uluborlu ile Kedrea (Şuhut-Arızlı) arası 1, Arızlı ile Maderi Nehri (Afyon-Akarçay) arası 1, Akarçay ile Kastora (Afyonkarahisar-Bayat civarı ki Ramsay'nin Kedrea dediği yer) arası 1, Bayat ile Massisa (Eskişehir-Bardakçı) arası 1, Bardakçı ile Libadhia (Eskişehir) 1 merhaledir. Böylece Uluborlu ile Eskişehir arasının 5 merhale olduğu (Topraklı, 2013: 151) ve El-İdrîsî'nin verdiği yolun da çok doğru olduğu görülür.

A5. Diğer Bir Yol: Bazendon/ Pozantı'dan el-Kerm (Gereme)'e (İbn Hordazbih: 1889: 102-103) şeklinde, Uluborlu'yu Akşehir üzerinden Tarsus'a bağlayan yoldur. 200 bin ölçekli eski bir haritada Gereme yazılan yer, El-İdrîsî'nin Kidros dediği Şuhut-Arızlı köyüdür. Burada eskiden sıcak su olduğu için Gereme (Germ, Kerm) denilmiş olmalıdır (Topraklı, 2013: 152).

B. Tarihi Coğrafyadaki Diğer Hatalar (Bk. Harita 1, 2, 3, 4, 5, 6)

B1. Eğirdir Gölü'nün uzunluğu, Kâtip Çelebi'de 4x5 fersah (20x22, 5 km)'tır. Hâlbuki gölün bugünkü uzunluğu, Kemer Boğazı'na kadar 33 km, Hoyran Gölü dâhil 50 km'dir. Yine Kâtip Çelebi'de Beyşehir Gölü, Kireli ve Beyşehir Gölü olmak üzere iki parça olup her iki gölde de hiçbir ada yoktur. Ayrıca Beyşehir Gölü'nün Tuz Gölü olduğu söylenmektedir. “Şimdi bu göl (Pascuse) besbelli Konya'nın batı tarafındaydı ve boyutuna göre Beyşehir ya da Eğirdir Gölü olmalıydı. Beyşehir Tuz Gölü iken Pascuse öyle değildir. Beyşehir üzerinde hiç ada yoktur, en azından olduğu bilinmemektedir. Hamideli'nde suyu tatlı 4x5 fersah ebadında bir göl var” (Arundel, 1834: 340, I ve 2013: 76-77). Hoyran Gölü kısmını saymazsak bugünkü Eğirdir Gölü'nün uzunluğu 33 km'dir. Hâlbuki kaynağın verdiği ölçü, 5 fersah azamî 25 km eder. Pascuse, Bizans kaynaklarında 4x5 Ligue olup azami 20 km'dir (bk. Ün Isparta, 1941-42: 1298). Arundel'in bu ifadesi, Beyşehir Gölü'nün Kireli ve Beyşehir olmak üzere iki ayrı göl olduğu zamana ait olmalıdır. Kâtip Çelebi'nin, “Kireli Gölü, Beyşehir Gölü'nün kuzeyinde ol kadar bir gadirdir” (Erdoğan, 1988: 123 ve Kâtip Çelebi, Cihân Nûmâ s. 618 ve Strabon, 2009: 65) şeklindeki ifadesi, Beyşehir Gölü'nün geçmişte iki parça olduğunu göstermektedir. Beyşehir Gölü'nün batımetrik haritasına göre gölün su seviyesini beş metre yani gölün 1121 olan rakımını 1016'ya indirirsek Beyşehir Gölü ikiye ayrılır, Beyşehir ve Kireli Gölleri içinde hiçbir ada kalmaz (Topraklı, 2013: 22). Gölün suyu dışarıya akmadığı için de göl sularında bir tuzlanma olacağı açıktır. Pascuse Gölü, Pascusam Lacum veya Pasköza Gölü, Eğirdir Gölü'dür (Fulcersis, 1844: 3, 336; Yinanç, 2013: 260, 265).

Bugünkü Eğirdir Gölü'nün su seviyesini 4 metre düşürürsek yani gölün 917 olan rakımını 913'e indirirsek Eğirdir ve Hoyran Gölleri ikiye ayrılmakta ve iki göl arasında 2 km'lik bir kara parçası ortaya çıkmaktadır. Gölün rakımını 909 yaparsak iki göl arasında 15-16 km bir kara parçası meydana gelmekte ve Hoyran Gölü'ndeki Gaziri adası, Hoyran ovasında bir tepe olurken Eğirdir Gölü içindeki Yeşilada ve Can Ada, hâlâ ada olma hâlini devam ettirir. Hatta gölün içinde kaybolup gitmiş Tekkekaya ve Kuşkayası gibi birkaç kaya ortaya çıkar (Eğirdir Ans. 2005: 148). Belki bilmediğimiz daha başka adalar da ortaya çıkacaktır.

İbn Hordazbih (820-912), *Yollar ve Ülkeler* adlı kitabında, “Nikiyye şehrinde deniz kenarına kadar olan mesafe 8 mildir. Bu mesafe üzerinde suyu tatlı bir göl vardır ve bu gölün uzunluğu 12 (18 km) mildir. Bu gölün içerisinde üç adet dağ (ada) bulunmaktadır” (İbn Hordazbih, 2008: 90-91). Bugün için İznik Gölü'nün uzunluğu 32 km ve en derin yeri 80 metredir. Buradan İznik Gölü'nün su seviyesinin yükseldiği, bu arada gölün büyüdüğü, 18 km'den 32 km'ye çıktığı ve içindeki adaları yuttuğu anlaşılır. Üç-beş sene evvel İznik açıklarında, göl içinde bir kilise tesbit edildi. Bütün bu olaylar, yeryüzünün devamlı bir değişim içinde olduğunu ve tarihî olayların doğru yorumlanabilmesi için de vakianın meydana geldiği zamandaki yeryüzünü ve yolları esas almamız gerektiğini bize ikaz etmektedir.

B2. Kinnamos, s. 49, md. 9'daki olay, 1143 yılına ait iken hataen 1146 yılına kayıt edilmiştir. Burada zikredilen Menderes'in kaynaklarının bulunduğu yer, Hoyran ve Eğirdir Gölleri arasındaki Kemer Boğazı olup bu yer, Dinar ve Eldere'deki Büyük Menderes'in kaynaklarına hiç benzemez (bk. Pîrî Reis Haritası. Eğirdir Gölü ve ona dökülen Menderes).

B3. Kinnamos, s. 131'de “Aşağı Frigya (Denizli)” olarak çevrilen metin, eserin aslı, s. 179'da Mikra (Küçük) Frigya şeklindedir. Küçük Frigya, bugünkü Denizli civarı değil etrafı dağlarla çevrili Uluborlu, Yalvaç, Gelendost, Eğirdir ve Şarkikaraağaç bölgesidir.

B4. Honiatis, 1995, s. 133'de Aydın çevrilen Tralleis, Aydın değildir. 1177 yılında henüz Uluborlu bile Roma'da iken Türk ordusunun Aydın'a kadar gitmesi kabul edilemez. İkinci bir Tralleis (Eski Tralleis) olup bu yer Barla'dır. Ramsay bu Tralleis'i, Denizli-Alaşehir yolunun sağında gösterir (bk. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası: Asia, Lidia ve Karia*: Ramsay, R. Har.1). Bu olayda zikredilen Frigya Antakya, Yalvaç (Küçük Antakya) olup bu yer için Odon de Deuil Antióchette, Ransımın (Runciman) ise Pisidia Antakya der.

B5. (R. Har.1)'de Denizli-Alaşehir arasındaki Tripolis ve Tralleis, Barla yakınındadır.

B6. Ramsay, “Paspuse için anlatılan olay, Beyşehir'den ziyade Limnai (Eğirdir)'e işaret etmektedir” (Ramsay, 1960: 434) demesine rağmen Paspuse'nin Beyşehir Gölü olduğunu söyleyerek bir hata daha yapar (Ramsay, 1960: 398). Hâlbuki Paspuse Eğirdir Gölü, Konya'nın ilerisi denilen yerler, Rabaz-ı Konya yani Yalvaç-Manarga (Dedeçam) köyünün batısında kalan Gelendost-Köke ve Yenice köyleri civarındadır.

B7. Amorion veya Ammûriye Uluborlu, Kedrea (Cederée, Kidros, Sidera) Şuhut-Arızlı, Poimanenon Hoyran Gölü'nün batı sahilinde, Lentiana Gelendost civarı, Kotoiraikia Gelendost'un Kötürnek köyüdür. Uluborlu'nun en eski adından biri olan Mordiaeum veya Margium (Özsait, 1985: 116)'un, değişikliğe uğrayarak Amorgium veya Amorium şeklini almış olması kuvvetle muhtemeldir.

Ramsay, “Muharririn uzak memleketler hakkındaki coğrafi malumatı kusurludur. Mesela, Amorion'la Sozopolis arasındaki mesafe hakkında hiçbir fikri yok fakat Sozopolis'den Sykeon'a giden yolun Amorion, Germa ve Tantaendia köprüsünden geçtiğini biliyordu” (Ramsay, 1960: 271-272) der. Amorion ile Sozopolis aynı yerdir, elbette ikisi arasında bir mesafe olamaz. Bu bilgi, Amorion'un Sozopolis olduğunu bir daha teyit eder.

B8. Ramsay, “Cüneyd, Amorion'dan kalkmış Frigya Salutaris'i geçerek Laodikya'ya gelmiş oradan da Sardis'i geçerek Nif'e gelmişti. Aynı günde İpsili'ye vasil oldu. Dukas'ın bu süratli yürüyüşü tarifinde bir hata olduğu aşîkârdır: Filadelfiya yerine Laodikya yazılmış” (Ramsay, 1960: 179) der. Hâlbuki Cüneyd, deniz yoluyla Pamfilya Körfezi'ne gelmiş, Side (Eski Antalya)'de karaya (Amorion iline) çıkmış; Konya'ya gelmiş, Karaman ile görüşmüş ve Şarkikaraağaç, Kemer Boğazı ve Uluborlu yani Frigya Salutaris üzerinden Laodikya (Denizli)'ya gelmiştir. Bu olay dahi Amorion'un Uluborlu olduğunu gösterir.

B9. Yahudi Kalesi (Hısnü'l-Yahûd) Şuhut, Santabaris Afyonkarahisar, orman içindeki Kalami Şuhut-Çobankaya veya yakını olup Kali çayının adı Kalami veya Kalamos ile ilgilidir (Topraklı, 2013: 149).

B10. Frigya Hellespontia: “Frigya'nın taksimatı muhtelif zamanlara göre değişir. Hellespont ile Propontis'in güneyinde Frigya Hellespontia vardır” (Ramsay, 1960: 163). Buna göre, “Hellespont” ile “Frigya Hellespontia” farklıdır. Ramsay, Kemer Boğazı civarında yani Frigya Hellespontia'daki bütün şehirleri, ırmak ve dağları,

“benim için tamamiyle meçhuldur” dediği Çanakkale-Hellespontus’ta gösterir (Ramsay, 1890: 153-164, 1960: 165-178, *Hellespontus ve Bithynia*: R. (Ramsay) Har. 2) ki külliye hatadır. Aleksî Komnen’in 1083-1116 yılları arasında Türklerle mücadele ettiği yerler, Kemer Boğazı ve civarı olup bu seferlerde zikredilen isimler de bu civarda olmalıdır. Misâl: Parion, Baris, Lampsakos, Poimananon, Khliara, Hadrionautherai, Hiera Germe, Akhyraous, Lentiana, Kyzikos, Kotoiraikia, Kiminas, Miletepolis, Attaleia, Ergasteria, Kenkherai, Ankyra, Synaos, Granikos Nehri, Aisepos Nehri, Sigrene (Sigriane, Signia), Dindymos (Didymos) Dağları vs. (bk. Harita 4-5)

“776’da Müslüman istilası yeniden başlıyordu. Arap müverrihleri Ankara’yı o sene zapt ettiklerini söylerlerse de Bizans menâbîi bunu tasdik etmiyor Araplar hududa yakın bir yerin ismini Galatia’daki Ankyra ile karıştırmış olmalılar. Başka bir menâbîde de Kapadokya’nın güneyinde olması icab eden bir Ankyra’dan bahsedilmekte fakat bunların da Galatia’daki Ankyra’yı başka yerle karıştırmış olmaları daha muhtemeldir” der (Ramsay, 1960: 395). Ramsay, Kapadokya’nın güneyinde (Seydişehir-Suğla Gölü civarı) bulunan Ankara’yı da Kütahya ile Bergama arasına yerleştirdi (bk. Harita 1 ve R. Harita Asia, Lydia ve Caria).

B11. Lampe, Lampes, Lampsakos: (Ramsay, 1960: 122, 147, 176, 173, 176)’da; Lampe Balıkesir-Edremit civarında ve Çivril-Homa önünde, Lampes Balıkesir civarında, Lampsakos Lâpseki olarak gösterilir ki hepsi de hatadır. Lampe, Senirkent-İlegüp köyünün, Lampes bu köyün önünden geçen nehrin, Lampis Uluborlu veya Senirkent (İlegüp, Lampe) ovası, Lampsakos Lampis’in ayağındaki şehirdir. Bunlardan gayri Lampe ismi 1086 Bozan, 1097 Kamis (Kamitzes), 1108 Filokal, 1196 G. Keyhüsrev, 1165’ler Lampeli Demetrios, 1175 Souble, 1176 Miryokefalon Savaşı ve 1177-1178 Manuel Kantakuzeros olaylarında zikredilir ki hepsi de Senirkent-İlegüp köyü olup, tarihi metinlerde şöyle geçer:

1086 civarı: Bozan ordugâhını, Lopadion yanında (Hoyran ve Eğirdir Gölleri arasında) akan ırmağın kıyısında, Lampe’de kurdu (Anna, 1996: 203). 1097: Dukas, Laodikya’dan (Eğirdir) Koma / Coma yoluyla Lampe (İlegüp)’ye vardı ve bu yöreye Kamitzes’i vali atadı (Anna, 1967: 282 ve Anna, 1996: 339). 1108: Türkler Lampe’ye geldi, Rum generali bunlar üzerine daha kesif müfreze göndererek onları ricate mecbur etti. Rumlar kadınları boğazladı, çocukları da kaynar kazanlara attı (Yinanç, 2013: 227-28). 1160’lar: Anadolu (Asya)’daki Lampe köyünden Demetrios adında biri vardı (Kinnamos, 2001: 182). 1175: Kendisi (Manuel) ise birkaç adamla ovalardan geçip Lampe’ye doğru ilerledi (Kinnamos, 2001: 213).

Lampsakos'u, Lampes'in (Papa çayı: Rhyndakos) ağzına koymakla yanıldık. Hâlbuki Lampsakos, İmparator Jan Vatas'ın yazlığı olup Lampis'in ayağında idi (bk. Harita 4-5).

1176: “Honaz’dan imparator, Lampis (Lampe’nin ovası) üzerinden (Kemer Boğazı’ndaki) Kelene’ye yürüdü” (Honiates, 1995: 123).

1177: Kantakuzeros, Lampe (İlegüp) ile Groskola (Şarkikaraağaç-Zengibar veya Seng-i bar) arasında Kharaks (Kötürnek)’taki Türkler üzerine gitti (Honiates, 1995: 135).

1196: Sultan derhal savaşa girişti. Menderes civarındaki Karia şehirlerini tahrip etti. Frigya’daki Antakya (Yalvaç Hisarı) kentine yaklaştığı sırada bir gece gürültüsünü, Rum ordusunun sesleri zannederek derhal Lamp’e çekildi (Deguignes, 1976: 1134). Gıyaseddin Menderes civarında Lampe’ye çekildi (Yinanç, 2013: 364). (bk. Piri Reis har. Menderes)

1233: Umar, Lampsakos’u hatalı olarak Lâpseki yazar (Ramsay, 1960: 176 ve Topraklı, 2016: 87). Lampsakos, Lampis’in ayağında ve Kemer Boğazı’ndadır (bk. Harita 4).

B12. Khoma, Coma ve Souble: İmparator Justinianos (527-565), Homa (Khoma) ile Miryokefalon (Kemer Boğazı)’a kale yaptı (Ramsay, 1960: 273). Bir Koma (Coma) da Kemer Boğazı batısındadır (Anna, 1967: 282). Umar, Coma’yı Khoma yazar (Anna, 1996: 338-39).

B13. Turrice (Tzibritzi, Tzybritze) ve Tzibrelitzemani (Tchivretzemani); aynı yer olmalarına rağmen Çivril-Homa ve Konya-Derbent şeklinde iki ayrı yer olarak gösterilir (Ramsay, 1960: 147 ve 398). “Kılıçarslan, Rumların geçeceği Zibriza (Sybrize) geçitlerine asker yerleştirdi” (Deguignes, 1976: 1124-1125). “Düzbel’den aşağıya inen “Turrice Boğazı” Honiates’in bahsettiği Tzibritzi’dir” (Ramsay, 1960: 147) der ama 1897’de yazdığı Frigya adlı eserinde Tzibritzi Boğazı konusunda yanıldığını itiraf eder (Turan, 1998: 208).

B14. Thrakesia Themî: “Selçuklular, Pithekas yanındaki müstahkem mevkilleri kuşatmaktaydılar ve (Menderes kenarındaki) Thrakesion themasına yaptıkları bir akında önlerine çıkan her şeyi yağmalamışlardı. İmparator Lydia içinden, Menderes Nehri kenarında ve Frigya’da bulunan şehirlere kadar ilerleyerek bunları kendilerini tehdit eden tehlikeden kurtardı ve Selçukluları mağlup ederek izledi (yıl 1146). Bundan sonra Manuel, Filemelion’a kadar ilerledi” (Honiates, 1995: 36). Thrakesia temi, Gelendost-Barla arasındaki askerî bölgedir.

B15. Asia, Lydia, Karia Haritası: Akharaka, Nyssa, Mastaura ve (Eski) Tralleis, Ramsay'nin söz ettiği haritada değil Eğirdir Gölü civarındaki Küçük Frigya, thema Thrakesia, Kelbianos ovasındadır (bk. Harita 5).

B16. Prakana, Brakena: Hatalı olarak bugünkü Silifke'ye göre yerleştirilen Prakana, bugünkü İbradı idi. Side (Eski Antalya)'nin üst tarafında bir Silifke (Seleukeia) daha vardır (Özsait, 1985: Pisidia Tarihi, Levha XVI). Buna göre Prakana İbradı'dır.

B17. Tralleis, Frigya Antakyası, Luma, Pentakheir, Hyelion, Leimmokheir, Lakerion:

“1177: Ve Atabey da emri yerine getirdi. Menderes kenarındaki şehirlere hücum ederek haber vermeden ani baskınlar yapmak suretiyle bunları korkunç tahribata uğrattı. Tralleis (Aydın) ve Frigya Antakya'sını zapt ettiği gibi Luma, Pentakheir ve daha başka kaleleri de alarak bunları tamamen yağmaladı (Honiates, 1995: 133; Dirimtekin, 1944: 126-127; Deguignes, 1976: 1127 ve 1155). Bu isimler Honiates'de Hyelion ve Leimmokheir, Lakerion, Panasion, Graosgola, Khraks olarak zikredilir (Honiates, 1995: 134-135).

“Hyelion'la Leimmokheir'in Maeander üstünde, köprü'nün yanında iki köy idi. Roma İmparatorluğu zamanında Antioch Maeander'den pek uzak değildi. Paralarının üstüne bu nehrin ismini hakkedirdi. Louma ile Pentakheir'in daha çok aşağıda olduğu muhakkaktır. Pentapolis Sandıklı vadisinde idi. Glaukos vadisinin yukarısındaki beş şehir Pentapolis'i teşkil ediyordu” (Ramsay, 1960: 145, 150, 164). Böylece imparator Anadolu'ya geçti ve orada kaldı. Selanik yöneticiliğinden azlettiği Demetrios'u ise (Manyas Gölü yakınlarındaki, yeri saptanamamış) Lentianahların kalesine kapattı (Akropolites, 2008: 88).

İşte burada zikredilen şehirler de Ramsay tarafından hatalı yerleştirilmiştir. Bir kere başta Menderes, Hoyran Gölü'nden Eğirdir Gölü'ne doğru akan derin ırmaktır. (Eski) Tralleis Barla, Frigya Antakyası Yalvaç, Luma Menderes'in sağında Barla yanındaki İlime veya İlama, Pentakheir Pentaşehir (Pentacheir)'in farklı yazımı Pentapolis olup Panasion dahi Senirkent ovasıdır. Lakerion daha küçük manasına olan Lesser'in bozulmuş hali olup Gelendost-Yalvaç civarını anlatan Küçük Frigya'dır. Hyelion Barla-Boyalı Mahallesi yanındaki “Eye” burnu, Leimmokheir ise Limenopolis olup Menderes'in sağında ve ağzındadır. Limenopolis, Limen, Lime, İlme ve İlama şeklinde bir değişim geçirmiştir. Lentiana şehri, Anna Komnena'da Poimanenon, Lentiana ve Kotiraikia (Gelendost-Kötürnek) ile birlikte zikredilen Gelendost civarında bir şehirdir. Graosgola Şarkıkaraağaç-Zengibar

(Seng-i bar veya Taş-kale), Khraks ise İlegüp (Lampe) ile Zengibar arasında kalan Kötürnek kalesidir. Poimananon, 1116'daki seferde Santabaris (Afyonkarahisar), Kedrea veya Kidres (Şuhut-Arızlı), Amorion (Uluborlu), Zompos-Yenice köyü Köprüsü, Kırmartyrs Gölü (Hoyran Gölü) ve Mesanakta Hisarı ile birlikte bahsedilir (Anna, 1996: 484-500) ki hepsi de Frigya Hellespontia'dadır. Menderes iki göl arasındaki nehirdir. Laodikya veya Lâdik Eğirdir, Filâdelfiya ise Manisa Alaşehir'den gayri Yalvaç Antakya'sı'nın diğer bir adıdır (Topraklı, 2015: 56-71).

C. Şehirler, Akarsular ve Dağlar

Granikos veya Orgas Yalvaç çayı, Aisepos ise Marsyas veya Bigadiç Nehri'dir. Kiminas veya Yalvaç-Gemen Dağı Sultandağları, Sigrene/ Signia veya Rhomaide, Çirişli veya Kirişli Dağı, Dindymos/Didymos ve Keramida ise iki tepeli (ikiz) olan Yenice Sivrisi'dir (bk. Harita 4-5).

Miryokefalon Savaşı'nın Yeri Hakkındaki Muhtelif İddialar

1. Düzbel (Çivril-Homa yakını)

Bu iddia ilk önce 1890'da Ramsay tarafından ortaya atıldı. O, 1897 yılında görüşünü terk ederek Kundanlı'yı iddia etti. Fakat Dirimtekin 1944 yılında yazdığı “*Konya ve Düzbel*” adlı eserinde tekrar Düzbel'i iddia etti. Buna sebep onun tarihî coğrafyadaki hatalarıdır: “Lykonias, Kapadokia ve Frigya ile Galatia'nın büyük bir parçası da dâhil olduğu halde Türklerin eline geçti. Nüfuzlarının kuzeybatı hududu Eskişehir idi. Lakin Kütahya'ya henüz sahip değildiler. Güneybatıda muvakkat bir zaman için Uluborlu, Apameia ve Laodicia'yı ellerine geçirdiler” (Ramsay, 1960: 81). İşte, Dirimtekin'in yanılmasına sebep bu bilgi olmalıdır. Çünkü Ramsay'nin *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*'nı kendine kaynak alan her tarihçi gibi o da Apameia'yı Dinar'a, Laodikya'yı Denizli'ye koyar ve Türk-Roma hududunu Eskişehir, Bolvadin, Afyon, Alaşehir, Denizli, Muğla şeklinde geçirir (Dirimtekin, 1944: *Konya ve Düzbel*, Kroki 2). Apameia, Kemer Boğazı'nın 6-7 km güneyinde ve Barla-Boyalı Mahallesi önünde ve Eğirdir Gölü'nün suları altındadır. İki Laodikya vardır ve söz konusu Laodikya, bugünkü Denizli değil Eğirdir'dir. Hâlbuki o, büyük bir isabetle 1108'de Lampe'deki Türk kuvvetlerinin Menderes'in menbaı taraflarında toplandığını ve 1211'de Gıyaseddin Keyhüsrev'in şehit düştüğü savaşın “Yalvaç Muharebesi” olduğunu söyler ve ikinci bir Alaşehir (Yalvaç)'i haber verir (Dirimtekin, 1944: 60, 74). O, Manuel'in 1146 Konya seferini Doğanhisar, Derbent, Elikesik, Başara ve Altınapa Han; ricat yolunu da Altınapa, Başara, Elikesik Han, Derbent, Selki, Kireli şeklinde vererek tarihi yola işaret etti (Dirimtekin, 1944: Kroki 4). Ancak Tzibrelitzemani konusunda Ramsay ve Sarre

gibi yanıldı (Ramsay, 1960: 398, Sarre, 1998: 135). Hâlbuki Tzibrelitzemani, Tzybritze ve Tzibritzi hepsi de aynı yer idi (Hendy, 1985: 146).

2. Kundanlı (Yalvaç)

Tomaşek'in, "savaşın hudutta ve Türk toprakları üzerinde (Manuel'in mektubu) ve de Uluborlu'dan daha doğuda (3. Haçlı Seferi kaynakları) vuku bulduğu" uyarısını haklı bulan Ramsay, görüş değiştirdi ve 1897 tarihli Frigya adlı eserinde savaşın Hoyran Gölü ile Kundanlı arasında dar bir geçitte yapıldığını yazdı. Ünlü Selçuklu tarihi uzmanı Osman Turan da bu görüşe katıldı (Turan, 1998: 208). Daha sonra birçok tarihçi bu görüşe katıldı ve İslam Ansiklopedisi'ne böyle girdi. Ancak Hoyran ovası Honiates'in tasvirine uymuyordu. Kaldığı Hoyran Gölü'nün kuzey sahilinde eskiden bir araba yolu da yoktu ve şimdiki yol, 20. asrın başlarında yapılmıştı ve Kral Yolu, Kemer Boğazı'ndan geçiyordu.

Aykof (Eickhof, Ekkehard): "Firiderik, Manuel'in çok büyük bir yenilgi aldığı dar bir geçide girmemek için onun yürüdüğü *via regia* (Kral Yolu)dan sola sapmağa ve 3 Mayıs 1190 günü Uluborlu ve Akşehir arasında, yüksek bir dağ geçmeye mecbur oldu" der. Aykof, Kundanlı yanındaki Kırkbaş'ı teklif eder ve Kırkbaş adının Miryokefalon'a karşılık olabileceğini söyleyerek kronolojik hata yapar (Aykof, 2018: 56-60).

Hendi (Hendy, Michael F.): 1985'de yazdığı eserinde Üçüncü Haçlı Seferi'nin kaynaklarını daha geniş verir ve Aykof'la aynı şeyleri söyler. O, bir an için Ansbert'i unuttur, Süryani Mihael'e ait savaş yerinin Konya'ya bir gündüzlük yürüyüş mesafesinde olduğu fikrinden hareketle "Konya'ya 50 km uzaklıktaki Bağırsakdere Boğazı'nın da görülmesini" teklif eder.

Hendi, Honiates'in "Manuel'in geçidin sonu ile göl arasında düzlükler olduğunu ima ettiğini" ifadeyle savaş yerine ait mühim bir bilgi verir. Onun "dağ ile göl arasında Türkmenler, tekrar saldırdı" tesbiti, Firiderik'in Kayaagzı ve Karababa mahallelerine kadar geldiğini gösterir. Burada esir aldığı bir Türkmenin yol göstermesiyle 3 Mayıs'ta Manuel'in mağlup olduğu geçide girmeyerek Kral Yolu'ndan sola sapan Firiderik, 3 Mayıs'ta, Uluborlu ile Akşehir arasındaki Bozdurmuşbeli'ni aşar ve Akşehir'e iner (bk. Geniş bilgi için Topraklı, 2021: *Miryokefalon'un Yeri Isparta*, Sistem Ofset, Ankara) ve böylece:

1- Uluborlu'nun batısında kalan bütün tezler, 2- Karamıkbeli, 3- Kundanlı ve Kundanlı civarına ait bütün tezler, 4- Huduttan çok uzakta bulunan Bağırsakdere Boğazı elenir ve geriye, 5- Kemer Boğazı Geçidi tezi kalır (Hendi, 2018: 61-67) (bk. Harita 6 Türk-Roma hududu).

3. Karamıkbeli

Bu iddia da Eğirdir Gölü'nün doğusunun Türk toprağı olduğu tezine dayanır, lakin bu yer, tarihî yoldan çok uzak, arabaların geçmesine müsait olmayan Yalvaç-Afyonkarahisar arasındaki Kara Sağır veya Kermeşki Beli'dir. Ayrıca Üçüncü Haçlı Seferi'nin kaynaklarına göre Manuel, Tatarlı ve Karamık köyleri üzerinden değil Uluborlu ve Kral Yolu (*via regia*) yoluyla yürümüş ve savaş, Kral Yolu üzerinde vuku bulmuştur.

4. Bağrsakdere Boğazı

Bu boğaz, Konya'ya 59 km mesadeki Yunuslar köyü ile 42 km mesafedeki Kızılören Hanı arasında bulunur. İmparator Manuel, “Türklerin topraklarına girer girmez aniden sayısız savaş naraları işitildi ve Türk birlikleri, bizim ordumuza karşı her yönden saldırıya geçti” (Çay, 1984: 108) der. Bu iddianın sahipleri, Türk-Bizans hududunu Eğirdir Gölü'nden geçirmelerine rağmen Roma ordusunu, huduttan (Kemer Boğazı) itibaren Türk toprakları üzerinde beş gündüzlük yürüyüş (130 km) mesafesinde bulunan Yunuslara kadar yürütürler ve böylece Manuel'in mektubuyla çelişirler. Ve olayın şahidi Manuel dururken olaydan 32 yıl sonra doğan ve eserini 60-70 yıl sonra yazan Sempad'ı esas almak istediler. Kaldığı Sempad'ın yıkık ve metruk Meldinis Kalesi ile Honiates'in dediği yıkık ve metruk Miryokefaon Kalesi aynı kaledir. Yıkık ve terk edilmiş olan Meldinis Kalesi eserin aslında Meltinis olup Malatyalı demektir. Kemer Boğazı'ndaki ırmağa el-Battal adı verildiği gibi boğazdaki kale de Battal Gâzi ile anılmıştır. Sembad, 740 yılında ölen Battal ile Malatyalı Battal'ı karıştırıyor. Miryokefalon, binlerce su kaynağının bulunduğu yer anlamında Kemer Boğazı'dır. Bağrsakdere'deki kale, Malazgirt Savaşı sırasında “Melissopetrion” (Balkayası) (Attaleites, 2008: 171) zikredilir ki bunu Meldinis yapmak maksadı aşmaktır.

Çok yakın bir zamana kadar Kireli-Konya yolu, Kızılören Hanı üzerinden değil Derbent, Elikesik Han, Başara Han ve Altınapa Han üzerinden geçirdi. Ramsay, Firiderik Sarre ve Dirimtekin eserlerinde bu hususa dikkat çektiler (Ramsay, 1960: 398; Sarre, 1998: 135; Dirimtekin, 1944: 83 ve Kroki 4). Farzımuhal Manuel, Selki yoluyla Karaali'ye geldi, Derbent ve Yunuslar olmak üzere karşısına iki yol çıkar. O zaman Roma ordusunun geçmek mecburiyetinde olduğu Tzibritze Geçidi'nde pusu kurdu (Honiaties, 1995: 124) ifadesinin bir anlamı kalmaz. Ayrıca bu iddianın sahipleri, “Manuel'in Türk topraklarına girer girmez savaş naraları işitildi” ifadesini görmediği gibi Süryani Mihael'i yanlış tercüme ederek beş gündüzlük yürüyüş mesafesini Homa'dan itibaren almak gerekirken huduttan başlatırlar

ve Roma ordusunu, Eğirdir Gölü'nden itibaren Türk topraklarında beş gün yürütürler. Bu esnada Türk topraklarında çekirge sürüsü gibi kalabalık yaşayan ve yerine göre Sultanlarını bile dinlemeyen Türkmenleri (Süryani Mihael, 1905: 371) görmezden gelirler. Türkmenlerin baş düşmanı Manuel, Türk topraklarında beş gün yürürken Türkmenler, “selam dur” mu yapıyorlardı? Ayrıca Fikret Işıltan’a ait Tzibritze Geçidi tercümesi yanlıştır ve geçidin güneyi uçurumdur. Daha söylenecek onlarca hata var ama bu kadar yeter. Konya’nın desteklediği iddia yanlıştır.

5. Eğirdir Gölü’nün Az Kuzeyi ve Frigya Dağ Geçitleri

Değerli bilim adamı Yılmaz Öztuna, birçok tarihçi tarafından tarihçi kabul edilmese de kaynaklara olan hâkimiyetinden olacak, adeta nokta belirtti ve Miryokefalon, “Eğirdir Gölü’nün az kuzeyindedir” diye yazdı. Miryokefalon, eski Eğirdir Gölü’nün 11 km kuzeyinde bulunan Kemer Boğazı’dır. Bizim iddiamız da Kemer Boğazı ve Yenice Sivrisi şeklindedir. Öztuna, İkinci Haçlı Seferinde “Yalvaç Meydan Muharebesi” hakkında da çok isabetli davranmış, bütün tarihçiler bir yana Haçlıları, Yalvaç yakınına getirmiş ve oradan da Antalya’ya indirmişti (yıl 1148).

Filibeli A. Hilmi de “Eğirdir kuzeyindeki dar bir geçitte” (A. Hilmi, 1974: 419) der. Vasiliev dolayısıyla Honiades’e dayanan Ostrogorski, “Bizans imparatoru, muazzam bir ordu ile Konya üzerine sefer açtı. Ancak 17 Eylül 1176 günü Frigya dağ geçitlerinde, Miryokefalon yanında müthiş bir felakete uğradı” (Ostrogorski, 1995: 361) der.

Böylece Öztuna, A. Hilmi, Ostrogorski ve biz hatta Ramsay ve Turan aynı yeri iddia etmiş oluyoruz. Hatta Ramsay, Eğirdir Gölü’ndeki değişimi ve Kemer Boğazı’nda bir yol olduğunu bilmiş olsaydı bu mesele 131 yıl öncesinden çözülmüş olurdu.

1176’da Uluborlu Roma toprağı olup, Türk-Roma hududu Eğirdir Gölü’nden geçmektedir (bk. Harita 6, Hudut haritası). Buna göre Kûfi Boğazı, Tokalı Kapısı, Popa Boğazı ve Bağırsakdere Boğazı tezlerinin tutarsız olduğu görülür.

Miryokefalon Savaşı’nın Yerini Belirleyen Hususlar

1. Manuel’in mektubu: Türk topraklarına girer girmez savaş naraları işitildi (Türk-Roma hududu). Honaz’dan Manuel, Acıgöl üzerinden değil Baklan ve Sundurlu yoluyla önce Çivril-Homa’ya geldi. Türk elçisini, “Sultanla Konya’da görüşeceğim” diyerek reddetti. Türk elçisi, 110 km mesafedeki Türk

hududuna geldi ve durumu Sultan'a bildirdi. O da Yenice Sivrisi'nde (Tzibritzi veya Kelene Hisarı) puslu kurdu (bk. Resim 1-4).

2. "Honaz'dan imparator, Lampis üzerinde Kelene'ye yürüdü" (Honiates, 1995: 123). Bir metinde virgül mühim olur da yürüdü ile geldi arasındaki fark mühim olmaz mı? Buna göre Kelene Hisarı, Dinar'da değil Yenice Sivrisi'ndedir. Sybrize (Tzibritzi), bir *yanı yüksek dağlarla* ve diğer yanı *derin uçurumlarla* çevrili uzun bir vadidir" (Honiates, 1685: 121). Lampis ise Senirkent-İlegüp ovasıdır. Savaş, Kemer Boğazı Köprüsü ile Köke köyü arasında ve bilhassa Yenice Sivrisi geçidinde vuku bulmuştur. *Tzibritze geçidi*, "(...), *güneye doğru ise vadi gittikçe dikleşir ve sarplıdır*" (Honiates, 1995: 124) tercümesi yanlıştır, geçidin güneyi *uçurumdur* (Honiates, 1685: 121). Bu tarife uyan bir tek iddia vardır, o da Çirişli Dağı'nın güney eteklerinden geçen *Yenice Derbenti* yani *Kemer Boğazı* geçididir (bk. Şekil 1).
3. Süryani Mihael: 3a. "Manuel, beş gündüzlük bir yürüyüşle Türk yurtlarının ortasına kadar büyük bir coşkuyla ilerledi". Manuel, Türk elçisini reddettikten sonra ilk gün Dinar, ikinci gün Çapalı köyü, üçüncü gün Uluborlu önleri, dördüncü gün Kayaagzı Pınarları, beşinci gün 6 km yürüyerek Boğaz'daki köprüye gelmiş; Roma ordusu köprüden itibaren 10 mil (15 km) daha yürümüş ve ordunun önü Köke köyü Gâvur örenine geldiğinde her yerde birden savaş başlamıştır. 3b. "Rumların geldiği yer (Gâvur öreni), Konya'ya bir gündüzlük yürüyüş, sultanın bulunduğu yere üç saat mesafedeydi" (Süryani Mihael, 1905: 371). Md. A1'e göre, Boğaz Köprüsü (İbri Mismâne) ile Kötürnek köyü (el-Alemeyn) arası 20 mil (30 km), Kötürnek ile Yalvaç-Manarga köyü (Rabaz-ı Konya) arası 15 mil (22, 5 km)'dir. Buna göre Gâvur öreni, Sultanın bulunduğu Kötürnek köyüne, 15 km (30-15) yani üç saat mesafededir. Gâvur öreni ile Manarga arası (25 mil) 37 km olup bir günlük yürüyüş mesafesindedir. Kuru Tepe ile Köke köyü arasında akarsu yoktur (bk. Harita 6 Türk-Rum Hududu).
4. Üçüncü Haçlı Seferi'nin kaynakları: Uluborlu (Sozopolis)'dan bir gün sonra Firiderik, 3 Mayıs günü Manuel'in mağlup olduğu geçide girmemek için Manuel'in yürüdüğü Kral Yolu (*via regia*)'ndan sola saptı ve 3 Mayıs günü, Uluborlu ile Akşehir arasındaki Bozdurmuşbeli'ni aştı (Aykoğlu 1981, Hendy 1985), (Topraklı, 2021: 80, Ek.1.4, Ansbert).
5. "Kral (Manuel) Türk hududuna yürüdü. Türkler, *Bet-Toman*'ın derin geçitlerine dalarak Rumların karargâhını yağmalayıp yakdılar; dağ tepelerinden kayalar, Rumların üzerine yuvarlayıp Rumlar ile atları arasında karışıklık çıkardılar"

(Ebû'l-Ferec, 1950: 422). *Bet-Toman*, “Kitabın aslında Thomas Yurdu manasına Bêth Thomâ olup bu yer, savaş alanındaki Yenice Sivrisi’dir (iki tepeli kale, yani Didyma).

6. Honiates’in bahsettiği savaş yerinin özellikleri: suları coşkun ırmak, toz ve kum fırtınasının oluşabileceği bir coğrafya, geçidin sonu ile göl arasındaki düzlükler. Roma athlarının yuvarlanabileceği derin bir vadi, geçidi geçen birliklerin ordugâh kurduğu tepecikler, geçidin sonunda yedi adet dere, taşların yuvarlanabileceği Yenice Sivrisi, Miryokefalon Kalesi, Türk dilinde Sivrisi (Tzybritzi, Cybrilcymani)vs. gibi kaynaklarda zikredilen hususların hepsi Kemer Boğazı ve Yenice Derbenti’ndedir (bk. Resim 1-4, Şekil 1, Topraklı, 2018: 87-97).

(bk. Geniş malumat için Topraklı, 2021: *Miryokefalon’un Yeri: Isparta*, 3. Bsk. Sistem Ofset-Ankara)

Sonuç

Eğirdir ve Beyşehir Gölleri’nin, yaklaşık 500 yıl önce Horyan ve Eğirdir, Kireli ve Beyşehir olmak üzere ikiye ayrı göl, Hoyran Gölü ile Eğirdir Gölü arasında da suları Hoyran’dan Eğirdir’e doğru akan bir ırmak olduğunu sekiz on senedir söylüyoruz. Bunun belgelerini ve delillerini ortaya koyuyoruz ama maalesef herkes, yanlış ezberlerini tekrarlar işine gelmeyen delilleri görmezden gelebiliyor. Hâlbuki ilim adamı, münazara kabiliyetini arttırmak isteyen çocuk gibi davranamaz. O, bir hakikati ortaya çıkarmak için çalışır ve herkes birbirinin üretiminden yararlanır ve ortaya da bir eser çıkar. Yani birimizin koyduğu taşı diğerimiz alıp atmaz, bilâkis onun üzerine bir taş da o koyar ki insanlık bu günlere taş taş konularak geldi. Düzbel’i iddia eden Ramsay, Tomaşek karşısında: “Tomaşek bu konuda benden haklı, bazı eserler elimin altında olmadığı için yanıldım. Savaş, Türk topraklarında ve Hoyran Gölü ile Kundanlı arasında dar bir geçitte oldu. 13 yıl sonra Manuel’in başına gelenlerden çekinen Firiderik, Uluborlu’dan bir gün sonra Manuel’in mağlup olduğu geçide girmemiş, onun yürüdüğü yoldan (*via regia*) sola sapmış ve Hoyran Gölü’nün daha kuzeyinden geçerek Akşehir’e inmiştir” der. Selçuklu tarihçisi Osman Turan da bu görüşü esas almıştır. Biz, daha ileri bir adım atacak yerde, Manuel’in mektubuyla çelişen, hududun batısındaki Uluborlu’nun batısını ve hududun şarkında fakat çok uzağındaki bir yeri iddia ile çok daha gerilere gittik.

Tarihi yol neresidir, İmparator Manuel hangi yoldan yürümüştür? 13 yıl sonra imparator Firiderik hangi yoldan yürüdü? Miryokefalon ne demektir? Kelene

Hisarı neresidir? Pusguse Gölü, Thrakesia temi neresidir? Sultanın elçisi İmparator Manuel ile nerede görüştü? Türk-Bizans hududu neresidir? Bu savaşın çıkmasına sebep olan Uc Türkmenleri nerede yaşamaktadır? Bu savaşın yerine kim karar vermiştir? Geçidin sonu, göl ve geçidin sonu ile göl arasındaki düzlükler neresidir? Savaş alanındaki ırmak (suları coşkun çay / Potamos) hangisidir? Roma'nın geldiği son yer ve sultanın bulunduğu yer neresidir? Üçüncü Haçlı Seferi kaynakları Manuel'in Sozopolis (Uluborlu)'ten geçtiğini söylemesine rağmen Honiates, Uluborlu'dan neden bahsetmemiştir? Bu sorulara akli ve mantuki cevaplar verilmeden Miryokefalon Savaşı'nın yeri hakkında iddiada bulunmak abesle iştigaldir.

Tarihî yol, Kemer Boğazı'ndan yani Kelene'den geçer. Herodotos, Kral Yolu'nun Lidya ve Frigya içindeki uzunluğunu 94, 5 fersah verir; Sardes-Denizli-Dinar-Kemer Boğazı-Şarkikaraağaç-Beyşehir-Akise-Çarşamba çayı arası 520 km ve Herodotos'a denk gelir.

Manuel, Honaz-Baklan-Sundurlu-Homa-Dinar-Pınarbaşı-Uluborlu yoluyla, - Firiderik ise Acıgöl kıyısı, Dinar, Pınarbaşı, Uluborlu yoluyla Kemer Boğazı'na gelmişlerdir. Firiderik, Manuel'in hezimete uğradığı Yenice Derbenti'ne girmemek için Kayaağzı'ndan sola sapmış ve Bozdurmuşbeli'ni aşmıştır. Miryokefalon, coğrafyaya ait bir isim olup binlerce su kaynağının bulunduğu yer manasına Kemer Boğazı bölgesinin adıdır. Kelene Hisarı, her yanı dik bayır olan Yenice Sivrisi'dir (Tzibritzi). Pusguse eski Eğirdir Gölü'dür (bk. Piri Reis Haritası: Eski Eğirdir Gölü ve Yenice Sivrisi'nin muhtelif adlarını gösteren bir çıkartma).

Thrakesia, Barla ile Gelendost arasındaki askerî bölgenin adıdır. Elçi, Manuel ile Homa'da görüşmüştür. Uc Türkmenleri iki göl arasındaki ırmağın şarkında yaşamaktadırlar. Savaşın yerine Kılıçarslan karar vermiştir. Türk-Bizans hududu, Eğirdir ve Hoyran Göllerinin doğu sahilleri ile iki göl arasındaki ırmaktan geçmektedir. Geçidin sonu ile göl arasındaki düzlükler, Yenice köyü ile eski Eğirdir Gölü arasındaki düzlüklerdir. Savaş alanındaki ırmak, Sivri'nin batı eteğinden çıkan Bigadiç veya Marsyas (Maziye) Irmağı'dır. Roma en son Köke köyü-Gavur örenine geldi. Sultan Gelendost-Kötürnek köyündedir. Honiates, Uluborlu yerine Lampis yani Uluborlu ovasından (İlegüp ovası) bahseder (bk. Harita 6 ve Resim 1-4).

Bu savaşı veren Manuel'in mektubu, Kinnamos, Honiates, Üçüncü Haçlı Seferi kaynakları (*Historia Expeditione*, *Historia Peregrinorum*, *Epistola*), Süryani Mihail, Surlu Vilyam, Simbad, Ebû'l-Ferec olmak üzere sekiz kaynak vardır. Bunlardan sadece Surlu

Vilyam bir yer bildirmez (Konya adı, Almanca ve diğer tercümelerde sonradan eklenmiştir), diğer yedi kaynağın hepsi de Kemer Boğazı Geçidi, Yenice Derbenti ve Yenice Sivrisi'ni işaret ederler:

1. İmparator Manuel, Türk topraklarına girer girmez savaş naralarının işitildiğini söyler. Hudut, Kemer Boğazı'ndaki ırmak ve köprü olup köprü'nün şarkı Türk toprağıdır.
2. Kinnamos, İmparatorun Menderes (iki göl arasındaki ırmak) ve Laodikya (Eğirdir) bölgesine yolculuk yaptığını söyler. Yolculuk yapılan yer, savaşın vuku bulunduğu yerdir.
3. Honiates, Manuel'in Lampis (Uluborlu ovası) üzerinden Kelene'ye yürüdüğünü söyler. Hasım üzerine yürünür. Savaş, Kelene'de (Kelene Hisarı: Yenice Sivrisi) olmuş demektir.
4. Firiderik'in kaynakları nokta olarak Yenice Sivrisi'ne işaraet eder (üstte verildi).
5. Süryani Mihail, Kemer Boğazı ile Köke köyü arasına işaret eder (üstte verildi).
6. Simbad'ın söz ettiği Meltinis (Malatyalı: Battal Gâzî) Kalesi, Miryokefalon Kalesi'dir.
7. Ebû'l-Ferec'in savaş yeri olarak gösterdiği Bet-Toman (iki tepe kalesi: Didyma) iki tepeli Yenice Sivrisi'dir. Ayrıca Ebû'l-Ferec, Manuel'in Türk hududuna yürüdüğünü söyler.

Ünlü Selçuklu tarihi uzmanı, Turan haklı olarak, “Subleon Uluborlu'nun şarkındadır” der (Turan, 1998: 214). Kinnamos ise Subleon ve Lampe'nin Menderes'in kaynakları yakınında olduğunu söyler. Buna göre Uluborlu'nun şarkında bir *Menderes* daha var demektir bu da Hoyran ve Eğirdir Gölleri arasındaki 14-15 km uzunluğundaki seyri kısa ırmaktır. Ksenofon'a göre de Menderes, *Kelene*'nin içinden akmaktadır (bk. Pîrî Reis Haritası).

Kaynaklar

Ahmet Hilmi, Filibeli, *Şehbenderzâde, İslam Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1974.

Akropolites, Georgios, *Vekayinâme*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsameretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Komnena, Anna, *The Alexiad*, çev. A. S. Daves, Elizabeth, Routledge, Kegan Paul Ltd., London 1967.

Komnena, Anna, *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Arundel, F. V. J. *Discoveries in Asia Minor*, Vol. I., Richard Bentley, New Burlington Street, London 1834.

Arundel, F. V. J., *Anadolu'da Keşifler*, çev. Atabay Topbaş, Sistem Ofset, Ankara 2013.

Attaleiates, Mikhael, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BDAGM), *438 Nu. MVAD I*, Ankara 1993.

Ceylan, M. Akif, “Coğrafi Persp. Miryokefalon Savaşı'nın Yeri ve Konya Bağrsak Boğazı”, *USAD*, 5 2016, s. 69-94.

Çay, M. Abdülhalûk, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1984.

Deguignes, Josef, *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mogols, (Livre XI)*, A Paris 1756.

Deguignes, Josef, *Büyük Türk Tarihi, C 4*, çev. Selahattin Alpay, Türk Kültür Yayınları, İstanbul 1976.

Demirdal, Said, *Bütünüyle Uluborlu 'Monografi'*, İstanbul 1968.

Dirimtekin, Feridun, *Konya ve Düzbel (1146 ve 1176)*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1944.

Doukas, Mihael, *Tarih, Anadolu ve Rumeli*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Ebû'l-Ferec, Gregory *Abû'l-Farac Tarihi, C II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.

Eickhof (Aykof), Ekkehard, “Miryokefalon Savaşı’nın Yeri”, *Hamideli Tarih, 05*, çev. H. Turan Bağçeci, Ankara 2018 s. 56-60.

El-İdrîsî (Ebû Abd. b. Muhammed b. Abd. b. İdrîs), *Ünsü'l-Mühec ve'r-Ravzü'l-Fürec*, Frankfurt 1984.

Erdem, Tahir, “Gülbaba”, *Ün Isparta Halkevi Mecmuası, C 2 / S. 17*, 1935, Devlet Nüshası, s. 268-271.

Erdoğan, M. Akif, *Beyşehir Sancağı İcmal Defteri, Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Fulcersis, Cornetensis, *Recueil Des Historiens-Des Croisades*, C 3, İmprimerie Royale, Paris 1844.

Hendy, Michael F., “Anadolu-Miryokefalon ve Tzybritze (Sivrisi) Geçidi”, çev. İbrahim Pür, *Hamideli Tarih, 05* Ankara 2018, s. 61-67.

Karaca, Behset, *15. ve 16. yüzyıllarda Uluborlu Kazası*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012.

Karaca, Behset “Being A Yoruk In The Ottoman State, ” *E-BWN Bialystok-Poland* 2017, s. 103-111.

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, Metin: Hüsnü Koyunoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2010.

Khoniates (Honiates), Niketas, *Historie de Constantinople*, Grekçe'den Fransızca'ya çev. Msr. Cousin, C 5, Paris 1685.

Khoniates (Honiates), Niketas, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Küpcü, Fahri, *Karaağaç*, Akın Basımevi, Konya 1978.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981 ve 1995.

Özsait, Mehmet, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İÜEF Yay.Ed. Fak. Basımevi, İstanbul 1985.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi I*, Ötüken Yayını, İstanbul 1977.

Pahimeris (Pachymeres), Georges, *Relations Historiques*, Par Albertus Failler, Ins. Fr. D'études Byzantines, Paris 1999.

Pahimeris (Pachymeres), Georges, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İlcan Bihter Barlas, İlgı, İstanbul 2009.

Ramsay, W. M., *Historical Geography of Asia Minor*, John Murray, London 1890.

Ramsay, W. M., *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, At The Clarendon Press, Oxford 1897.

Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, MEB, İstanbul 1960.

Sarre, Firiderik (Friedrich), *Küçük Asya Seyahati*, çev. Dârâ Çolakoğlu, Pera Yay., İstanbul 1895.

Süryani, Mihael, *Kronik*, Tercüme: Kabot, Paris 1905.

Topraklı, Ramazan, *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*, Semih Ofset, Ankara 2010.

Topraklı, Ramazan, *Yalvaç Meydan Muharebesi ve Kaşıkçibeli Zaferi*, Semih Ofset, Ankara 2011.

Topraklı, Ramazan, *Yol ve Tarih*, Semih Ofset, Ankara 2012.

Topraklı, Ramazan, *Hicrî 541/ 1146 Roma-Selçuklu Savaşları, Sütukuyusu Baskını ve Ammûriye*, Sistem Ofset, Ankara 2013.

Topraklı, Ramazan, *Ammûriye'nin Fethi Risâlesi*, Sistem Ofset, Ankara 2014.

Topraklı, Ramazan, "Alaşehir ve Lâdik Neresi?", *Hamideli Tarih*, 02, Ankara 2015, s. 56-71.

Topraklı, Ramazan, "Tarih Yazımının Mekân ile Yüzleşmesi", *Hamideli Tarih*, 03, Ankara 2016, s. 52-95.

Topraklı, Ramazan, "Kelene Kalesi, Kral Yolu ve Miryokefalon Savaşı", *Hamideli Tarih*, 05, Ankara 2018, s. 96-97. Topraklı, Ramazan, *Miryokefalon'un Yeri: Isparta*, Sistem Ofset, Ankara 2021.

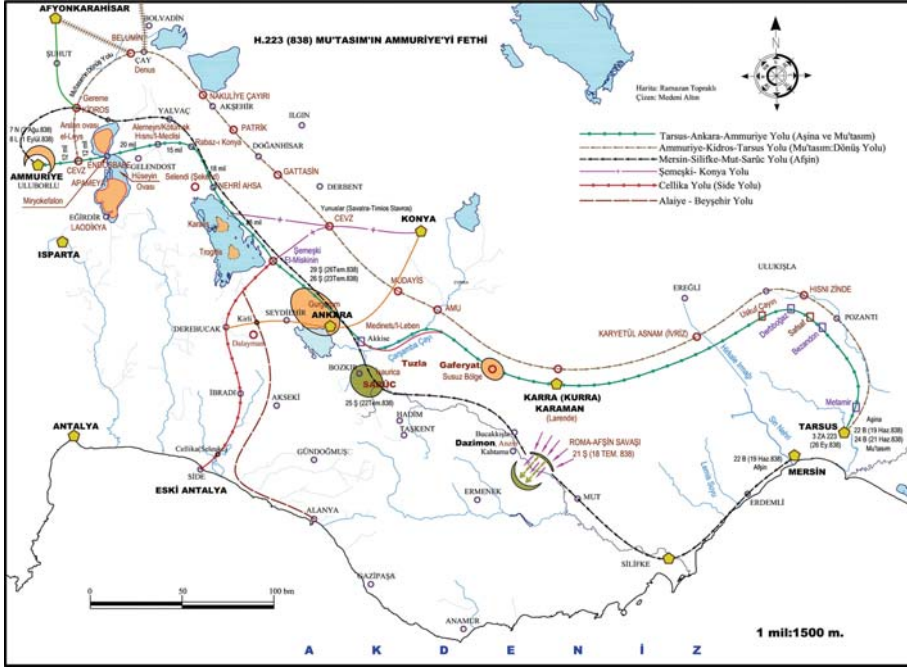
Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Veziroğlu, Nuri Güngör, *Eğirdir Ansiklopedisi*, Sinan Ofset, Isparta 2005.

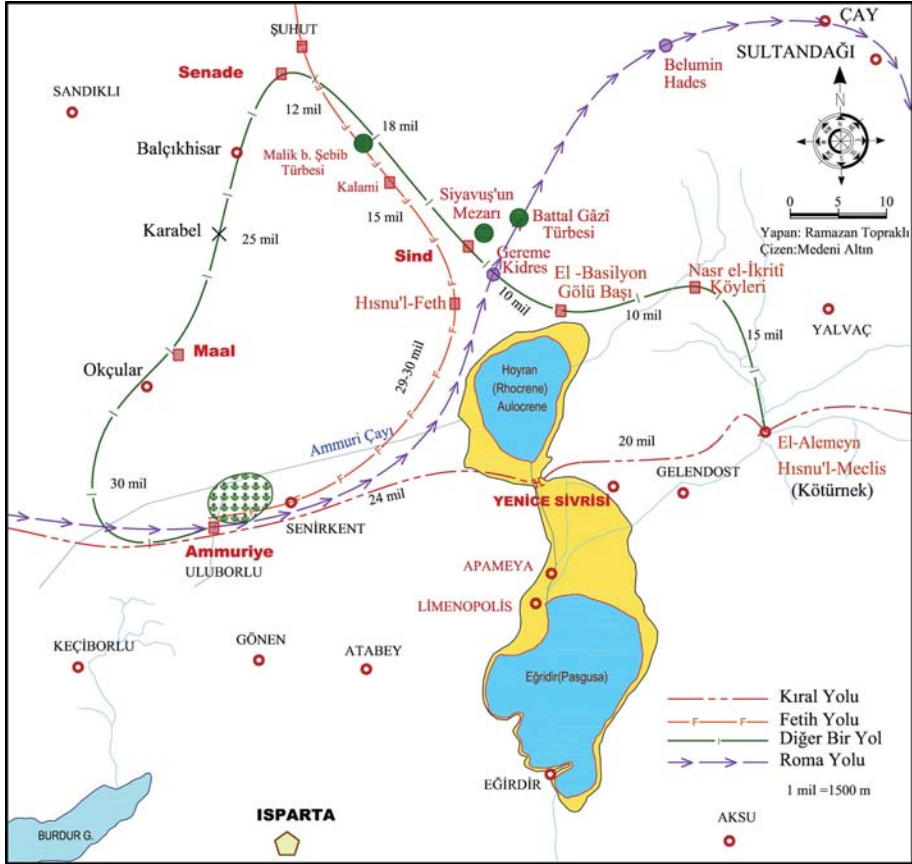
Vitteck (Witteck), Pol (Paul), *Menteşe Beyliği*, çev. O. Ş., Gökyay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Yinanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

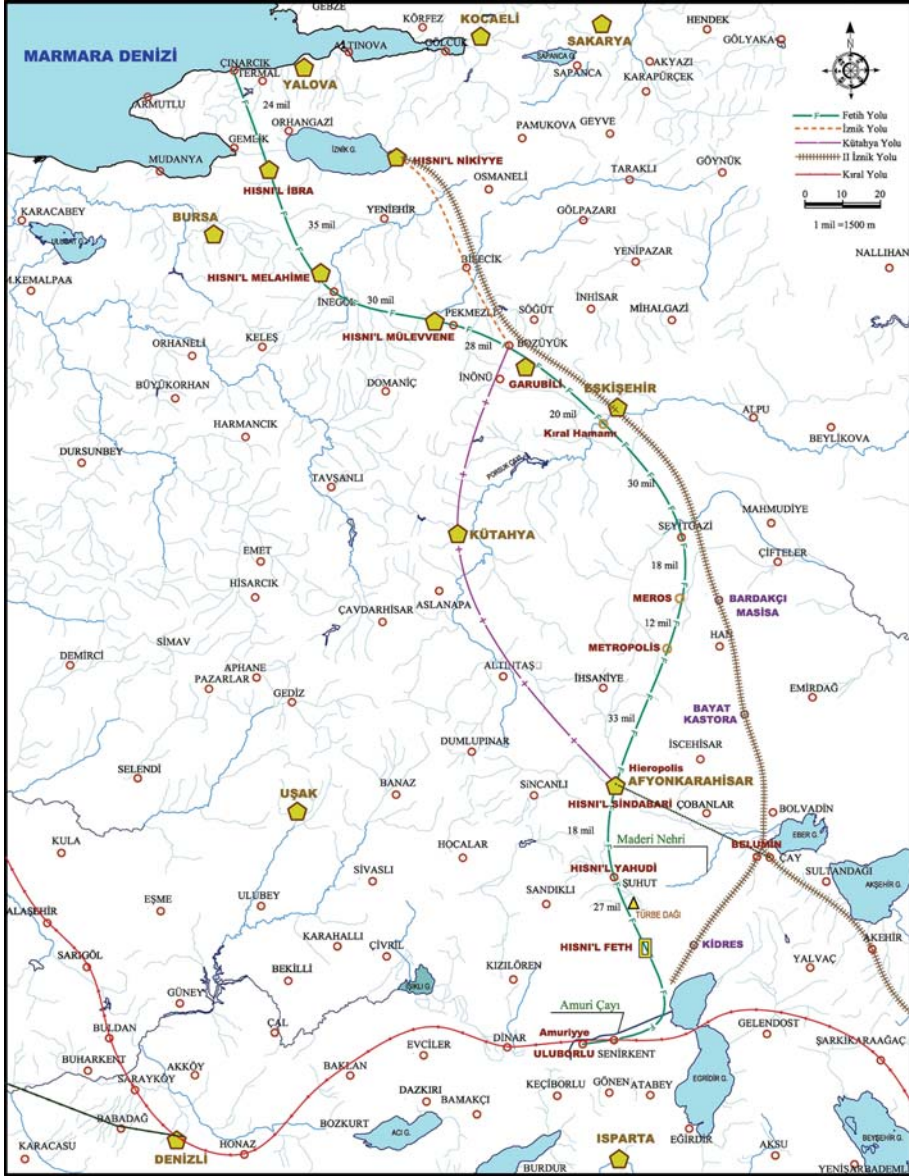
Ekler

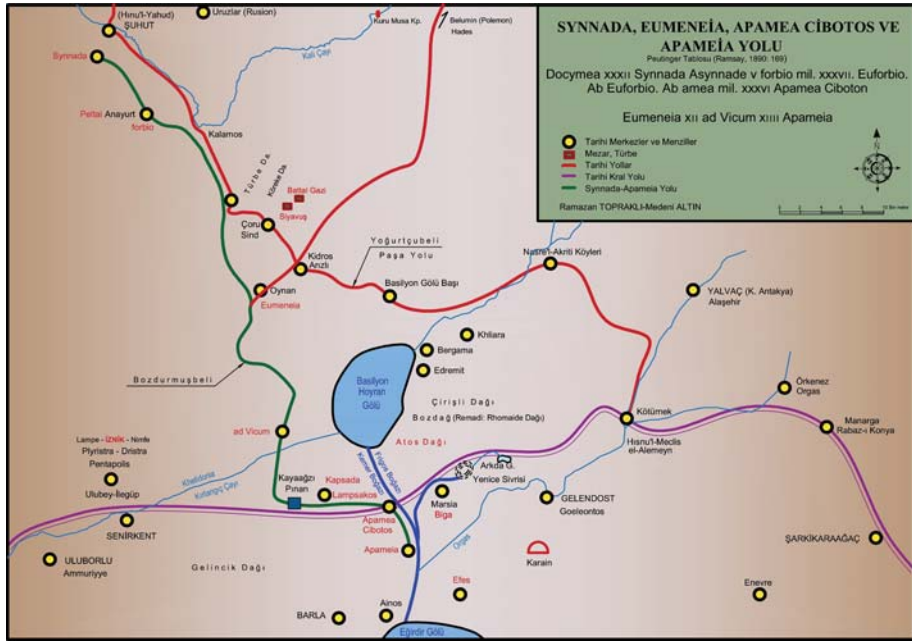
Harita 1

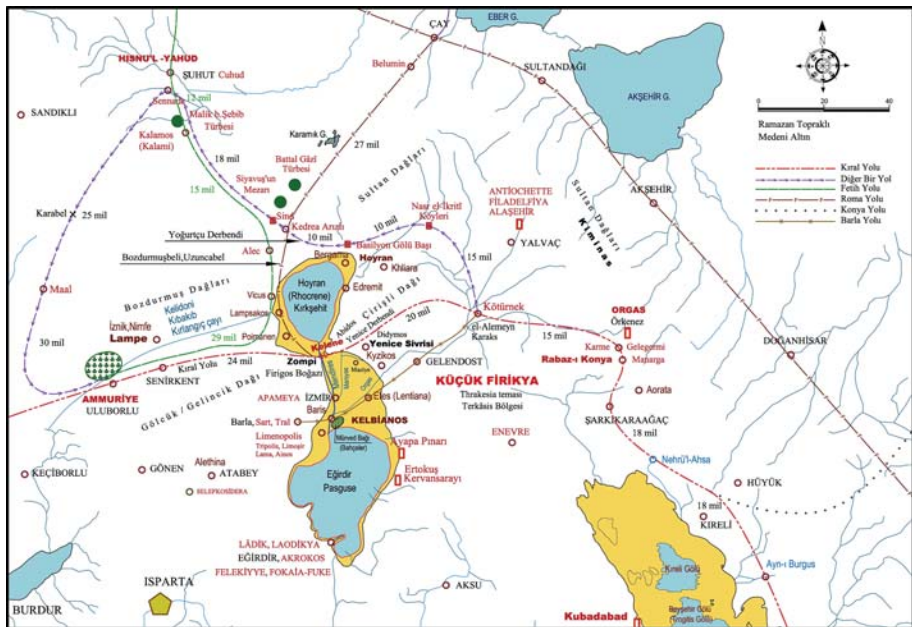
Harita 2

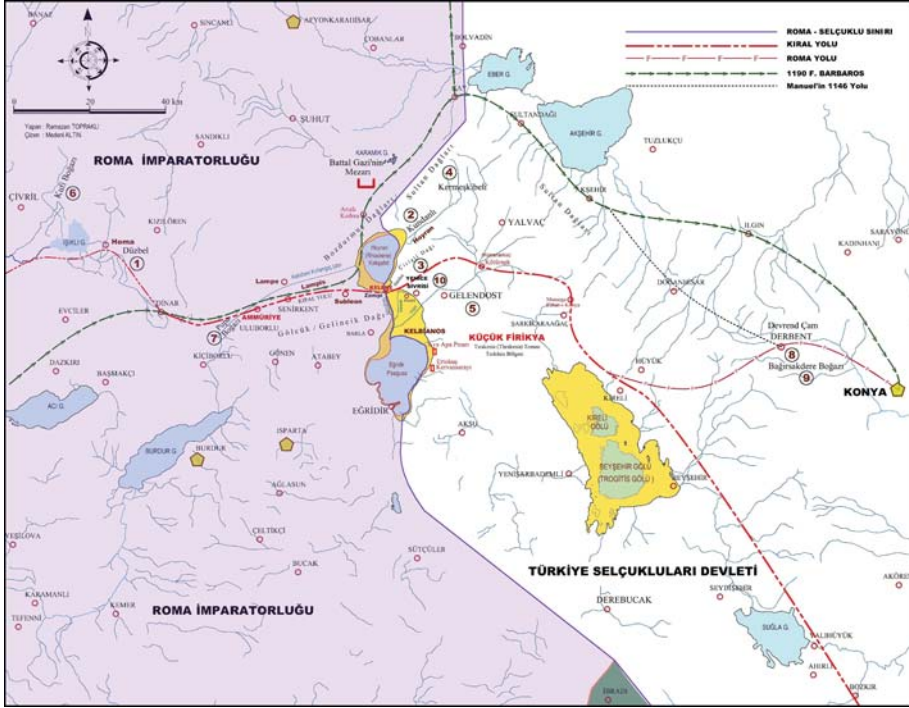
Harita 3

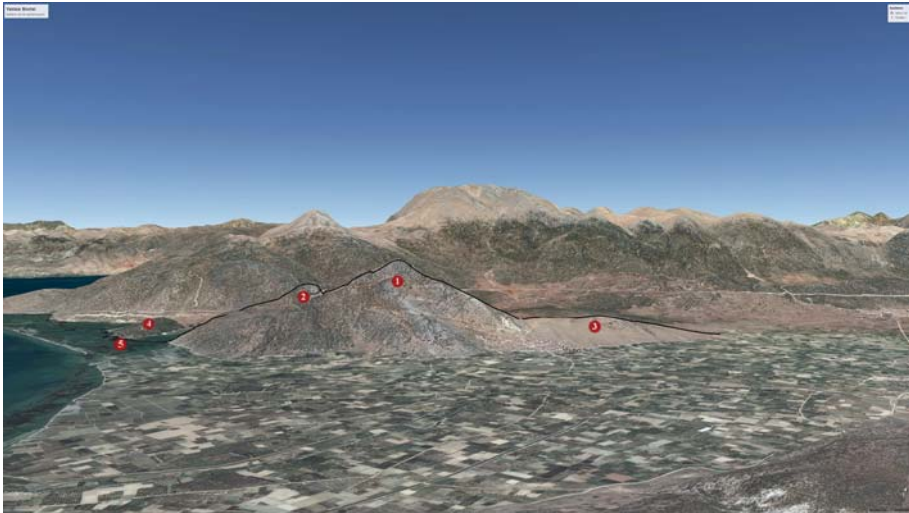
Harita 4

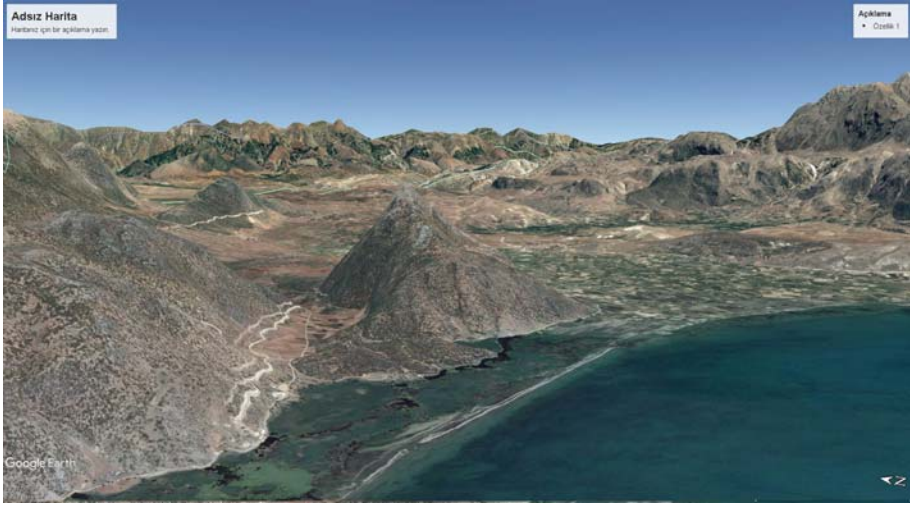
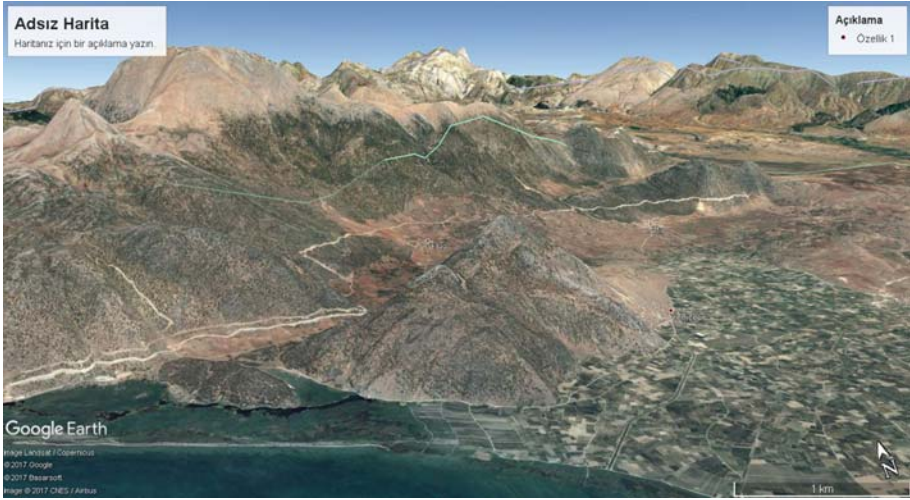
Harita 5

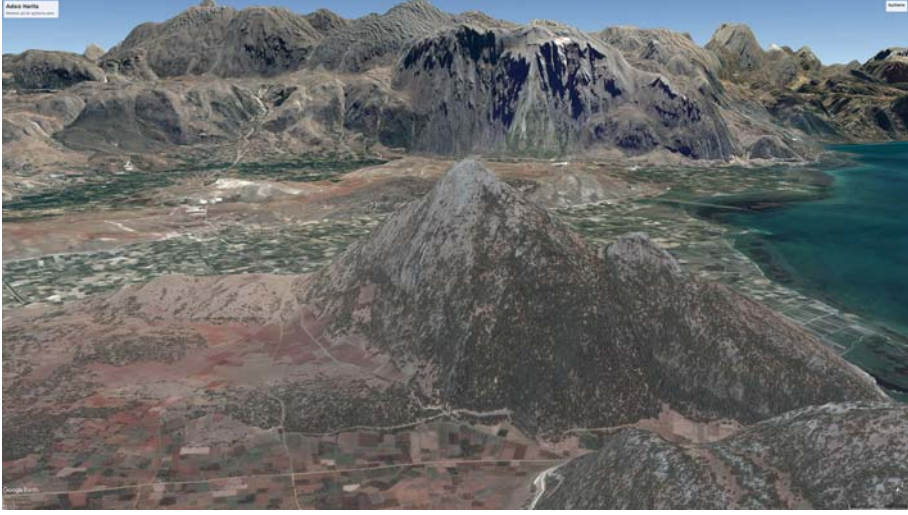

Harita 6

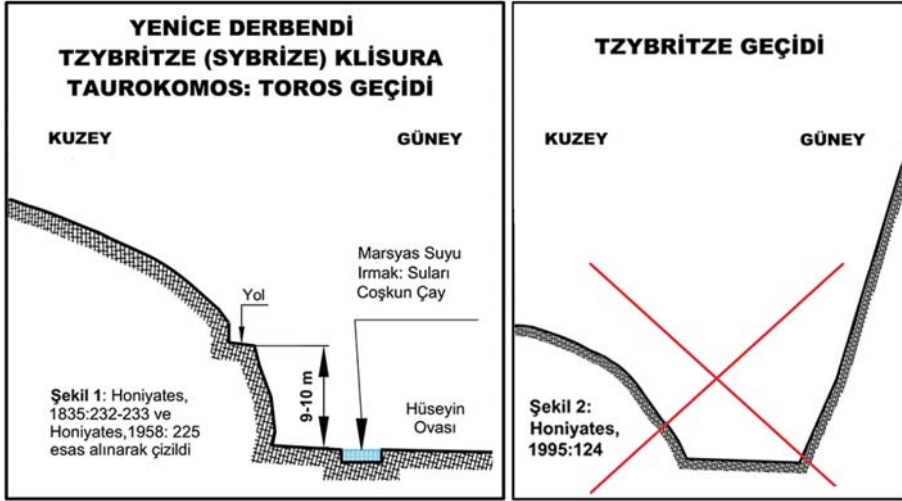

Resim 1

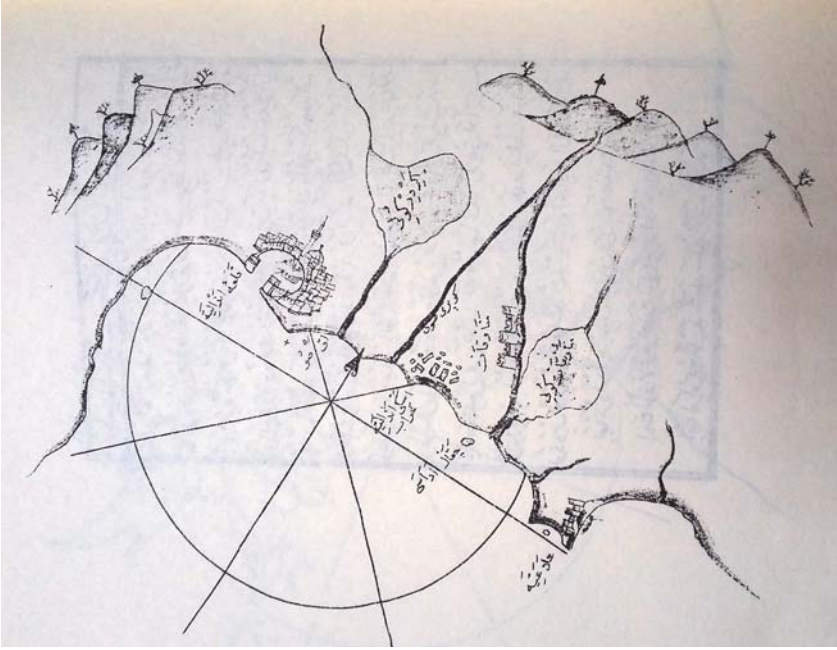
Resim 2**Resim 3**

Resim 4

Şekil 1

Görsel 1: Pirî Reis Haritasına Göre Eski Eğirdir Gölü'ne Dökülem Menderes (El-Battal) Nehri

Görsel 2: Yenice Sivrisi'ne Ait Muhtelif Adlar

Eski Asur Dönemi Metinlerinde Geçen Akarsu İsimleri

Sebahattin Bayram* - Remzi Kuzuoglu**

Mezopotamya ve Anadolu toprakları en eski çağlardan itibaren insanoğlunun ilk yerleşim alanları olmuş, içinde ilkleri barındıran pek çok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmışlardır. Yaşamın bu topraklarda yeşerip insanlık tarihine yön verecek derecede gelişmesinin esas sebebi ise başta Dicle, Fırat ve Kızılırmak olmak üzere önemli nehirlerle ve su kaynaklarına sahip olmasıdır. Söz konusu nehirler sadece zirai ve iktisadi faaliyetlerin gelişmesine vesile olmamış aynı zamanda sınırları içerisindeki kültürlerin başka bölgelere taşınmasını ve toplumlar arasındaki irtibatın tesisini de sağlamışlardır.

Dicle (İdig/qlat) ve Fırat (Purattum) Nehirleriyle ilgili en eski bilgiler Mezopotamya orijinlidir. İlk kez Uruk kralı Lugalzaggezi'ye ait bir belgede¹ "Aşağı Deniz'den, Dicle ve Fırat (üzerinden) Yukarı Deniz'e kadar" ifadesinde geçen bu nehir adları, sonraki dönem Mezopotamya metinlerinde müstakil veya birlikte, sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.² Anadolu menşeli çivi yazılı belgeler de bu hususta suskun değildir. Eski Asur Dönemi metinlerinde³ ve Boğazköy arşivlerinde⁴ her iki nehrin

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Sümeroloji Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, sebahattin.bayram@ankara.edu.tr

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, kuzuoglu@hotmail.com ORCID:0000-0002-8741-5326

1 F. Thureau-Dangin, *Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften* (SAK), Leipzig 1907, s. 154-155.

2 Dietz Otto Edzard, Gertrud Farber, Edmond Sollberger, *Die Orts- und Gewässernamen der prasargonischen und sargonischen Zeit* (RGTC 1), Wiesbaden 1977, s. 208-209; 216-217; Dietz Otto Edzard, Gertrud Farber, *Die Orts- und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur* (RGTC 2), Wiesbaden 1974, s. 257-258, 268-269; Brigitte Groneberg, *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit* (RGTC 3), Wiesbaden 1980, s. 287-288, 303-305; Khaled Nashef, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelasyrischen Zeit* (RGTC 5), Wiesbaden 1982, s. 301-303, 312-313; Ran Zadok, *Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts* (RGTC 8), Wiesbaden 1985, s. 361, 396-398.

3 Nashef, *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen*, s. 144-145, 146.

4 Giuseppe F. Del Monte-Johann Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte* (RGTC 6), Wiesbaden 1978, s. 530, 543-544; Giuseppe F. Del Monte, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte Supplement* (RGTC 6/2), Wiesbaden 1992, s. 208.

geçişleri yer alır.⁵ Urartu metinlerinden ise sadece Fırat Nehri'nin ismi tespit edilebilmektedir.⁶

Çivi yazılı kaynaklarda Sumerce *ÍD* ve *I₇*, Akadca ise *id* veya *nārum* kelimeleriyle ifade edilen “nehir” sözcüğü, Eski Asur Dönemi (M.Ö. 1974-1719) belgelerinde çoğunlukla *nārum* kelimesiyle yazılmaktadır. Bu tabir genellikle Asurlu tüccarlara ait metinlerde karşımıza çıkmakta olup tüccarların bu ifadeyi, Anadolu'da yaptıkları ticari seyahatleri esnasında sığ yerlerden yürüyerek (*nēberu*), sal (*nēbartum*), kayak (*elippum*)⁷ veya bir köprü (*titurrunum*) vasıtasıyla aştıkları⁸ ya da kenarından geçtikleri doğal akarsuları ifade etmek için kullandıkları anlaşılmaktadır. Tüccarların *nārum* kelimesi ile bir nehri mi yoksa ırmak, çay ve dere gibi diğer akarsuları mı kastettikleri metinlerden tespit edilememektedir. Ancak söz konusu akarsular üzerinde görülen taşımacılık faaliyetleri, onları geçmek veya onlara ulaşmak için ödenen kılavuz (*rādium*) ücreti ile geçiş esnasında boğulan eşeklere dair kayıtlar⁹, *nārum* olarak ifade edilen akarsulardan bazılarının nehir olduklarına delil teşkil etmektedir.

Eski Asur Dönemi metinlerinden Balih, Humatum, İdiglat, Purattu, Zaibum ve Zuliya nehirlerinin isimleri tespit edilmektedir. Tüccarların Anadolu-Mezopotamya arasında ve Anadolu içindeki ticari seyahatleri düşünüldüğünde, ayrıca bu

5 Boğazköy arşivlerinde Dicle ve Fırat Nehirlerinin Akad Dönemi'ndeki geçişlerine de atıf vardır: Hitit kralı I. Hattuşili, Hahhu(m) üzerine yürüdüğü ve zafer elde ettiği seferini anlatırken, Fırat Nehri'ni ordusuyla birlikte yürüyerek geçtiğini vurgulamakta ve kendisinden önce bunu sadece Sargon'un başarabildiğini öne sürerek, övünmektedir Bkz. Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, İstanbul 2001, 66; Şar tamhâri metinlerinin Amarna'da ele geçen Akadca nüshasında ise; Sargon'un, Puruṣhattum'a bir sefer düzenleme arzusunun askerleriyle paylaştığı, ancak yolun uzunluğu ve tehlikeli olması sebebiyle askerlerinin huzursuz olduğu anlatılmaktadır. Bu destansı anlatının devamını Boğazköy'de bulunmuş Hititçe bir nüsha (KBo 22.6) tamamlamakta; Sargon'un, söz konusu sefer için askerlerini ikna ettiği, huzursuz askerlerini Aranzah (Dicle) Nehri'nde bir boğa ve yedi koyun kurban ederek rahatlatığı, ardından önce kendisinin sonra da beylerinin nehri aştıkları ifade edilmektedir. Bkz. Elisabeth Reiken. “Der hethitischen šar-tamhari-Text: archaisch oder archaisierend?”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie* (Weisbaden: 2001): 578; Oğuz Soysal, “Sargon, Nūr-Dagal'n ve Puruṣhanda”, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan* (2017), s. 221.

6 Igor M. Diakonoff-S. M. Kashkai, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX* (RGTC IX), Wiesbaden 1981, s. 111.

7 Esmâ Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*, (2018), s. 198.

8 Cahit Günbatı, *Kültepe-Kaniş, Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017, s. 105.

9 Günbatı, *age.*, s. 105.

ilişkilerin kabaca 250 yıl sürdüğü ve bu döneme şahitlik eden yaklaşık 25.000 çivi yazılı tabletin varlığı dikkate alındığında, beklenilenden daha az sayıda akarsu isminin geçtiği görülmektedir. Öte yandan metinlerde seyrek de olsa karşımıza çıkan “*nehirde*”, “*nehrin kıyısında*”, “*nehrin kıyısına kadar götüren kılavuza*” veya “*Nehir tanrısının rahibi*”¹⁰ ifadeleri, ismi belirtilmeyen akarsulara referans olmakta, ayrıca “*köprüde*” veya “*köprü geçişi*” gibi kayıtlar da üzerinde köprü olan akarsulara işaret etmektedir. Bu dönem akarsu isimlerinin tespiti hususunda Boğazköy arşivleri de bilgi vermekte, Hitit metinlerinde nehir adı olarak kaydedilmiş bazı isimlerin Eski Asurca metinlerde şahıs adı olarak kullanıldıkları görülmektedir.

1. Nehirler

a. Balih Nehri

Türkiye sınırından Suriye topraklarına girdikten sonra güneye ilerleyerek Fırat’a karışan Balih Nehri, aynı zamanda Fırat’ın Suriye’deki en büyük koludur. İsim çivi yazılı metinlerden hem yer hem de nehir adı olarak bilinmektedir. Eski Asurca metinlerde yer adı Balihum olarak geçmekte olup Kahramanmaraş yakınlarında aranan Luhuzattiya şehri ve yün ticareti ile bağlantılı olarak kaydedilmektedir. İsmi Anadolu’daki bir yerleşim yerinden ziyade, aynı adı taşıyan nehirle bağlantılı bir kent merkezi olduğu ifade edilmektedir.¹¹

b. Humatum (Nehri)

Eski Asurca dublikat iki metinde “*Humatum (Nehri’nin) kıyısında*” ifadesi içinde geçmekte olup Sebahattin Bayram tarafından, nehir adı olduğu kabul edilerek Asur yakınlarında olabileceği veya Asur’dan çok uzakta olmadığı¹² belirtilmiştir. Gojko Barjamovic, Humatum’un bir nehir adı olduğunu kabul etmekle beraber S. Bayram’ın aksine Kaneş yakınlarında aranabileceği ve bugünkü Sarımsaklı Çayı ile bir tutulabileceği fikrini ileri sürmektedir.¹³ Cahit Günbattı ise Humatum’un, Asur şehrinin yakınında olduğunu, ancak “şehre giren veya çıkanların kontrol

10 Günbattı, “Eski Anadolu’da Su Ordali”, s. 85-86’da Kt f/k 80: IGI *Abuna* UH.ME *ša* *İD* IGI *Labarša* UH.ME *ša* *İD*, “*Nehir (tanrısının) kumrum-rahibi Abuna’nın huzurunda, Nehir (tanrısının) kumrum-rahibi Labarša’nın huzurunda*” ve ICK I 84: *Alāhim ša na-ri-im*, “*Nehir (tanrısının rahibi) Alāhum*” örneklerini vermektedir.

11 İrfan Albayrak, “The Toponym Balihum in the Kültepe Texts”, *Altorientalische Forschungen* 35/1, (2008), s. 28 vd; Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2014, s. 133, n. 426.

12 Kt n/k 187, 1 ve Kt n/k 541, 1: *i-na ša-pá-at Hu-ma-tim*. Bkz. Sebahattin Bayram, “New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts”, *Archivum Anatolicum* 3, (1997), s. 60.

13 Barjamovic, *age.*, s. 238, n. 903.

edildiği gümrük benzeri bir yer” olabileceğini öne sürmektedir.¹⁴

c. İdiglat – Dicle Nehri

Eski Asur Dönemi metinlerinde iki yerde geçmektedir.¹⁵ Anadolu’da ortaya çıkarılan Eski Asurca metinlerde adı tespit edilemeyen Dicle Nehri¹⁶, Asur’da tanrı Aššur tapınağında ve Mari’de Eski Babil sarayında ele geçen I. Šamši-Adad’a (M.Ö.1808-1776) ait kraliyet yazıtlarında “*Dicle ve Fırat arasındaki ülkenin arabulucusu*” ifadesi içinde geçmektedir.¹⁷

d. Purattu – Fırat Nehri

Anadolu’da ortaya çıkarılan Eski Asurca metinlerde Purattum, Anadolu dışında; Asur ve Mari’de bulunanlarda ise İD BURANUN.NA yazılışıyla az sayıdaki metinde karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ Asur’da tanrı Aššur’un tapınağında ele geçen I. Šamši-Adad’a ait bir belgede Dicle Nehri ile birlikte kaydedilmekte (Bkz. Dipnot 4), yine I. Šamši-Adad’a ait Mari’de ele geçen iki belgede ise “*Fırat Nehri kıyısında*” ifadesiyle kaydedilmektedir.¹⁹

İsim Anadolu’da (Kültepe’de) ortaya çıkarılan Eski Asurca üç metinde Purattum yazılışıyla geçmektedir. Kt 87/k 275’de²⁰ “*Pu-ra-tám ú-šé-ba-ar-ší: Onu Fırat’ın ötesine götüreceğim*” ifadesi içinde görülen ismin diğer iki belgedeki okunuşlar ise

14 Günbattu, “ina šapat Humātım kalā’um”, s. 277.

15 İsmi çivi yazılı kaynaklardaki yazılışları için bkz. Remzi Kuzuoğlu, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 185.

16 *Šar tamhāri* metninin Hititçe nüshasında (KBo 22.6) Dicle Nehri ile bir tutulan Aranzah Nehri’nin adı kaydedilmektedir. Eğer Aranzah-Dicle Nehri ayniyeti doğruysa, Anadolu’da ele geçen yazılı bir belgede Dicle Nehri’nin en eski geçişi ile karşılaşmaktayız. Oğuz Soysal, *Šar tamhāri*’de geçen Aranzah Nehri ile Dicle’nin kastedilmemiş olabileceğini nedenleriyle izah etmekte ve Aranzah ismini taşıyan iki akarsu olasılığına dikkat çekerek, bunlardan birinin Dicle Nehri, diğerinin ise Puruṣhanda (Eski Asurca Puruṣhattum) yakınlarındaki bir akarsu (Aksaray-Melendiz Irmağı) olabileceğini ön görmektedir. Eğer aynı ismi taşıyan iki farklı nehir söz konusuysa, bu durumda Anadolu’ya ait en eski akarsu isminin Dicle Nehri ile birlikte Puruṣhanda yakınlarındaki Aranzah olduğu sonucu çıkmaktadır. Bkz. Soysal, agm., s. 226-227, n. 46.

17 A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, RIMA 1, Toronto/ Buffalo/London 1987, s. 48.7; 59.7: *mu-uš-te-em-ki ma-tim bi-ri-ü* İD IDIGNA ü İD BURANUN.NA.

18 İsmi çivi yazılı kaynaklardaki yazılışları için bkz. Kuzuoğlu, *age.*, s. 186.

19 Grayson, *age.*, s. 56, 4.6’da *a-ah* İD BU[RANUN.NA]; 57, 5.9’da *a-ah* İD BURA[NUN.NA].

20 Kt 87/k 275: 11-17: *Šu-ma a-na Ha-tim lu a-na ma-tim am-tám ri-de-e i-na Kā-ni-iš ú ma-at Kā-ni-iš lá ta-da-an-ší um-ma Pá-pá-an-da-ah-e-ma Pu-ra-tám ú-šé-ba-ar-ší*. Bkz. Karl Hecker, “Über den Euphrat...”, *Archivum Anatolicum* 3, (1997), s. 166.

tartışmalıdır. Bunlardan ilki Cahit Günbattu tarafından yayınlanmış²¹ olup metinde (Kt g/k 220) Asur ile Tegarama arasında gerçekleştirilen bir seyahat esnasında yapılan harcamalar listelenmektedir. Metnin 30. satırında geçen ifadeyi Günbattu 7 GÍN *ša pu-ra-dim* diye okumakta ve “7 *şegel* balık için” şeklinde tercüme etmektedir. K. R. Veenhof ise *pu-ra-dim* yazılışını Fırat Nehri’ni ifade ettiği düşüncesi ile *Pu-ra-tim* okumakta ve metinde belirtilen 7 *şegel*’in Fırat Nehri’ni geçmek için yapılan ödemeyi belirttiğini, kanaatimizce de isabetli olarak öne sürmektedir.²² Tartışmalı diğer geçiş ise M. T. Larsen tarafından OAA 1, 160’da ele alınan yer adı ile ilgilidir.²³ Larsen metindeki *Bu-ra-dim* telaffuzuna rağmen ismi Suriye’de aranan Buruddum yer adı ile irtibatlandırmakta, G. Barjamovic ise ismin *Pu-ra-tim* okunabileceğini belirterek kelimeyi bizim de iştirak ettiğimiz şekilde Fırat Nehri ile bir tutmaktadır.²⁴

Bu kayıtların yanı sıra TPAK 1, 42’de²⁵ “*tüccarların kenarında karşılaştıkları*” ve I 804’te²⁶ “*ödeme yapılan*” nehrin Fırat olduğu kabul edilmektedir.²⁷ Ayrıca VS 26, 150’deki²⁸ “*geçiş için ödeme yapılan*” nehir, K.R. Veenhof tarafından Fırat olarak ele alınmakta²⁹, G. Barjamovic ise geçiş ücretinin metinde 15 *şegel* değil 15 *mina* olarak kaydedildiğini, bunun da bakır olması gerektiğini ve netice olarak da nehrin Anadolu’da bir yerde bulunması lüzumunu ifade etmektedir.³⁰ Bu geçişlerinden başka Kt c/k 456 no.lu metinde kayıtlı nehrin Fırat olabileceği de şüpheli olarak belirtilmektedir.³¹

e. Zaibum Nehri

İsim Anadolu dışında ele geçen ve Kültepe Ib katı ile çağdaş olan krali bir yazıtta İD’ *ṣa-i-ba-am* yazılışı ile kaydedilmektedir. Naram-Sin veya I. Şamşı-Adad’a ait

21 Günbattu, “Kültepe’den Kervan Güzergâhlarına”, s. 81.

22 Klaas R. Veenhof, “Across the Euphrates”, *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period. PIHANS 111, OAAS 3*, (2008), s. 5, n. 5. Barjamovic, *age.*, 196’da Veenhof’un bu teklifini kabul etmekte ve kelimeyi Fırat Nehri olarak ele almaktadır.

23 Mogens Trolle Larsen, *The Aššur-nādā Archive*, PIHANS 96. OAA 1, Leiden 2002, s. 216.

24 Barjamovic, *age.*, s. 196-197, n. 724 ve 725. OAA 1, 160: 16 GÍN AN.NA *a-na* UDU *ša Pu-ra-tim*.

25 TPAK 1, 42: *i-na [ṣa-pá-at n]a-ri-im ni-me-he-er-ma*.

26 I 804: *[i-n]a’ na-ri-im*.

27 Veenhof, *agm.*, s. 5-6; Barjamovic, *age.*, s. 101, 181.

28 VS 26, 150: 15 *m[a-n]a né-bar-tum*.

29 Veenhof, *agm.*, s. 5.

30 Barjamovic, *age.*, s. 22, n. 102.

31 Barjamovic, *age.*, s. 22.

olduğu hususunda tartışmalar bulunan³² belgede “*Adar Ayr’nın 22. Gününde Zāibum (Zab) Nehri’ni geçtim*” denilmekte ve isim Küçük Zāb ile bir tutulmaktadır.³³

f. Zuliya Nehri

Eski Asurca metinlerde hem şahıs³⁴ hem de nehir adı olarak kaydedilmekte olup yürüyerek geçilebilecek küçük bir akarsu olduğu düşünülmektedir.³⁵ Kt 93/k 94’teki “*Wahšušana’ya gitmeye hazırdım ancak çok fazla çamur vardı, bu yüzden Zuliya nehri kenarından geri döneceğim ve onları Nenašša’ya getireceğim*” ifadesi³⁶, Zuliya’nın Nenašša ile Wahšušana şehirleri arasında olduğunu ortaya koymaktadır.

Zuliya nehir adı Hitit metinlerinde³⁷ de kaydedilmekte ve Yeşilirmak’ın kollarından biri olan Çekerek Irmağı ile bir tutulmaktadır.³⁸ III. Hattuşili dönemine ait bir metinden bu nehrin üzerinde köprü olduğu ve Kaşkahlılarla girilen bir mücadele sırasında söz konusu köprünün yıkıldığı bilinmektedir.³⁹ Eski Asur metinlerindeki Zuliya’nın Kültepe’nin güney batısında aranan Nenašša ile ilişkilendirilmesi, Hitit metinlerindeki ise Çekerek Irmağı ile bir tutulması, kanaatimizce aynı ismi taşıyan iki farklı akarsuyun varlığına işaret etmektedir.

g. Kızılırmak Nehri

Hitit metinlerinde Maraşsantiya olarak pek çok defa anılan Kızılırmak Nehri Eski Asurca metinlerde herhangi bir isimle kaydedilmemiştir. Ancak az sayıdaki belgede Nehir’den ve Nehir ile ilgili eylemlerden (geçmek, ulaşmak, geçiş ücreti ödemek) söz edilmekte olup bu kayıtlardan bazıları ile Kızılırmak’ın kast edildiği öngörülmektedir. Eski Asurca metinlerden Kızılırmak kavsinin içinde kaldığı düşünülen şehirlere pek çok ticari seyahat gerçekleştirdikleri anlaşılan Asurlu tüccarların, en azından gidip-dönerken geçmek zorunda oldukları Kızılırmak’tan daha açık bir şekilde ve daha sıklıkla bahsetmeleri beklenirdi.

32 Grayson, *age.*, s. 64.

33 Nashef, *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen*, s. 146.

34 Nashef, *age.*, s. 146-147.

35 Barjamovic, *age.*, s. 329.

36 Kt 93/k 94: *a-na Wa-ah-šu-sa-na a-na e-ra-bi-im a-zi-zi-ma lé-ri-tum i-ta-áš-kà-an-ma iš-tú ša-pá-[at] Źu-li-a na-ri-im ur-kà-ti-a a-tù-wa-ar a-na Ni-na-ša-a ú-ba-al-š-u-nu.* Bkz. Barjamovic *age.*, 328, n. 1362.

37 Monte-Tischler, *Répertoire Géographique des Textes*, s. 560; Monte, *Répertoire Géographique des Textes*, s. 212.

38 Sedat Alp, “Maşat-Höyük’te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Belleten* 41, (1977), s. 643-646.

39 Alp, *agm.*, s. 645.

Her ne kadar Kızılırmak'ın Eski Asur Dönemi'ndeki adını kaynaklardan öğrenemesek de Hitit metinlerinde kayıtlı coğrafya adları bize bu hususla ilgili bir fikir verebilir. Eski Asurca metinlerde geçen Amkuwa, Durhumit, Hahhum, Karahna, Nenašša, Puruštatum ve Wahšušana gibi yer adları, aynı kalarak veya küçük ses değişimleriyle, Hitit belgelerinde de karşımıza çıkmakta ve bu durum Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda mevcut olan şehirlerin Hitit döneminde de isimlerini değiştirmeden varlıklarını sürdürdüklerini ortaya koymaktadır. Benzer bir durum Hitit metinlerinde geçen Aškašipa dağ adı için de geçerlidir. Erciyes Dağı ile bir tutulan bu isim Kültepe'de ele geçen Kaneš ile Asur arasındaki antlaşma metninde Anadolu ve Mezopotamyalı tanrı isimleriyle birlikte kaydedilmektedir. Uluslararası bir antlaşma metninde yerli tanrı adlarıyla birlikte anılması, bu dağın M.Ö. 2. Binyıl'ın başlarında Kaneš halkı tarafından kutsallaştırıldığı göstermektedir. Böyle bir manzaranın Maraşsantiya nehri için de geçerli olacağı düşünülebilir. Hitit döneminde kutsal sayılan Maraşsantiya Nehri'nin bu kutsiyetinin başlangıcı (tıpkı Aškašipa Dağı'nda olduğu gibi) çok daha eskilere, en azından Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na kadar götürülebilir. Bu hususlarla birlikte yer adlarındaki devamlılığı da dikkate aldığımızda, Hitit döneminde Maraşsantiya olarak anılan Kızılırmak'ın Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda da Maraşsantiya olması muhtemel görünmektedir. Tıpkı Aškašipa dağ adı veya yukarıda sıraladığımız ve örneklerini çoğaltabileceğimiz şehir adları gibi. Eski Asurca metinlerde Kızılırmak'ın Maraşsantiya olarak yazılmamasının nedenini ise Hahhum hakkındaki açıklamalarda temas ettiğimiz üzere, ilgili metinlerde Nehir kelimesi ile Fırat'ın ifade edilmesi gibi Kızılırmak'ın çevresindeki şehirler söz konusu olduğunda Nehir kelimesi ile o zamandaki herkes tarafından Kızılırmak'ın kastedildiğinin bilindiği düşüncesiyle açıklamak mümkündür. Bu değerlendirme için Asur şehrinin metinlerde Ālum kelimesi ile ifade edilmesi de bir diğer örnek olabilir.

2. Bir Nehir'le İrtibatlı Olan Şehirler

a. Fırat Nehri'yle İrtibatlı Olanlar

Eski Asur metinlerinde nehre (Fırat'a) yakın oldukları değerlendirilen bazı yerleşim yerlerinin isimleri kaydedilmektedir. Bu şehirlerden biri Hahhum'dur. Asur - Kaneš arasındaki kervan güzergâhı üzerinde yer alan ve Fırat Nehri'nin ana geçiş noktasının topraklarında olduğu kabul edilen⁴⁰ Hahhum'da bir Asur kolonisinin (*kārum*) varlığı bilinmektedir.⁴¹ Günümüzde Adıyaman il sınırları içinde

40 Veenhof, agm., s. 7 vd.

41 Nashef, age., s. 46; Bayram, "Kültepe Metinlerinde Geçen", s. 233.

kalan Samsat'la bir tutulan⁴² veya yakınlarında aranan⁴³ Hahhum'un, Kültepe'de ele geçen ve Ib tabakasına (M.Ö. 1835-1719) tarihlendirilen bir belgeye göre Asur ile bir antlaşma yaptığı anlaşılmaktadır. Bu mühim antlaşma metnindeki “*Hain bir gemiciye, (bir Asurlu'ya ait olan) gemiyi batırması ve yükünün kaybına sebep olması için emir vermeyeceksiniz. (Eğer) sizin kırlık bölgenizde veya ülkenizin (diğer bir yerinde) nehirde bir gemi batarsa, kaybolacak malı (ve gemiye ait), ip ve kıvrık kazıklara varıncaya kadar, her şeyi tam olarak ödeyeceksiniz*”⁴⁴ ifadeleri, Hahhum'un bir nehir (Fırat) yakınında olduğunu hem teyit etmekte hem de nehir üzerinde ticari faaliyetlerde bulunan Asurlu tüccarların yaşadıkları sıkıntıları açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra nehir üzerindeki ticari faaliyetlere referans olan ifadelerin Asur ile Hahhum arasındaki bir antlaşma metninde yer alması, M.Ö. 1835-1719 arasındaki bir tarihte Hahhum'un Fırat Nehri üzerindeki egemenliğini ortaya koyması ve nihayetinde de Asur yönetiminin bunu kabul ettiğini göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir.⁴⁵

Hahhum yakınlarındaki nehir ve bu nehirle bağlantılı bir başka şehir hakkında I 469 no.lu metin de bilgi vermektedir. I 469'daki “*Habnuk'ta nehrin kenarında kalırken Hahhum'da Elali ile görüştüm*” ifadesine⁴⁶ istinaden, Habnuk'un Fırat'ın oldukça yakınında ve Hahhum sınırları içinde yer alan küçük bir yerleşim yeri olduğu düşünülmektedir.⁴⁷ Kt 94/k 928'de ise Hahhum'a gerçekleştirilen bir yolculuktaki harcamalar sıralanırken sal (*nēbartum*) ve kayıkçı için⁴⁸ (*[x-x-x]-a ša nārim*) yapılan ödemeler de masraflar arasında listelenmekte, söz konusu nehrin Fırat olabileceği şüpheli olarak belirtilmektedir.⁴⁹

Eski Asurca metinlere göre Fırat Nehri ile irtibatlı bir diğer şehir Urşu'dur. Gaziantep civarında aranan⁵⁰ bu şehir Eski Asur ticaret sistemi içinde bir *kārum* ile

42 Günbattu, “Kültepe-Kaniş”, s. 110.

43 Veenhof, agm., s. 5 vd.

44 Günbattu, “Kültepe'de Bulunmuş”, s. 773; Günbattu, “Kültepe-Kaniş”, s. 160.

45 Bu hususta ayrıca bkz. Albayrak, “Eski Asurca Kaynaklara Göre”, s. 2 vd.

46 I 469, 2-6: *[i-na] Ha-hi-im i-na wa-[ša-bi-im] i-na Ha-ab-nu-uk [i-na] ša-pā-at na-ri-[im] E-la-li a-am-h[u-ur-ma]*.

47 Barjamovic, *age.*, s. 100.

48 Kırık kısmı G. Barjamovic, soru işaretleriyle “kayıkçı” olarak tamamlamaktadır. Bkz. Barjamovic, *age.*, s. 100.

49 Barjamovic, *age.*, s. 22, 100.

50 Larsen, *The Old Assyrian City*, s. 237; Atilla Engin, “Urşu/Urşum İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Gaziantep-Kale Höyüğü”, *Samsat'tan Acemhöyük'e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan'a Armağan*, İzmir 2017, s. 91.

temsil edilmektedir.⁵¹ Lagaş kralı Gudea'nın (M.Ö. 2144-2124), tanrısı Ningirsu için inşa ettirdiği tapınakta kullanılan keresteleri getirttiği yer olarak da bilinen Urşu'nun, Eski Asurca bir metindeki (Kt 94/k 673) “*Nehrin kıyısında 1 koyun kurban ettim. Urşu'da bir tane de İstar bēlat kà-le-ta'ya kurban ettim*” ifadesine göre⁵² bir nehirle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu nehrin Fırat olduğu ancak Urşu'nun nehre çok yakın olmadığı ve sınırlarının Fırat'a kadar uzandığı kabul edilmektedir. Hatta Mari metinlerine istinaden Urşu kralının bir dönem Karkamış ile Zalpa arasındaki Fırat Nehri'nin bir kısmını kontrol ettiği ileri sürülmektedir. Şehrin Karkamış'ın kuzeyinde, Fırat'ın batısında olduğu, ayrıca nehrin batı kıyısını ve önemli geçitlerden en az birini kontrol ettiği de belirtilmektedir.⁵³

Fırat Nehri yakınlarında olduğu düşünülen bir diğer şehir Zalpa'dır. ICK 2, 156'daki⁵⁴ “*Onun yola çıkışında Zalpa'da nehrin kıyısında ...*” ifadesi Zalpa'nın bir nehir yakınlarında olduğunu açıkça göstermektedir. K.R. Veenhof söz konusu metinde kayıtlı nehrin Fırat olup olmadığı hususunun kesin olmadığını belirtmekte⁵⁵, G. Barjamovic ise Koloni Çağı'nda Anadolu'nun tarihî coğrafyasını ele aldığı çalışmasında Zalpa hakkında detaylı bilgi vermekte ve Zalpa'da Fırat'ın geçildiğini belirterek, s. 217'deki 10 no.lu haritada Zalpa'yı Fırat Nehri'nin kenarına yerleştirmektedir. Ayrıca Zalpa şehri ya da bölgesinin bir teknenin Karkamış'a doğru aşağı seyahat etmesini mümkün kılan Gerger'in güneyine lokalize edilmesi gerektiğini belirterek muhtemel yerleştirmenin Kâhta Nehir Vadisi ağzı ve Bahçe mevkiindeki (Khojan) geçişin yakınında olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

b. Kızılırmak Nehri'yle İrtibatlı Şehirler

Kızılırmak Nehri'nin Eski Asur Dönemi'ndeki adı her ne kadar belgelerde belirtilmemiş olsa da, metinlerde bir yer adı ile irtibatlı olarak kaydedilen *nārum* (nehir) kelimesinin bazı geçişlerinin, bu nehri kastettiği aşikârdır. Kaneş'ten güney-batı istikametine seyahat eden kervanlar için ikinci istasyon olan ve Ürgüp yakınlarında aradığımız Nenašša, Kızılırmak'la bağlantılı bu şehirlerden biridir.

51 Bayram, “Kültepe Metinlerinde”, s. 233. İsmi çivi yazılı kaynaklardaki yazılışları için bkz. Kuzuoğlu, *age*, s. 180.

52 Kt 94/k 673: *i-na ša-pá-at na-ri-im iš-ti-in e-me-ra-am a-qí-i iš-ti-in i-na Ur-šu-ú a-na Istar be-lá-at kà-le-ta a-qí-i*. Barjamovic, *age*, s. 196, n. 723.

53 Barjamovic, *age*, 197-199.

54 ICK 2, 156: *i-na ba-áb ha-ra-ni-šu i-na ša-pá-at na-ri-im i-na Za-al-pá ...*

55 Veenhof, *agm.*, s. 6, n.7.

56 Barjamovic, *age*, s. 218.

Kt 94/k 345 no.lu metindeki “*Nenašša'da nehre gönderdikleri adamla ilgili olarak ...*” şeklindeki ifade⁵⁷ Nenašša'nın bir nehirle olan irtibatına referans olmaktadır. Metindeki “nehre gitmek” tabiri hukuki bir terim olup suçla itham edilen kişinin suçlu olup olmadığının tespit edilmesi için Nehir Tanrısı'nın hâkimliğine başvurulmasını ifade etmektedir.⁵⁸ Buna göre Nenašša'nın Ürgüp civarında aranması ve Nehir Ordali'nin gerçekleştirildiği nehrin “kutsal” olması gerekliliği, Kt 94/k 345'de bahsi geçen nehrin Kızılırmak olduğunu göstermekte, ayrıca Nenašša'nın sınırlarının en azından bir kısmının Kızılırmak'a kadar uzandığını da ortaya koymaktadır.

Kt 6a, 273 no.lu metinde Nenašša'da “1 mina bakırın köprüde ödendiği” bilgisi mevcuttur.⁵⁹ Her ne kadar köprünün bir su kaynağı üzerinde bulunduğuna dair bilgi olmasa da söz konusu köprünün Damsa Çayı üzerinde olabileceği düşünülmektedir.⁶⁰ Bu durum, Nenašša topraklarında Kızılırmak'ın yanı sıra üzerinde köprü olan bir başka akarsuyun varlığını da ortaya koymaktadır. Muwattali'nin Duası olarak bilinen⁶¹ bir Hitit metnindeki: “*Nenašša'nın Fırtına Tanrısı, Nenašša'nın Lusitti'si, Maraššantiya (Kızılırmak) Nehri, Nenašša'nın erkek (ve) kadın tanrıları, dağları ve nehirleri*” ifadesi, Nenašša'nın akarsularına dair Eski Asur metinlerindeki bilgiyi de teyit eder niteliktedir.

Kırşehir civarında aranan⁶² Wahšušana Kızılırmak Nehri yakınlarındaki şehirlerden bir diğeridir. Kt t/k 1'deki “*Šalatuwar'dan çıktık ve 2 ½ mina bakırın nehrin kıyısında perdum için ödedim ... 10 mina bakır kılavuzluğu için alahinnum-görevlisine verdim. O beni nehrin kenarına kadar götürdü. 1 mina (bakır) gemiciye verdim. Bütün bunları Wahšušana'da perdum için ödedim*” ve Kt t/k 25'deki “*2 ½ mina'yı köprüde tarttım. Bütün bunları Šalatuwar'da perdum için ödedim 5 mina bakır, kılavuza verdim ve bizi nehrin kıyısına götürdü. Bütün bunları Wahšušana'da perdum için ödedim*” şeklindeki satırlar, Wahšušana yakınlarındaki nehre işaret etmektedir. Sal veya benzeri bir araçla⁶³

57 Kt 94/k 345: *i-na Ni-na-ša-a ra-ṭ-na na-ri-im [i]t-ru-du ...* Bkz. Barjamovic, *age.*, 328, n. 1360.

58 Nehir Ordali için bkz. Kutsal Nehirler başlıklı kısım.

59 KT 6a 273, 20': *1 ma-[na URUDU a-na š]a ti-tù-ri-im.*

60 Barjamovic, *age.*, s. 321.

61 Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, İstanbul 2001, s. 103.

62 Günbatı, *Küllepe-Kaniş*, s. 116, n. 226'da Kırşehir-Ankara asfaltının hemen sağında bulunduğu belirtilen Yassıhöyük'ün Wahšušana için uygun bir yer olabileceği ifade edilmektedir. Diğer görüşler için bkz. Barjamovic, *age.*, s. 400-401.

63 M.Ö. II. Bin'de nehirler üzerinde ulaşım ve taşımacılık için kullanılan araçlar için bkz Hamza Ekmen, “Filolojik ve Arkeolojik Belgelere Göre Anadolu'da M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”, *Tematik Arkeoloji Serisi 2*, Ege Yayınları, (2015), s. 47 vd.

geçilmeyi gerektirecek bu nehir Kızılırmak olmalıdır. Bununla birlikte OIP 27, 58 no.lu belgede, ismi belirtilmeyen bir nehri geçmek için kiralanan gemiden (*elippum*) bahsedilmekte ve kirasının 5 mina bakır olduğu ifade edilmektedir.⁶⁴ G. Barjamovic, kiralama ücretinin bakır olarak ödenmesini dikkate alarak, nehrin Orta Anadolu'da olma ihtimalini daha yüksek görmektedir.⁶⁵ Eğer Barjamovic'in bu yorumu doğruysa, üzerinde gemi/tekne (*elippum*) trafiğinin olduğu bu nehir de Kızılırmak olmalıdır.

Şalatuwar yakınlarındaki nehrin ismi metinlerde (Kt t/k 1 ve Kt t/k 25) kayıtlı değildir. Ancak, M.Ö. 18. yy.'da yaşamış Kuşşara kralı Anitta'nın Orta Anadolu'daki askeri faaliyetlerini anlatan belgedeki⁶⁶; Şalatuwar kralının ülkesini ve şehrini terk edip Hulanna Nehri⁶⁷ üzerinde mevzilendiği bilgisi⁶⁸ dikkat çekicidir.

c. Çekerek Irmağı'yla İrtibatlı

Boğazköy'ün (Hattuş) kuzeydoğusunda, Çekerek Irmağı'nın batısında aranan⁶⁹ Şinahuttum'un, Kt c/k 594 no.lu metne göre bir nehir ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Metinde “*Şinahuttum'da 2 mina rafine edilmiş bakır ödedim... 1 mina 16 şeqel bakır 3 kirru-kabı için nehrin kenarında ödedim. ½ mina 2 şeqel bakır ubrum'umuz (pansiyon) için ödedim ve kayışları verdim*” denilmektedir.⁷⁰ Nehir'de yapılan harcamalardan hemen sonra konaklama için ödeme yapılması, Şinahuttum'un nehre bir günlük uzaklıktan daha yakın bir yerde bulunduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca ismin Eski Asurca metinlerde geçen ve Kaneş'in kuzeyinde aranan yer adları ile irtibatı göz önüne alındığında söz konusu nehrin Çekerek Irmağı olabileceği öne sürülmektedir.⁷¹

64 OIP 27, 58: 29-30. Bkz. Günbatı, “Kültepe'de Bulunmuş”, s. 775.

65 Barjamovic, *age.*, n. 101.

66 Eric Neu, *Der Anitta-Text*, StBoT 18, (1974), s. 14 vd; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, s. 53-55.

67 Bu nehir Forlanini, 2008, s. 60'ta ve Barjamovic, *age.*, s. 354'te Porsuk Çayı, Sir Gavaz, 2016, s. 366'da ise Delice Irmağı ile eşitlenmektedir.

68 Barjamovic, Şalatuwar'ı Sakarya Nehri (Hititçe Sahiriya) kavsi içinde, Sivrihisar'ın güneyindeki Kepen Höyük'le bir tutmak istemek ve Kızılırmak'ın batısında bir köprü gerektirecek kadar genişlikte Sakarya ve onun kolu olan Porsuk Çayı (Hititçe Hulanna) olduğunu belirterek, Şalatuwar kralının başkentini terk edip Hulanna Nehri'nde (Porsuk Çayı) mevzilenmesine istinaden, Şalatuwar'ın bu nehre çok da yakın olamayacağını ileri sürmektedir. Bkz. Barjamovic, *age.*, s. 353-354.

69 Barjamovic, *age.*, s. 288.

70 Kt c/k 594, 1-3: 2 *ma-na URUDU ma-st-a-am i-na Št-na-hu-tt-im dš-qúl ...* 15-22: 1 *ma-na 16 GÍN URUDU a-na 3 ki-ra-tt-im i-na ša-pá-at na-ri-im dš-qúl 1/2 ma-na 2 GÍN URUDU a-na ub-ri-ni dš-qúl ú ma-ar-šé-e a-dî-in.* Barjamovic, *age.*, s. 288, n. 1139.

71 Barjamovic, *age.*, s. 288.

3. Kutsal Nehirler

Elimizde Asur Ticaret Kolonileri Çağı Anadolu toplumunun inanç sistemine dair ayrıntılı bilgi yoktur. Bazı tanrı ve tanrıça isimleriyle, bu kutsal varlıkların hizmetindeki görevliler ve dinî günlere dair bazı isimler, dönemin din anlayışını kısmen yansıtan referanslardır. Az sayıdaki metin Eski Asur Dönemi Anadolu panteonunda Nehir Tanrısı (^dNārum) kültünün de olduğunu göstermektedir. Kt f/k 80'deki IGI *Abuna* UH.ME *ša* ^ÍID, IGI *Labarša* UH.ME *ša* ^ÍID: “*Nehir (tanrısı) nın kumrum-rahibi Abuna'nın huzurunda, Nehir (tanrısı)nın kumrum-rahibi Labarša'nın huzurunda*” ifadeleri, Nehir tanrısının hizmetinde birden fazla yerli din görevlisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁷² Nehirlerin kutsallığına bir başka işaret ise buralarda kurban sunulmasıdır. Akad kralı Sargon'a kadar geri götürebileceğimiz⁷³ bu ritüelin izleri, Eski Asur Dönemi'nde de takip edilebilmektedir. Şu an için elimizdeki tek örneğe (Kt 94/k 673) göre Fırat ile bir tutulan nehrin kıyısında 1 koyun kurban edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Nehirlerin kutsiyetine dair vereceğimiz bir başka örnek ise Nehir Ordali uygulamasıdır.⁷⁵ Mezopotamya kanunlarından (Ur-Nammu ve Hammurabi) da bildiğimiz bu uygulamada, suçlanan bir kimsenin masum olup olmadığının tespiti için Nehir tanrısının (^dNārum) hakemliğine başvurulmakta ve yargılama kutsal kabul edilen nehirde gerçekleştirilmektedir. Bu hususla ilgili elimizdeki dört metin aynı zamanda Nehir Ordali uygulamasının Anadolu'daki en eski örnekleri hakkında bilgileri de kaydetmektedir. Cahit Günbattu tarafından yayınlanan Kt n/k 504 metinde⁷⁶, ismini bilemediğimiz bir Anadolu krallığı tarafından tutuklanan Asurlu tüccar Aşşur-taklaku'nun suçsuzluğunu ispat etmesi için “tanrı Aşşur'un hançeri önünde yemin etmesi” veya bir yerli gibi “nehre gitmesi” (*ana ïd alākum*), söz konusu tüccarın meslektaşları tarafından önerilmektedir.⁷⁷ Kültepe'de 1994'te bulunan Kt 94/k 1153 no.lu belge

72 Günbattu, “Eski Anadolu'da Su Ordali”, s. 85-86.

73 Bu husus için bkz. 4 no.lu dipnot.

74 Kt 94/k 673: *i-na ša-pá-at na-ri-im iš-tí-in e-me-ra-am a-qt-i iš-tí-in i-na Ur-šu-ú a-na Istar be-lá-at kà-le-ta a-qt-i*. Barjamovic, *a.g.e.* s. 196, n. 723.

75 Sebahattin Bayram-Ömer Kahya, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5, Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Özel Sayısı, 2018, s. 84 vd.; Esmâ Öz, “Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *Cahit Günbattu'ya Armağan*, A.Ü. Yayınları, Ankara 2015, s. 196 vd.

76 Günbattu, “Eski Anadolu'da Su Ordali”, s. 76-77. Bu metnin dublikatı için bkz. Cecile Michel-Paul Garelli, “Heurtsavec une principauté anatolienne”, *Festschrift für Hans Hirsch*, Wien 1996, s. 277-290.

77 Cahit Günbattu, Kt n/k 504'e istinaden Nehir tanrısının hakemliğine başvurma düşüncesinin metindeki “bir yerli gibi” ifadesine istinaden “Anadolu'ya has bir yargılama tarzı olarak” öteden

bu hukuki uygulamanın izlerini taşıyan bir diğer örnektir.⁷⁸ Kaneş kralı ile *rabi sikkitim* Walişra'nın karar mercii olduğu Asurlu tüccar Şalim-Aşşur ve yerli şahıs Aşuwanzi arasındaki bir meselede, Şalim-Aşşur'un hizmetçisinin nehre gideceği (Met. verildi) ifade edilmektedir. Asurlu ve yerli şahıslar arasında yaşanan bir meseleyle ilgili olarak Kaneş kârumu'nun bir kararı olan Kt 94/k 1397'de ise yerli şahıs Harşumnuman haklılığını ispat etmek için "nehir ordali"ne başvurabileceği teklifi etmektedir.⁷⁹ Son olarak, Kt 94/k 345 no.lu metinde Kârum Wahşuşana ana meclisinin Nenaşsa'da bir adamın nehre götürülmesine dair karar verdiği görülmektedir.⁸⁰ Metinlerde yargılamanın yapılacağı kutsal nehirlerin isimlerine dair bir bilgi yoktur. Ancak, Asurlu tüccarın tutuklanmasını gerektiren olayların Tawiniya şehriyle bağlantılı olması (Kt n/k 504), Şalim-Aşşur'un hizmetçisiyle ilgili meselede Kaneş kralı'nın anılması (Kt 94/k 1153), yerli şahıs Harşumnuman'ın nehir ordali talebini Kârum Kaneş'te yapması ve Kârum Wahşuşana'nın Nevşehir yakınlarında olduğunu düşündüğümüz Nenaşsa'ya nehir ordali uygulaması için bir şahsı sevk etmesi, söz konusu metinlerde bahsedilen Nehir Ordali uygulamasının gerçekleşeceği kutsal nehrin Kızılırmak olduğunu düşündürmektedir.

4. Köprüler

Eski Asur Dönemi metinlerinde köprülere (*titurrum*) dair kayıtlar dolaylı olarak akarsulara atfı yapmaktadır. Metinlerde Bulbulhum, Kaneş, Nenaşsa, Puruṣhattum, Şalatuwar, Şamuha, Taşa ve Wahşuşana yakınlarında köprüler olduğu ve buralarda geçiş ücreti ödendiği bilgisi mevcuttur. Ancak elimizde bu köprülerin inşa edildikleri topografya hakkında veri yoktur. Fakat bazı metinlerde köprü (*titurrum*) ve nehir (*nârum*) kelimesinin birlikte geçmesi, en azından bir kısım köprünün, başta Kızılırmak olmak üzere, akarsular üzerinde inşa edildiklerini göstermektedir.⁸¹

5. Eski Asur Dönemi Metinlerinde Şahıs Adı Olarak Geçen Hititçe Nehir Adları

Eski Asurca metinlerde geçen Araşsih, İša, Kapziya, Kila, Kunnaniya, Gurmaliya,

beri tatbik edildiği şeklinde değerlendirmektedir. Bkz. Günbatı, "Eski Anadolu'da Su Ordali", s. 86.

⁷⁸ Larsen, "Going to River", s. 173.

⁷⁹ Larsen, agm., s. 179 vd.

⁸⁰ Barjamovic *age.*, 328, n. 1360.

⁸¹ Eski Asur Dönemi köprüleri hakkında bkz. Kuzuoglu, "Eski Asurca Metinlerde", s. 113 vd.

Larša, Mala, Nakiliat/Nikilit, Sakariya?⁸², Šarmamma, Šiat, Šuw[a, Tarmanna, Uštala, Ziya ve Zuliya gibi örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz şahıs adları, Hititçe metinlerde akarsu isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Hititçe metinlerde geçen nehir adlarının Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndaki varlıklarına işaret etmekle birlikte söz konusu şahısların isimlerini bu nehirlerden aldıklarını da göstermektedir.

Sonuç olarak; Eski Asur Dönemi metinlerinde Humatum, İdig/qlat, Purattu, Zaibum ve Zuliya olmak üzere az sayıda nehir ismi geçmektedir. Hâlbuki Asur'dan Anadolu'ya seyahat eden kervanların Fırat Nehri'ni, Kaneş'ten kuzeye giden kervanların ise Kızılırmak'ı geçmek zorunda olmaları nedeniyle en azından bu iki nehrin belgelerde daha çok kaydedilmiş olması beklenirdi. Bunların dışında isimleri doğrudan belirtilmeyen nehirler ile üzerinde köprü olduğu anlaşılan bazı akarsuların varlıkları da metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, Eski Asurca metinlerde şahıs adı olarak geçen bazı isimlerin Hitit metinlerinde nehir adı olarak görülmesi, bu nehirlerin isimlerini Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan beri taşıdıklarını ortaya koymaktadır.

Belgelerden Fırat ve Kızılırmak nehirlerinin kutsallaştırıldıkları, Fırat nehrinde koyun kurban edildiği, Kızılırmak'ın da Nehir tanrısının hakemliğine başvuru kutsal nehir olduğu görülmektedir. Ayrıca bu nehirler üzerinde sal (*nēbartum*) ve kayak (*elippum*) gibi araçlarla ulaşım ve nakliye faaliyetlerinde bulunduğu ve bu hizmetler için ücret alındığı da tespit edilmektedir.

82 G. Barjamovic, Eski Asurca bir metinde (TC 1, 87) Sà-kà-ri-a olarak kaydedilen şahıs adını, Hititçe metinlerde geçen ve Sakarya Nehri ile bir tutulan Sahiriya/Sihiriya nehir adı ile irtibatlandırmaktadır. Bkz. Barjamovic, *age*, s. 353, n. 1472.

Kaynaklar

Albayrak, İrfan, “The Toponym Balihum in the Kültepe Texts”, *Altorientalische Forschungen* 35/1, (2008), s. 28-34.

Albayrak, İrfan, “Eski Asurca Kaynaklara Göre Asur-Anadolu İlişkilerinde Hahhum Krallığı’nın Önemi”, *Archivum Anatolicum* 12/2, (2018), s. 1-11.

Alp, Sedat, “Maşat-Höyük’te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Belleten* 41, (1977), s. 637-647.

Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, İstanbul 2001.

Barjamovic, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen 2011.

Bayram, Sebahattin, “Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (1994), s. 211-234.

Bayram, Sebahattin, “New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts”, *Archivum Anatolicum* 3, (1997), s. 41-66.

Bayram, Sebahattin-Kâhya, Ömer, “Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda Anadolu’daki Hukuki Uygulamalar Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5, Prof. Dr. Hüseyin Sever Armağan Özel Sayısı, (2018), s. 75-92.

Bilgiç, Emin - Günbattu, Cahit, *Ankaraner Kültepe Texte III*, FAOS Beiheft 3, Stuttgart 1995.

Çeçen, Salih, *Ankara Müzesi’ndeki Yeni Kültepe Metinlerinden Elde Edilen Orijinal Neticeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1990.

Dercksen, Jan Gerrit, “Six Texts with New and Rare Toponyms from the House of Ali-ahum (Kt c/k)”, *Cahit Günbattu’ya Armağan*, Ankara Üniversitesi Yayınları, (2015), s. 49-58.

Diakonoff M. Igor- Kashkai S. M. *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX* (RGTC IX), Wiesbaden 1981.

Edzard, Dietz Otto-Farber, *Die Orts- und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur* (RGTC 2), Wiesbaden 1974.

Edzard, Dietz Otto-Farber, Gertrud-Sollberger, Edmond, *Die Orts- und Gewässernamen der prasargonischen und sargonischen Zeit* (RGTC 1), Wiesbaden 1977.

Ekmen, Hamza, “Filolojik ve Arkeolojik Belgelere Göre Anadolu’da M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”, *Tematik Arkeoloji Serisi* 2, Ege Yayınları, (2015), s. 47-66.

Engin, Atilla. “Urşu/Urşum İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Gaziantep-Kale Höyüğü”, *Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztan’a Armağan*, (2017), s. 87-100.

Grayson, A. Kirk. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)*, RIMA 1, Toronto/ Buffalo/London 1987.

Groneberg, Brigitte, *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit* (RGTC 3), Wiesbaden 1980.

Günbattı, Cahit, “Eski Anadolu’da Su Ordali”, *Archivum Anatolicum* 4, (2000), s. 73-88.

Günbattı, Cahit, “Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni”, *Belleten* 256, (2005), s. 759-780.

Günbattı, Cahit, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2017.

Günbattı, Cahit, “ina şapat Humatim kalā’um, Humātum Kenarında Alıkoymak”, *Ahmet Ünal Armağanı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (2016), s. 275-280.

Hecker, Karl, “Über den Euphrat...”, *Archivum Anatolicum* 3, (1997), s. 157-171.

Kiriş Öz, Esmâ, “Eski Mezopotamya’da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuki Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması”, *Cahit Günbattı’ya Armağan*, A.Ü. Yayınları, (2015), s. 185-202.

Kiriş Öz, Esmâ, Esmâ Öz Kiriş, “Kültepe Metinlerinde Geçen Ulaşım ve Taşıma Araçları”, *Eski Yakındoğu’da Ulaşım Üzerine Yazılar*, Akademisyen Kitabevi, (2018), s. 177-199.

Kuzuoğlu, Remzi, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Kuzuoğlu, Remzi, “M.Ö. II. Bin’de Bir Anadolu Şehri “Aliaşa”, *Archivum Anatolicum* 7/2, (2004), s. 75-89.

Kuzuoğlu, Remzi “Eski Asurca Metinlerde Anadolu Köprüleri”, *Archivum Anatolicum* XII/2, (2018), s. 113-126.

Larsen, Mogens Trolle, *The Old Assyrian City State and its Colonies*, Mesopotamia 4, Copenhagen 1976.

Larsen, Mogens Trolle *The Aššur-nādā Archive*, PIHANS 96. OAA 1, Leiden 2002.

Larsen, Mogens Trolle “Going to River”, in *Studies Presented to Robert D. Biggs*, Assyriological Studies 27, Chicago 2007, s. 173-188.

Michel, Cecile – Garelli, Paul, “Heurtsavec une principauté anatolienne”, *Festschrift für Hans Hirsch*, (1996), s. 277-290.

Monte, Giuseppe F. – Tischler, Johann, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte* (RGTC 6), Wiesbaden 1978.

Monte, Giuseppe F., *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte Supplement* (RGTC 6/2), Wiesbaden 1992.

Nashef, Khaled, *Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit* (RGTC 5), Wiesbaden 1982.

Nashef, Khaled, *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit* (RGTC 4), Wiesbaden 1991.

Neu, Eric, *Der Anitta-Text*, StBoT 18, Wiesbaden 1974.

Soysal, Oğuz, “Sargon, Nur-Dagal/n ve Puruṣhanda”, *Samsat’tan Acemhöyük’e Eski Uygarlıkların İzinde Aliye Öztañ’a Armağan*, Ege Üniversitesi Yayınları, (2017), s. 217-229.

Veenhof, Klaas R., “Across the Euphrates”, *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. PIHANS 111, OAAS 3, (2008), s. 3-29.

Westenholz, G. Joan, *Legends of the Kings of Akkade*, Winona Lake, Indiana 1997.

Zadok Ran, *Geographical Names According to New- and Late-Babylonian Texts* (RGTC 8), Wiesbaden 1985.

Eski Çağlardan Günümüze Torbalı Ovasında Ulaşım Ağı ve Metropolis'in Stratejik Önemi

Serdar Aybek* - Burak Arslan**

Giriş

Metropolis, İzmir'in Torbalı İlçesinde, Yeniköy ve Özbey Mahalleleri arasındaki bir tepe ve yamaçlarında kurulmuş olan bir İonia kenttir (fig.4). Torbalı Ovasına hâkim 142 m rakımlı bu tepe aynı zamanda kentin Akropolis'i olarak seçilmiştir. Akropolis'te tespit edilen en erken buluntular Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen içe dönük ağızlı kâselerdir¹. Orta Tunç Çağı'nda, dönemin yaygın özelliğini yansıtan kırmızı renkli omurgalı kâseler ve gri renkli Kuzeybatı Anadolu seramiğini Akropolis'te tespit etmek mümkündür. Geç Tunç Çağı'nda ise bölgedeki Hitit etkisini gösteren buluntulara Metropolis ve 7 km kuzeyindeki Bademgediği Tepe'de (Puranda?) rastlanmaktadır². Metropolis, Protogeometrik ve Geometrik Dönem'de küçük bir yerleşim görünümüne sahiptir. Bu süreci yansıtan seramik parçalarına sadece Akropolis'te rastlanır³. MÖ 5. yüzyıldan 4. yüzyılın başlarına kadar bölgedeki diğer kentlerde olduğu gibi tarihsel bir boşluk (*hiatus*) süreci yaşanır. MÖ 4. yüzyılın ortalarından itibaren Akropolis'teki seramikler ve tiyatro parselindeki mezarlar vasıtasıyla yaşam sürecini tekrar görebilmek mümkündür⁴. Metropolis'in günümüzdeki gibi planlı bir kent görünümüne kavuşması ise MÖ

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, serdar.aybek@cbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5408-2721

** Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, burak.arslan@ege.edu.tr ORCID: 000-0001-5493-6232

1 Recep Meriç, *Metropolis Ana Tanrıça Kenti*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 29.

2 Metropolis Akropolis'i'nde 1996 yılında gerçekleştirilen kazılarda bulunan silindirik formlu taş mühür (AKR 96-91) MÖ 2. bine tarihlendirilmektedir; Andreas Schachner-Recep Meriç, "Ein Stempelsiegel Des Späten 2. Jahrtausends v. Chr. aus Metropolis in Ionien", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLII/I (2000), s. 85-87; Recep Meriç, "Excavation of Bademgediği Tepe (Puranda) 1999-2002: A preliminary Report", *Istanbul Mitteilungen*, Band 53 (2003), s. 89-90.

3 Cenker Atıla, "Metropolis Geometrik Dönem Seramiği", (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Programı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2002, s. 14-84.

4 Meriç, *age.*, s. 42.

3. yüzyılda başlar⁵. MÖ 2. yüzyıldan itibaren Pergamon Krallığı'nın desteği ile kentleşme süreci daha da hızlanır⁶. Kaystros (Küçük Menderes) Nehri'nin ve ovanın getirdiği zenginlik de bölgenin çağlar boyunca canlı kalmasında olanak tanır. Kentin temel geçim kaynağını bağcılık ve tarımsal faaliyetler oluşturur⁷. Kentte gerçekleştirilen kazılarda, Metropolis ya da yakın çevresinde üretilmiş olabileceği düşünülen Nikandros Grubu mühürlü amphora'lar, Metropolis'in ticaret ağı gözler önüne serer⁸. Grubu temsil eden amphora'lara Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarındaki kentlerde MÖ 2. yüzyıl boyunca rastlanmaktadır⁹.

Metropolis'in stratejik öneme sahip olan konumu Torbalı Ovasının coğrafi yapısı ile doğrudan ilişkilidir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan Tmolos (Bozdağlar) ve Messogis (Aydın Dağları) Dağları arasındaki verimli Kaystros (Küçük Menderes) havzasının batı ucunda kurulan Metropolis, ovaya hâkim pozisyonu sayesinde hem ana yolları hem de yakın çevresindeki tarım arazilerini kontrol altında tutmaktadır (fig.5). Ephesos ve Smyrna gibi iki büyük kenti birbirine bağlayan ticaret yolunun ortasında bulunması Metropolis'i önemli bir istasyon haline getirmiştir¹⁰.

Metropolis çevresindeki öncü yerleşimler, bölgenin stratejik açıdan öneminin tarih öncesi çağlardan itibaren anlaşıldığını göstermektedir. Kentin 2 km. güneyinde bulunan Dedecik-Heybelitepe Höyüğü, Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ'da kurulmuş, bölgenin en erken yerleşimlerinden birisidir¹¹. Metropolis'in 7 km.

- 5 Serdar Aybek- Aygün Ekin Meriç- Ali Kazım Öz, *İonia'da Bir Tanrıça Kenti Metropolis*, Homer Kitabevi, İstanbul 2009, s. 52.
- 6 Metropolis, MÖ 2. yüzyılda Pergamon Krallığı'nın desteğinde planlı bir kent olmuştur. Kente birçok fayda sağlayan Apollonios Dossier gençlere vermek üzere Pergamon kralından yağ için 500 drahme, özgür doğan çocukların eğitimi için de 500 drahme sağlamıştır.; Boris Dreyer-Helmut Engelmann, "Die Inschriften von Metropolis", *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien*, Band 63 (2003), s. 11.
- 7 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s. 153 (C 637/15); Recep Meriç, *Metropolis in Ionien, Ergebnisse einer Survey-Unternehmung in den Jahren 1972-1975*, Verlag Anton Hain, Königstein 1982, s. 7
- 8 Gonca Cankardeş Şenol, "Metropolis'ten Hellenistik Döneme Ait Bir Grup Amphora Mührü", *OLBA*, S. 4 (2001), s. 101-115.
- 9 Gonca Cankardeş Şenol, "Nikandros Group: Matrix Studies on the Amphora Stamps of the Group", *OLBA*, S. 18 (2010), s. 126.
- 10 Strabon, Metropolis'in Ephesos'a olan uzaklığının 120 stadia (yak. 24 km), Smyrna'ya olan uzaklığının ise 200 stadia (yak. 40 km) olduğunu belirtmektedir.; Strabon, *age.*, s. 145 (C 632/2).
- 11 Lothar Herling, Kirstin Kasper, Clemens Lichter, Recep Meriç, "Im Westen nichts Neues? Ergebnisse der Grabungen 2003 und 2004 in Dedecik-Heybelitepe", *Istanbuler Mitteilungen*, Band 58 (2008), s. 13-14; Clemens Lichter, Recep Meriç, "Dedecik-Heybelitepe, Excavations at a Neolithic Settlement in the Torbalı Plain", M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey*, vol. 4 (2012), s. 133.

kuzeyindeki Bademgediği Tepe (Puranda?) ise Erken Tunç Çağı'ndan Geç Geometrik Döneme kadar varlığını sürdürmüş ve bu süreçte bölgenin merkezi kenti olmuştur¹².

Torbalı Ovasında Ulaşım Ağı Tarihçesi

Torbalı Ovası'nın topoğrafyası alüvyon dolgudan oluşan, tarıma elverişli bir arazidir. Denizden yüksekliği yaklaşık 50 metredir. Çağlar boyunca Kaystros (Küçük Menderes) Nehri'nin suladığı bu topraklar, nehrin taşıdığı alüvyonla zaman içinde genişlemiştir. Nehir yatağı, ovanın güneyinde antik Pegasus Gölü (Stagnum Pegaseum/Cellat Gölü) ile birleşmektedir. Küçük Menderes Nehri'nin yanı sıra, Torbalı Ovası'ndan geçerek Pegasus Gölü'ne dökülen başka akarsular da bulunmaktadır. Bunlardan ilki Phryites (Fetrek Çayı)¹³, diğeri ise Metropolis önlerinden geçen Astraios (Çevlik Çayı)'tur¹⁴ (fig.1). Nehirlerin taşıdığı alüvyonlar zaman içinde Pegasus Gölü'nün bir bataklığa dönüşmesine sebep olmuştur. Benzer bir durumu Küçük Menderes Nehri'nin Ege Denizi'ne döküldüğü Ephesos Limanı'nda da görmek mümkündür. Nehrin taşıdığı alüvyonlar zamanla Ephesos Limanı'nı doldurmuş ve denizin çekilmesine sebep olmuştur. Alüvyonun dolgusunun yarattığı olumsuz etkilere rağmen akarsuların Torbalı Ovası'nın sulanmasındaki önemi, bölgenin zengin tarımsal faaliyetlerinin de temelini oluşturmaktadır.

Torbalı Ovası iki önemli ana yolun kesişme noktasındadır. Bunlardan ilki Sardes'ten diğeri ise Smyrna'dan gelerek Torbalı Ovası'nda kesişir ve tek bir güzergâh olarak Güney İonia'ya ilerler¹⁵ (fig.2). Bölgenin topoğrafik yapısı gereği adeta alternatifsiz olan bu kesişme noktası şüphesiz Metropolis ve yakın çevresi şeklinde tanımlanmalıdır. Bir zamanlar ovanın güneyini kaplayan antik Pegasus Gölü (Stagnum Pegaseum)'nün sınırları da bu düşünceyi destekler niteliktedir¹⁶.

12 Recep Meriç, Ali Kazım Öz, "Bademgediği Tepe (Puranda) Near Metropolis", Nicholas Chr. Stampolidis, Çiğdem Maner, Konstantinos Kopanias (eds.), *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia During the Late Bronze and Early Iron Age*, Koç University Press: 58 (2015), s. 609-626.

13 Recep Meriç, *Das Hinterland von Ephesos*, Österreichisches Archäologisches Institut, Wien 2009, s. 54.

14 Meriç, *Das Hinterland von Ephesos*, s. 65.

15 David James Austin Hill, "Urbanisation and settlement in western Asia Minor: Ionia and Metropolis in the Torbalı Plain, a GIS approach", University of Oslo, Conservation and History Faculty of Humanities, Department of Archaeology, Doktora Tezi, Oslo 2016, s. 46.

16 Meriç, *Metropolis in Ionia*, s. 2-3.

Sardes'ten gelerek Karabel Geçidi aracılığıyla Torbalı'ya ulaşan ana yolun MÖ 13. yüzyıldan itibaren kullanıldığı kabul edilmektedir¹⁷. Doğudan başlayarak Mira Ülkesine yani Batı Anadolu'ya girişi sağlayan bu yol, Geç Hitit Çağı'ndan bu yana önemini korumaktadır¹⁸. Karabel Geçidi üzerinde ana kaya yüzeye işlenmiş olan kaya kabartması, geçidin o dönem için Mira Krallığı'nın kontrolünde olduğunu gösterir¹⁹. Bu kaya kabartmasının bir benzeri de Phokaia-Ephesos yolu üzerinde bulunmaktadır. Herodotos her iki kabartmadan da bahsetmiştir²⁰. Karabel'deki kaya kabartması üzerinde incelemelerde bulunan ve hiyeroglifleri yorumlayan Hawkins, kabartmanın Mira Kralı Tarkasnawa (MÖ 13. yy.), babası ya da dedesinin hanedanlığı esnasında yapıldığını ileri sürmüştür²¹. Bu bilgi doğrultusunda Karabel Geçidi'nden Torbalı Ovası'na ulaşan, buradan da Apasas (Ephesos)'a giden bu yolun Geç Hitit Çağı'ndan bu yana aktif olduğu söylenebilir. Karabel'deki kabartma ile benzer özelliklere sahip bir kabartma parçasına, güzergâh üzerinde yer alan Torbalı'nın Karakuyu Mahallesi'nde rastlanmıştır²² (fig.1).

Geç Hitit Çağı'nda İonia'nın kuzeyinden gelen bir rotanın Karabel'den gelen ana yol ile kesişip kesişmediğine yönelik arkeolojik veriler kısıtlıdır. Bu bağlantıyı tam olarak kurabilmek ancak Klasik Çağlardan itibaren mümkündür. Fakat Bademgediği Tepe (Puranda)'nın kuzey ve doğu yamaçlarında, üzerindeki tekerlek izleri ile birlikte bölüm bölüm gözlemlenebilen yol, Geç Hitit Çağı'nda Kuzey Ege'den Puranda'ya ulaşan güzergahın en erken örneği olabilir²³. Bu

17 J. David Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies*, vol. 48 (1998), s. 1.

18 Recep Yıldırım-Raziye Oban, "The importance of heritage roads on the development of Western Anatolia and Izmir", *Procedia Social and Behavioral Sciences*, S. 19 (2011), s. 91.

19 Hawkins, agm., s. 1.

20 Fakat bunların Mısır Kralı Sesostris tarafından yaptırıldığını ve üzerinde, "Ben bir omuz vuruşta bu ülkeyi yendim ve aldım." yazdığını belirtmiştir.; Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 115 (Kit. 2, Böl. 106).

21 Hawkins, "agm.", s. 1.

22 Fahri Işık, Mahir Atıcı, Recai Tekoğlu, "Die Nachhethitische Königsstele von Karakuyu Beim Karabel-Pass", *Asia Minor Studien*, Band 66 (2011), s. 1-2.

23 Recep Meriç bu yol hattının Geç Bronz Çağı'na ait olduğunu ileri sürmüştür. Tekerlek izlerinin yanı sıra, yolun kenarına işlenmiş bir de su kanalı bulunmaktadır. Bu su kanalı Ayrancılar'daki su kaynağını Puranda'ya ulaştırmak için açılmış olmalıdır. Belki de Hitit Kralı II. Murşili'nin Puranda kuşatması esnasında (MÖ 1300) kestiği ve kentin düşmesine neden olan kaynak suyu bu kanal aracılığı ile kente ulaştırılmakta olduğuna düşünülmektedir; Meriç, "Excavation at Bademgediği Tepe (Puranda)", s. 85-86.

hattın izlenebildiği bölümler sınırlı olmasına karşın, yol ile paralel bir şekilde inşa edilen Geç Roma Dönemi su kemerleri güzergâhın uzun yıllar kullanıldığını işaret etmektedir²⁴. Strabon, bu yol hattının Ephesos ile Smyrna arasında 320 stadia (yak. 65 km.) olduğunu belirtmektedir²⁵. Karabel Geçidi'nden Torbalı Ovası'na ulaşan diğer güzergâh, Sardes'ten Güney İonia'ya giden en kestirme yol olması bakımından tarih boyunca önemini korumuştur. Fakat İon kent devletleri arasındaki ticaret ve ulaşımın sağlandığı asıl ana yol Ephesos-Smyrna hattıdır²⁶. Güzergâh üzerinde tespit edilen mil taşları bu ana yolun işlevini ve bazı dönemlerde onarımların gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır²⁷. Torbalı Ovası'nın batı ucunda, Metropolis önlerinden geçerek Alaman Dağı üzerinden Ephesos'a ulaşan alternatif bir güzergâhın izlerini günümüzde dahi görebilmek mümkündür. Ephesos'a 7 km. uzaklıktaki Zeytinköy'de tespit edilen taş döşemeli yol hattı da muhtemelen Roma Dönemi'nde Torbalı Ovası'ndan Ephesos'a ulaşılan bu alternatif güzergâhın bir parçası olmalıdır²⁸.

MÖ 7.-6. yüzyılda Lydia Krallığı Gyges, Ardys, Sadyattes ve Alyattes'in hanedanlığı sırasında İonia kentleri üzerine seferler düzenlemiş ve bölgeyi büyük oranda hâkimiyeti altına almıştır²⁹. Başkenti Sardes olan Lydia Krallığı, Güney İonia'ya düzenlediği seferlerde yine Karabel Geçidi'ni kullanmış olmalıdır. Zira Ephesos, Kolophon, Priene ve Miletos'a karşı girişilen seferlerde orduyu en kısa yoldan bölgeye ulaştıracak güzergâh bu geçitten Torbalı Ovası'na ulaşan yoldur. Bu süreçte İonia kentlerinin Lydia Krallığı'na karşı planladığı ortak savunma hamlelerinin izlerini Torbalı Ovası'nda görebilmek mümkündür. Sardes ve Smyrna'dan gelerek Torbalı Ovası'nda kesişen iki ana yolun, tek bir güzergâh şeklinde Güney İonia'ya ilerlediğine daha önce de değinilmişti. Söz konusu bu güzergâh üzerindeki hâkim tepelere Lydialıların tehdidinden korumak, haberleşmeyi sağlamak ve ana yolun kontrolünü sağlamak amacıyla tahkimatlı yerleşimler inşa edilmiştir³⁰ (fig.2). Bu tahkimatların yükseklikleri yakın kotlarda

24 Meriç, "Excavation at Bademgediği Tepe (Puranda)", s. 86.

25 Strabon, *age*, s. 145(C 632/2).

26 Hill, *agtl.*, s. 102-104.

27 David H. French, *Roman Roads&Milestones of Asia Minor*, British Intitute at Ankara, Vol. 3 Milestones fasc. 3.5 Asia, Ankara 2014, s. 25, 43-61.

28 Recep Meriç, "Zur Lage Des Ephesischen Aussenhafens Panormos", *Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vétters*, Wien 1985, s. 31.

29 Herodotos, *age*, s. 21-22 (Kit. 1, Böl. 14, 15, 16, 17).

30 Serdar Aybek, Onur Gülbay, Murat Kılıç, Burak Arslan, Yılmaz Balım, Umut Canseven, "2016 Yılı Metropolis Çevresi Yüzey Araştırması", *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 2 (2017), s. 304-306.

ve haberleşmeyi sağlayabilmek amacı ile her biri kendine en yakın yerleşim bölgesini görebilecek şekilde inşa edilmiştir³¹. Fakat bu tahkimatlar da bölgenin Lydia hâkimiyetine girmesine engel olamamıştır. Arkaik Dönem’de yaşanan bu çalkantılı süreçte Metropolis’in henüz bir kent hüviyetinden uzak, akropolis ve eteklerine yayınlan küçük bir yerleşim olduğu söylenebilir.

MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki Lydia hâkimiyeti yerini Akhamenidlere bırakmıştır. Büyük Kral Kyros’un Lydia Kralı Kroisos’u mağlup etmesi ve başkent Sardes’i ele geçirerek satraplık haline getirmesi, benzer bir senaryonun yaşanmasına neden olmuştur³². Karabel Geçidi üzerinden Torbalı Ovası’na ulaşarak Güney İonia kentleri üzerine seferlerde bulunan taraf bu kez Akhamenid orduları olmuştur. Perslerin başkenti Susa’dan Sardis’e uzanan Kral Yolu’nun Ephesos ile olan bağlantısı yine Torbalı Ovası’ndaki bu güzergâh üzerinden gerçekleştirilmiş olmalıdır³³. Metropolis’in bu süreçte Persler’den ne derece etkilendiği yeterince anlaşılabilir değildir. Güzergâh üzerindeki yerleşimlerde ve Metropolis’te bulunan az sayıdaki Pers tipi ok ucu, kentin bu süreçte bir saldırıya uğramış olabileceğini düşündürür³⁴. Anadolu’nun kısa sürede Pers hâkimiyetine girmesi sonucu, Torbalı Ovası’ndaki ana yolun kontrolü de Perslerin eline geçmiştir. Arkaik Çağ’da hâkim tepelere inşa edilen tahkimatlar da böylelikle işlevini yitirmiştir.

MÖ 5. yüzyıl, Batı Anadolu’nun genelinde olduğu gibi Metropolis ve çevresinde de adeta hayatın durduğu bir zaman dilimi olarak ifade edilebilir. MÖ 4. yüzyılın başında Sparta Kralı Agesilaus, Ephesos’tan ordularıyla birlikte Pers Satraplığı olan Sardes’e doğru hareket etmiş ve MÖ 395 yılının Mart ayında kenti Tissaphernes’ten almıştır³⁵. Orduların bu ilerleyişi konusunda Romalı tarihçi Diodorus’un anlattıklarından yola çıkan araştırmacılar, Agesilaus’un Metropolis önlerinden geçerek Karabel Geçidi üzerinden Sardes’e ulaştığını

31 2016-2017 yıllarında gerçekleştirilen ve halihazırda devam etmekte olan “Metropolis Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları” kapsamında, değinilen güzergâh ve birbirlerini görece şekilde planlanan tahkimath yerleşimler, Karataş Kale, Avlutaş Kale ve Gukguk Tepe Kalesi’dir; Aybek vd., “agm.”, s. 303-318.

32 Herodotos, *age*, s. 43 (Kit. 1, Böl. 84).

33 Yıldırım-Oban, *agm.*, s. 92.

34 Burak Arslan, Serdar Aybek, Ebru Durak, “Metropolis’te Bulunan Ok Uçları”, *MASROPE-Dergi*, C 9, S. 13 (2017), s. 58, 65; Daniş Baykan, “Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Balıcaoluk’ta Bulunan Ok Uçları”, *MASROP E-Dergi*, C 9, S. 12 (2017), s. 18-40.

35 Lorraine Botha, “The Asiatic Campaign of Agesilaus- The Topography of the Route from Ephesus to Sardis”, *Acta Classica*, S. 31 (1988), s. 72.

öne sürmüşlerdir³⁶. MÖ 401 yılında Ephesos'tan Sardes'e giden ve buradan da Susa'ya ulaşmayı amaçlayan Xenophon ve beraberindeki ordu bu kez Karabel Geçidi'ni değil, Hypaepa (Ödemiş) üzerinden Tmolos'u aşan başka bir rotayı izlemiştir³⁷. Persler'in önem verdiği bu güzergâh, Kral Yolu'ndan Ephesos'a ulaşan alternatif bir rota olarak değerlendirilmiştir³⁸. Bu süreçte Ephesos-Sardes hattında en sık tercih edilen rotanın hangi güzergâh olduğu konusunda farklı düşünceler olsa da bilinen dört rota arasında³⁹ en uygun şartlara sahip olan yine Karabel Geçidi olarak ön plana çıkmaktadır. Buradaki en önemli faktör yolların sahip olduğu rakımlardır. Karabel Geçidi'nin rakımı 450 m iken, Hypaepa (Ödemiş) üzerinden geçerek Tmolos'u aşan diğer 3 rotanın rakımları 841 m., 934 m ve 1065 m şeklindedir⁴⁰.

Hellenistik Dönem'de Perslerden Anadolu'dan atılması, Batı Anadolu'daki kent devletlerinin refah düzeyinin arttığı ve yeni kentlerin kurulduğu bir süreci de beraberinde getirmiştir. Metropolis de bu süreçte planlı bir kent olarak kurulurken, Torbalı Ovası'na yeni kaleler, yerleşimler ve tahkimatlar inşa edilmiştir. Bu yapılar, Arkaik Çağ'da 400 m ve üzeri kotlardaki tepelere inşa edilen tahkimatlardan farklı olarak 100-150 m aralığındaki tepelere, birbirlerini görececek şekilde konumlandırılmışlardır⁴¹ (fig.3). MÖ 2. yüzyılda Metropolis ve çevresini etkileyen en önemli olay Pergamon Krallığı'nın varisi olarak hak arayışına giren Aristonikos'un Roma'ya karşı gerçekleştirdiği ayaklanmadır. MÖ 133 yılında son Pergamon Kralı III. Attalos'un Roma ile yakın ilişkiler kurması ve krallığını miras yoluyla Roma Cumhuriyeti'ne bırakması ile patlak veren bu ayaklanmada Metropolis Roma'ya

36 Botha, agm., s. 71.

37 Botha, agm., s. 71.

38 Hatice Kalkan, "Ephesos-Hypaipa-Sardeis yolu üzerine yeni gözlemler ve Pers Kral Yolu", *International Journal of Human Sciences*, vol. 11, issue 1 (2014), s. 448-449.

39 Bahsi geçen 4 rotanın biri Karabel Geçidi üzerinden, diğer 3'ü ise Hypaepa (Ödemiş) üzerinden Tmolos (Bozdağlar)'un faklı yönlerine ayrılan güzergâhlardır.

40 Botha, agm., s. 72.

41 Metropolis akropolisi ile Tulum Kalesi'nin deniz seviyesinden yükseklikleri hemen hemen aynıdır ve birbirlerini çok net biçimde görececek şekilde planlanmışlardır. Metropolis çevresinde yer alan tahkimatlı yerleşimler farklı dönemlerde kullanılmış olmalarına karşın aynı amaç için inşa edilmişlerdir. Bu, Torbalı Ovasının ve anayolun kontrol altında tutulmasıdır. Hellenistik Dönem'de aynı rota üzerinde bulunan Balıcaoluk Kalesi de Tulum ve Metropolis akropolisi'ndeki sur duvarları ile aynı zamana aittir.; Meriç, *Das Hinterland von Ephesos*, s. 61; Müjde Türkmen Peker, "A Site in the Territory of Nif-Olympos: Balıcaoluk", Ergün Laflı, Sami Patacı (eds.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, BAR International Series 2750, (2015), s. 19.

destek vermiştir. Metropolisli Apollonios Dossier⁴² ve beraberindeki gençlerden kurulu bir tabur, Roma ordusuna destek olmak için kentten ayrılarak Thyateira (Akhisar)'a gitmiştir⁴³. Bu yolculuk esnasında muhtemelen bölgeye ulaşmanın en kısa yolu olan Karabel Geçidi'ni takip etmiş olmalılardır. Torbalı Ovası'ndan geçen yolun Roma ve Bizans Dönemi'nde de önemini korumuş ve aktif olarak kullanılmaya devam etmiş olduğu söylenebilir.

Roma ve Bizans Dönemi'nde Torbalı Ovası'ndan geçen yolların aktif olarak kullanıldığı ve onarıldıkları bilinmektedir. Metropolis'in kuzeyinde bulunan ve Domitian Dönemi'ne tarihlendirilen bir mil taşı, Ephesos ile Smyrna arasındaki ana yolun onarıldığını ifade etmektedir⁴⁴. Smyrna'dan gelen ana yol Metropolis önlerinden geçerek Belevi'de bulunan Anogome (Kozpınar)'ye, oradan da 9 km. uzaklıktaki Ephesos'a ulaşmaktadır (fig.3). Aynı hat üzerinde bulunan ve Vespasianus ile Diocletianus Dönemi'ne tarihlendirilen mil taşları ise ana yolun birkaç defa onarımdan geçtiğini göstermektedir⁴⁵. Özellikle MS 3.-4. yüzyılda Metropolis ve çevresinde etkili olan çok sayıda yıkıcı deprem, ana yolların zarar görmesine neden olmuş ve onarım ihtiyacını doğurmuştur⁴⁶. Karabel güzergâhının ise bu süreçte geçmişe nazaran daha az kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Nif Dağı'ndaki Başpınar yerleşiminde bulunan kilise ve çevresindeki yapılaşma bu güzergâhın canlı kalmasına olanak tanımıştır⁴⁷. St. Jean Kilisesi, Meryem Ana Kilisesi ve Konsül Kilisesi gibi Hristiyanlığın en önemli mabetlerinin bulunduğu Ephesos ve çevresi, Bizans Dönemi'nde de bölgenin en büyük kentidir. Hristiyanlar için kutsal topraklar sayılan Ephesos'a yapılan hac ziyaretleri, Metropolis ile Ephesos arasındaki ana yolun her zamankinden daha hareketli olmasını sağlamıştır. Metropolis, Ephesos'a giden yolda bir konaklama istasyonu haline gelmiş, bu özelliği ile ekonomik olarak da gelişmiştir⁴⁸.

42 Apollonios Dossier, MÖ 2. yüzyılda Metropolis'in gelişmesi ve refah seviyesinin artması için birçok faydalı işe imza atmış, kentte sevilen ve iki kez onurlandırılan bir vatandaşdır. Dossier'in gerçekleştirdiği faaliyetlere metnin farklı bölümlerinde değinilmiştir.

43 Dreyer-Engelmann, *age.*, s. 7.

44 David Megie, *Roman Rule in Asia Minor, To the end of the Third Century After Christ*, vol. 2: notes, Princeton University Press, New Jersey 1950, s. 795; David H. French, *Roman Roads&Milestones of Asia Minor*, British Intitute at Ankara, Vol. 4 Milestones fasc. 4.1 Asia, Ankara 2016, s. 33, Nr. 44.

45 Megie, *age.*, s. 795-796.

46 Andreas Külzer, "Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Genel Bir Bakış", Falko Daim, Sabine Ladstätter (eds.), *Bizans Döneminde Ephesos*, Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 30.

47 Elif Tül Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2011 Yılı Kazısı", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 2 (2012), s. 241-242, 252.

48 Meriç, *Ana Tanrıca*, s. 76.

Metropolis'in Stratejik Konumu ve Bunun Kente Sağladığı Katkılar

Metropolis'in bulunduğu bölgenin stratejik avantajları sadece ana yolların Torbalı Ovası'ndan geçmesi ile sınırlı değildir. Pegasus Gölü ile bağlantılı olan Kaystros (Küçük Menderes) Nehri üzerinde işletilen nehir limanlarının kente vergi geliri sağladığı da bilinmektedir⁴⁹. Metropolis ayrıca bu limanlar sayesinde ürettiği ürünleri Ephesos Limanı üzerinden uzak coğrafyalara pazarlama imkanına da sahipti⁵⁰. Kentin stratejik avantajlarından bir diğeri de Ephesos gibi büyük bir metropole olan yakınlığıdır. Strabon'a göre Ephesos'a 120 stadia (yaklaşık 24 km.) uzaklıkta bulunan Metropolis, bu sayede tarih boyunca önemli bir istasyon olma vazifesi görmüştür. Romalı tarihçi Plinius, Metropolis'in MÖ 1. yüzyılda Ephesos'un conventus'u (mahkeme bölgesi) içinde olduğunu belirtmiştir⁵¹. Metropolis'in 6 km. güneyinde yer alan Ahmetli'de bulunan bir sınır taşı ise Ephesos Artemis Kutsal Alanı'nın sınırlarının Metropolis'e kadar uzandığını göstermektedir⁵². Bu komşuluk ilişkileri sayesinde Metropolis, Ephesos ile gelişen ve büyüyen bir şehir haline gelmiştir. Bizans Dönemi'nde Ephesos'un Hristiyanlığın önemli bir merkezi olmasının yanı sıra, Aziz Lazarus'un Metropolis'in sırtını dayadığı Gallesion Dağı'nın sarp yamaçlarındaki bir mağarada inzivaya çekildiği ve burada öğretilerini yaydığı bilinmektedir⁵³. Metropolis'in de MS 6. yüzyılda piskoposluk merkezi olduğu ve bu süreçte bir piskoposluk kilisesine sahip olduğu bilinmektedir.

Metropolis'deki şehir yaşamının hiçbir kesintiye uğramadan Selçuklu Devleti'ne kadar devam etmesi muhakkak kentin bulunduğu konumla doğrudan ilişkilidir. Özellikle Geç Bizans Dönemi'nde, tarih boyunca adından söz ettiren görkemli büyük kentlerin çoğunda yaşam sonlanırken, Metropolis, ovadaki zengin tarım arazileri, bunları besleyen akarsular ve ana yol hattı üzerinde bulunması gibi etkenler sayesinde en çalkantılı dönemlerde bile terkedilmemiştir. Fakat bu süreçte kent nüfusunda ciddi bir azalma yaşanmıştır⁵⁴. Laskarisler Dönemi'nde (MS 1204-1261) Selçuklu akınlardan korunmak için inşa edilen kale, bölgenin ve

49 Dreyer-Engelmann, *age.*, s. 11.

50 Cankardeş Şenol, "Nikandros Group", s. 126.

51 Meriç, *Metropolis in Ionia*, s. 18; Gideon Nisbet, "Greek Epigram in the Roman Empire, Martial's *Forgotten Rivals*", Oxford University Press, Oxford 2003, s. 143.

52 Helmut Engelmann, "Inscripfen aus Metropolis", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 125 (1999), s. 143-146.

53 Aybek vd., *age.*, s. 19-20.

54 Aybek vd., *age.*, s. 110-111.

kentin stratejik öneminin Geç Bizans Dönemi'nde de sürdüğünü göstermektedir. MS 14. yüzyılda kentin Türk egemenliğine girdiği anlaşılr⁵⁵. Selçuklu Devleti'nin hakimiyeti sonrası Metropolis terkedilmiş ve günümüzdeki Torbalı İlçesi'nde yeni bir yerleşim kurulmuştur⁵⁶. Kentte bulunan az sayıdaki Selçuklu ve Osmanlı buluntuları, Metropolis'in küçük bir köy yerleşimi olarak kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir⁵⁷.

Sonuç

Metropolis ve hâkim olduğu Torbalı Ovası tarih boyunca bölgenin kaderini etkileyen çok sayıda olaya şahitlik etmiştir. Geç Hitit Krallığı'ndan günümüze kadar 3500 yıldır orduların ilerleyişi ve bölge kentleri arasındaki kara ticareti bu güzergâh üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bölgenin topoğrafyası ve güzergâh üzerinde bulunan yerleşimler bu tarihin daha da eskiye gidebileceğini göstermektedir. Metropolis'in 2 km. güneyinde bulunan Dedecik-Heybelitepe bunun en eski kanıtıdır. Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağa tarihlendirilen bu höyük, bölgenin geçmişini bilinenden daha geriye götürmüştür⁵⁸.

Torbalı Ovası'ndaki ulaşım ağı antik çağda olduğu gibi bugün de işlevselliğini sürdürmektedir. Sardes ve Smyrna'dan gelerek Torbalı Ovası'nda kesişen antik ana yollar, günümüzde de modern karayolu olarak Torbalı'da birleşmekte ve tek bir yol güzergahı olarak Ephesos'un bulunduğu Selçuk İlçesi'ne, oradan da Aydın'a ulaşmaktadır. Antik çağda, Torbalı Ovası'nın güneyini kaplayan Pegasus Gölü (Stagnum Pegaseum/Cellat Gölü), Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamen kurutularak tarım arazisine dönüştürülmüştür⁵⁹. Kurutulan göl alanı yağışlı mevsimlerde geçmişte olduğu gibi sular altında kalmaktadır. Bu yüzden Aydın'a giden otoyol, su tutan göl havzası içinde inşa edilen yüksek set üzerinde, Tulum Kalesi ile Avlutaş Kale arasında bulunan dar boğazdan geçmektedir (fig.5). Bu dar boğaz aynı zamanda Ephesos Limanı'na ulaşan ve limanı zaman içerisinde alüvyonla doldurarak denizle olan bağlantısını kesen Kaystros (Küçük Menderes) Nehri'nin de geçiş güzergâhıdır (fig.6). Yazılı kaynaklarda geçen, Metropolis'in

55 Meriç, *Ana Tanrıça*, s. 79.

56 Aybek vd., *age.*, s. 169.

57 Aybek vd., *age.*, s. 170.

58 Herlig vd., *agm.*, s. 16-28.

59 Yasin Kayış, *Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri*, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları-1, İzmir 2012, s. 90.

Hellenistik Dönem'de Kaystros (Küçük Menderes) Nehri üzerinde işlettiği liman da yine bu bölgede yer alıyor olmalıdır⁶⁰.

Çağlar boyunca medeniyetlerin geçiş hattı ve birbirleriyle kurdukları ilişkilerin bağlantı noktası olan Torbalı Ovası, muhakkak daha detaylı araştırıldığında yeni bilgiler sunacak kadar derin bir kültürel geçmişe sahiptir. Bu kapsamda Metropolis ve Torbalı Ovası'nın tarihsel sürecinin daha fazla aydınlatılabilmesi adına Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 2016-2018 yılları arasında Torbalı İlçesi sınırlarında gerçekleştirilen "Metropolis ve Çevresi Yüzey Araştırması" faydalı bilgi ve belgelere ulaşılmasını sağlamıştır⁶¹.

⁶⁰ Dreyer-Engelmann, *age.*, s. 11.

⁶¹ Aybek vd., agm., s. 303-318; Serdar Aybek, Onur Gülbay, Umut Canseven, "2017 Yılı Metropolis Çevresi Yüzey Araştırması", *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 3 (2019), s. 333-348; Serdar Aybek, Umut Canseven, Yılmaz Balım, "2017 Yılı Metropolis Antik Kenti Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması", *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 3 (2020), s. 317-332.

Kaynaklar

Arslan, Burak-Aybek, Serdar-Durak, Ebru, “Metropolis’te Bulunan Ok Uçları”, *MASROP E-Dergi*, C 9, S. 13 (2017), s. 54-73.

Atila, Cenker, “Metropolis Geometrik Dönem Seramiği”, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2002.

Aybek, Serdar-Ekin Meriç, Aygün-Öz, Ali Kazım, *İonia’da Bir Tanrıça Kenti Metropolis*, Homer Kitabevi, İstanbul 2009.

Aybek, Serdar-Gülbay, Onur-Kılıç, Murat-Arslan, Burak-Balım, Yılmaz-Canseven, Umut, “2016 Yılı Metropolis Çevresi Yüzey Araştırması”, *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 2 (2017), s. 303-318.

Aybek, Serdar-Gülbay, Onur-Canseven, Umut, “2017 Yılı Metropolis Çevresi Yüzey Araştırması”, *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 3 (2019), s. 333-348.

Aybek, Serdar-Canseven, Umut-Balım, Yılmaz, “2017 Yılı Metropolis Antik Kenti Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C 3 (2020), s. 317-332.

Baykan, Daniş, “Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Ballicaoluk’ta Bulunan Ok Uçları”, *MASROP E-Dergi*, C 9, S. 12 (2017), s. 18-40.

Botha, Lorraine, “The Asiatic Campaign of Agesilaus- The Topography of the Route from Ephesus to Sardis”, *Acta Classica*, S. 31 (1988), s. 71-80.

Cankardeş Şenol, Gonca, “Metropolis’ten Hellenistik Döneme Ait Bir Grup Amphora Mührü”, *OLBA*, S. 4 (2001), s. 101-115.

Cankardeş Şenol, Gonca, “Nikandros Group: Matrix Studies on the Amphora Stamps of the Group”, *OLBA*, S. 18 (2010), s. 125-140.

Dreyer, Boris-Engelmann, Helmut, “Die Inschriften von Metropolis”, *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien*, Band 63, (2003), s. 1-137.

Engelmann, Helmut, “Inschriften aus Metropolis”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol. 125 (1999), s. 137-146.

French, David H., *Roman Roads&Milestones of Asia Minor*, British Intitute at Ankara, Vol. 3 Milestones fasc. 3.5 Asia, Ankara 2014.

French, David H., *Roman Roads&Milestones of Asia Minor*, British Intitute at Ankara, Vol. 4 Milestones fasc. 4.1 Asia, Ankara 2016.

Hawkins, J. David, "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies*, vol. 48 (1998), s. 1-31.

Herling, Lothar-Kasper, Kirstin-Lichter, Clemens-Meriç, Recep, "Im Westen nichts Neues? Ergebnisse der Grabungen 2003 und 2004 in Dedecik-Heybelitepe", *Istanbuler Mitteilungen*, Band 58 (2008), s. 13-65.

Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

Hill, David James Austin, "Urbanisation and settlement in western Asia Minor: Ionia and Metropolis in the Torbalı Plain, a GIS approach", University of Oslo, Conservation and History Faculty of Humanities, Department of Archaeology, Doktora Tezi, Oslo 2016.

Işık, Fahri-Atıcı, Mahir-Tekoğlu, Recai, "Die Nachhethitische Königsstele von Karakuyu Beim Karabel-Pass", *Asia Minor Studien*, Band 66 (2011), s. 1-34.

Kalkan, Hatice, "Ephesos-Hypaipa-Sardeis yolu üzerine yeni gözlemler ve Pers Kral Yolu", *International Journal of Human Sciences*, vol. 11, issue 1 (2014), s. 448-456.

Kayış, Yasin, *Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri*, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları-1, İzmir 2012.

Külzer, Andreas, "Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Genel Bir Bakış", Falko Daim, Sabine Ladstätter ed., *Bizans Döneminde Ephesos*, Ege Yayınları, İstanbul 2011, s. 29-46.

Lichter, Clemens – Meriç, Recep, "Dedecik-Heybelitepe, Excavations at a Neolithic Settlement in the Torbalı Plain", M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey*, vol. 4 (2012), s. 133-138.

Megie, David, *Roman Rule in Asia Minor, To the end of the Third Century After Christ*, vol. 2: notes, Princeton University Press, New Jersey 1950.

Meriç, Recep, *Metropolis in Ionien, Ergebnisse einer Survey-Unternehmung in den Jahren 1972-1975*, Verlag Anton Hain, Königstein 1982.

Meriç, Recep, "Zur Lage Des Ephesischen Aussenhafens Panormos", *Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters*, Wien (1985), s. 30-33.

Meriç, Recep, *Metropolis Ana Tanrıça Kenti*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2003.

Meriç, Recep, "Excavation of Bademgediği Tepe (Puranda) 1999-2002: A preliminary Report", *Istanbuler Mitteilungen*, Band 53 (2003), s. 79-98.

Meriç, Recep, *Das Hinterland von Ephesos*, Österreichisches Archäologisches Institut, Wien 2009.

Meriç, Recep-Öz, Ali Kazım, “Bademgediği Tepe (Puranda) Near Metropolis”, Nicholas Chr. Stampolidis, Çiğdem Maner, Konstantinos Kopanias (eds.), *Nostoi: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia During the Late Bronze and Early Iron Age*, Koç University Press: 58 (2015), s. 609-626.

Nisbet, Gideon, “Greek Epigram in the Roman Empire, Martial’s *Forgotten Rivals*”, Oxford University Press, Oxford 2003.

Schachner, Andreas–Meriç, Recep, “Ein Stempelsiegel Des Späten 2. Jahrtausends v. Chr. aus Metropolis in Ionien”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLII/I, Roma 2000, s. 85-102.

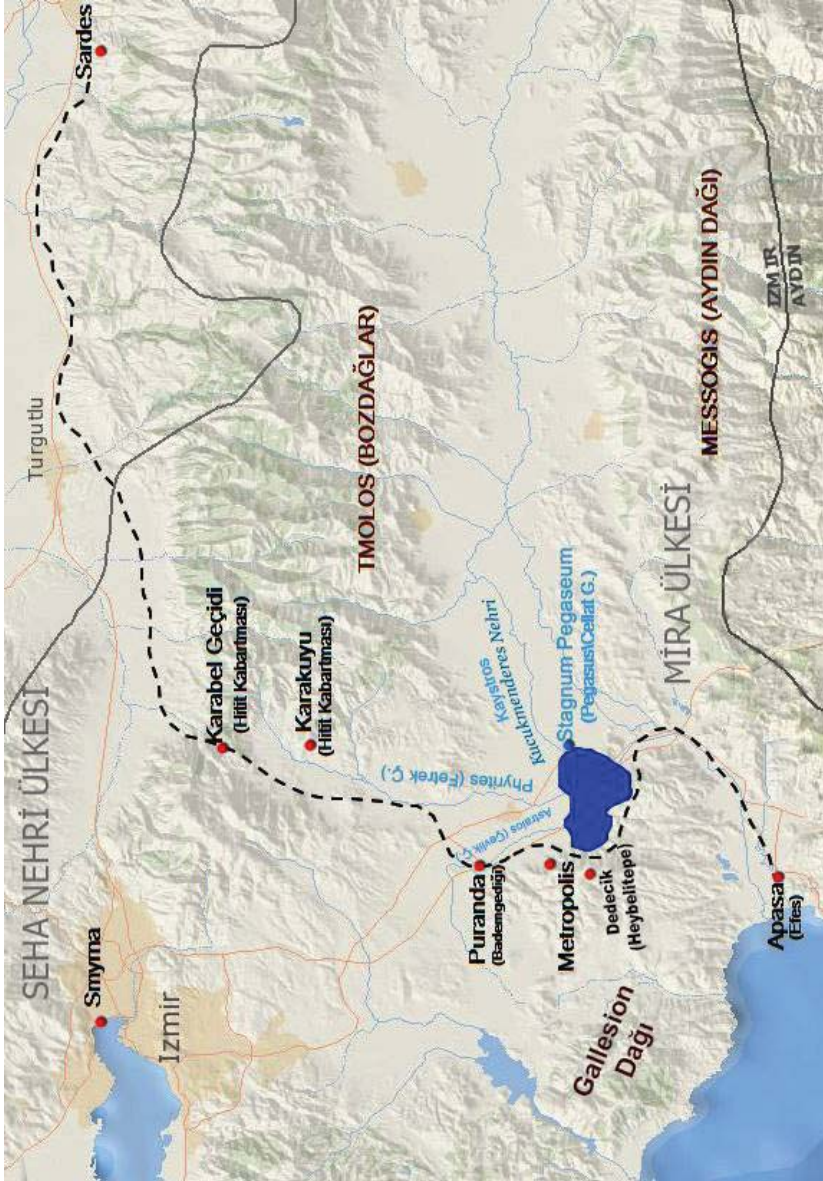
Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.

Tulunay, Elif Tül, “Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2011 Yılı Kazısı”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C 2 (2012), s. 233-252.

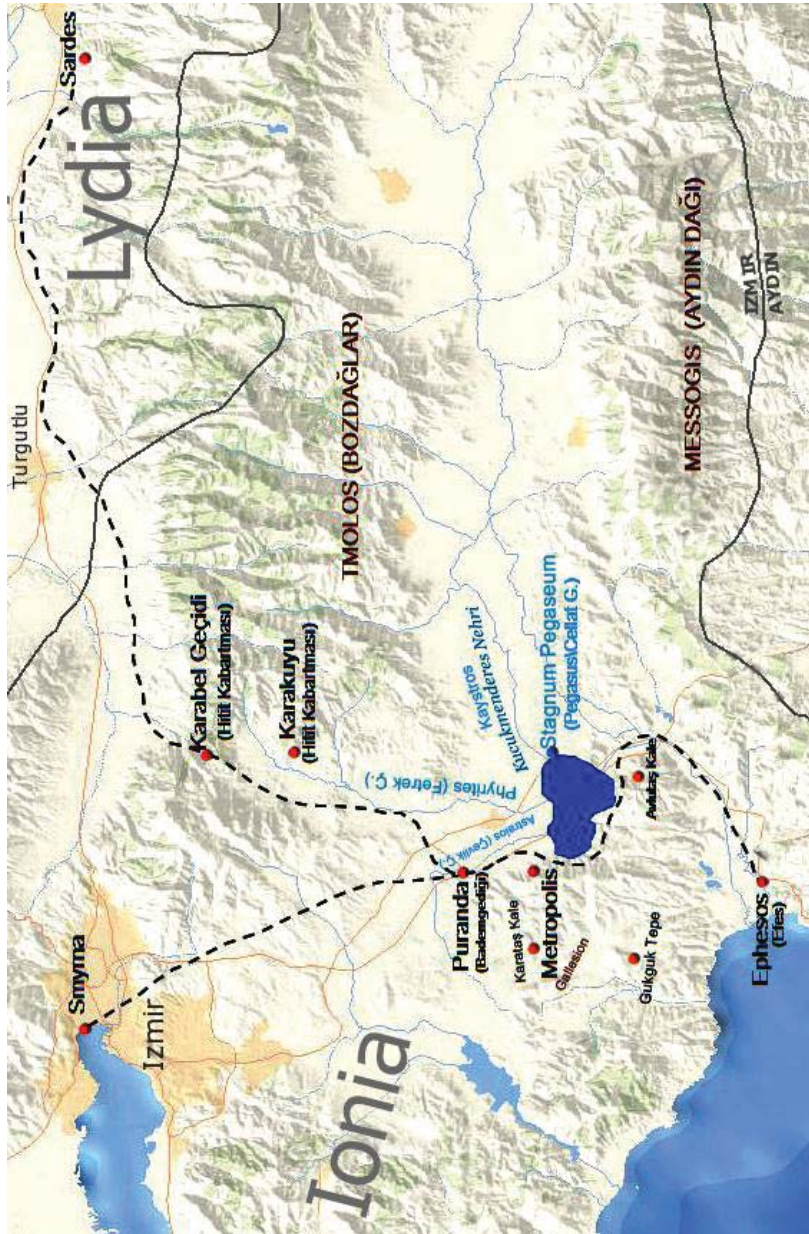
Türkmen Peker, Müjde, “A Site in the Territory of Nif-Olympos: Balıcaoluk”, Ergün Lafli, Sami Patacı ed., *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, BAR International Series 2750 (2015), s. 19-26.

Yıldırım, Recep- Oban, Raziye, “The importance of heritage roads on the development of Western Anatolia and Izmir”, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, S. 19 (2011), s. 90-97.

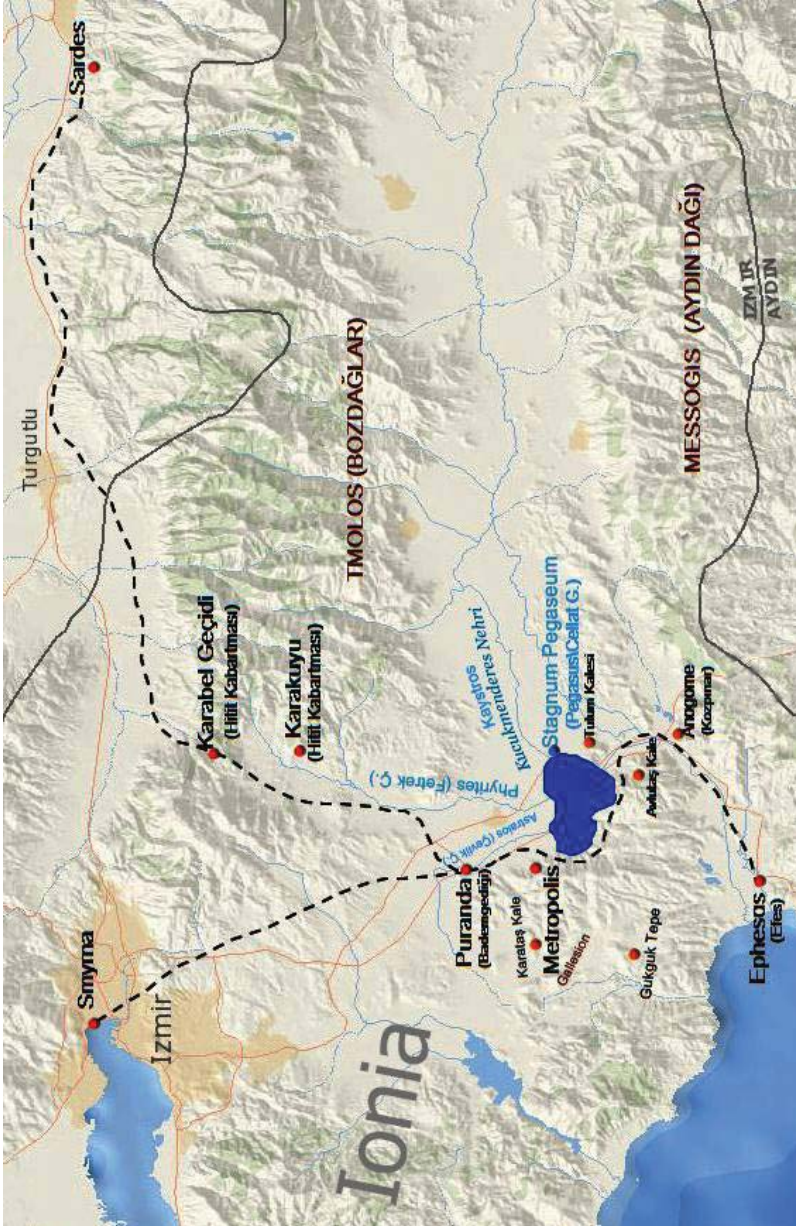
Ekler

Figür 1: MÖ 13. yy. Torbalı Ovası ve Çevresindeki Ulaşım Ağı
--- İç Anadolu-Batı Anadolu Arasındaki Güzergâh

Figür 2: MÖ 7.-6. yy. Torbalı Ovası ve Çevresindeki Ulaşım ve Güvenlik Ağı
 --- Torbalı Ovasında Birleşerek Ephesos'a Ulaşan Anayollar

Figür 3: Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Torbalı Ovası ve Çevresindeki Ulaşım Ağı
--- Torbalı Ovasında Birleşerek Ephesus'a Ulaşan Anayol Hattı

Figür 4: Metropolis Antik Kenti

Figür 5: Metropolis'ten Torbalı Ovasına Bakış ve Antik Pegasus Gölü'nün İzleri

Figür 6: Torbalı Ovası ve Kaystros (Küçük Menderes) Nehri'nin Geçtiği Dar Boğaz

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara Şehrinde Göç

Sevil Top Yılmaz*

Giriş

İnsanlık tarihinin tüm dönemleri boyunca var olan göç olgusu, en genel manada insanların yaşadıkları yeri terk edip kısa süreli ya da devamlı olarak yaşamak amacıyla başka bir yere gitmeleridir. Bu haliyle göç tanımı içinde; hareket, yer, mesafe, zaman ve kalıcılık boyutu gibi unsurlar bulunmaktadır.¹ Bu yer değiştirme kıtalararası, uluslararası, bölgeler arası, kırdan şehre ya da son zamanlarda sık sık görüldüğü gibi şehirden kıra doğru herhangi bir yönde gerçekleşebilir. Göçler mesafeye, olayın gerçekleştiği yere ve sürekliliğine göre ele alınabileceği gibi, göç nedenlerine göre de değerlendirilebilir. Sosyal yaşamı pek çok açıdan etkileyen göçler; ilk olarak zorunlu, gönüllü ve bilinçsiz olarak 3 gruba; daha sonra gönüllü göçler ise iç-dış göç ve kalıcı-geçici göç olmak üzere ikiye ayrılabilirler.² Son iki yüzyıl boyunca tüm dünyada en yaygın göç olayını kırsal alanlardan şehrsel alanlara doğru gerçekleşen iç göçler oluşturur. Kırdan şehre göçler kırsal alandaki nüfus baskıları ve Sanayi Devriminin getirdiği ekonomik değişimlerle daha da teşvik edilmiştir. Bunun yanı sıra iç göçler ülkelerin büyüklüğü, ekonomik olarak kalkınmışlık düzeyine bağlı olarak göç eden nüfusun hareket yönüne göre de gruplandırma yapmak da mümkündür. Buna göre ise göçler, kırdan şehre, kırdan kıra, şehirden kıra, şehirden şehre olmak üzere dörde ayrılmaktadır.³

Göç, coğrafi bir yer değiştirmeden çok daha kapsamlı ve köklü bir yapıya sahiptir. Hem nedenleri hem de sonuçları açısından göç sosyal, ekonomik, kültürel ve psikolojik birçok unsuru içinde barındırmaktadır. Göç, coğrafi mekân değiştirme sürecinin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi boyutlarıyla toplum yapısını

* Araştırma Görevlisi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, seviltop48@hotmail.com ORCID:0000-0001-9122-949X

1 O. Gümüşçü, "Internal Migrations in Anatolia in the XVIth Century", *Journal of Historical Geography*, Vol. 30/2, London s. 231; E. Erdoğan Özünlü - O. Gümüşçü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar", *Amme İdaresi Dergisi*, 49/1 (2016), s. 30.

2 C. Whyne-Haymaond, *Elements of Human Geography*, London 1987, s. 57-62.

3 E. Tümerterkin-N. Özgüç, *Beşeri Coğrafya-İnsan, Kültür, Mekan*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2010, s. 316.

değiştiren nüfus hareketleri olarak da tanımlanabilmektedir.⁴ Göç, temelde doğal olarak coğrafidir çünkü mekân üzerindeki hareketleri içine alır; demografiktir çünkü hem çıkılan hem de varılan yerdeki nüfus yapılarını etkiler; nüfustaki yer değiştirmeler mekânlar arasındaki ekonomik dengesizlikler yüzünden olduğu müddetçe de ekonomiktir; devletlerin ülkeden çıkan ya da ülkeye giren göçmenleri kontrol etme veya sınırlama ihtiyacı duyarsa siyasal bir problem olabilir; hem bırakılan hem de varılan yerdeki sosyal yapı ve kültürel sistemler göç olayından etkilenebileceği için de aynı zamanda sosyolojik bir olgudur.⁵ Göç, sadece bir yerden diğerine gitme olayından çok daha geniş bir kapsama sahip coğrafi, siyasi, ekonomik, sosyal, psikolojik bir durum olarak değerlendirilmektedir. Zenginlik, fırsat ve ayrıcalığın eşit olmayan dağılımı göçün temel itici güçlerinden birisidir. Göç çalışmaları, insanların bir yerden veya bir ülkeden diğerine hareketinin tanımı, analizi ve teorisidir. Bu hareketler ziyaretlerden veya turizmden daha uzun sürer ve kısa süreli / geçici veya uzun süreli / kalıcı yer değiştirmeleri içerebilir. Bu açıdan bakıldığında göç, açıkça, belli bir uzaklık ve zaman eşiği ile tanımlanan bir yer-zaman fenomenidir ki bu da, doğası itibarıyla olayı coğrafi yapar.⁶ Ekonomik nedenler ve güvenlik kaygısı başta olmak üzere pek çok neden insanların bulundukları mekânları terk etmelerine neden olmuştur. Günümüzde de hala gündemde olan göç, tarihsel süreç içerisinde varlığını sürdürmüştür.⁷ Anadolu toprakları asırlardır pek çok farklı göç türünün muhatabı olmuştur. Dolayısıyla günümüzde göç olayının tarihsel boyutunu ele alan tarihi göç çalışmaları da yapılmakta ve özellikle Osmanlı döneminde yaşanan göçler araştırma konusu olmaktadır.

1. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara Şehrinde Göç

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren geleneksel kabuğundan çıkmak zorunda kalan Osmanlı devleti XIX. yüzyıl başlarında artık yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı içerisine girince ister istemez bunlara temel olacak yeni sayım sistemlerine de ilgi duyma zorunluluğu ortaya çıkmıştır.⁸ Osmanlıda tüm ülkeyi

4 S. Sağlan, “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, *Hacettepe Üni. Türkiyat Araştırmaları*, 2006, S. 5, s. 34.

5 E. Tümer-ekin-N. Özgüç, *age.*, s. 291.

6 R. King, “Geography and Migration Studies: Retrospect and Prospect, Population, Space and Place”, *Popul. Space Place* 18, 2012, s. 135.

7 S. Ekici-G. Tuncel, “Göç ve İnsan”, *Birey ve Toplum Dergisi*, 5/9 (2015), s. 10.

8 B. Taş-İ. Yiğit, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Beyşehir Kazasında Nüfus” *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi (ATAM)*, XXIX/81 (2011), s. 503.

kapsayan ilk resmi nüfus sayımı 1830 yılında II. Mahmut döneminde yapılmıştır. II. Mahmut devlet idaresini ele geçirdikten sonra ülke çapında askeri, idari, ekonomik açıdan bazı yeni düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Bu dönemde Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla birlikte yerine oluşturulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin giderlerini karşılamak konusunda bazı sıkıntılar belirmiş olup bu sıkıntıları gidermek için de insan ve vergi kaynaklarını bilmeye ihtiyaç vardı. İşte bu sebeptendir ki 1830 yılında ülke genelinde ne kadar erkek nüfusun yaşadığını tespit etmek amacıyla nüfus sayımı yapılmıştır.⁹ 1830 yılında Ankara'da yapılan bu sayımın 231 No.lu defteri 2000 yılında Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanmıştır. Sadece erkeklerin sayıldığı bu nüfus sayımında ilgili defterin yalnızca Ankara şehrinin sahip olduğu nüfus sayısı ile ilgili bilgi vermediği aynı zamanda kişilerin etnik kökenleri, meslekleri ve yaşları gibi bilgilerinde kaydedildiği de görülmüştür. Bu bilgilerin yanı sıra defterin nüfus hareketlerine yani göçe ilişkin bilgiler sunduğu da tespit edilmiştir.

1830 yılında Ankara şehri, Ayaş, Murtazaabad, Arapsun, Haymanateyn, Şorba, Çubukabad, Yabanabad ve Yörügan kazaları ile Sufla ve Bala nahiyelerinden oluşan bölgenin sancak merkezi konumundaydı. Kurulduğu tarihten itibaren yönetsel merkez olma özelliğini koruyan Ankara şehrinde 19. yüzyılın başlarında yaklaşık 20.000 kişi yaşamaktadır.¹⁰ Dönemin Ankara şehri, Anadolu'da önemli ve büyük şehirler arasında yer almakta olup Anadolu'nun birçok bölgesi ile ekonomik ilişkiler içerisinde bulunmaktaydı. Söz konusu ekonomik ilişkiler beraberinde başka ilişkileri de getiriyor ve bunun sonucunda Ankara şehri ilişkide olduğu yerler ile nüfus alışverişi yapıyordu.¹¹ "1830 Sayımında Ankara"¹² adıyla yayınlanan defterin incelenmesi neticesinde önemli miktarda müslim ve gayrimüslim nüfusun göç hareketine katıldığı tespit edilmiştir. 19. Yüzyılın ilk yarısında Ankara şehrinde göçe katılanların birden fazla göç hareketinde bulunduğu görülmüştür. Bu göç hareketleri Ankara'dan giden, Ankara'ya gelen, giden gelen ve gelen giden şeklinde gerçekleşmiştir. Sayım sonucunda 6108 Müslüman, 5050 reaya ve 135 Yahudi'nin yaşadığı tespit edilmiştir. Buna göre toplam 11.460 erkek nüfus tespit edilmiş olup buna bu kadar da kadın nüfus eklendiğinde Ankara şehrinin 1830

9 M. Çadircı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, s. 110.

10 Z. Etöz, *19. Yüzyıl Ankara'sında Sosyal ve Kültürel Yaşam*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 72.

11 H. Çınar - O. Gümüşçü, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Bilge Yayınevi, Ankara 2002, s. 123.

12 M. Çadircı- A.L. Armağan- S. Bingöl- B. Koç, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim Kültür Daire Başkanlığı, Ankara 2000.

ticaretle uğraşan kesimin çoğunluğunun gayrimüslimlerden oluşması buna sebep olarak gösterilebilir. Göç eden Müslümanların meslek gruplarına baktığımızda ise 2 deveci, 1 ekmekçi, 1 börekçi, 1 merkebcı, 1 değirmenci, 1 şerbetçi, 1 palacı ve 1 yemeniciden oluştuğu görülür. Gayrimüslimlerden sadece iki kişinin mesleği verilmiş olup biri piskopos diğeri ise dellak olarak geçmektedir. İzmir'den sonra en çok göç edilen bir diğer yer 61 kişinin gittiği Bursa'dır. Bursa'ya göçen 61 kişiden 10'u Müslüman 5'i gayrimüslimdir. Göç sebeplerine baktığımızda sadece bir kişinin ticaret için gittiğine dair bilgi verilmekte olup ger kalanıyla ilgili herhangi bir veri yer almamaktadır. Ankara'dan göç edenlerin verisi içinde değerlendirdiğimiz iki unsur da kayıp olanlar ve firar edenlerdir. Bunların sayısına baktığımızda ise kayıp olarak deftere geçenler 56 kişi olup firar edenler 38 kişidir. Göç edilen yerler, göç eden kişilerin sayısı bağlamında azalarak devam etmekte olup Kayseri, Beypazarı, Gerede, Çankırı, Bolu şeklinde sıralanabilir.

Tablo I: 1830 Sayımına Göre Ankara'dan Göç Eden Nüfus

Göç Edilen Yer	Müslüman Nüfus	Gayr-i Müslim	Toplam
Asker, Kayıp, Firar	660	9	669
İstanbul	68	526	594
İzmir	14	119	133
Bursa	10	61	71
Kayseri	11	11	22
Gerede		20	20
Bolu	2	13	15
Çankırı	4	8	12
Beypazarı	4	0	4
Diğer Yerler	186	197	383
Bilinmiyor	9	13	22

1.2. Ankara'ya Göç Eden Nüfus

Değişik sebeplerle Ankara'dan gidenlerin yanı sıra aynı şekilde Ankara'ya şehir dışından gelenler de mevcuttu. 1830 sayımında Ankara ismiyle yayınlanan defteri incelememiz neticesinde Ankara'ya dışardan gelen göç sayısının 160 olduğu tespit edilmiştir. Giden nüfusa oranla düşük bir sayıdır. Dışarıdan gelenler

16'sı Diyar-ı ahar, 11'i Çubuk'tan, 9'u İstanbul'dan, 8'i Haymana'dan şeklinde azalarak devam etmektedir. 8 kişinin ise nerden geldiği bilinmiyor. Ankara'ya göç eden bu 160 kişinin 22'si gayrimüslim, 138'i ise Müslümandır. Ankara göç eden Müslüman nüfusun geldikleri yerler incelendiğinde çoğunlukla civar köylerden ve kazalardan geldiği görülmektedir. Bu dönemde Ankara'ya olan göçler genel olarak kırdan kente doğru gerçekleşmiştir. Göçlerin tarih boyunca ana nedeni ekonomik olarak görülmektedir.¹³ Kırsal kesimde geçim koşullarının (toprak mülkiyeti ve doğal koşullar nedeniyle) olumsuzlaşması, şehirlerin ise sanayi ve diğer fonksiyonlarla iş olanaklarına sahip olmasından¹⁴ dolayı kırdan şehire doğru göç akımı gerçekleşmektedir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de kırsal kesimde ekonomik şartların zorluğu köylüyü kırdan iterken, şehirdeki istihdam imkânları insanları kendine doğru çekmiştir. Şehirlerdeki ekonomik faaliyetler, kırdan kopan köylü nüfus için yeni fırsatlar sunduğundan şehirlerde gelişmişlik düzeyine göre göç almışlardır.¹⁵ Ticaret yapmak, ilim tahsil etmek amacıyla Çubuk, Haymana, Kastamonu, Kayseri, Ayaş, Yabanabad gibi yerlerden Ankara'ya göç edenler olmuştur.¹⁶ Bulundukları yerden Ankara'ya göç eden 22 gayrimüslimin ise İzmir, Kastamonu, İstanbul gibi yine büyük şehirlerden geldikleri görülür.

Tablo II: 1830 Sayımına Göre Ankara'ya Göç Eden Nüfus

	Gelinen Yer	Kişi Sayısı
Müslüman	Diyar-ı Ahar	14
Gayr-i Müslim		2
Müslüman	Çubuk	11
Gayr-i Müslim		
Müslüman	İstanbul	4
Gayr-i Müslim		5
Müslüman	Haymana	8
Gayr-i Müslim		
Müslüman	Asker	8

13 K. Karpas, *age.*, s. 76.

14 E. Tümerterkin-N. Özgüç, *age.*, s. 318.

15 O. Gümüüşçü-İ. Yiğit-S. Top Yılmaz, *Türkiye'nin Beş Bin Yıl*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013, s. 271.

16 R. Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, T.C. Kültür Bakanlığı, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 132-133.

Gayr-i Müslim		
Müslüman	Bilinmiyor	5
Gayr-i Müslim		3
Müslüman	Şorba	7
Gayr-i Müslim		
Müslüman	Murtazaabad	5
Gayr-i Müslim		
Müslüman	Diğer Yerler ...	76
Gayr-i Müslim		12
Toplam		160

1.3. Ankara'dan Git-Gel Yapan Nüfus

19. yüzyılın ilk yarısında Ankara'da yaşanan göç hareketleri ile ilgili karşımıza çıkan bir diğer veri ise git-gel yapan nüfus olmuştur. Bu nüfus hareketliliğine katılanların sayısı 638 olup nüfusun %5, 57'sine karşılık gelmektedir. Söz konusu bu göç hareketinde başı çeken İstanbul-Ankara arası git gel yapan kişiler olmuştur. 180 kişi bu göç hareketine katılmış olup 36'si Müslüman geri kalan 144'ü gayrimüslimdir. Git-gel yapan nüfusun göç sebeplerine baktığımızda iş için, hizmet için ya da ticaret yapmak için git gel yaptıkları görülür. Herhangi bir yere gidip Ankara'ya geri gelen nüfusun bazılarında 1 aylık, 1 yıllık, 40 günlük, 3 aylık gibi ne kadar süreyle gittikleri ve döndükleri hakkında da bilgiler verilmektedir. İstanbul'da sonra en çok git gel yapılan şehir İzmir'dir. İzmir-Ankara arası 3'ü Müslüman 33'ü gayrimüslim olan toplamda 36 kişi git gel yapmıştır. İstanbul'da olduğu gibi burada da gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu görülür. Bunun sebebi olarak Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan gayrimüslimler devlet hizmetinden muaf olmalarından dolayı genellikle esnaflık yapmışlar ve ticaretle uğraşmışlardır. XIX. Yüzyıl boyunca bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan alanlarda İstanbul en büyük ithalat, İzmir ise en büyük ihracat limanı durumundaydı. Söz edilen limanlardan gerçekleştirilen ticaret başlıca iki kesimin elinde bulunuyordu. Biri Avrupalı tüccarlar diğeri ise Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan gayrimüslimler idi.¹⁷ Hal böyle olunca da Ankara'da yaşayan gayrimüslimler de ticari faaliyetleri için belirli sürelerle söz konusu şehirlere git gel yapmış olabilirler. İstanbul ve İzmir dışında Bursa, Kayseri, Konya, Bolu gibi çeşitli iller ile de nüfus hareketi yaşanmıştır.

17 Y. Demirağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", *OTAM*, 13, 2002, s. 19, 21.

Tek bir şehire git gel yapanların yanı sıra birkaç yere git gel yapanların olduğu da dikkat çekmiştir. Örneğin önce Bolu'ya sonra İstanbul'a sonra da Ankara'ya geri dönmüştür. Ya da Balıkesir- Ankara-Zile- Ankara şeklinde de birden çok hareket olduğu görülmüştür.

Tablo III: 1830 Nüfus Sayımında Ankara'dan Git-Gel Yapan Nüfus

	Git-Gel	Kişi Sayısı
Müslüman	İstanbul-Ankara	36
Gayr-i Müslim		144
Müslüman	İzmir-Ankara	3
Gayr-i Müslim		33
Müslüman	Bursa-Ankara	6
Gayr-i Müslim		23
Müslüman	Kayseri-Ankara	1
Gayr-i Müslim		11
Müslüman	Konya-Ankara	5
Gayr-i Müslim		4
Müslüman	Diğer Yerler ...	101
Gayr-i Müslim		271
Toplam		638

1.4. Ankara'ya Gel-Git Yapan Nüfus

1830 Nüfus defterinde nüfus hareketleri ile ilgili son olarak Ankara'ya gelip giden nüfusa ilişkin veriler karşımıza çıkmaktadır. Diğer göç hareketlerine oranla daha az da olsa gel git yapan nüfus da mevcuttur. Ankara'ya gelip daha sonra giden kişi sayısı 23 olarak tespit edilmiştir. Bu 23 kişi de toplam nüfusun %0, 20'sine tekabül etmektedir. Gel git yapanların çoğu geldikleri yere geri dönmüşlerdir. Örneğin Haymana'dan Ankara'ya gelip sonra tekrar Haymana'ya dönmüş ya da Bursa'dan Ankara'ya gelen kişi tekrar Bursa'ya dönmüştür.

Tablo IV: 1830 Nüfus Sayımında Ankara'ya Gel-Git Yapan Nüfus

Yaş	Meslek		Gelen giden
13		Müslüman	Beypazarı-Ankara-İstanbul-Ankara-İstanbul
		Müslüman	Tersane-Ankara-Tersane
45		Müslüman	Kalecik-Ankara-Kalecik
40		Müslüman	Dodurga-Ankara-Dodurga
40	katırcı	Müslüman	Karaman-Ankara-İstanbul-Ankara-İstanbul
20		Müslüman	Aydın-Ankara-İzmir-Aydın
35		Müslüman	Ağlıcuk-Ankara-Ağlıcuk
40	elekci	Müslüman	Diyar-ahar- Ankara-Bilinmiyor
30		Müslüman	Çubuk-Ankara-Çubuk
50		Müslüman	Diyar-ı ahar-Ankara-Kayıp
		Müslüman	Mahya köyü-Ankara-Mahya köyü
20		Müslüman	Sufla kasabası Muaciran köyü-Ankara-Asker
23		Müslüman	Diyar-ı ahar- Ankara-Asker
15		Müslüman	Bursa-Ankara-Asker
45		Müslüman	Haymana-Ankara-Haymana
25		Müslüman	Çavundur köyü-Ankara-Çavundur köyü
35	deveci	Müslüman	İrmak-Ankara-İrmak
40	deveci	Müslüman	Pehlivanlı Aş.-Ankara-Pehlivanlı Aşireti
20		Müslüman	Çubuk, Aydınli-Ankara-Çubuk Aydınli
27		Gayrimüslim	İzmir-Ankara-İstanbul
40		Gayrimüslim	Bursa-Ankara-Bursa
27		Gayrimüslim	İstanbul-Ankara-İstanbul
25		Gayrimüslim	İstanbul-Ankara-İstanbul-Ankara

Sonuç

Tarihin her döneminde olduğu gibi göçler, Osmanlı tarihi boyunca nüfus dağılımını etkileyen önemli bir unsur olmuştur. Osmanlı dönemindeki göçler hem ekonomik hem siyasal olmak üzere çok çeşitli sebeplerle meydana gelmişlerdir.¹⁸ XIX. yüzyılın

18 O. Gümüşçü - İ. Yiğit - S. Top Yılmaz, *age.*, s. 270.

ilk yarsında Ankara şehrinde de birden çok göç hareketinin yaşandığı görülmüştür. Söz konusu bu göç hareketlerinin de eğitim, ticaret, memurluk, hizmet, evlilik gibi pek çok nedeni vardır. 1830 sayımı sonuçlarına göre toplam erkek nüfus 11460 olarak kayıtlara geçmiş olup bunlarda 2763'ünün çeşitli göç hareketlerine dâhil oldukları tespit edilmiştir. Ankara'dan giden, Ankara'ya gelen, giden-gelen ve gelen-giden olmak üzere dört farklı göç türünün olduğu görülmüştür. 2763 kişinin 1945'i Ankara'dan farklı yerlere çeşitli sebeplerle göç etmiştir. Ankara'dan göç edenlerin sebeplerine baktığımızda en büyük pay askerliğe ayrılmakta olup onun dışında eğitim, ticaret, evlilik, memuriyet, hizmetkârlık gibi sebeplerden dolayı yer değiştirenler de söz konusudur. Bu göç hareketine katılanların varış noktalarına baktığımızda İstanbul'un açık ara önde olduğunu görmekteyiz. Daha sonra en çok göç için tercih edilen yerler ise İzmir, Bursa ve Kayseri şeklinde sıralanmaktadır. Başka yerlerden Ankara'ya gelenlere baktığımızda giden nüfusa göre çok daha düşük olduğu saptanmıştır. Söz konusu deftere göre 160 kişi Ankara'ya göç etmiş olup 138'i Müslüman 22'si gayrimüslim olarak kayıtlara geçmiştir. Ankara'ya gelen Müslüman nüfusu genellikle kırsaldan gelenler oluşturmaktadır. Gayrimüslim nüfusa baktığımızda İzmir, İstanbul gibi büyükşehirlerden geldiği görülür. Genel olarak değerlendirdiğimizde Ankara'ya olan göçlerin sebepleri ya ticaret yapmak ya da tahsil içindir. Bir diğer göç hareketini ise git-gel yapanlar oluşturmaktadır. 638 kişi kısa ya da uzun vadeli olarak çeşitli sebeplerle git-gel yapmışlardır. En fazla İstanbul-Ankara ile İzmir- Ankara arası git-gel mevcuttur. Çoğunluğunu gayrimüslimler oluşturduğu bu nüfus hareketinin sebebi genellikle ticaret yapmaktır. Son olarak karşımıza çıkan göç türü ise Ankara'ya gelen-giden nüfustur. Gel-git yapan nüfus Ankara şehrinde yaşanan göç hareketleri içinde en düşük paya sahip olup toplamda 23 kişinin Ankara'ya gelip daha sonra Ankara'dan ayrıldığı tespit edilmiştir. Genellikle gel-git yapanlar geldikleri yere geri dönmüşlerdir.

Kaynaklar

Çadircı, Musa, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980.

Çadircı, Musa-Armağan, A. Latif- Bingöl, Sedat-Koç, Bekir, *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim Kültür Daire Başkanlığı, Ankara 2000.

Çınar, Hüseyin-Gümüşçü, Osman, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Bilge Yayınevi, Ankara 2002.

Demirağ, Yelda, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, 13, 2002.

Erdoğan Özünlü, Emine- Gümüşçü, Osman, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-Bozanlar”, *Amme İdaresi Dergisi*, 49/1 (2016).

Etöz, Zeliha, *19. Yüzyıl Ankara’sında Sosyal ve Kültürel Yaşam*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Gümüşçü, Osman- Yiğit, İlker- Top Yılmaz, Sevil, *Türkiye’nin Beş Bin Yılı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2013.

Gümüşçü, Osman, “Internal Migration in Anatolia in XVIth Century”, *Journal of Historical Geography*, Vol. 30/2, London, s. 231-248.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

King, Russell, “Geography and Migration Studies: Retrospect and Prospect Population, Space and Place”, *Popul. Space Place*, 18, 2012, s. 134-153.

Kurt, Mustafa – Kuzucu, Kemalettin- Çakır Baki- Demir Kemal, “19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, *OTAM*, 40, Güz 2016.

Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, T.C. Kültür Bakanlığı, TTK Basımevi, Ankara 1998.

Sağlam, Serdar, “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, *Hacettepe Üni. Türkiyat Araştırmaları*, S. 5 (2006), s. 33-44.

Taş, Barış -Yiğit, İlker, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Beyşehir Kazasında Nüfus” *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi (ATAM)*, XXIX/81, 2011.

Tümertekin, Erol, *Beşeri Coğrafya-İnsan, Kültür, Mekan*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2010.

Whyne-Haymaond, Charles, *Elements of Human Geography*, London 1987.

“Anadolu’nun Tarihî Coğrafyası” Anadolu Kelimesinin Türkiye Adını Alması

Sıddık Çalık*

Giriş

Bu çalışmada, Anadolu’nun tarihî coğrafyasının bir yönünü teşkil eden, büyük iskân ve idari mıntika yer adlarının Türkçeleşmesi çerçevesinde, Anadolu’nun “coğrafyadan vatana” geçiş süreci anlatılmaya çalışılacaktır. Konuya geçmeden evvel Anadolu coğrafyası ile ilgili, tarih boyunca meydana gelen değişmeyen gerçekleri vermek yerinde olacaktır.

Anadolu coğrafyası, dünyanın en önemli bölgelerinden biri olarak bilinmektedir. Bu hususiyetini Jeopolitik ve jeostratejik yapısına borçludur. Bu coğrafya, üç tarafı denizlere açık, doğu, kuzey ve güney cihetleri yüksek sıra dağlarla çevrili, ancak buralardan önemli geçiş alanları mevcut olan, batıda ise tamamen korumasız olarak denize açılan bir yerdir. Mutedil iklimi ve özellikle yüksek tarım potansiyeli ve diğer ekonomik kaynakların mevcudiyeti ile yaşanılabilir bir alan olma hüviyetine sahiptir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren doğu-batı, kuzey-güney bölgeleri arasında daima geçiş noktası olmuş ve bu durum, bölgede medeniyet çizgisinin en derin alanlarının oluşmasına neden olmuştur. Diğer taraftan burada hüküm süren milletler ve siyasi teşekküller avantajlı konuma sahip olmanın yanı sıra, bu coğrafyada uzun süre yaşayabilmek için azamî derecede gayret sarf etmişlerdir.¹ Bu güçler daima teyakkuz halinde bulunmayı bir hayat prensibi haline getirmişlerdir. Başka bir ifade ile burada yaşayabilmek için ağır bedeller vermeye hazır, hayat dinamiği geliştirmişlerdir.

Her şeyden önce, Anadolu merkezli bir çok imparatorluk ve devlet, bu coğrafyayı muhafaza edebilmek için, çevresine de hakim olmanın gerektiği tecrübesini yaşamışlardır. Milattan Önce 2000’lerde Anadolu’da ilk imparatorluğu kuran Hititler, 17 krallığı kendisine bağladıktan sonra Suriye’yi egemenliği altına almak

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, scalik@ybu.edu.tr

¹ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara 1994, s. 69-84; Tuncel, Metin, TDV İA, Anadolu maddesi, C 3, s. 106-119.

için, burada M.Ö. 1230'larda Mısırlılarla dönemin en büyük savaşını yapmışlardır. Suriye'yi uzun süre elde edemeyen ve Anadolu'da birliğini sağlayamayan Hititler, 1200'lerden itibaren parçalanmışlardır.² Daha sonraki devirlerde; M.Ö. 6. yüzyılda Persler, 4. yüzyılda Büyük İskender'in Makedonya İmparatorluğu, ve 2. yüzyıldan itibaren de Romalılar Anadolu'ya hâkim olabilmek için; Suriye, Mezopotamya, Mısır, Balkanlar, Kafkaslar, Doğu Akdeniz, Adalar Denizi ve Karadeniz'i ellerinde tutmaya çalışmışlardır.³ Roma'nın devamı olan Bizans, Anadolu ve Balkan coğrafyasında büyük bir imparatorluk kurarken bahsettiğimiz bölgeleri daima kontrol altında tutmaya çalışmışlardır.

Malazgirt Savaşından itibaren Anadolu'da bir siyasi birlik kurmaya çalışan Selçuklular, büyük çabalara rağmen bu coğrafyada birliğini tam anlamıyla kuramadan ve çevresine hakim olamadan 13. yüzyılın sonlarına doğru dağılmış ve 14. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'da Beylikler dönemi olarak anılan, dağınık bir siyasi tabloyu geride bırakmıştır.⁴

Nihayet Anadolu'daki parçalanmış siyasi yapı içerisinde yeni bir güç olarak ortaya çıkan Osmanlılar, geçmişin bütün tecrübelerini idrak ederek Anadolu'da ve Rumeli'de merkezî bir devlet kurduktan sonra, daha önce Anadolu'da hüküm süren büyük güçlerin bu coğrafyada tutunma reflekslerini göstermişlerdir. Mesela, Bizans'ın en güçlü olduğu 11. yüzyıllardaki coğrafi sahasıyla Fatih'in son dönemlerindeki yayılma alanı birbirine oldukça yakın olması,⁵ keza, 16. yüzyıldaki Osmanlı sınırlarını, 3. ve 4. yüzyıldaki Roma topraklarının mesabesine çıkarması, bu üç büyük imparatorluğun Anadolu için aynı siyasi rolü oynadıklarını göstermektedir.

Tarihî süreç içerisinde Anadolu adı, hem idarî hem de iskân bölgesi olarak bilinmektedir. Kullanıldığı saha itibarıyla ilk çağlardan itibaren değişiklik arz etmesine rağmen, adlandırma, sürekli doğuya doğru bir gelişme göstermiştir.⁶ Başlangıçta Ege Denizi'nin doğusunda mahdud bir kısmı Asya olarak adlandırılmıştır. Herodot zamanında (M.Ö. 5. asırda) Asya adı bugünkü Asya kıtasına teşmil edilmeye başlanmıştır. Bu durumun nedenlerinin başında, Büyük

2 Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1990, s. 81-83, 96.

3 Ramsey, W.R., (Çev. Mihri Pektaş) *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, MEB Yay. İstanbul 1990, s. 23-24.

4 D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, YKY, İstanbul 1999, s. 48-60.

5 Age., s. 116.; a.g.e, 17. Harita.

6 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, (Genişletilmiş 2. Basım), Ankara 2000, s. 3-4.

İskender’in Hindistan’a kadar ilerlemesiyle, Roma’nın doğuya yayılması olabilir. Daha sonraki süreçte ise, esas Asya kıtasından ayırt etmek için, Anadolu’nun belirli kısımlarına Küçük Asya denildiği görülmektedir.⁷ Başlangıçta, Ege Denizi’nden Sakarya’ya kadar olan kısma Küçük Asya denirken, zamanla Roma’nın ilerlemesiyle Kızılırmak Nehri’nin batısına kadar yaygınlaşmıştır. Bazen de Toros Dağları taksimata esas tutulmuştur.

Bizans döneminde (9. yüz yılda) Asya’daki topraklar 17 “thema”ya ayrılmış ve İç Anadolu’nun batı kısmına *Thema Anotolica* adı verilmiştir.⁸ Güneşin doğduğu yer anlamına gelen Anadolu, ilk defa idari bölge olarak kullanılmıştır. Araplar ise, Notalica-Notos gibi isimler vermişlerdir. Türkler de bu adı kendi dillerine uydurarak Anadolu demişlerdir.

Araplar ve genellikle İslâm alemi, Asya’daki Doğu –Roma İmparatorluğu topraklarına *Memâlik-i Rum* derlerdi. Bizans devrinde Karadeniz ile Akdeniz arasındaki yarımada Küçük-Asya ve bunun batı kısmına da Thema Anatolica olarak zikrederken, İslamlar hepsine birden Rum demekte idiler. Bu arada Haçlı Seferleri sırasında Rum kelimesinden alınma Romania tabirini de kullanmışlardır.⁹

Osmanlılar Rumeli’ye geçince (1354), kendilerine göre batıda bulunan Roma (yani Bizans) topraklarına Rumeli adını verirken, karşı tarafı da Anadolu diye ifade etmeye başladılar.¹⁰ Coğrafi şartlar göz önüne alınarak Anadolu’da ve Rumeli’de kurulan teşkilatlar tabii olarak ikiye bölünmüştür. Hatta yükselme devrinde ikiden fazla teşkilatlar kurulmaya başlanmıştır. Kadiaskerlik, Beylerbeylik, Defterdarlık vs. gibi müesseseler başlangıçta Anadolu ve Rumeli adında teşkilatlanmıştır. Hatta, zamanla topraklar genişleyince Beylerbeylik ve defterdarlık sayıları artmıştır.

1393’de merkezi Ankara, daha sonra da Kütahya olmak üzere teşekkül eden Anadolu Beylerbeyliği,¹¹ Bizans Thema Anatolica’sının topraklarına yakın bir coğrafyada kurulmuştur. 16. yüz yılda on yedi sancağa sahip olan Anadolu Beylerbeyliği, 1825 yılına kadar bu idarî yapı özelliğini korumuştur.¹² Bu tarihlerden

7 Age., s. 6-12.

8 J. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar) Kitap Yay. İstanbul 2006, s. 122.

9 Tuncer Baykara, age. s. 16; Cesim Avcı, TDV İA, “Rum maddesi”, C 35, s. 222, 225; Yusuf Halaçoğlu, TDV İA, “Anadolu maddesi”, C 3. s. 116-117.

10 Halil İncalcık, TDV İA, “Rumeli maddesi”, C 35, s. 232; Tuncer Baykara, age. s. 17.

11 Halil İncalcık, TDV İA, “Eyalet maddesi”, C 11, s. 548-49; Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s.

12 Mustafa Çetin Varlık, TDV İA, “Anadolu Eyaleti maddesi” C 3, s. 144.

sonra da coğrafi bölge adı olarak kullanılan Anadolu tabiri, tam anlamıyla Osmanlı literatürüne yerleşmiştir. Bu dönemde Anadolu'nun sınırları Fırat nehrine kadar uzanırken, 19. yüz yılın sonlarındaki haritalarda ve resmi yazışmalarda, bu nehrin batısı Şark-ı Anadolu, hatta Adalar Denizi'nden İran sınırına kadar olan saha ile kuzeyde Güney Kafkasya, güneyde yaklaşık günümüz Irak ve Suriye sınırı Anadolu tabirine dönüşmüştür.¹³ Bu tabirin yerleşmesi dolayısıyla, Anadolu coğrafyası sahası, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarının adını almıştır. Kültürel bütünlük hedeflenerek genişletilen Anadolu adı, günümüzde coğrafi bütünlük ile özdeşleştirilmiştir. Hatta bu bütünlüğe Trakya bölgesi de dahil edilerek kendi içerisindeki alt kısımlara yani bölgelere ayrılmıştır.

“Coğrafyadan Vatana” Anadolu

On birinci asrın ortalarından sonra Anadolu'ya hakim olan; başta Selçuklu, Danişmentli, Artuklu, Saltuklu ve diğer beylikler, kendi fetih sahalarına göre bu coğrafyayı idarî bölgelere ayırırken, Bizans *themal*ardan farklı bir tarz takip ettiler. Bu dönemde, yeni şehirler kurulurken, önceki dönemlerden kalan bir çok şehir de canlandırılmıştır. Daha çok şehir merkezli ve Türkmen aşiretlerinin yoğun iskân bölgelerine göre, askerî yapı ağırlıklı (Subaşılık) idarî ve iskân alanları oluşturmışlardır.

Anadolu Selçuklu Devleti zamanında Anadolu'daki iskân bölgeleri genel olarak Rum, Ermen, Şam, Efrenç ve Diyarbekir adları ile anılırken, bu yerler içerisinde 40'ın üzerinde idarî birime taksim edildiği görülmektedir.¹⁴ Bu idari merkezlerin bir kısmının adı değiştirilirken bir kısmı da Türkçe dil yapısına uydurulmuştur. Ayrıca Yunan ve Bizans dönemlerindeki büyük iskan ve idarî bölgelerin adlarının kullanılmadığını açık bir şekilde söyleyebiliriz. Selçuklular zamanında Anadolu teriminin idari manasının kaybolmasına rağmen coğrafi bölge olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte gerçekleşen ikinci Beylikler dönemi hakimiyeti, Anadolu coğrafyasının günümüze kadar gelen idarî ve iskân adlarının ana hatlarıyla belirginleştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde, Anadolu'da Türkleşmenin yoğunlaştığı ve dolayısıyla yer adlarında Türkçeleşme arttığı gibi, idarî yapılanmanın da bu yeni siyasî şartlara uygun şekillendiğini görmekteyiz. Artuk Anadolu, beyliklerin hakimiyet sahalarına göre taksim edilerek

¹³ Tuncer Baykara, *age.* s. 148.

¹⁴ Tuncer Baykara, *age.*, s. 52-53.

adlandırılmaya başlanmıştır. Bu adlandırmada, beyliğin veya bölgeye yerleşen Türk boylarının adı, belirleyici unsur olmuştur. Hatta idari ve iskân birimlerine, eski Türk geleneğinde görülen el(ıl) eki de getirilerek adlandırılmaya başlanmıştır. Bunları, “Germiyan-eli, Danişmend-eli, Farsah-eli, Canik-eli, Aydın-eli, İç-el, Karesi-eli, Koca-eli, Menteşe-eli, Saruhan-eli, Teke-eli, Turgut-eli, Kastamoniyeli, Kır-eli, Said-eli, Söğüd-eli, Uc-eli” şeklinde sıralanabilir.¹⁵

Osmanlılar, Beylikler dönemindeki adlandırmayı umumiyetle devam ettirmişlerdir.

Hatta Osmanlılar, ortadan kaldırılan bu beyliklerin, aşağı yukarı önceki hakimiyet sahalarını bir sancak idaresi haline getirdiler. Bu dönemdeki yer adları, 15. yüzyılın başlarından itibaren teferruatlı bir şekilde görülebilir. Özellikle tahrir defterlerindeki kayıtlardan, imparatorluğun genelindeki köy, mahalle hatta daha küçük birimlerin yer adlarını takip etme imkânı söz konusudur. Bu defterlere dayalı yapılan araştırmalarda, yer adlarının büyük çoğunluğunun Türkçe olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶ Diğer taraftan birçok ferman, berat, vakfiye vb. belgelerle, muhtelif zamanlarda yazılmış kitabelerden, yer adlarına dair hazırlanmış kılavuzlardan, ¹⁷ Türkçeleşmenin boyutu görülmektedir.

Bunlara ilave olarak, birçok Avrupalı tarihçi ve coğrafyacının, Osmanlı ile ilgili yazdığı eserlerle yaptıkları haritalar yer adlarını tanımlar niteliktedir. Bu kaynaklar çerçevesinde, Osmanlılar zamanında Anadolu coğrafyasının belirli kısımları için, *Anadolu, Rumeli, Karamanya, Türkmenya, Diyarbekiriye, Elcezire Mezopotamya, Suriye, Lazistan, Kürdistan ve Ermeniya, Gürcistan, Şam* gibi yer adları kullanılmakta olduğu görülmektedir. Ancak bu yer adlarının ifade ettiği manalar, değişken olduğu gibi, istilâhî anlamları dışında da kullanılmışlardır.¹⁸

Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki, bu yer adlarından bazıları Osmanlı döneminde idari bölge olarak kullanılmışken (Anadolu, Rumeli, Diyarbekir ve Karaman beylerbeylikleri), bazıları belirli bir insan topluluğunun yaşadığı yer manasına gelen iskân sahaları; Kürdistan (19. yüzyılın başlarına kadar Van Gölü’nün güneyi) Lazistan, Türkmenya (19.yüzyılın başlarına kadar Doğu

15 Tuncer Baykara, *age.*, s. 23.

16 Mesela: Murat Haniççe, “Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575)”, *Turkish Studies*, Yıl 2013, Sayı 8, s. 89-135.

17 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.

18 Tuncer Baykara, *age.*, s. 133-143.

Anadolu) Diyarbekiriye, Şam, Elcezire olarak kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ise, Avrupalıların Osmanlı coğrafyasını parçalara ayırmak maksadıyla, antik yer adlarını canlandırma ve etnik yapılara yeni coğrafi alanlar kazandırma için, propaganda amacıyla (Kürdistan, Lazistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye) idarî adlar vermeye çalışmışlardır. Nitekim, Avrupalıların bu kültür sömürgesi altında kalan bazı Osmanlı aydın ve yöneticileri de bu adları zaman zaman kullanmışlardır.

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz: Anadolu'nun coğrafyadan vatana geçişini sağlayan amillerin başında, bu yerlere Türklerin kendi adını vermesi gelmektedir. Bu coğrafyayı 11. yüz yılın sonlarında fethetmeye başlayan Türkler, Anadolu'nun taşından toprağına, mezar taşından, kitabesine, idarî birimlerinden iskân mntukalarına kadar Türkçe adlar vererek, Anadolu'ya kendi damgasını vurmuştur.

Kaynaklar

- Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Ankara 1994, s. 69-84.
- Tuncel, Metin, TDV İA, “Anadolu maddesi”, C 3, s. 106-119.
- Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1990.
- Ramsey, W.R., (Çev. Mihri Pektaş) *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, MEB Yay. İstanbul 1990.
- D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası*, YKY, İstanbul 1999.
- Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu’nun İdari Taksimatı*, (Genişletilmiş 2. Basım), Ankara 2000.
- J. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar) Kitap Yay. İstanbul 2006.
- Cesim Avcı, TDV İA, “Rum maddesi”, C 35, s. 222, 225.
- Yusuf Halaçoğlu, TDV İA, “Anadolu maddesi”, C 3, s. 116-117.
- Halil İnalçık, TDV İA, “Rumeli maddesi”, C 35, s. 232.
- Halil İnalçık, TDV İA, “Eyalet maddesi” C 11, s. 548-49.
- Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete: 1550-1650*, İstanbul 1978.
- Mustafa Çetin Varlık, TDV İA, “Anadolu Eyaleti maddesi” C 3, s. 144.
- Murat Hanılçe, “Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575)” *Turish Studies*, Yıl 2013, Sayı 8, s. 89-135.
- Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2017.

MÖ. İkinci Binyılda Yazılı Belgelere Göre Kizzuwatna Krallığı'nın Tarihi

Tolga Pelvanoğlu*

1. Kizzuwatna

M.Ö. 2. bin yılda Kizzuwatna bölgesi¹, yaklaşık olarak günümüzde Çukurova, antik dönemde Kilikya olarak adlandırılan bölgede yer aldığı kabul edilir. Kizzuwatna'nın lokalizasyonu ile ilgili ilk görüş Emil Forrer tarafından ortaya konulur. Emil Forrer 1926 yılında yaptığı çalışmasında, Antik Yunan kaynaklarından etkilenecek Pontus bölgesinde yaşayan *Kalybes* demirci kavminden dolayı Kizzuwatna bölgesini Pontus² bölgesine lokalize eder³. Fakat Forrer'in bu görüşü Kizzuwatna ülkesinin Hurri kültürünü bünyesinde barındırması sebebiyle kabul görmez. Albrecht Goetze de bu görüşü 1940 yılında yaptığı ayrıntılı çalışmasıyla destekler⁴. Goetze, Kizzuwatna'nın Hitit metinlerinde geçen Mantiya⁵, İdahakab⁶ gibi Hurrice şahıs isimlerinden yola çıkarak ve bölgenin coğrafi olarak Suriye'ye açılan kapı konumunda olması gerektiğini, dolayısıyla antik dönemde Kilikya⁷ olarak adlandırılan bölgede yer aldığını düşünmektedir⁸. Goetze'nin bu görüşü bilim dünyasında kabul görür⁹. Yazılı belgelerde yer alan verilerden yola çıkılarak, Kizzuwatna bölgesinde halkın etnik unsuru çoğunluk Hurri kökenli olmakla

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Hititoloji Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, tlgpelvanoglu@gmail.com ORCID:0000-0001-7436-6687

1 Yapılan bu çalışmada Kizzuwatna, siyasi bir birimi ifade etmediği sürece bölge adı olarak adlandırılacaktır.

2 Bkz. Figür 1.

3 Emile Forrer "Zur Lage von Kizzuwadna ", *Forschungen*, Bd. II, 1. Heft (1926), s. 38-40.

4 Albrecht Goetze *Kizzuwatna and The Problem of the Hittite Geography*, Yale University Press, New Haven 1940, s. 1-4

5 Goetze *age.*, s. 4.

6 Goetze *age.* s. 4.

7 Bkz. Figür 2.

8 Goetze *age.* s. 4-8.

9 Goetze, *age.* s. 8; J. V. Garcia Trabazo "Zum Namen Kizzuwatna", *Dresdner Beiträge zur Hethitologie* 10 (2004), s. 313.

birlikte, Luwi ve Sami etnik unsurları da bünyesinde bulunduran “çok kültürlü” bir yapıya sahip olduğu araştırmacılar tarafından söylenebilir¹⁰.

2. Kizzuwatna Tarihi

Kizzuwatna Devleti hem bulunduğu Coğrafya hem de bünyesinde barındırdığı Hurri kültürü sebebiyle Hitit Devleti’nin ilgi sahası içerisinde. Kizzuwatna Devleti’nin henüz keşfedilen bir yazılı arşivi olmadığından, bu bilgilere daha çok Hitit arşivinden ulaşılmaktadır. Hitit arşivinin yanı sıra Mısır ve Alalah arşivlerine ait belgeler de Kizzuwatna Devleti hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

2.1. Koloni Çağında Kizzuwatna Bölgesi

Anadolu toprakları tarihi devirlere, M.Ö. 1900’lü yıllarda Asurlu tüccarların Mezopotamya Coğrafyası’nda ticaret kolonileri kurmasıyla geçer. Asurlu tüccarlarla birlikte, Anadolu’ya Sümerler tarafından bulunan çivi yazısı gelir. Fakat bu belgelerde Kizzuwatna bölgesi ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Kizzuwatna Bölgesi’nde yer alan ve lokalizasyonları henüz tamamlanmayan Luhuzattiya ve Şalahşuwa kentlerinin bu dönemde önemli bir ticaret merkezi olduğu bilinmektedir¹¹.

2.1. I. Hattuşili ve I. Murşili Dönemlerinde Kizzuwatna Bölgesi

Yaklaşık olarak M.Ö. 1650’li yıllarda Hititler, günümüzde Çorum ilinin Sungurlu ilçesi dolaylarında yer alan Boğazköy/Hattuşa’da merkezi bir devlet kurar. Hititlerin kurulmasından sonra ise, Hitit kaynakları aracılığıyla Kizzuwatna ile ilgili bilgiler edinilir. Kizzuwatna Devleti’nin henüz keşfedilen yazılı arşivi olmadığından yapılan bu çalışmada Devletin tarihsel rekonstrüksiyonu daha ziyade Hitit belgeleri üzerinden ve dolayısıyla Hitit Devleti için kullanılan kronolojiye göre yapılacaktır¹². Eski Hitit Devleti Dönemi’nde (1650-1500) Anadolu’nun güneyinde

10 Albrecht Goetze, *age.* s. 4-8; B. Jeans Colins, *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007. s. 31-32; Ahmet Ünal-Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova ilk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitapevi, İstanbul 2007, s. 61-62.

11 Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2011, s. 133-142, 188-194.

12 Çalışmada ki tüm tarihlendirmeler Hasan Peker’in ortaya koyduğu Orta Kronolojiye göre yapılır. Bkz. Hasan Peker, “Hitit Devleti’nin Uluslar arası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi/ International Relationships and Political Instruments of the Hittite State: War and Diplomacy”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites An Anatolian Empire*, (2013), s. 64-78. Hitit Devleti’nin kronoloji sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belkıs Dinçol, “Über die Probleme der Absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der Hethitischen Könige nach den

ve Suriye'de karşılaşılan en önemli politik birim Halep/Yamhad Krallığı'dır. Bu dönemde Halep Krallığı'nın konfederasyonu içerisinde vassal ya da müttefik konumda dönemin krallıkları Alalah/Alalha (Tel-Açana), Kargamış, Qatna (Tel Mişrife), Ugarit (Ras-Şamra), Emar (Tel Meskene), Ebla (Tel Mardik) ve Tunip yer alır¹³. Suriye'de yer alan bu kentlerin dışında, Yamhad/Halep krallığının müttefiki olan Hurri¹⁴ kent devletlerinden Urşu/Warşuwa¹⁵ ve Haşşu/Haşşuwa¹⁶ gibi merkezler bulunur. Hitit devletinin, bilinen ilk kralı olan I. Hattuşili ve I. Murşili Anadolu'da ve Suriye bölgesinde seferler düzenler. I. Hattuşili ve I. Murşili dönemlerinde gerçekleşen seferler sonucunda, Hitit Devleti'nin Kizzuwatna bölgesine hâkim olup olmadığı tartışma konusudur. Bir grup araştırmacı, bu dönemde I. Hattuşili'nin I. Suriye seferi sırasında Alalah'ı kontrol altına aldığını ve Alalah'ın batısında bulunan Kizzuwatna'nın da Hitit kontrolü altına alındığını kabul eder. Hititlerin, Kizzuwatna bölgesini kontrol altına almak için, Gülek Boğazı olarak adlandırılan Kilikya kapılarını kullanılarak bölgeye girildiği ve bölgenin kontrol altına alındığı savunulur¹⁷. Ayrıca kralın Urşu kentini kuşatarak de Lawazantiya kentinde konaklamasını ve Kizzuwatna bölgesinin doğusunda yer aldığı kabul edilen Şalahşuwa'nın da Hitit hâkimiyetinde olması da bu görüşü destekler nitelikte olduğu savunulur. Bu bilgilerin yanı sıra Telipinu Fermanında

philologischen und gyplitischen Belegen", *Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie / Structuring and Dating in the Hittite Archaeology* BZAS 4 (2006), s. 19-32.

- 13 Trevor Bryce, *Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 2005: 70; Hasan Peker, "Suriye Üzerinde Hitit Hâkimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Bin yılda Eski Yakınoğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2009: 13.
- 14 Hurri toplumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Gernot Wilhelm, *Grundzüge Der Geschichte und Kultur Der Hurriter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982; Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006. 94-96; Maciej Popko, *Völker und Sprachen Altanatoliens*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2008: 147-157.
- 15 Johann Tischler, F. Giuseppe Delmonte, *Die Orts- Gewässernamen der Hethitischen Texte, (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes= RGTC 6)*, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1978, s. 475-476.
- 16 Horst Klengel, *Syria, 3000 to 300. A Handbook of Political History*, Akademie Verlag, Berlin 1992, s. 81.
- 17 H. Richard, Beal, "The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty", *Orientalia* 55, (1986), s. 424-445; Paolo Desideri, Anna Margherita Jasink, *Cilicia Dall'etadi Kizzuwatna alla conquista macedone*, Le Lettere, Torino 1990 s. 52; Rita Strauss, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2006, s. 4; Trevor Bryce, *The Peoples and Places of Ancient Western Asia The Near East from the Early Bronze to fall of the Persian Empire*, Routledge, New York 2009, s. 392-393.

CTH 19¹⁸ kral Ammuna zamanında Adaniya¹⁹, Arzawa²⁰, Šallapa²¹ gibi kentlerin Hititlere düşmanlık ettiği yazmaktadır. Bu bilgiden yola çıkılarak Kizzuwatna Devleti'nin Ammuna döneminde kurulmuş olabileceğini düşünülmektedir. Bu düşünceye göre Telipinu Fermanı'nda Adaniya olarak adlandırılan kentin Adana'da olduğu ve öncesinde Hititlerin kontrolü altında olduğunu ve daha sonra Hititlere karşı ayaklanarak bağımsızlığını kazanıp, civardaki kentleri de bünyesine kattıktan sonra Kizzuwatna Devleti'nin kurulduğu savunulur²². Ayrıca, Desideri-Jasink ve Beal Tarsus'ta bulunan eski Hitit dönemine ait bir toprak bağış belgesinden²³ yola çıkılarak Kizzuwatna bölgesinin bu dönemde Hitit kontrolü altında olduğunu kanıtladığını düşünür²⁴. Bu görüşe karşın Wilhelm, Hititlerin Kizzuwatna bölgesine I. Hattuşili ve I. Murşili dönemlerinde hâkim olabileceğini, fakat yazılı belgelerde bu durumu açıklığa kavuşturacak bilgi olmadığından bu konuya şüpheyile bakılması gerektiğini ve en azından bölgenin bir kısmına hâkim olduğunu düşünür²⁵. Ahmet Ünal ise, Kizzuwatna ülkesinin bağımsız bir şekilde kurulduğunu ayrıca Tarsus kazılarında bulunan toprak bağış belgesindeki yer adının ise (şaktu- dağı), Kizzuwatna bölgesinde yer almadığını savunur. Bu sebeplerin yanında Ünal-Girginer, Hititlerin henüz askeri ve siyasi anlamda çok güçlü olmadan Çukurova coğrafyasına inemeyeceğini, çünkü bu bölgede yer alan Kilikya kapılarının bir ordunun geçmesi pek uygun olamayacağını, bu yüzden Hitit kralının, Alalah'a ilerlerken bu yolu tercih etmeyip bu bölgeye inmediği düşünür²⁶. Ayrıca Ünal, Telipinu Fermanında yer alan “*düşmanlık yapmak*” ve

18 CTH 19= KBo 1.27, KBo3.1, KBo 3.67, KBo 3.68, KBo 7.15, KBo 12.4, KBo 12.5, KBo 12.6, KBo 12.7, KBo 12.12, KBo 19.96, KBo 19.97, KUB 3.85, KUB 3.89, KUB 11.1, KUB 11.2, KUB 11.5, KUB 11.6, KUB 31.2, KUB 31.17, VBoT 107. Detaylı bilgi için bkz. Inge Hofmann, *Der Erlass Telipinus*, Carl Winter Universitt Verlag, Heilderberg 1984, s. 27

19 Lokalizasyon nerileri için bkz. Del Monte, Tischler *age.* s. 54; Giuseppe Del Monte, *Die Orts-Gewassernamen der Hethitischen Texte, (Rpertoire Gographique des Textes Cuniformes= RGTC 6/2)*, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1992, s. 18.

20 Del Monte, Tischler *age.*, s. 42-44.

21 Ayrıntılı bilgi için bkz. Del Monte, Tischler *age.*, s. 333.

22 Beal *age.*, s. 424-426; Desideri, Jasink *age.*, s. 52 vd.; Strauss *age.*, s. 4; Bryce People and Places, s. 392-393; Ammon Altman, *The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties*, Bar-Ilan University, Jerusalem 2004, s. 68.

23 Ayrıntılı bilgi için bkz. Christel Rüster, Gernot Wilhelm *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige (Studien zu den Bogazköy-Texten Beiheft 4)*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2012, s. 39.

24 Beal *age.*, s. 424; Desideri, Jasink *age.*, s. 52-53.

25 Wilhelm *age.*, s. 32-33.

26 Ahmet nal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 124-126; nal-Girginer *age.*, s. 119-121.

“*savaş yapmak*” anlamlarına gelen *kururiya-* fiilinden dolayı bu yoruma katılmaz eğer gerçekten Adaniya kenti Hititlere ait olsaydı isyan etmek anlamında olan *waggariya*-²⁷, *šallai*-²⁸, *harnamniya*-²⁹ fiillerinden birinin kullanılacağını belirtir³⁰.

Sonuç olarak, Kizzuwatna bölgesinin, Eski Hitit Dönemi krallarından I. Hattuşili ve I. Murşili'nin gerçekleştirdiği Suriye seferlerinde, Hitit hâkimiyeti altına girdiği ya da girmediği hakkında kesin bir bilgi yoktur fakat I. Hattuşili'nin gerçekleştirdiği Suriye seferleri sırasında Kizzuwatna'da Şalahşuwa kentini ele geçirdiğini, Kizzuwatna bölgesinde olduğu düşünülen Zaruna/Zarunti kentini ele geçirdiğini ayrıca Urşu kuşatması sırasında Lawazantiya kentinde konaklayıp, kuşatmayı bu kentten yönettiği bilinmektedir. Dolayısıyla I. Hattuşili ve I. Murşili'nin gerçekleştirdiği Suriye seferleri³¹ sırasında en azından Kizzuwatna bölgesinde yer aldığı düşünülen ve lokalizasyonları henüz bilinmeyen, Hurri kentlerinden Lawazantiya, Şalahşuwa ve Zaruna/Zarunti kentlerinin Hitit hâkimiyetinde olduğu, böylece bu bölgenin bir kısmının Hitit kontrolünde olduğu söylenebilir.

2.2. Telipinu Dönemi (M.Ö. 1525-1500) ve Išputahşu Antlaşması³²

Çalışmada daha önce bahsedildiği gibi Kizzuwatna Bölgesi'nin Eski Hitit Devleti döneminde Hitit hâkimiyeti altında olup olmadığı ve Kizzuwatna Devleti'nin ne zaman kurulduğu hakkında farklı görüşler mevcuttur³³. Fakat Tarsus-Gözlükule

27 Bu kelime Hitit dilinde “*İsyan etmek, Sadakatini bozmak, Taraf değiştirmek, Ayaklanmak*” anlamına gelir. Bkz. Johannes Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Carl Winter Universität Verlag, Heilderberg, 1952 s. 241; Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck, 2001 s. 192; Ahmet Ünal, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary/ Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol I A-M/ Vol. II N-Z, Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2007 s. 779.

28 Bu kelime Hititçe “*İsyan etmek*” anlamına gelir. Bkz. Friedrich, *age.*, s. 178; Tischler, *age.* s. 140; Ünal, *Hititçe Çok Dilli Sözlük*, s. 589.

29 Bu kelime Hititçe “*İsyan etmek, Kışkırtmak, Ortalığı karıştırmak*” anlamlarına gelir. Bkz. Friedrich, *age.*, s. 58; Tischler, *age.*, s. 43; Ünal, *age.*, s. , 181.

30 Ünal *age.*, s. 124-126; Ünal-Girginer *age.*, s. 119-121.

31 Detaylı bilgi için bkz. Horst Klengel, *Geschichte Des Hethitischen Reiches*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999, s. 38-687; Trevor Bryce, *Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 61-96; Jaques Freu, “De L'indépendance À L'annexion Le Kizzuwatna et le Hattiaux XVIe et XVe siècles avant Notre ère”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C. -4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999 / Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (MÖ. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999 (2001)*, s. 13-30; Peker, *Suriye'deki Hitit hâkimiyeti*, s. 13-60.

32 CTH 21= KUB 4.76, KUB 31.81, KUB 31.82, KBo 19.36, KBo 19.37. Çeviri için bkz. Elena Devecchi, *Trattati Internazionali ititi*, Paideia Editrice, Brescia 2015, s. 63-65.

33 Wilhelm, Kizzuwatna Devleti'nin bağımsız olarak ne zaman kurulduğunu bilinmediğini fakat I. Murşili'den sonra I. Hantili döneminde kurulmuş olabileceğini ya da en geç ise Ammuna

kazılarında ele geçen bir mühür baskısı vasıtasıyla Kizzuwatna Devleti'nin bilinen ilk Kralı'nın adı öğrenilmektedir. İşputahşu mührü³⁴ olarak adlandırılan bu çiviyazılı mühür baskısında: Iš-pu-tah-šu LUGAL.GAL DUMU Pa-ri-ya-wa-at-ri/ “*Büyük Kral İşputahşu Pariyawatri'nin oğlu*” ifadesi yer almaktadır³⁵. Beal, Telipinu fermanında yer alan ve Hititlere Ammuna döneminde isyan eden kralın Pariyawatri olabileceğini düşünmektedir. Fakat çiviyazılı lejantın önünde kral unvanı yer almadığından bu durum şimdilik hipotezdir³⁶.

Hitit Devleti, I. Murşili sonrası girdiği kargaşa döneminde Kuzey Suriye bölgesindeki hâkimiyetini kaybeder. Bu durum XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar devam eder. Hitit kralı Telipinu, Hitit tahtına geçtikten sonra devlet içinde yer alan sorunları sona erdirir ve öncülleri I. Hattuşili ve I. Murşili'nin izlediği politikayı devam ettirir. Telipinu, Suriye'ye geçişi kolaylaştırmak maksadıyla önce Kizzuwatna Devleti ile paritetik nitelikte bir antlaşma yapar³⁷. Hitit kralı Telipinu ile Kizzuwatna kralı İşputahşu arasında yapılan bu antlaşma metni Akadça ve Hititçe olmak üzere iki dilde yapılmıştır. Antlaşma metni incelendiğinde, Kizzuwatna ve Hititlerin eşit haklara sahip oldukları öğrenilmektedir³⁸. Antlaşmanın iyi korunan yerlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda, tarafların karşılıklı olarak mültecilerin iadesi, karşılıklı gönderilen elçilerle ilgili hükümler, taraflara yapılabilecek komploların önceden bildirilmesi, karşılıklı askeri ittifak, hırsızlık suçları, yaralanan ve öldürülen kişiler için verilecek cezalar gibi hükümler yer almaktadır. Ünal, bu antlaşmanın daha sonraki dönemlerde yapılacak olan Kizzuwatna antlaşmalarına model oluşturduğunu ve daha sonra ki yapılan antlaşmaların hepsinde benzer maddeler yer aldığını savunur³⁹. Yapılan bu antlaşma ile Hititler, Kizzuwatna Devleti'ni bağımsız devlet olarak tanır ve Hititler, politik açıdan bir

döneminde kurulabileceğini düşünür. Bilgi için bkz. Wilhelm, *age.*, s. 32. Bu bilgiye ek olarak Forlanini, Hititlerin Kizzuwatna bölgesinin doğusuna hâkim olduğunu ve bölgenin yaklaşık olarak Ammuna döneminde bağımsızlığını kazandığını belirtir. Bilgi için bkz. Massimo Forlanini, “Some Hurrian Cult Centres-North of the Taurus and the Travels of the Queen”, *Studia Asiana* 9 (2015), s. 27.

34 Bkz. Figür 3.

35 Goetze *age.*, s. 73; Horst Klengel, “İşputahşu”, *RIA* 5 (1976-1980), s. 199; Ünal, *age.*, s. 128.

36 Beal, *age.*, s. 424-426.

37 Freu, *age.*, s. 15-17; Theo Van den Hout, “Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi / A Short History of the Hittite Kingdom and Empire ” *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites an Anatolian Empire* (2013), s. 26.

38 Ünal-Girginer, *age.*, s. 126-127.

39 Ünal, *age.*, s. 128-129; Ünal-Girginer, *age.*, s. 126-127.

ittifak kazanır⁴⁰. Kizzuwatna Devleti ile yapılan bu antlaşmanın ardından Hitit kralı Telipinu, öncülleri I. Hattuşili ve I. Murşili gibi Kuzey Suriye'ye seferler düzenler. Kralın düzenlediği bu seferler hakkında bilgi, Telipinu Fermanı'ndan⁴¹ elde edilir. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Lawazantiya kenti, daha önce Hitit hâkimiyeti altında olan kentler arasındaydı. Metin incelendiğinde kentte krala karşı bir isyan olduğu anlaşılır ve kral bu isyanı bastırır. Telipinu bu dönemde Anadolu'nun güneyine ve Kuzey Suriye bölgesine bazı seferler gerçekleştirir. Kralın gerçekleştirdiği bu seferlerde başarı ile sonuçlanır ve bu dönemde Hititler, Anadolu'da birçok kenti kontrol altına alır. Telipinu Dönemi'nde Hititlerin sınırları, Kizzuwatna'nın çekirdek bölgesini kapsamayacak şekilde, muhtemelen Fırat'ın kıyısına kadar ulaşır⁴².

2.3. Tahurwaili Dönemi (M.Ö. 1500-?) ve Eheya Antlaşması⁴³

Hitit Kralı Telipinu'nun ardından tahta geçen Tahurwaili hakkında ilk kez Telipinu Fermanı'ndan bilgi alınır. Bu belgede Tahurwaili “*Saray Muhafızlarının Başlı olan Zuru'nun oğlu*” ve “*Altın Mızraklı Adam*” olarak tanımlanır ve kendisi Panku tarafından I. Huzziya'nın ölümünden sonra mahkûm edilir. Ardından Telipinu tarafından görevinden alınıp çiftçi yapılır. Telipinu öldükten sonra Tahurwaili tahta geçer ve tahtın meşru mirasçısı olan Alluwamna'yı ailesiyle birlikte sürgüne gönderir⁴⁴. Hitit kralı Tahurwaili'ye ait iki belge vardır. Bu belgelerden bir tanesi, kral Tahurwaili'nin mühür baskısıdır. Bu mühür baskısının ortasında bir çiçek rozeti yer alır ve rozetin etrafında da çivi yazısı vardır⁴⁵. Bulunan bu mühür baskısının transkripsiyonu ve çevirisi şu şekildedir:

“^{NA}4 KIŠIB ta-ba-ar-na Ta-ḫur-wa-i-l[li LUGA]L.GAL ŠA A-WA-ŠÚ

UŠ-PA-AḪ-HU BA.ÚŠ”

“Büyük kral Tahurwaili, Tabarna'nın mührü, onun sözünü kim değiştirirse, o ölsün.”

40 Bryce, *Kingdom of the Hittites*, s. 104-106; Van den Hout, *age.*, s. 27.

41 Bkz. Hofmann, *age.*, s. 84.

42 Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, s. 79-85; Bryce, *Kingdom of the Hittites*, s. 104; Peker, Suriyede ki Hitit hâkimiyeti, s. 75.

43 CTH 29= KBo 108, KBo 109, KBo 28.107, KUB 3.13. Transkripsiyon ve çeviri için bkz. Devecchi, *age.*, s. , 65-68.

44 Hoffman, *age.*, 27; Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, s. , 88.

45 Bkz. Figür 4.

Kralın bir başka belgesi ise, Kizzuwatna kralı Eheya ile yapılan, paritetik nitelikte ki antlaşma metnidir. Bu belge, aynı zamanda Tahurwaili döneminin siyasi koşulları hakkında da bilgi vermektedir⁴⁶. Kral Tahurwaili bu antlaşma ile Hititlerin Suriye politikasını gösterip, Hatti ülkesinin doğusunda yer alan Hurri-Mittani Devleti'ne karşı Kizzuwatna Devleti ile bir ittifak yapar⁴⁷.

1.4. Paddatiššu Antlaşması

CTH 26 numaralı grupta yer alan bu antlaşma, Kizzuwatna kralı Paddatiššu ile adı bilinmeyen bir Hitit kralı arasında yapılır. Antlaşmanın hangi Hitit kralı tarafından yapıldığı konusunda ise, çeşitli fikirler bulunmaktadır. Freu ve Ünal, antlaşmanın Hitit tarafını Alluwamna ya da küçük bir ihtimal de II. Hantili olarak kabul eder⁴⁸. Beal, Desideri-Jasink ve Bryce Antlaşmasının Išputahšu ve Eheya Antlaşmalarına çok benzemesinden ve kronolojik olarak daha uygun olmasından dolayı II. Hantili tarafından yapıldığını düşünür⁴⁹. Klengel ise, antlaşmanın II. Huzziya tarafından da yapılabileceğini düşünür⁵⁰. Šunaššura Antlaşmasında yer alan “*Önceden, büyük babamın zamanında Kizzuwatna ülkesi Hatti ülkesinin bir parçası idi. Fakat sonradan Kizzuwatna ülkesi Hatti ülkesinden ayrıldı ve Hurri ülkesine döndü.*” ifadesinden yola çıkılarak Kizzuwatna'nın önceden Hititlerin tarafında olduğu daha sonra Mittani tarafına geçtiği anlaşılr. II. Zidanta döneminde yapılan Pilliya Antlaşması sonrasına tarihlendirilen Mittani kralı Parratarna gözetiminde Kizzuwatna kralı Pilliya ile Alalah kralı İdrimi arasında yapılan bir antlaşmayı içeren AT3 numaralı metinde ise, Kizzuwatna Devleti'nin bu dönemde Mittani tarafına geçtiği anlaşılmaktadır. Hem bu bilgiler hem de Šunaššura antlaşmasında yer alan bilgilerden dolayı bu antlaşmanın Pilliya Antlaşması'ndan önce, Eheya antlaşmasında sonra yapılması gerektiği, dolayısıyla antlaşma büyük ihtimalle II. Hantili ya da daha küçük bir ihtimalle Alluwamna, II. Huzziya dönemlerine tarihlendirilmesi daha uygun görülmektedir. Yapılan bu antlaşmanın daha önce yapılan Hitit-Kizzuwatna antlaşmaları gibi bir ittifak antlaşması olduğu sonucuna varılır.

46 Bryce, *Kingdom of the Hittites*, s. 110.

47 Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, s. 88.

48 Freu, *age.*, s. 17; Ünal-Girginer, *age.*, 128.

49 Beal, *age.*, s. 431; Desideri, Jasink, *age.*, s. 66; Bryce, *Kingdom of the Hittites*, s. 113.

50 Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, s. 99, dpn. 58.

1.5. Pilliya Antlaşması⁵¹

CTH 25 numaralı grupta yer alan antlaşma metni, Hitit kralı II. Zidanta ile Kizzuwatna kralı Pilliya arasında ateşkes niteliğinde bir antlaşmadır⁵². Boğazköy kazılarında ele geçirilen bu antlaşma tableti oldukça yıpranmıştır. Tabletini iyi okunabilen kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla, bir zamanlar Hatti ve Kizzuwatna ülkeleri arasında bir savaş olduğu ve bazı kentlerin işgal ve tahrip edildiği anlaşılır. Yapılan ateşkes niteliğindeki antlaşmada her iki tarafında elinde bulunan şehirlere karşı uygulanması gereken hükümlerden bahsedilir⁵³.

2.6. Kizzuwatna Kralı Pilliya ile Alalah Kralı İdrimi Arasındaki Antlaşma (AT3)⁵⁴

Yukarıda bahsedildiği gibi, Kizzuwatna kralı Pilliya, daha önce Hitit kralı II. Zidanta ile bir ateşkes niteliğinde bir antlaşma yapmasına rağmen, daha sonra Mittani kralı Parratarna'nın gözetiminde Alalah kralı İdrimi ile bir antlaşma yapar. Bu durum daha sonra yapılan Šunaššura Antlaşması'nda yer alır. Šunaššura Antlaşması'nda yer alan “*Önceden, büyük babamın zamanında Kizzuwatna ülkesi Hatti ülkesinin bir parçası idi. Fakat sonradan Kizzuwatna ülkesi Hatti ülkesinden ayrıldı ve Hurri ülkesine döndü.*” ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla Kizzuwatna kralı Pilliya önce Hitit kralının tarafındayken, Mittani kralının tarafına geçer. Antlaşma tabletinin ön yüzünde, günümüze iyi korunmuş şekilde ulaşmayan bir damga mühür baskısı yer alır⁵⁵. Bu mühür baskısı kültür tarihi açısından önemlidir⁵⁶. Bilindiği gibi Alalah'da Mezopotamya kültürü hâkimdir. Dolayısıyla bu bölgede Silindirik mühürlerin kullanım alanı daha fazladır. Damga mühürler ise Anadolu kökenlidir. Dolayısıyla Mezopotamya kültürünün hâkim olduğu bir bölgede, Anadolu kültür öğesinin yer alması ise, kültür tarihi açısından önemlidir. Antlaşma metni kaçakların

51 CTH 25= KUB 36.108. Transkripsiyon ve çeviri için Bkz.:Heinrich Otten, “Ein Althethitischer Vertrag mit Kizzuwatna”, *Journal of Cuneiform Studies* 5 (1951), s. 129-132; Kenneth, A., Kitchen-Paul Lawrence, *Treaty, Law and Covenant in the Near East Part 1*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2012/1, s. 299-302; Devecchi, age., s. 68-70.

52 Desideri-Jasink, age., s. 57-60.

53 Bryce, *Kingdom of the Hittites*, s. 114-116; Ünal-Girginer, age., s. 128.

54 Transkripsiyon ve çeviri için Bkz. D. J. Wiseman, *The Alalah Tablets*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London 1953, s. 31-32; Daniel Schwemer, "Vertrag zwischen Pilliya von Kizzuwatna und Idrimi von Alalah (AT 3)" *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 2 (2005b), s. 182-183; Kitchen-Lawrence, age., s. 303-306; Kenneth, A., Kitchen-Paul Lawrence, *Treaty, Law and Covenant in the Near East Part 2*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2012/2, s. 36.

55 Schwemer, age., s. 183.

56 Bkz. Figür 5.

iadesi hakkındadır. Antlaşmadan anlaşıldığı kadarıyla Alalah krallığı bu dönemde Mittani Devleti'nin vassalidir. Kizzuwatna Devleti'nin ise, halen bağımsız olduğu görülmektedir. Fakat bu antlaşmadan sonra Mittani Devleti'nin vassali konumuna geldiği bilinir⁵⁷. Pilliya ve İdrimi, Mittani Kralı Parratarna'nın gözetiminde yaptığı bu antlaşmadan sonra, Alalah Kralı İdrimi Hitit ülkesine bir sefer düzenler. Alalah kazılarında bulunmuş olan İdrimi yazıtında⁵⁸ bu durumdan bahsedilir. İdrimi'nin yazıtından anlaşıldığına göre, İdrimi 7 Hitit kentini yağmalar. Kühne, bu seferin Hitit hâkimiyetinden çıkmaya çalışan Kizzuwatna Devleti'ne yardım etmek için yapıldığını, Klengel ise, Hititlere karşı yapılan bu seferin Mittani Devleti'ne yardım etmek ve bölgenin Hitit hâkimiyetine girmesini engellemek için yapıldığını düşünür⁵⁹. Kizzuwatna Devleti, bu dönemde Mittani Devleti'nin vassalidir ve Mittani Devleti'nin yanında, Firavun III. Thutmosis'e karşı toplanan koalisyon kuvvetleri arasında yer alıp, Mısır'a karşı yapılan Megiddo Savaşı'nda Thutmosis'e karşı savaşır⁶⁰. Megiddo Savaşı'nı kaybeden koalisyon güçleri, Firavun III. Thutmosis'e bağlılık yemini eder ve aşağılanarak kentlerine dönmelerine izin verilir⁶¹. Megiddo Savaşı'ndan sonra Kizzuwatna Devleti de Mısır'a vergi ödemek zorunda kalan devletler arasında yer alır⁶².

1.7. Tanrıça İshara'nın Kült Belgesi

CTH 641.1, 2'de yer alan KUB 40.2 numaralı belge Tanrıça İshara için yapılan kült organizasyonu hakkındadır. Bu belgede Kizzuwatna'lı Talzu'nun adı geçmektedir. Fakat tabletin yıpranmış olmasından dolayı Talzu'nun herhangi bir unvanının olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Metnin 12. satırında geçen “*ma-ah-ha-an Tāl-zu-uš*” ifadesini Albrecht Goetze “*Talzu kral olduğu zaman*” olarak tamamlar fakat bu durum sadece bir yorumdur⁶³. Sadece bu metinde belgelenen Talzu, kral olarak

57 Eva von Dassow, *Social Stratification of Alalah under the Mittani Empire*, University Microfilms International 1997, s. 25; Eva von Dassow, *State and Society in the Late Bronze Age Alalah Under the Mittani Empire*, CDL Press, Bethesda 2008, s. 34.

58 Bkz. Figür 6.

59 Cord Kühne, “Politische Szenerie und Internationale Beziehungen Vorderasien um die Mitte des 2. Jahrtausends vor Chr. (Zugleich ein Konzept der Kurzchronologie) mit einer Zeittafel” *Mesopotamien und seine Nachbarn*, 1987, s. . 203-264; Klengel, *age.*, s. 88.

60 Wolfgang Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend V. Chr.*, Harrossowitz, Wiesbaden 1971, s. 117-119; Heike Sternberg-el Hotabi, “Aus dem Annalen Thutmosis III: Erster Feldzug gegen Megiddo” *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 2, (2005) s. 212-220.

61 Helck, *age.*, 117-119; Sternberg-el Hotabi, *age.*, s. 212-220

62 Ünal-Girginer, *age.*, s. 131.

63 Goetze, *age.*, s. 61-71.

kabul edilecekse bu kralın I. Muwatalli ya da II. Huzziya ile çağdaş olduğu, kabul edilmelidir⁶⁴.

2.8. Šunaššura Antlaşması⁶⁵

Šunaššura antlaşması, Kizzuwatna kralı Šunaššura ile bir Hitit kralı arasında hem Hititçe hem Akadca olarak yapılır. Yapılan bu antlaşmada Hitit kralının adı, antlaşma tabletinin oldukça zarar görmesi sebebiyle okunamamaktadır. Šunaššura antlaşmasını yapan Hitit kralının adı antlaşma tabletinin Akadcası'nın 1. satırında Hatti Ülkesi kralı olarak belirtilen şahıs isminin ilk hecesinde yer alan *Tu-*, son hecesinde yer alan *-ya* seslerinin okunmasından dolayı şahıs isminin I./II. Tuthaliya ya da II./III. Tuthaliya olduğu görüşü kabul edilmektedir⁶⁶. Yapılan bu antlaşmanın I./II. Tuthaliya döneminde yapıldığını düşünenler arasında Beal yer alır. Beal, I./II. Tuthaliya'nın Halep seferi öncesinde, Kizzuwatna Devletini de kendine bağladığını savunur⁶⁷. Beal'in antlaşmanın I./II. Tuthaliya döneminde yapıldığı görüşüne Bryce, Desideri-Jasink, Klengel'de destek çıkmaktadır. Desideri-Jasink ve Klengel, ayrıca AT 14 numaralı belgede Kizzuwatna kralı Šunaššura'nın, Alalah kralı Niqmepa tarafından Mittani kralı Šauštatar'a şikâyet ettiğini belirtir. Ve Hitit kralı I. Arnuwanda'nın belgelerinden anlaşıldığı gibi Mittani kralı Šauštatar ile Hitit kralı I./II. Tuthaliya'nın çağdaş olmasından dolayı, bu kralın I./II. Tuthaliya olduğu görüşündedir⁶⁸. Schwemer de bu görüşe katılarak antlaşmanın I./II. Tuthaliya döneminde yapılabileceğini savunur⁶⁹.

Bu antlaşma için alternatif görüşler Freu ve Boaz Stavi tarafından ortaya konulur.

64 Beal, *age.*, s. 440; Desideri-Jasink, *age.*, s. 76; Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, s. 101; Ünal-Girginer, *age.*, s. 124; Peker, *Suriyedeki Hitit Hakimiyeti*, s. 171.

65 CTH 41=KBo 1.5, KBo 19.39, KBo 19.40, KBo 28.75, KBo 28.106, KBo 28.107, KBo 28.108, KBo 28.110, KUB 3.4, KUB 8.81, KUB 36.127. Çeviri için bkz. Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Atalanta 1996, s. 13-22; Daniel Schwemer, "Der Vertrag zwischen Tuthaliya von Hatti und Šunaššura von Kizzuwatna", *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 2 (2005a), s. 97-106; Kitchen-Lawrence, *age.*, s. 315-338; Kitchen-Lawrence, *Treaty, Law and Covenant in the Near East Part 2*, s. 39-41; Devicchi 2015, *age.*, s. 73-92.

66 Ayrıntılı bilgi için bkz. Beal, *age.*, s. 432; Wilhelm, *age.*, s. 42-45; Wilhelm, "Zur Ersten Zeile des Šunaššura Vertrages", *Documentum Asiae Minoris Antiquae Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag* (1988), s. 359-370.

67 Beal, *age.*, s. 432.

68 Desideri-Jasink, *age.*, s. 67-74; Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, 109-110; Mirko Novak-Susanne Ritushauser, "Tuthaliya, Šunaššura und die Grenze zwischen Hatti und Kizzuwatna", *Orbis Biblicus et Orientalis* 256 (2012), s. 259-271.

69 Schwemer, "Der Vertrag zwischen Tuthaliya von Hatti und Šunaššura von Kizzuwatna", s. 97-99.

Freu, antlaşmanın hem Hititçe hem de Akadca yapılmasından dolayı iki tane Šunaššura adlı Kizzuwatna kralının olduğunu savunur. Diğer araştırmacılar gibi,⁷⁰ iki tane Šunaššura antlaşmasının olduğunu, ilk antlaşmanın I. Šunaššura ile I. Muwatalli arasında, II. Šunaššura Antlaşması'nın ise, I./II. Tuthaliya⁷¹ döneminde yapıldığını savunur⁷². Freu gibi düşünen Stavi, antlaşmanın Hititçe ve Akadca olmak üzere iki dilde yapıldığını, Hititçe yapılan antlaşmanın iki kopya olduğunu, "B" kopyasının, "A" kopyasından önce yapıldığını ve Akadca yapılan antlaşma ile çağdaş olduğunu, "A" kopyasının ise, bu antlaşmadan sonra yapıldığını ya I./II. Tuthaliya döneminde olduğunu ya da II./III. Tuthaliya döneminde olduğunu kabul eder⁷³.

Yapılan bu çalışmada Šunaššura antlaşmasının, tek nüsha olduğu bu antlaşmanın hem Hititçe hem de Akadca yapıldığı, ayrıca bir Šunaššura adlı Kizzuwatna kralının olduğu, antlaşmanın ise, I./II. Tuthaliya döneminde yapıldığı kabul edilmiştir⁷⁴. Antlaşma metni incelendikten sonra Kizzuwatna'nın Hititlerin kontrolü altına girmeye başladığı anlaşılr.

1.9. I. Arnuwanda Dönemi ve İšmerikka Antlaşması⁷⁵

Hitit kralı I.Arnwanda ile İšmerikka⁷⁶ halkı arasında yapılan antlaşma bulunmaktadır. Hitit tarihi incelendiğinde, benzer örneklerin İšuara, Kaška gibi kabilelerle de antlaşmaların yapıldığı bilinmektedir. Antlaşma incelendiğinde, Kizzuwatna bölgesi ile Hitit ülkesi arasında yaşayan İšmerikkalıların, Hititlerle iş birliği yaptığı anlaşılmaktadır⁷⁷. Antlaşmada adı geçen ve Mittani bölgesinde olduğu

70 Detaylı bilgi için bkz. Helck, *age.*, s. 281.

71 Freu bahsi geçen Tuthaliya'yı II. Tuthaliya olarak kabul eder. Bkz. Figür 7.

72 Freu, *age.*, 22-25.

73 Boaz Stavi, *The Reign of Tuthaliya II and Šuppiluliuma I (Texte der Hethiter 31)*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2015, s. 30-48.

74 Bkz. Figür 8.

75 CTH 133= KUB 23.68, KUB 26.41, AboT 1.58. Transkripsiyon ve çeviri için Bkz. Aharon Kempinski-Silvin Koşak, "Der İšmeriga-Vertrag", *Die Welt des Orients* (1969-1970), s. 191-217. Kitchen-Lawrence, *age.*, s. 347-354.

76 İšmerikka ülkesi, Mittani, Kizzuwatna ve Hitit ülkeleri arasındaki bölgedir. Bkz. Ahmet Ünal, "İšmerikka", *RLA 5* (1976-1980), s. 197-198. Bkz. Figür 9.

77 Kempinski-Koşak, *age.*, s. 347-354.

bilinen Waššukanna⁷⁸, İrrita⁷⁹, Uruša⁸⁰ kentlerinin Kizzuwatna'da kalmasından dolayı Kizzuwatna Devleti'nin bu dönemde kapladığı sınırlar tartışma konusudur. Beal ve Strauss, I. Arnuwanda zamanında Kizzuwatna'nın, Hitit hâkimiyetine girmeye başladığını ve bölgeye rahip olarak Kantuzili'nin atandığı bilindiğinden dolayı bahsedilen kentlerin Kizzuwatna bölgesi sınırları içerisinde kaldığını düşünmektedir⁸¹. Bu görüşe karşın, Hitit kralı I. Arnuwanda'nın çağdaşı olan, Mittani kralı I. Artatama'nın bölgenin büyük güçlerinden olan Mısır ile kurduğu iyi ilişkilerden dolayı aynı isimle anılan başka kentlerin olabileceği belirtilir⁸². Bu durum Amarna arşivinden⁸³ çıkan EA 29⁸⁴ numaralı mektupta yer alır.

Arşivden çıkan bu bilgiler ışığında, Mittani Devleti'nin Mısır ile iyi ilişkiler kurduğu ve bölgede ki gücünün devam ettiği yorumlanmaktadır. Freu, De Martino ve Peker de bu bilgilerden yola çıkarak, Mittani Devleti'nin önemli şehirlerinden olan, Waššukanna, İrrita, Uruša gibi kentlerin Kizzuwatna sınırları içerisinde kalmasının mümkün olmayacağını ve aynı isimde Kizzuwatna coğrafyasına yakın başka kentlerin olabileceğini belirtir ve yapılan bu çalışma da iki tane Waššukanna kenti olabileceği görüşü kabul edilir⁸⁵.

1.10. II./III. Tuthaliya Dönemi'nde (M.Ö. 1380-1355) Kizzuwatna Bölgesi

Yapılan çalışmanın bu bölümünde II./III. Tuthaliya (M.Ö. 1380-1355) döneminde Kizzuwatna ülkesinin Hitit arşivinin verdiği bilgiler doğrultusunda kültürel konumu ele alınacaktır. Adı Tuthaliya olan ve halen hangi Tuthaliya

78 Del Monte-Tischler, *age.*, s. 479-480; Del Monte, *age.*, s. 187.

79 Del Monte-Tischler, *age.*, s. 144; Del Monte, *age.*, s. 52.

80 Del Monte-Tischler, *age.*, s. 464-475; Del Monte, *age.*, s. 181.

81 Beal, *age.*, 438; Strauss, *age.*, s. 7, dpn. 31.

82 Peker, *Suriyede ki Hitit hâkimiyeti*, s. 110-111.

83 Kahire'nin 300 km. kadar güneyinde yer alan Tell-El Amarna'da bulunan bu arşiv bir dönem adını verir ve bu dönem Amarna dönemi olarak adlandırılır. Arşivde 382 adet tablet ve tablet parçası ele geçmiştir. Parçalardan 350 tanesi mektup ve envanter listesidir. Arşiv hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Jargen Knudzon, *Die El-Amarna Tafeln I*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1964; Helck, *age.*; William Moran, *The Amarna Letters* The Johns Hopkins University Press, London 1992.

84 Çeviri için bkz. Knudzon, *age.*, s. 245-246; Moran, *age.*, s. 92-100; Peker, *Suriyedeki Hitit Hkimiyeti*, s. 114.

85 Stefano De Martino, "Il regno hurrita di Mittani. Profilo storico politico", *La Parola del Passato* 55 (2000), s. 68-102; Freu, *age.*, 25; Peker, *Suriyedeki Hitit Hakimiyeti*, s. 111.

olduğu tartışma konusu olan bir kral döneminde Şamuha⁸⁶ kentine Kizzuwatna ülkesinden ^DGE₆ (Siyah Tanrıça)'yı taşıdığı bilinmektedir. II. Murşili zamanına ait bir metinde, Tuthaliya'nın ^DGE₆ (Siyah Tanrıça)'yı Kizzuwatna'dan Şamuha'ya taşıdığı ve orada ona ayrı bir tapınak yaptırdığı öğrenilmektedir. Wilhelm, V. Haas ve H. Kronasser, bu tanrıçanın II/III. Tuthaliya döneminde Şamuha'ya geldiğini düşünmektedir⁸⁷.

CTH 482⁸⁸ metinde yer alan bilgiden ötürü yapılan bu çalışmada Siyah Tanrıça kültünün II/III Tuthaliya döneminde bu kente geldiği kabul edilmektedir. Bu dönemde Kizzuwatna ülkesi hakkında bilgi veren bir başka belge ise, Tokat civarında yer alan Maşat Höyük mektuplarından⁸⁹ gelmektedir. Maşat Höyük'ten çıkan bu mektup, metinde rahip olarak hitap edilen, I./II. Tuthaliya ya da I. Arnuwanda'nın oğlu olan Kantuzzili⁹⁰ tarafından Kaşu'ya yazılır⁹¹. Mektupta, Kizzuwatna'lı rahibin, Ziggaşa kentinde bulunan 20 kişiyi Kaşu'ya teslim etmeyeceğini, Kizzuwatna ve Tapikka arasında Ziggaşa'nın ilk sınır gözetleme merkezi olduğunu ele alınmaktadır. Bu konuların dışında metinde rahibin köleleriyle ilgili saraya sürekli bilgi vereceğini yazar. Metnin verdiği bilgiler doğrultusunda, bu dönemde Kizzuwatna Bölgesi'nde Hitit hâkimiyetinin güçlü olduğunu söylemek mümkündür.

86 Kentin Sivas dolaylarında yer alan Kayalıpınar höyüğü olduğu kesinleşmiştir. Kentin tarihi, Lokalizasyonu ve Kültür Tarihi açısından önemi için bkz. Vuslat Müller-Karpe-Andreas Müller-Karpe, "Kayalıpınar/Kayalıpınar" *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites an Anatolian Empire*, İstanbul (2013), s. 282-287.

87 Heinz Kronasser, *Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit. Das Hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi.)*, H. Böhlaus Nachf., Gratz-Wien 1963; Wilhelm, *age.*, s. 44; Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden, New York, Köln, 1994.

88 Transkripsiyon ve çeviri için bkz. Kronasser, *age.* 1963.

89 HKM 74.12. Transkripsiyon ve çeviri için bkz. Sedat Alp, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 262-263.

90 Şuppiluliuma'nın İcraatları'nın anlatıldığı metinde (CTH 40) Kantuzili'nin II./III. Tuthaliya Dönemi'nde yapılan askeri seferlerde önemli rol oynayan kişidir. Ve Kantuzili, IBOT 4.346 numaralı belgede iyi korunmamış şekilde " ^m Kant[uzzili [] ^m D]uthal[jiya]" olarak tanımlanır. Soysal, tabletin kırık olan yerine hem DUMU hem de ŞEŞ ideogramının yerleşebileceğini ifade eder. Fakat Kantuzili'nin I. Arnuwanda'nın oğlu olduğunu düşünür. Bkz. Soysal 2012: 313. Soysal'ın bu fikrine destek olacak nitelikte olan, KUB 11.8+9 ve KUB 11.10 numaralı metinlerde, ^r Walanni ile birlikte Kantuzili'nin anıldığını ve bu çift ile birlikte prensleri Takişarruma ve Aşmuşarruma'nın adı geçmesi ve bu prenslerin ardından da I. Şuppiluliuma'nın oğulları Telipinu ve Şarrikuşuh'un adlarının yer alması sebebiyle söz konusu olan bu prenslerin I. Arnuwanda ve I. Şuppiluliuma dönemlerine tarihlendirildiği, dolayısıyla Kantuzili'yi I. Arnuwanda'nın oğlu olması gerektiğini belirtir. Bkz. Oğuz Soysal, Soysal, Oğuz: "Kantuzzili: 'Genç' Tuthaliya için Kral Naibi?", *Colloquium Anatolicum Anatolia Sohbetleri XI*, İstanbul (2012), s. 309-346.

91 Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, 372; Ünal-Girginer, *age.*, s. 137.

1.11. I.Šuppiluliuma Dönemi'nde (M.Ö 1355-1322) Kizzuwatna Ülkesi

I. Šuppiluliuma tahta geçtikten sonra ilk iş olarak Anadolu'da istediği siyasi düzeni kurar Levantta önemli bir ticaret limanı olan Ugarit'i Hitit vassalı yapar. Daha sonra, kral oğlu Telipinu'yu ise, Kizzuwatna rahibi olarak bölgeye atar⁹². Kral oğlunu bölgeye rahip olarak atadıktan sonra, Kizzuwatna Devleti, Hitit Devleti'nin vassalı konumuna gelir. Sir-Gavaz ve Goetze, Šuppiluliuma'nın oğlu Telipinu'yu bölgeye rahip olarak atamasının sebebini, Kizzuwatna bölgesine olan dinsel bir bağlılığın sonucu olarak yorumlar⁹³. Bu tarihten sonra Kizzuwatna bölgesi Hitit devleti için hem din hem de tıp alanında önemli bir merkez olarak çivi yazılı belgelerde yerini alır. Kizzuwatna'nın bu durumu Hitit Devleti'nin yıkılışına kadar çivi yazılı belgelerde görülmektedir. Kizzuwatna'nın Hititlere ilhakından sonra Kizzuwatna Bölgesi hakkında Hitit ve Mısır arşivlerinden bilgi alınır. Yazılı belgelerin yanı sıra arkeolojik verilerde Kizzuwatna'nın Hitit kontrolüne girdikten sonraki durumu hakkında bilgi verir. Bölgede⁹⁴ yapılan sistematik kazılar yüzey araştırmalarında Kizzuwatna'nın nüfusunda artış olduğu ve bölgedeki yerleşme sayısının arttığı tespit edilir⁹⁵. Yakar, bölgedeki bu nüfus artışının doğal nüfus artışı olmadığını Hititlerin, Kizzuwatna'yı kontrol altına aldıktan sonra, Hattili yöneticilerin, kral tarafından bölgeye gönderildiğini, benzer bir durum Mukış'te de olduğunu belirtir⁹⁶. Bölgenin Hitit kontrolü altına girmesiyle birlikte bölgede

92 Bryce, *Kingdom of the Hittites*, 159-161; Peker, Suriyedeki Hitit Hâkimiyeti, 120-121.

93 Goetze, *age.*, 12; Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluk Dönemi krallarından I.Šuppiluliuma Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2008), s. 21-39.

94 Bölgede yer alan önemli arkeolojik yerleşmeler için bkz. Figür 10.

95 Jak Yakar, "The Socio-Economic Organization of the Real Sector in Kizzuwatna An Archaeological Assessment", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux*(2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.C.) *Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler* (MÖ. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) *Uluslararası Yıvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), s. 37-45.

96 Yakar, *age.*, s. 43.

yer alan Ura⁹⁷, Tarša⁹⁸ ve Pitura⁹⁹ gibi liman kentlerinin önemli ticaret merkezleri olduğu kabul edilir. Bu kentlerin yanı sıra Kummanni ve Lawazantiya gibi önemli dini merkezlerinde Hititlerin bölgeyi kontrol altına almasından sonra geliştiği gözlemlenir¹⁰⁰.

- 97 Bkz. Ali Dinçol-Jak Yakar-Belkis Dinçol-Avia Taffet, “The Borders of the Appange Kingdom of Tarhuntašša a Geographical and Archeological Assessment”, *Anatolica XXVI*, The Netherlands Institut for the Near East (2000), s. 1-29; Ali Dinçol-Jak Yakar-Belkis Dinçol-Avia Taffet, “Die Grenzen von Tarhuntašša im Lichte Geographischer Beobachtungen”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (MÖ. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), s. 79-86; Ünal-Girginer, *age.*, s. 144-145.
- 98 Bkz. Réne Lebrun, “Kummanni et Tarse, deux centres majeurs”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (MÖ. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), s. 87-95; Aşlı Özyar, “Contributions of Tarsus-Gözlükule to Hittite Studies”, *The Discovery of an Anatolian Empire/ Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi* (2017), s. 279-287.
- 99 Bkz. Goetze, *age.* s. 49; John Garstang-Oliver R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London 1959: 60; Del Monte-Tischler, *age.*, s. 320; Del Monte, *age.*, s. 127.
- 100 Yakar, *age.*, s. 42.

Kaynaklar

- Akar, Murat, Helene Maloigne, *Unutulmuş Krallık/ The Forgotten Kingdom*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014
- Akdoğan, Rukiye, “Hititler Dönemi’nde ^{URU}Adaniya”, *Archivum Anatolicum (ArAn)* 11/1 (2017), s. 1-28.
- Alp, Sedat, *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- Alparslan, Metin, “The Upper Land, İsuwa-Malatiya and Azzi-Hayaša”, *Hittite Landscape and Geography* (2017), s. 209-219.
- Altman, Ammon, *The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties*, Bar-Ilan University, Jerusalem 2004.
- Astour, Michael, *Hellenosemitica. An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, Brill, Leiden 1965.
- Barjamovic, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2011.
- Beal, Richard, H., “The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty”, *Orientalia* 55, (1986), s. 424-445.
- Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Atlanta 1996.
- Bryce, Trevor, *Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- _____, *The Peoples and Places of Ancient Western Asia The Near East from the Early Bronze to fall of the Persian Empire*, Routledge, New York 2009.
- Colins, B., Jeans, *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2007.
- De Martino, Stefano, “Il regno hurrita di Mittani. Profilo storico politiko”, *La Parola del Passato* 55 (2000), s. 68-102.
- Del Monte, G., F., Johann Tischler: *Die Orts- Gewässernamen der Hethitischen Texte, (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes= RGTC 6)*, Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden 1978.
- Del Monte, G., F., *Die Orts- Gewässernamen der Hethitischen Texte, (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes= RGTC 6/2)*, Dr Ludwig Reichert, Wiesbaden 1992.
- Desideri, Paolo, Anna Margherita Jasink, *Cilicia Dall’etadi Kizzuwatna alla conquista macedone*, Le Lettere, Torino 1990.

Devecchi, Elena, *Trattati Internazionale ittiti*, Paideia Editrice, Brescia 2015.

Dinçol, Ali, Jak Yakar, Belkıs, Dinçol, Avia Taffet, “The Borders of the Appange Kingdom of Tarhuntašša a Geographical and Archeological Assessment”, *Anatolica XXVI*, The Netherlands Institut for the Near East (2000), s. 1-29.

_____, “Die Grenzen von Tarhuntašša im Lichte Geographischer Beobachtungen”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), ss. 79-86.

Dinçol, Belkıs, “Über die Probleme der Absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der Hethitischen Könige nach den philologischen und glyptischen Belegen”, *Strukturierung und Datierung in der Hethitischen Archäologie/ Structuring and Dating in the Hittite Archaeology BYZAS 4* (2006), s. 19-32.

Freu, Jacques, “De L’indépendance À L’annexion Le Kizzuwatna et le Hatti aux XVIe et XVe siècles avant notre ère”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), s. 13-30.

Forlanini, Massimo, “Some Hurrian Cult Centres-North of the Taurus and the Travels of the Queen”, *Studia Asiana 9* (2015), s. 27-37.

Forrer, Emile, “Zur Lage von Kizzuwadna”, *Forschungen, Bd. II, 1. Heft* (1926), s. 38-40.

Friedrich, Johannes, *Hethitisches Wörterbuch*, Carl Winter Universität Verlag, Heilderberg 1952.

Gargstang, John, O.R., Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London 1959.

Goetze, Albrecht, *Kizzuwatna and The Problem of the Hittite Geography*, Yale University Press, New Haven 1940.

Haas, Volkert, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden, New York, Köln, 1994.

Helck, Wolfgang, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend V. Chr.*, Harrossowitz, Wiesbaden 1971.

_____, “Die Lage der Stadt Tunip” *Ugarit Forschungen 5* (1973), s. 286-288.

Hofmann, Inge, *Der Erlass Telipinus*, Carl Winter Universität Verlag, Heilderberg 1984.

Kammenhuber, Annelies, *Die Arier im Vorderen Orient*, Carl Winter Universität, Heilderberg 1968.

Kempinski, Aharon, Silvín Kořák, "Der Išmeriga-Vertrag", *Die Welt des Orients* (1969-1970), s. 191-217.

Kitchen, A., Kenneth, Paul, J.N, Lawrence, *Treaty, Law and Covenant in the Near East Part 1*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2012.

_____, *Treaty, Law and Covenant in the Near East Part 2*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2012.

Klengel, Horst, "İşputahşu", *RIA 5* (1976-1980), s. 199.

_____, *Syria, 3000 to 300. A Handbook of Political History*, Akademie Verlag, Berlin 1992.

_____, *Geschichte Des Hethitischen Reiches*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.

Knudzon, A., Jargen, *Die El-Amarna Tafeln I*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1964.

Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Kronasser, Heinz, *Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit. Das Hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi.)*, H. Böhlaus Nachf., Gratz-Wien 1963.

Kühne, Cord, "Politische Szenerie und Internationale Beziehungen Vorderasien um die Mitte des 2. Jahrtausends vor Chr. (Zugleich ein Konzept der Kurzchronologie) mit einer Zeittafel" *Mesopotamien und seine Nachbarn*, 1987, s. 203-264.

Kümmel, Hans, M., "Kizzuwatna", *RIA 5*, (1976-1980) s. 627-631.

Lebrun, Réne, "Kummanni et Tarse, deux centres majeurs", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C. - 4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yıvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), s. 87-95.

Moran, William, *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, London 1992.

Müller-Karpe, Vuslat, Andreas, Müller-Karpe: “Kayalıpınar/Kayalıpınar” *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites an Anatolian Empire*, İstanbul (2013), s. 282-287.

Novák, Mirko, Susanne Rutishauser, “Tuthaliya, Šunaššura und die Grenze zwischen Hatti und Kizzuwatna”, *Orbis Biblicus et Orientalis* 256 (2012), s. 259-271.

Otten, Heinrich, “Ein Althethitischer Vertrag mit Kizzuwatna”, *Journal of Cuneiform Studies* 5 (1951), s. 129-132.

_____, “Das Siegel des Hethitischen Grosskönigs Tahirwaili”, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 103 (1971), s. 59-68.

Özyar, Aslı, “Contributions of Tarsus-Gözlükule to Hittite Studies”, *The Discovery of an Anatolian Empire/ Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi* (2017), s. 279-287.

Peker, Hasan, “Suriye Üzerinde Hitit Hâkimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Bin yılda Eski Yakınoğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2009.

_____, “Hitit Devleti’nin Uluslar arası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi/ International Relationships and Political Instruments of the Hittite State: War and Diplomacy”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites An Anatolian Empire*, (2013), s. 64-78.

Popko, Maciej, *Völker und Sprachen Altanatoliens*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2008.

Rüster, Christel, Gernot Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige (Studien zu den Bogazköy-Texten Beiheft 4)*, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2012.

Schwemer, Daniel, “Der Vertrag zwischen Tuthaliya von Hatti und Šunaššura von Kizzuwatna”, *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 2 (2005a), s. 97-106.

_____, “Vertrag zwischen Pillija von Kizzuwatna und Idrimi von Alalah (AT 3)”, *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* 2 (2005b), s. 181-183.

_____, “Review: T. BRYCE: Kingdom of the Hittites (New Edition)”, *BSOAS* 70 (2007), s. 151-153.

Sir-Gavaz, Özlem, “Hitit İmparatorluk Dönemi krallarından I. Šuppiluliuma Döneminde Anadolu”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1(2008), s. 21-39.

Smith, Sidney, *The Statue of Idrimi*, Harrison, London 1949.

Soysal, Oğuz: "Kantuzzili: 'Genç' Tuthaliya için Kral Naibi?", *Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri XI*, İstanbul (2012) , s. 309-346.

Starke, Frank, "Anhang", *Die Hethiter und Ihr Reich* (2002), s. 304-305.

Stavi, Boaz, *The Reign of Tuthaliya II and Šuppiluliuma I (Texte der Hethiter 31)*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2015.

Sternberg-El Hotabi, Heike, "Aus dem Annalen Thutmosis III: Erster Feldzug gegen Megiddo" *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments 2* (2005) s. 212-220.

Strauss, Rita, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 2006.

Tischler, Johann, *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck 2001.

Trabazo, J., V., Garcia, "Zum Namen Kizzuwatna", *Dresdner Beiträge zur Hethitologie 10* , (2004), s. 311-317.

Ünal, Ahmet, Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova ilk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Kitapevi, İstanbul 2007.

Ünal, Ahmet, "İşmerikka", *RIA 5* (1976-1980), s. 197-198.

_____, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.

_____, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary/ Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Vol I A-M/ Vol. II N-Z* , Verlag Dr. Kovač, Hamburg 2007.

Van Den Hout, Theo, P., "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi / A Short History of the Hittite Kingdom and Empire", *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu/ Hittites an Anatolian Empire*(2013), s. 22-48.

Von Dassow, Eva, *Social Stratification of Alalah under the Mittani Empire*, University Microfilms International 1997.

_____, *State and Society in the Late Bronze Age Alalah Under the Mittani Empire*, CDL Press, Bethesda 2008.

Wilhelm, Gernot, *Grundzüge Der Geschichte und Kultur Der Hurriter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1982.

_____, "Zur Ersten Zeile des Šunaššura Vertrages", *Documentum Asiae Minoris Antiquae Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag* (1988), s. 359-370.

Wiseman, D.J., *The Alalah Tablets*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London 1953.

Yakar, Jak, “The Socio-Economic Organization of the Real Sector in Kizzuwatna An Archaeological Assessment”, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (2e millénaire av. J.-C.-4e siècle ap. J.C.) Actes de la Table Ronde Internationale İstanbul 2-5 November 1999/ Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. bin yıl-MS. 4. Yüzyıl) Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri İstanbul, 2-5 Kasım 1999* (2001), s. 37-45.

Ekler

Fig. 1: Emile Forrer, *age*, s. 39

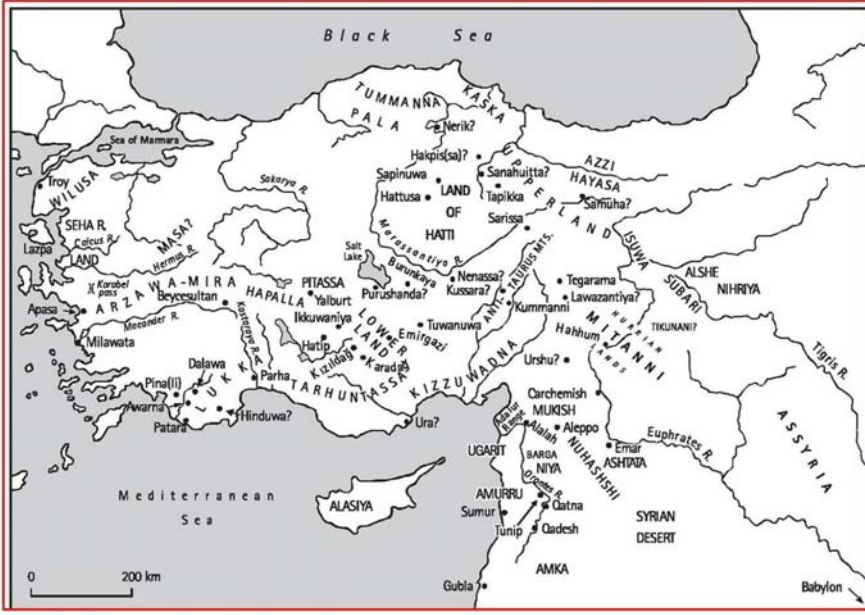

Fig. 2: MÖ 2. Binyılda Anadolu Haritası (*Bryce Kingdom of the Hittites*)

Fig. 3: İşputahşu Mührü (Desideri-Jasink *age.*, s. 62; Aslı Özyar, “Contributions of Tarsus-Gözlükule to Hittite Studies”, *The Discovery of an Anatolian Empire/ Bir Anadolu İmparatorluğunun Keşfi* (2017), s. 287)

Fig. 4: Eheya Mührü (Desideri-Jasink *age.*, s. 64)

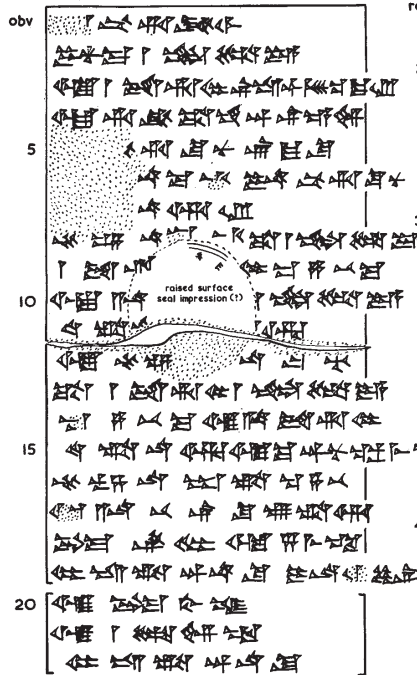

Fig. 5: Alalah Kralı İdrimi ile Kizzuwatna Kralı Pilliya arasında yapılan antlaşma
(Desideri-Jasink *age.*, s. 71)

Fig. 6: Alalah Kralı İdrimi (Akar-Maloigne, *Unutulmuş Krallık/ The Forgotten Kingdom*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 187)

MÖ. İkinci Binyılda Yazılı Belgelere Göre
Kizzuwatna Krallığı'nın Tarihi

407

HATTI	KIZZUWATNA	HALAB/ALALAH	HURRI/MITANNI	EGYPTE
Ammuna (c. 1565-1550)	Ispuatahsu (c. 1560-1535)			
Huzziya I (c. 1550)				
Telepinu (c. 1550-1530)			Šutarna I (c. 1550-...)	Amosis (1550-1525)
Alluwamna (c. 1530-1515)	Paddatisu (c. 1535-1515)			Aménophis I (1525-1504)
Hantili II (c. 1515-1505)		Ilmilimma (c. 1520-1500)		
Taḫurwaili (c. 1505-1500)	Eheya (c. 1515-1500)		Barattarna I (c. 1510-1480)	Thutmosis I (1504-1492)
Zidanza (c. 1500-1485)	Pilliya (c. 1500-1475)	Idrimi (c. 1495-1475)		Thutmosis II (1492-1479)
Huzziya II (c. 1485-1470)				
Muwatalli I (c. 1470-1465)	Sunassura I (1475-1450)	Niqmepa (c. 1474-1450)	Šauštatar I (c. 1480-1460)	Hatshepsut (1479-1458)
Tuthaliya I (c. 1465-1440)	(annexion au Hatti ?)		Paršatatar (c. 1460-1435)	Thutmosis III (1479-1425)
Hattusili II (c. 1440-1425)	Talzu (c. -1425)	Ilmilimma (c. 1450-1425)	Šauštatar II (c. 1435-1410)	Aménophis II (1427-1390)
Tuthaliya II (c. 1425-1390)	Sunassura II (c.... 1425-1400)		Barattarna II (c. 1410-1400)	
Arnuwanda I (c. 1400-1365)			Artatama (c. 1400-1375)	Thutmosis IV (1390-1380)
Tuthaliya III (c. 1365-1348)	Kantuzzili (SANGA)		Šutarna II (c. 1375-1357)	Aménophis III (1380-1343)
			Artašumara (c. 1357-1354)	
Suppiluliuma (c. 1353-1319)	Telepinu (SANGA)	Ituraddu	Tuṣratta (1354-1335)	Akhenaton (1354-1337)

Fig. 7: Eski ve Orta Hitit Dönemi Hitit Kralları ve Çağdaşları (Freu *age.*, s. 31)

Fig. 10: Çukurova Bölgesi ve bölgede yer alan yerleşimler (S. Yüzbaşıoğlu)

Hitit	Kizzuwatna
Lamiya	Pitura
Aruna	Zinziluwa
Šaliya	Erimma
Anamušta	Zabarašna
Turutna	Adaniya
Adaniya	Turipina
Serikka	Luwana
	Zilappuna

Fig. 11: Šunaššura Antlaşması'nda Hitit ve Kizzuwatna'da kalan şehirler

